

Аман
Кызы

САФУАН

ШАЙМЕРДЕНОВ

Айтын Қалаи

«Дауға салса, алмастай қиған, ойға салса, қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байырғы, әрі жас, отты да ойнақы Ана тілінен артық қазақ үшін бұ дүниеде ештеңе жоқ».

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының
Президенті

(1922–2007)

Алтын
Қалам

САФУАН
ШАЙМЕРДЕНОВ

Хикаяттар

Аңсарыс
Б А С П А С Ы
Алматы
2010

УДК 821.512.122
ББК 84 қаз. 7-44
Ш 18

ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНЫҢ
75 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА, ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ
20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ОЗЫҚ ҮЛГІЛІ
КЛАССИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ «АЛТЫН ҚАЛАМ» СЕРИЯСЫ
БОЙЫНША «САМУҰРЫҚ-ҚАЗЫНА» ҰЛТТЫҚ ӘЛ-АУҚАТ ҚОРЫ
БАСҚАРМАСЫНЫҢ ДЕМЕУШІЛІК КӨМЕК КӨРСЕТУІМЕН
БАСЫЛЫП ШЫҚТЫ

Ақылдастар алқасы:

Нұрлан Оразалин — төраға, жоба жетекшісі;

Мүшелері —

Асылбекұлы Серік, Әшімжан Жанарбек,
Есдәулет Ұлықбек, Жайлыбай Ғалым,
Қалиев Сұлтан, Құныпияұлы Кәдірбек,
Мәженқызы Райхан, Михайлов Валерий,
Оразбаев Иранбек, Сарыбалаұлы Бақыт,
Шаханов Берік, Шаштайұлы Жұмабай

Шаймерденов С.

Ш 18 *Хикаяттар/ Сафуан Шаймерденов.*

— Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. — 320 б.

ISBN 978-601-7130-79-4

43873

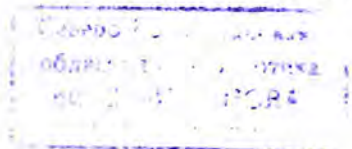
Жазушы Сафуан Шаймерденов қаламынан туған әрбір шығарма оқырмандарын ешқашан бейжай қалдырған емес. Шынайылығымен, көркемділігімен, ой тереңдігімен баурап отырады. Бұл жинаққа топтастырылған «Мезгіл», «Қарғаш», «Ит ашуы» секілді хикаяттары да тартымдылығымен өз бағасын алған құнды дүниелер. Бүгінгі таңдағы мәдениетін, әдебиетін, тілін ардақ тұтқан ұрпаққа тіпті де қажет.

УДК 821.512.122
ББК 84 қаз 7-44

012

© Шаймерденов С., 2010
© Қазақстан Жазушылар
одағы басқармасы, 2010
© «Ан Арыс» баспасы, 2010

ISBN 978-601-7130-79-4

ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ ҚАЗЫНАСЫ

Уақыт – сыншы...

Уақыт – төреші...

Жұмыр бас пендеге Алладан бұйырған адамшылық ұлы қасиеттердің қай-қайсысы да сол төреші, сыншы уақыттың тараысына ілігіп, безбенінен аман өткенде ғана адамзат баласының игілігіне айналмақ.

Көркем сөз – адам баласына Ұлы Жаратушыдан бұйырған сондай айрықша қасиеттердің бірі.

Қазақтың әдебиеті өзінің арғы-бергі ұлы кезеңдерінде ұлт мерейін үстем етер, халқымыздың ойлау, пайымдау қабілетінің орасан кеңдігі мен ересен тереңдігін танытар жалпыадамзаттық биікке көтерілген көркем туындылар мен кемел тұлғаларға бай.

Өткен жылы Қазақстан Жазушылар одағының 75 жылдық мерейтойына орай, жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің озық үлгілі классикалық шығармаларының бір шоғыры «Алтын қалам» сериясы бойынша «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының демеушілік қолдауымен жарық көрген болатын.

Қара орман қазақ оқырманына жол тартқан айтулы серияның мақсаты мен мұраты – «алтын дәуір әдебиеті» атанып, ұлт руханиятын байыта түскен көркем туындыларды насихаттау, жаһандану жағдайында өмір сүріп отырған жаңа буын, жас ұрпақ санасының қалыптасуына ықпал ету. Ұлтымыз дамудың жаңа үлгілерімен бетпе-бет келіп, өркениет өрісі алуан-алуан мінез таныта бастаған бүгінгідей күрмеуі қиын, күрделі кезеңде ұлттық ойлау мен ұлттық болмысымызды сақтау үшін күресу ең басты нәрсе екенін естен шығаруға болмайды. Өйткені ұлт рухы мен ұлт тілі – бүгінгі таңдағы құндылық атаулының ең асылы.

Біздің халқымыз – Сөзді Кіе тұтқан, сөзге тоқтаған, сөзбен жауының бетін қайырып, дүниелік құбылыстардың жақсы-жаманын екшеген, заманалар жігін айырып, Сөзбен өзінің тағдыр-талайын анықтаған халық. Өмір сүру салты мен дүниені тану қалпы да Сөз арқылы өрістеген. Соның нәтижесінде ондаған ғасырларға созылған көшпелі өркениет қалыптастырған ел басқару институттары мен үрдістері де осы Сөз дейтін киелі өнермен тікелей байланыста

болған. Ғасырлар бойы үзілмей, жалғасып келе жатқан Заратуштра мен Анахарсистің, Майқы би мен Тоныкөктің, Әбу Насыр әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауидың, Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұнның, Мұхаммед Хайдар Дулати мен Қадырғали Жалайридің, Асан Қайғы мен Шалкиіздің, Ақтамберді мен Бұқар жыраудың, Махамбет пен Абайдың, Шоқан мен Жамбылдың рухына деген жалпыхалықтық құрмет пен махаббат соның айғағы.

Жаңа ғасыр айдынына тәуелсіз ел ретінде желкен жайып, сансапалақ тарихи оқиғалардың дауылы мен сүреңіне бой алдырмай, өркениет өрінен өз үнімен, өзгеше даму үлгі-үрдісімен танылып, кең өрістен көрініп келе жатқан Қазақ Елі алдағы жылы өзінің егемендік туын көтергенінің жиырма жылдығын атағалы отыр.

Бұл – ұлттың ұлы байлығы.

Бұл – ұлттың мәңгілік өмірін қамтамасыз ету жолындағы ерлік пен өрлікке, намыс пен жігерге, күреске толы жылдар.

Халықаралық беделі аса зор Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына төрағалық жасау міндетін абыроймен атқарған Алаш жұрты осынау тарих көзімен қарағанда мейлінше қысқа көрінетін уақыт аралығында өзінің елдік тағдырын анықтайтын саяси-экономикалық реформалармен қатар, рухани кеңістігімізді жаңа айдындарға алып шығар батыл-батыл қадамдарды жасады. Әсіресе ұлттың тарихи жадын бекітіп, санасын оң жолға бағыттауда айрықша роль атқарған «Мәдени мұра» бағдарламасын ерекше бөліп айтуымыз керек.

Қазақ әдебиеті – әлемді толық танып қана қоймай, қазақ халқының бай рухани қазынасын әлемге лайықты түрде танытқан, танытып келе жатқан үлкен әдебиет, қазыналы, бай әдебиет.

Сондықтан да дүниенің өтпелі екенін сезіне отырып, мәңгілікпен қатар тұрып, терезесін тең ұстап сырласу, ой толғау, заманға сөз арнау, адамдар жүрегіне жол іздеу тәрізді сөз сиқырының құдіретті көркем тәсілдерін еркін игерген қазақтың көркем әдебиеті жиырма бірінші жүзжылдыққа шаңырағы шайқалмай, жиған-тергенін шашпай-төкпей жетіп отыр.

Бұл – ұлттың теңдесі жоқ ең ұлы рухани қазынасы.

«Самұрық-қазына» ұлттық әл-ауқат қорының қолдауымен оқырман қолына тигелі отырған 2010 жылғы «Алтын қалам» сериясының жалғасы сол пікіріміздің дәлелі.

Нұрлан ОРАЗАЛИН,

Ақылдастар алқасының төрағасы, жоба жетекшісі,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты

Ж

Хикаяттар

МЕЗГІЛ

Өгей анам Жақсыбайқызы
Бейіс марқұмның аруағына арнаймын,
Автор

Күн ұзақ билет алудың қамымен әбден титықтап, шаршап жүріп, оңаша купеге кеп жайғасқан соң, болат доңғалақтардың дүрсілін тыңдап шайқақтап жатып, қалғып кетсем керек, дабыр-дүбір дауыстан ояндым. Байқасам, есік алдында екі жолаушы тұр. Бірі — кірпішешеннің инесіндей тікірейтіп шаш қойған, қалқан құлақ қара жігіт, ал екіншісі — тым жүдеу, жақ еті суалған, сонысына қарамастан осы Арқа әйелдерінің салтын сақтап көк жаулық, оның үстінен қақырайтып шаршы тартқан қарт адам. Бет әлпетіне қарағанда ұзақ уақыт төсек тартқан, мол сырқаты бар жанға ұқсайды. Қалтыраған қолымен кірпі шаш жігітті демеу етіп, зорға жылжиды.

Кірпі шаштың кейпінде дағдарыс бар.

— Екеуі де үстіңгі орын екен ғой, қайттім енді?

Қарсыдағы астыңғы орында мана мен кіргенде түрі тас құдайға ұқсаған мықыр мойын бір көзілдірік газет қарап отырған еді. Енді көз салсам, сол баяғы қалпы, қозғалмапты. Мына есік алдында тұрғандарды елейтін түр білдірмейді.

«Осындай бір типтер болады-ау», — деп ойлаймын мен. Ондайлар үлкенге үлкен екен деп ізет көрсетпейді, кішіні кіші екен деп құрмет тұтпайды. Ал «өзін бір ұялтып тастайын» деген оймен осындай бір қылығын бетіне салық етіп көрші, сонда қайтер еді дейсің ғой. Қайтушы еді, қысылмайды. «Сіз өзіңіз не қыл деп тұрсыз? Міне, билетім сатып алған. Ауру? Ауру болса қайтейін, ауырмасын», — деп жауап береді. Дәл осындайларды ел ішінде: «Ой, ол ма, ол адам емес, мал ғой» — деуші еді. Тауып айтады екен ғой. Мен түрегелдім де, кірпі шашқа қарап:

— Сіз дағдармаңыз, дені сауға төмені не, жоғарысы не, бәрібір емес пе. Шешей мына мен жатқан жерге жайғассын, — дедім. Сөзімнің бір ұшығын мықыр мойынға әдейі тигізе сөйледім. Бірақ оған мән беріп жатқан мықыр мойын болған жоқ.

Босатылған төсектің шетіне келіп отырған қария:

— Көңілің ашылсын, шырағым, өзің бір иман жүзді бала екенсің, — деді бөліп-бөліп. Ал кірпі шаш болса, өзінің үлкен алақанына менің қолымды салып алды да, ризашылығын танытып, қыса берді сытырлатып.

Байқаймын, кірпі шаш лыпып жүр. Жүтіріп барып төсек-орын алып келді, кемпірдің жастығын түзеді, үстіне айқарып көрпе жапты. Сонысын көріп мен «анасы болуға тиісті» — деген тоқтамға келдім. Бірақ ол бір сөзінде:

— Бишәм, таңдайың құрғақсыды ғой деймін, сусын жұтсаң қайтеді? — деп қалды кемпірге қарап.

«Анасы болса атын неге атайды? Әлде әпкесі болды ма екен? Қойшы, кімі болса, онысы болсын, онда сенің не шаруаң бар?!» деген оймен дәлізге беттедім мен. Бір мезгілде тас құдайға ұқсап, мықыр мойын, көзілдірікті көршім де купеден шықты. Артына қарай сүйір иегін нұсқады:

— Қайдан сая болды? Ыңқылдап-күрсілдеп мазаны алып бітті тіпті. Бос орны бар купе болса, соған ауыстырсақ қайтеді өзін?

— Ондағы жолаушылардың мазасын алмай ма екен өйткенде? — дедім мен ұнатпаған үнмен. Мұнымның онша сыпайы жауап емес екенін де сеземін. Дегенмен ит қағанағына қақалмайды деген бар емес пе, ауырлаған ол жоқ, әйнегінің қалыңдығы бір елі қара көзілдірігінің астынан сүзе қарап, бір сәт тұрды да:

— Күрк-күрк жөтеледі, жолға шығып несі бар екен. Одан да ауруханаға түсіп емделмей ме! Ал бұлар емделудің орны-

не қыдырады. Құдай біледі дейін, дәл осы кісі бар ғой, ит жанын сүйретіп, не бір құдасына, немесе құдасының құдасына тере көрсетем деп бара жатыр. Бұлар қара шыбын сияқты, «ұқналы ауруларды кара өрттей қаптатағындар міне осындаңдар, — деп әрі ақтала, әрі бір пәлені таяй сөйледі.

Үстірт сөйлеп, жеңіл байлам жасап тұрған бұл жігіттің сонымен мен әрі кейіп, әрі ойланып қалдым.

Кейітін себебім, осы мықыр мойын сияқтылардың алға басар ісімізге кеселін тигізер жайын жиі байқайсың. Ел тұрмысында әдет-ғұрып дегенің ғасырлап қалыптасады. Әрине, оның жақсысы да, жаманы да бар. Жиренетіні де, үлгі етерлігі де болады. Ал жаңағы мықыр мойын сияқты «жаңашылдар» соның байыбына барып, мынасы дұрыс, мынасы бұрыс деп саралап жатпайды. Өзі бір оар жаманшылықтан арылып ала қойғансиды да, өз көңілі тұрғызған жалған бір биіктен төмен қарап: «Бәрін де жою керек!» деп жар салады. Жұрт мұндайларға сескене қарайды да, өз бойындағы асылын да, жасығын да қорғап қалуға тырысады. Ал ойланатын себебім, шынында да ана мықыр мойын айтқандай туыссырап бара ма екен бұл жомашылар? Әлде басқа бір себебі бар ма? Олай болса бұлар қайдан шықты? Қайда бармақ? Кірпі шаш жігіт кім? Ауру ана ше?

Мен осы бір мазасыз оймен терезе алдында сыртқа қарап тұрғанмын. Көк сілемік мұнар басқан ашық күн. Тақтайдай ұлан-қиыр жазық дала. Аңызақты аптап шілденің жуан ортасы болса да, дүние реңкі көгілдір, ізнәрлі жер бояуын әлі бермеген. Ойпаңы мен биік-биік қыраты, жүлге-жүлге таулары жоқ, осындай көгілжім жазықтарда көк жиегі де алыстап кететін болса керек, тым қиян шалғайдан көз ұшына ілігіп, сағыммен ойнап, белбеулене көтерілетін үйірім-үйірім, бұлың-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар бейне теңізде жүзген ғажайып та жұмбақ алып кемелерге ұқсап көпке дейін толқып, баяу жылжып жақындайды да, айналып артқа түсіп алыстаған сайын әлгі бір ойнақы кейпіне тез ауысып, тағы да бұлыңдап, тағы да толқып сала береді.

Бір кезде дәл құлағымның түбінен:

— Міне, енді Мезгілдің даласы басталды, — деген дауыс шықты. Жалт қарасам, қасымда кірпі шаш жігіт тұр екен.

Мен бұл дала жайында жас кезімде қиян-қырлы әңгімелер еститін едім. Ол кезде, бір ғажабы, біз балалар болып айнала түнеріп, тұнжырап тұратын ну орманнан қорқатынбыз.

Ал сол шетсіз-шексіз орманды айлап кезсе селт етпейтін үлкендер: «Мезгілдің даласы құрдым ғой, шетіне бір шыға алмайсың. Нысана етер, белгіге алар тұлдыр таппайсың, қалай қарап жүрсең де көсіліп жатқан кең жазық, адасып кетуің оп-оңай», — дейтін.

Мен сонда адасса орман ішінен адаспай ма, айналаңа көз салсаң қырымдағы көрінер медиен далада қайтіп адасуға болады деп таңданатынымын. Сонда да «Мезгілдің даласы» деген сөзді естісем, әрі қорқынышты үреймен, әрі құмарпаз арманмен ұмтылушы едім осы бір ғажайып алысқа.

Міне, біз, сол Мезгілдің даласына еніп келеміз. Шынында да әлгі бір бұлың-бұлың ағаштардың бәрі де азайып, көз ұшына дейін бұлдырап кете берер көк теңізге ұқсап жалпақ дала — егін даласы басталып кетті.

Терезеге үңіліп тұрған кірпі шаш:

— Мезгіл! — деп бір тыныстады да, күрсініп алды. Күрсінісінде де, қарасында да терең бір сыр жатқандай. — Жол болса ұзақ көрінеді. Танысып алсақ қалай болады? Менің атым — Мезгіл.

— Мезгіл?! — деппін таңданған кейіппен.

— Ие, Мезгіл... Мына Мезгілдің даласында туыппын. Содан болса керек, атымды азан шақырып Мезгіл қойыпты.

Енді байқадым, Мезгілдің қиықтау келген монғол көзінен жайдарылық пен үйірсектікті танып тұрмын. Танысудың орайы енді келгендей. Мен өз атымның Тулан екенін айтып, манадан бері тілімнің ұшына орала берген сұрақты төбеден түскендей етіп қойып қалдым.

— Ал жол болсын, Мезгіл? Мына ауру қарияны қайда апара жатырсыз?

Жігіт, тегі, әңгімені бұлай тұрып бастағысы келмеді білем.

— Қарағандыға, — деп сүлесоктау етіп келте қайырды. Содан кейін купеге кіріп кемпірге бірдеме деді де, кері шықты. — Мұндай составта «Ресторан» дегенің бола ма екен?

— Әлбетте.

— Олай болса, соған барып сусын іше отырып әңгімелесейік. Мына аңызак жел де таңдайыңды кептірмей қоятын емес. Қариядан рұқсат алып шықтым.

Мен Мезгілдің әңгімесін естігенше асық едім. Содан ба, жігіт ұсынысына қарсылық білдіре қоймадым.

Вагон-ресторанда адам онша көп емес екен. Біз оңашалау бір үстелге келіп отырдық. Айнала үлкен терезелері бар самаладай жарық ресторанның зырлап қалып жатқан дала көрінісі бұрынғыдан да айқын, бұрынғыдан да әсем. Біз отырған беттегі сонау шалғай етекте жалғыз шұда бұлтқа ұқсап бұлыңғырып бір төбе көрінеді. Ал мына бетте қиян алыста жер шегіндей болып орман көгеретін сияқтанады. Осы бір жалпақ жазықта көзге ілінер де сол екеуі ғана. Қай бетке қарасаң да, болат доңғалаққа келіп соғылар сары балақ тартқан егін теңізі тұп-тура темір жолдан басталады да, көз ұшына дейін құлдырап арманғы алысқа кете береді.

— Сөйтіп, қария жайын білгіңіз келе ме? Бұл бір ұзақ сонар әңгіме. Жалықпасаңыз, басынан айтайын, — деді Мезгіл ыстық кофеден бір ұрттап қойып.

— Неге жалығайын, қайта жол қысқарады.

— Мен мына Қарағанды түбіндегі Саран қаласында тұрамын. Кен инженерімін, — деп бастады ол әңгімесін. — Құдайшыл болмасақ та айта береміз ғой, құдай біледі дейін, тап беделсіз емеспін. Топ жарып, суырылып шығар анау айтқан өнерім бар демеймін, сонда да «Мезгіл өз ісін білмейді» деп ешкім айта алмайды. Содан ба, коллектив те, бастық та теріс қарап көрген емес. Өз ісіңе мығым болсаң, біреуге қиянат жасамасаң, теріс мінез көрсетпесең кімнің кімде не шаруасы бар дейсің, — деп бір тынды Мезгіл. Содан кейін шалқая отырып, темекісін тұтатты да, көзін даланың қиян шалғай алыс бір нүктесіне қадап отырып қалды. — Тулан, сіз білуге тиіссіз, біз бір қарбалас, аласапыран өмірде көктеп, дән салып келе жатқан жандармыз ғой. Жолымыздың бұлтарыс-қалтарысы жоқ болғанымен, бұралаңы көп. Кейде үндемей ғана тындыра салар шаруа үстінде орынсыз даурығып бітеміз. Мен сондайда осы бір айқайшылдығымыздың өзі әлсіздігіміз емес пе екен деп те ойлап қаламын. Әйтеуір артық кетейік, кем түсейік, соның бәрі арманды бір жарқын болашақ үшін деп түсінеміз де, соған семіреміз. Қайтсе де ниетте алалық жоқ.

Осындай бір кезекті науқанның кезі болатын. «Егер коммунизм күнін бір табан жаңындатқың келсе, көмір өндірудегі тоқсанның жоспарды мезгілінде орында!» деген ұранды газетке де үсті-үстіне төпелеп жазып, әр шахтаға да

ілгізіп, қызыл танау болып жатқанбыз. Соған ала көңіл болдым ба, немене, әйтеуір түнімен ұйықтай алмай шықтым. Ет жүрек кейде сезе ме деймін жаманшылықты, қобалжумен болдым. Содан ерте тұрып, мекемеге келсем, жұрт та жиналып қалған. Күтіп отырғандай-ақ, өре тұра келіп, иіліп, ілтипат көрсетіп жатыр. Бірі тұрып: «Сені бастық тосып отыр», — деді. Дегенмен мұның бірін де жаманшылыққа жорымадым: «Ет үйренген күнделікті науқан жайы шығар» деп ойладым да, кіріп бардым. Ол өзі анау-мынауға секектей бермейтін, өз бағасын түсінетін, жақынмын дегенді іші-бауырына біржола тартып та ала қоймайтын, алыспын дегенді үзілді-кесілді алшақтатып та жібере бермейтін, қайсысын болса да «ұрымтал жерің осы-ау» деген жерде ұстайтын, орнықты, жырынды адам еді. Сол мінезінен басакең де айырылып қалыпты, қалбалақтап жатыр.

— Мезеке, Мезгіл жаққа барып қайтуыңа тура келе ме, әлде қайтеді?

Біз болсақ, жүріп-тұруға піскен, көнбіс адамдармыз ғой:

— Тығыз шаруа болып тұрса... — деп күмілжідім.

— Ие, ие, тығыз шаруа. Тап бүтін аттанғаның жөн.

— Ол үстел тартпасынан бір қағазды суырып алды да, шиыршықтап біраз отырды. Сосын маған ұсынды.

Алсам телеграмма екен:

«Қайтсең де жет. Анаң әл үстінде: Көргісі келеді».

Мезгіл тура маған қарады. Шіркін, көз атаулы да қиянқилы болмай ма. Мезгілдің осы бір қушық келген дәрекілеу кескінінде, ана қиықша келген монғол көзінде де жан тұнығы, аяушылық пен сенгіштік байқалатындай.

Ие, Мезгіл тура қарады маған. «Ал сосын қайттің? Анаң байғұсты көре алдың ба?» — деген сұрау қысып мен де тағат таппай отырмын.

Мезгіл менің осы ойымның үстінен түскендей.

— Мен аңырып отырып қалыппын. Қалтыраған қолыммен шиыршықталған телеграмманы уқалай берсем керек. Бастық болса, аяушылығын білдіріп жатыр.

— Қамыққанмен өнер ештеңе жоқ енді. Берік бол. Мүмкін әлдеқалай беріле салған телеграмма шығар. Мүмкін айығып та кететін болар. Осында жұрт шығарып саламыз, көмектесеміз деп қамданып жатыр, мен де солардың ішіндемін... — деген сияқты.

Обалы нешік, пейіліне рақмет. Өз қасиетің де, жора-жолдастарыңның адамгершілігі де осындайда көрінбей ме.

Аяғыңа болған жоқ, қолынан келгенін жасады бәрі де...

Мен, сөйтіп, жол жабдығына кірісейін деп үйге келдім да, телеграмманы әйеліме бердім.

— Бұл қайдағы анаң? Анаң бар ма еді сенің? — Әйелімнің бірінші сұрағы осы болды. Бұл байғұста да кінә жоқ. Мен басында балалар үйінде тәрбиелендім. Одан біраз жылды майданда оқ пен оттың ортасында өткердік. Сосын институтқа түстім. Сонда жүріп сол замандасыңмен кездестім. Оқу да бітті, үйлендік. Балалы-шағалы болдық. Содан жұмысқа орналастық дегендей. Бірақ осы жылдардың ішінде «анам бар еді» деген сөзді тісімнен шығарып көрген пенде емеспін... Сол себепті қайдан кінәлі болады ол оншара. Бірақ анасынан безіп кетіпті деп жазғыра көрмеңіз. Бұл жерде менің де кінәм онша көп болмаса керек. Сөйтіп, не керек, қысқарта сөйлегенде әйеліме бар сырды осы жерде баяндадым да, марқұмның басына бір уыс топырақ салуды өзіме парыз санап, жолға аттандым.

— Көкшетауға келгесін білдім, — деп жалғады Мезгіл әңгімесін. — Мен іздеп келе жатқан үй Мезгілдің Есіл жақ шалғай шетіне жаңа қоныс тепкен тың совхозында екен. Олай қарай жүретін автобус ертемен кетіп қалған. Оны күтсем, тағы бір күнім босқа өледі. Ең абзалы такси жадап кету болды.

Мен, сөйтіп, бір «Волгаға» отырдым да, айналып жүретін жаңа тас жолды тастап, бұрын бала шағымда талай рет шырлап өзім жүрген ескі жолмен төте тарттым...

Мен тоқтаусыз жүріп келемін. Жүріп келе жатсам да ұстараның жүзінде отырғандаймын. Меззеулі жерге жақындаған сайын жүрегім өрекиді. Әуелде байқалмаған бір сезімге берілгендеймін. Көп жылдан бері көріспей жат бауыр болып кеткен осы бір адам сәт сайын қимасым болып, қымбат тартып барады. «Көре алмай қалам ба», — деп асығамын да мазасызданамын. Оған себепші — жоқ-жұтаң балалық шағымды өткерген осы бір ыстық өлке — туган жер ме деп те шамалаймын. Бір кезде бала жүрекке түскен өткен күннің із-таңбалары, қайғы-қасірет жайлары — ұлы дауа — уақыттың өз шипасымен көмескі тартқан қайғы-қасірет жайлары міне, енді дүрбіден көрінгендей тым ұлғайып,

айқын елес береді де, сөнген сезімдерді қара өрттей лаулатады. — Мезгіл тағы да темекі тұтатты. Сездіргісі келмесе де, қолының қалтырағанын байқаймын. Толқып отыр. — Өрт! Өрт! — деп екі рет қайталап тынды ол. Содан кейін бері бұрылды. — Бұл даладағы қара өрт дегеннің не екенін білесіз бе?

— Әрине... өрттің аты өрт емес пе, — деп күмілжідім.

Мезгілдің қабағына кірбең ілінді. Даусы қатқылдау шықты.

— Жоқ, Тулан. Мезгілде бұрын болып көрмесеңіз, қара өрт дегеннің не екенін білмейсіз онда. Ондаған жыл бойы ұйысып жатқан өлі қауға от тисе бітті, ақыр заманның келгені деп түсіне беріңіз. Қау дегенің лапылдап майша жанады. Қызуы қандай десеңші бет қаратпайтын. Жолындағының бәрін де жалап, жалмайды да жылжи береді. Қыбырлаған жан иесінде ес қалмайды. Тайлы-таяғымен шығып, күн алысады, түн алысады, бірақ жаһанды жалпағынан жайлап алған қара өрттің беті қайтпайды. Құдайдың дес берісінде, қара нөсер төгіп берсе, сонда ғана басылады. Әйтпесе, сендей соғылысқан халықтың өлгені өліп, өлмегені жан сауғалап, бетінің ауған жағына босып кете береді. Жұт жеті ағайынды десе, тап мына Мезгілдің даласы үшін сегіз ағайынды болған-ақ шығар деймін. Бала кезімізде сондай қара өрттің талайын көрдік қой.

...Міне, машина жылжып келеді. Қай тарапқа көз салмайын адамның ащы терінен жаралған егін теңізі — бұрын осы даланы басып, жаныштап өтетін сан алуан жұттарды келмеске жіберген ырыс теңізі сахара самалымен толқып, тербеледі. Көк аспанда ала шарпы бұлт көшеді. Құдды дүние, дүние болып жаралғалы аспанында дәл ссылай ала шарпы бұлт көшіп, даласында дәл осылай егін толқып тұрғандай. Құдды бұл өңірде осы жарқын көріністен басқа өзге көрініс-құбылыстардың көлеңкесі түсіп, өтпеген сияқты. Ие, бұл тосын көзге, саңылауы жоқ, ойсыз көзге ғана солай. Байымдағанға талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда.

Міне, жайқалған егін арасынан әдебір төмпелер қылаң береді. Одан әрі шөп басқан көл бар. Ал сол көлге құлай беріс қабақта зырлап өтіп жатқан заман толқынының, зырлап өтіп жатқан әр қилы адам толқындарының тоқтап, тұнып қалған бір сәті — молалар қараяды. Ана төмпелер

біздің ауылдың ескі жұрты, ана молалар біздің сол ескі ауылдың моласы. Екеуінде де осы даланы жайпап өткен қара өрттің ізі бар...

Жаз болса сулы, томарлы, көлді жерлерді сағалап, Мозгілдің жан бармас түкпірлеріне қарай сұтына көшіп, ілгерілеп кете беретін біздің ауыл 1930 жылы осы «Торқа» деп аталатын шөлті көлдің ық жағынан қоныс тепті. Мен онда сегізде едім. Сегізде болсам да, сондағы көп жайлар көкірегімде бүгінгідей сайрап тұр. Әлі есімде, көктемнің жаңбырлы бір күнінде шинельді, бір тапал келді. Басына оттай қызыл жұлдызы бар шлем киіп, қолына жуан портфель ұстап келгеніне дейін ұмытпаппын. Жұрт жиналып, кішкене төбені айнала отырды. Жаңағы шинельді тапал төбенің мұғар биігіне шығып алды да, қолын олай-бұлай сермеп сөйлей берді. Содан есімде қалғаны ТОЗ деген бір сөз.

Сол сол-ақ екен, үлкеннің де, кішінің де бар айтатыны ТОЗ болды да кетті. Егін салса да ТОЗ, мал бағып, пішен шапса да ТОЗ. Қора-қопсы, жайларды салып бітіріп, үйге өнгеннен кейін әкем де:

— Біз енді ТОЗ болып ұйымдастық, — деді.

«ТОЗ-ы несі?» — деп мен ойлаймын. Мені әлде баласына ма, болмаса, айтқанды жетіп өзім түсіне алмаймын ба, қайдан білейін, әйтеуір бір пендеден тұрлаулы жауап ала алмаймын.

Әкем менің шапеті, шағын денелі қағылез кісі еді. Әрі мінезі де жұмсақ, көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әңгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген монғол көзін күлімдетіп үн-түнсіз отыра беретіні көз алдымда.

Өзі де бір бақ деген малды бағып, істе деген шаруаны істеп жүре беретін, көлденең сөзде жұмысы жоқ, қой ауынан шөп алмастың өзі еді. Сонысына бағып көп айтып анықтауға еріне ме, болмаса, өзі де айқын түсініп жетпеген бе, кім білсін, ол да:

— ТОЗ деген ол кәдуілгі ТОЗ-дағы, — деп жауап береді.

Қысқасы, біздің ауыл, сөйтіп, ТОЗ болып ұйымдасты. Трактор деген болса да жоқ ол кезде. Дегенмен сирек көретін басқа саймандардың бірсыпырасы — ат сеялкасы бричка деймісің, шөп жинайтын ат тырнауышы, соқа-саймандар деймісің, әйтеуір ауыл қотанына жинала берді. Қайдан келіп жатқанын да жөндеп білмеймін. Жалғыз-ақ, «Ана Әлти

байдың көк бірішкесін жек те, шөпке бар», «Ана Тырнауық байдың көк қасқасымен өкілді сыртқы ауылға апарып сал!» деп әкеме арнап жиі айтылатын тұжырымды бұйрықтардан ғана «е, бұл байлардың дүниесі екен ғой» деп шамалаймын. Ол, тегі, қазіргі ойым болса керек, өйткені сегіз жасар баланың ненің қайдан келіп, қайда кетіп жатқанында не шаруасы болады дейсің. Жалғыз-ақ менің есімнен кетпейтіні сол жылғы жаздың айырықша ыстық болғаны. Ойпырай, бұл жерде сондай ыстық болады екен-ау. Құбыладан соққан аңызақ жер-дүниені күйдіріп, қаусатып жатты. ТОЗ болып, бірлесіп салған, аз егінге қарасаң, ішің ашиды. Сүт күйінде сабағы құрап, дән салмаған масағы сарғая қуырылып, жел өтінде елбектейді де тұрады. Ала жаздай сазарып бір тамбай қойған күн реңкі тым бұзық. Содан түршіге сескенген жұрт аузында:

— Жыл репеті жақсы емес. Қыс ау-жайы қалай болар екен?

— Құдай сақтасын да, бір сіреңке басы ұшып түссе, Мезгілдің даласында жалғыз түп көде қалады деп ойлама!

— Қағына тиеді дей бер.

— Кезектесіп күзет қойған жөн. Сақ болған жөн.

— Өңшең тобырлар жиылып ТОЗ құрыпты, тоздырып жіберу керек дейтін көрінеді өшіккен байлар. Қарап қалады дейсің бе?

Ескі күнді еске алса жұрт: «Біздің елде ана бай, мына бай болған» десіп жатады. Ал мен болсам, тумысымда бір байды кездестіріп көрген емен. Содан да «бай» десе, зәрем ұшады. «Бай» дегеннің кім болатынын да білмейтін болсам керек онда. «Бай», «бай» деп жұрт жамандай беретін болғандықтан ба, әйтеуір ол маған кездескенді жалмап, жұта беретін аждаһа сияқты елестейтін-ді. Сол үрейдің салдары ғой деймін, жұрт сөзін тыңдасам, жүрегім тітіренеді. Көрінбейтін бір құбыжық ақырын жылжып келе жатқан сияқтанады маған...

Әлі есімде, желді, аңызақ күн еді. Кеш түсті. Жалқынды өрттей қызарып, зорайып барып күн батты. Дүние алаулай мұнартып түтіндеп тұрды. Үйге төсек салынды, мен жатқанымды ғана білемін. Содан ояна келсем, әкемнің қолында жүрмін. Төңірек самаладай. Ащы түтін иісі шығады. Айнала орап, қаулай жанып қара өрт келеді. Бет бақтырмас алды — біздің ауыл. Арты — қара түннің өзіндей қап-қара

үңірейген жоқтық. Екілене ішін тартып, жел соғады. Жел соққан сайын алтын найзалар жарқ-жүркетіп ырғып-ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі. Қарғып, қораларға шығып жатыр. Кеше ғана еңбекпен тұрғызған мекен-жайлар міне енді көз алдымда күтір-күтір, күрс-күрс құлай бастады. Қора арқалықтарын ораған сұғанақ жалын тілдері соққан желдің күшімен қарманарға ештеңе таба алмағандай, бір ауық созыла дірілдеп, жалаңдап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалады. Содан кейін тағы да дүр етіп қоздап, балалап жатқаны.

Төңірек шуга толы, азан-қазан. Шәуілдеп ит үреді. Әйелдер зарлайды. Барлығып еркектер айқайлайды.

Мен де әкемнің қойнында жылап жүрмін. Біздің үйдің терезесінен жалын сумандай бастады. Содан қорқамын ба, дауыстап апамды іздеймін. Бірақ қайтып көруге жазбапты оны маған. Кейін білдім ғой, «ақсұңқар балапаны үшін торға түседі» демей ме, жаңылыстан мені үйде қалды деп ойлап, лаулаған оттың ішіне қойып кеткен де, содан қайтып шықпаған.

— Сөйтіп, анам сорлы тағдыр ойыншығы есепті, қайғылы жансақтықтың құрбаны болып кетті... Мен, сөйтіп, анамнан айырылдым. Бала кездің қуанышы да, қайғысы да тамырсыз, негізсіз келеді. Тез тарқайды дейді ғой. Мен осыны теріс ұғым ба деп шамалаймын. Өйткені қанша жұрт жиналды. Мола басына қалай бардық, бәрі де есімде. Тіпті анамның қыр мұрынды қызыл жүзі, қалың келген қара қасы, басын әнтек бұрып төмен отырып күлгенде көрінетін ақ тістері де көз алдымда. Мен оны ұмыта алмадым. Біреуден жәбір көрсем де, қарным ашса да, әкемнен қалып қойсам да үнемі есіме апам түседі де, боздай беремін. Ал біреу-міреу шақырып алып, қолыма бір үзім нан ұстатса, «алда байғұс-ай!» деп арқамнан қақса, қайғы-қасіреттің бәрі ұмыт болған сияқтанады. Асыр салып, ойнап кете барамын. Ол бірақ көпке бармайды, жетімдік бұлты тез келіп қайта орнайды.

Дегенмен жер дүниені жайпап кеткен осы бір өрттен кейін ТОЗ өмірінде де, менің өмірімде де үлкен-үлкен өзгерістер болды. Маялаған пішені мен тірі тұрған егінін, үй-жайы мен шаруашылық құралдарын өртке берген соң ТОЗ-да не күй қалды дейсің, тозып кетті. Ал мен болсам...

Осы кезде поезд жүрісі бәсеңдей берді де, кішігірім станцияға келіп тоқтады. Мана біз келгенде қарсы

алдымыздағы күн шырқап төбеге шығып алыпты. Мезгіл сағатына қарады.

— Еһе, тәуір-ақ отырыппыз ғой. Қарияны тамақтандыратын уақыт та болған екен. Мен шай апарып беріп келейін, — деп ширақ басып шығып кетті.

Оңаша қалғандықтан ба, мен ала көңіл болып отырмын. «Бір анасы өліпті, бір анасын іздеп бара жатыр. Бір қарияны ертіп келе жатыр. Бәрі де жұмбақ болып барады», — деп ойлаймын.

Сөйтіп, мен ойда жоқта жетім болып шыға келдім, ал ТОЗ болса, тозып кетті, — деп жалғады Мезгіл әңгімесін поезд қозғалып кеткен соң. — Бірақ ТОЗ-дың жарасы жеңіл болды. Қайта сол төңіректегі талай ТОЗ-дар, талай ауылдар жиналып, келер жылы «Майбалық» деген қайран көлдің жағасына жаңа қоныс тепті, колхоз болып ұйымдасты. Қызыл шатырлы, көк шатырлы биік-биік үйлер көбейді. Күнде жиын болады, қызу-қызу сөздер айтылып жатады. Ақ көбік болып аттар сабылады. Ел-елдің арасында шапқындар жосылады. Ізін құрғатпай өкілдер жүреді, портфель ұстап, мылтық асынып, соттар келеді жуан-жуан папкаларды арқалап. Ойын-той, думандар да көп. Болып жатқан бұл қызба, ал кеттім көрініс-құбылыстардың көбіне мен түсінбеймін. Сонда да ел өмірінде қауырт бір өзгерістердің болып жатқанын аңдасам керек. Міне, тозған ТОЗ-дың ақыры осылай өрге тартты.

Ал менің халім мүлде мүшкіл. Әкем жұмысқа кетеді. Мен үйде жалғыз қала алмаймын. Қайда барса да қасындамын. Шешенің жоқтығынан маған да, үй ішіне де жүдеушілік кіре бастағанға ұқсайды. Оны иіні жыртылған көйлегімнен, бұрыш-бұрышта салбырап тұратын өрмекші сілбісінен, әкемнің қабағынан аңғарамын. Үндемейді, күлмейді. Осындайда сап етіп апам түседі есіме. Сағынамын. Көршідегі үйдің терезесінен пешінде маздап жанған отты көрсем де көңілім жүдеп, жасып қаламын. Мына қаскөйлекті қойсаңшы, әкем екеуіміз болып тұтатқан тезектің бықсымай, түтіндемей ана сияқты маздап жанатын бір күні жоқ. Пешке басты тығып жіберіп, өңештей үрлеп үнемі қызыл кеңірдек боламыз да жатамыз.

Өсти-өсти күндер де өте берді. Жылауық бұлтты күз түсті. Қилы адамдарға қилы-қилы тағдыр дайындап отыз бірінші жылдың аты шулы қысы да таянып келе жатты.

Себелеп жаңбыр бүркеді. Дүние күңгірт, жабыңқы. Қыс көлерін танытар ызғар бар ауада. Суға малшынған қамыс қораның ығында құлағын салбырата жусап аққаптал бір арық ат тұр. Белсенділерден ығыр болған ба, кім білсін, мені көріп қаға беріске қарай айнала береді. Жауырда менің не шаруам бар. Өз әлегім өзімде. Кітабымды арқалап, мектептен келемін. Тоңып келем. Жамбастап қалған көн етігім бар. Қопарылған ұлтаны қайырылып қалмасын деп аяғымды көтеріп басамын. Жер лайсаң. Етіктің іші одан да өткін. Жалаң аяқ саман үйдің лайын басып жүрген сияқтымын. Қорс-қорс етеді.

Үйде әкем жоқ. Ертемен тұрып басқа бір колхозға кеткен. Қасында колхоз ісіне араласып, белсенді атанып жүрген Пұрым деген жақынымыз бар. Қайда әкетсе де сол әкетті.

Мен лай басып үйге жақындадым. Сұсты, суық үйге кіргім де келмейді. Міне, терезе алдынан өттім. Кенет пеште жанған отты көрдім. Тағы да өрт екен ғой деп жүрегім су өтті. Бірақ түтін дегенің мұржадан шығып жатыр. Бықсып жанған оттың түтіні емес, дауылдап жанған оттың түтіні. Түйін-түйін, буын-буын болып будақтап шығады. «Кім келіп жақты екен? Әлде әкем бе екен?» деген оймен үйге кірдім... Пеш қасында бір әйел отыр. Басында қызыл шәлі. Үстінде батсайы қамзол. Пеш қойнында сары самауыр ызылдайды. Үй іші жып-жылы. Бірақ әкем жоқ. Бейтаныс әйелден басқа бір пенде жоқ. Мен есік алдында боқшамды ұстап, адырая қарап аңырып қалдым.

— Сен Мезгілмісің! Өй, айналайын, келе ғой, — деді әйел. Сонан соң бетімнен сүйді. Қолыма бір түйір қант ұстатты. — Тоңдың ғой, кел, жылына ғой.

Менде үн жоқ. «Қолы да жұмсақ, сөзі де жұмсақ бұл кім? Әлде мен білмейтін жақын жекжат, нағашылардың бірі ме?» Мен бірақ кімсің демедім. Ол да пәленмін деп айтпады. Далаға шықтым. Келдібай дейтін жырық танау бір дау-кес бала болатын. Сол кездесе кетті де, жаңалықты табан аузында жеткізді.

— Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?

«Әкем әйел алады-ау» — дегенді мүлде ойламасам керек, жырық танаудың сөзі жай түскендей болды. Жүрегім

ауырып жүре берді. Содан күн ұзақ үйге жоламадым. Етік ішіндегі лайды былш-былш басып, қора төңірегінде жүрдім де қойдым. Бәрінен бұрын әкемді қызғанамын. Сөйтіп жүргенде кеш түсті. Ауыл-үйдің Нұрым бастаған бірер адамы келді. Қазанға ас салынды. Әкем байгүс бұрынғыдай емес сияқты. «Осы баяғыда...» — деп әңгімені баяғыдан бастап, көтеріле сөйлеп отыр. Әкем жайдарыланған соң, менің де ауруым тарқай бастаған секілді. Қисайып жатып, қазан-ошақ жаққа қараймын. Ол бір ығыр еткен дүние еді мені. Енді әйел қолына тигені ептеп мақтаныш та сияқты ма қалай.

Ауылды жерде таң сарғаймай тамақ пісе ме, солай жатып ұйықтап та қалыппын. Ояна келсем, жым-жырт, қап-қараңғы. Қасымда әкем жоқ, жалғызбын.

— Әке! Қайдасың, әке? — дедім шошынып.

— Жатағой, жаным, мен осындамын. — Әкем қозғалатын емес. Бір жарым жыл бойы қойнында жатып, бауыр басып, иісін алып қалғандық болса керек, қармалап жүріп қасына бардым. Ойымда түк те жоқ. «Неге жалғыз қалдырған?» — деймін қайта. Барсам, ар жағында теңкиіп біреу жатыр. Кенет жырық танау ойыма сап ете түсті: «Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?» — Көрдім. Міне, енді көрдім.

— Мынау кім, әке? — деп сұрадым білсем де.

— Ол сенің Бибігүл апаң. Саған апа бола келді осында.

— Ие, саған, апам емес. Біреудің апасы апа болмайды маған. Кетсінші әрі. — Намыстанып жатырмын. Ертең жырық танау Келдібай: «Әкең ана алып келген қатынның жанына жатты. Сен ұйықтап қалдың. Ұйқы-шы-л», — деп мазақтарында дау жоқ. Мен екеуінің арасына түстім де, әкемді қатты құшақтап жатып алдым.

...Ояна келсем, сәске түс. Төсекте әкем жоқ, терезеден қаруы қайтқан күз күні сығалайды. Сонан ба, үй іші көңілді, сергек сезілетіндей. Оң жақта батсайы шымылдық желбірейді. Сондай сәнді. Пештің қара қожалақ күйесі де жоқ, шаңқандай ақ тартып, жалтырайды. От та маздап, қыза жанып жатыр. Еден де кірден тазарып қалған. Қысқасы, бір құдіретті қолдың күшімен үй де, күн де өзгеріп, айрықша нұрланып кетіпті. Кенет қазан-ошақ жағынан біреудің жүргені естілді. Сары самауыр күжілдейді. Маған: «Сені күтіп күжілдеймін, түрегел», — дейтін сияқты. Көзімді салсам, көк көйлекті біреу жүр. Кәуділгі менің апам. Жүріс-тұрысы, айна-қатесіз аумайды. «Апа!» — деп дауыстап

жібере жаздап тоқтадым. Жоқ, ол апам емес, кешегі әйел, күндегі Бибігүл дейтін әйел.

Мен түрегелдім. Қарсы алдымда жылы жүзбен күле қарап Бибігүл тұр. Тым қызғаншақ екенсің. Әкеңді қызғанып сомадай болып... ұят-ай! — деп күле ме, кім білсін. Мен төмен қарадым.

— Ана үстіндегілерді шеш те, мынаны ки! — деп ол қасыма бір түйіншекті тастады. — Тез киін де, түрегел, шөйің суып қалады.

Түйіншекті жазсам, жаңа тігілген көйлек пен дамбал екен. Жаңа нәрсені көрмегеніме қанша болды десеңші, қуанғанымнан жүрегім дүрсілдеді. Тез киіп алдым да, шайға отырдым. Пеште дүрілдеп от жанып жатыр. Бибігүл менің ескі көйлек-дамбалымды, домалақтап алды да, отқа ұрды.

— Бар қырсық осымен кетсін!

Мен отқа қарап отырмын. Ол шай құйып беріп отыр. Екеуімізде де үн жоқ. Пеш ішінде торсылдап, борсылдап менің құрым болып кеткен көйлек-дамбалым жанып жатыр. Қызық-ай, ескі киім дегенің отқа салса, тезек сияқты бықсымай, қамыс сияқты лапылдамай, бытырлап-шытырлап жанады екен ғой. Оны кім білген!

Ол бірінші болып үн қатты:

— Ана желқомнан басқа көйлегің жоқ па еді? Неге жырым-жырым болған соншама?

— Жоқ. Апам барда көп болатын. Бәрі де жыртылып қалды.

— Апаң қайда?

«Білмейтін шығарсың!» — деп қойдым ішімнен.

— Өліп қалған, — деп келте жауап бердім. Бибігүл күрсініп қойды.

— Сенде апа жоқ, менде бала жоқ...

— Балаң қайда? — дедім оқыстан, ойланбастан. Ол да жауапты келте қайырды.

— Өліп қалған...

Кенет менің көз алдыма өрт елестеді. Неге екенін кім білсін, оның баласы да менің апама ұқсап, анасын іздеп жүріп от ішінде қалған сияқтанды.

Әлде өлген баласын есіне алды ма, болмаса басқа қайғысы бар ма, қайдан білейін, төмен салған басымды көтерсем, Бибігүлдің көз шарасы жасқа толып, мөлдіреп тұр екен. Бұл бейшараның халі менен де жаман екен деймін бе, әйтеуір, көңілімде оған деген бір аяушылық пайда болды.

— Апаңның жоғын естігенмін, — деді ол. — Ести тұра әдейі келдім, бала етіп алайын деп келдім.

Мен үндемедім. «Бала болмаймын!» — деп айта алмадым. Бірақ бала мінез дегенді қойсаңызшы, осы күні ойласам күлкім келеді. Отырып, отырып:

— Бірақ әкемнің қасына жатпайсың. Өйтіп апа болмайды. Сен түгіл өйтіп апам да жатып көрген емес, — деппін.

Бибігүл күлді:

— Ол рас, өйтіп апа болмайды.

Бірақ қазір күлкі болса да, ол кезде шын көңілім сол ғой. Көлденең біреу келіп бар сенген әкеңнің жанына теңкиіп жатып алса, енді қайтесің? Ол соны ұқты ғой деймін. Менің дегенімді істейтін болды. Мен оған «бала болам, айтқан сөзіңді тыңдаймын», — деп уәде бердім. Содан кейін о да, мен де анттан тайып көрген емеспіз. — Мезгіл тағы да езу тартты. — Маған білдірмей бұзса өзі біледі, ал көзімше әкеме бір таянған кезін байқаған емеспін. Сол себепті, өгей шешенің айтқанын мен де қайталатып кормәдім.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай таныстым. Жай шарттасқанмен адам көңіліне күдік деген кіре береді екен ғой. Көпке дейін бауыр басып кете алмай жүрдім. Сәл нәрседен кісі киікше секем алып, состиып қаламын. Өстіп күндер өтіп жатты.

Бір күні бір топ бала асық ойнадық. Ішінде жырық танау Келдібай да бар. Мен оның асығын ұтып алдым. Ол менің жағамнан алды:

— Асығымды қайтар. Мен өтірік ойнасам, сен шын-дайсың.

— Жібер деймін, көйлегімді жыртасың.

— Ол сенің көйлегің емес. Әкеңнің қатыны берген саған. Бер асығымды, — деп Келдібай жағамнан тартып қалып қақ айырды да, тұра қашты. Мен әудем жөрге жібермедім, қуып жеттім де, желкеден бірді қондырып қалпақтай ұшырдым.

— Ал, жырық танау, саған керегі осы ғой, — деп үстіне мініп алып, төмпештей бастадым.

— Ал саған керегі ше? — құлағым тызылдап әкетіп барады. Жалт қарасам, жырық танаудың ағасы:

— Ә, қалқан құлақ, әлім жетті деген қалай екен?!

— Өзі неге тиіседі кісіге?

Келдібайдың ағасы мені тұрғызып алды да, кеудемнен түйіп кеп жіберді. Он төрт, он беске келіп қалған сойталдай

пемеге мен төтеп бере алайын ба, шалқамнан түстім. Сол кезде Бибігүлдің даусы шықты:

— Бұл жетімек сорлыны өлтірейін деп пе едіңдер-әй, океулеп?.. — деп жүгіріп келді де, Келдібайдың ағасын шапалақпен сарт еткізді. — Ендігәрі бұлай істесең сирағыңды қырқамын, білдің бе. Соқтыққандарыңның соңы осы болсын.

Менің төбем көкке жетті. Ол маған қара ағаштай пана екен ғой.

Сөйткенше болмады. Бибігүл мені сүйрей жетелеп үйге кірді.

— Өзінде де бар. Неге соқтығасың сол содырларға! — деп ал кеп ұрыс. Мен «мұнысы несі?» деп жаутаңдап тұрмын. Бірақ байқаймын, зілі жоқ секілді. Жек көріп, жекіп ұрыспайды, таяқ жедіңдеп аяп, жаны ашып ұрсады. Кәдуілгі өз апамның ұрысқаны сияқты. Мен оны құшақтай алдым да, өксіп жылап жібердім. Бибігүл кеудемнен итермеді. Қайта өз анама ұқсап бауырына тартты. Байқасам, оның да көзінде жас тұр. Мен сонда ол екеуміздің мұңдас жандар екенімізді ұқсам керек, әйтеуір бар балалық сезіміммен біржола құлай берілдім.

Кейін білдім, Бибігүл де сіңірі шыққан кедейдің қызы екен. Он бес жасында зорлықпен бір бай шалға әйел үстіне тоқал болып барыпты. Содан жүре-бара бір бала көтерген екен, үш жасқа жетпей ауырып өлген. Ал бай 28-ші жылы конфескеге ілінген соң, бұл байғұс басына бостандық алып, босап шығыпты. Бірақ мұны кейін білдім дедім ғой. Мұңдас дегенде мен оны аяп жүр дейсің бе. Бала махаббаты деген үлкендердің өзіне қалай қарайтынына қарай тумай ма. Бұл әйелден сондай бір жылы сезімді, жұмсақ алақанды байқасам керек.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай табыстым.

Бибігүл маған шын мағынасында ана бола білді. Мен оған бала болуға тырыстым. «Өгей шеше...» — десе көптің ұғымында бір ғана жәбір-жапа, ұрыс-керіс тұрады. Мен мұны бір жақты үстірт ұғым демекпін. Қазір өз бойымда көзге түсер жағымды бір қасиет бар болса, сол өгей шешемнен келген қасиет деп білемін. «Көре алсам жарар еді!» — деп тағат таппай асығып келе жатқаным да содан болса керек.

Мен шыдай алмадым:

— Сол жақсы көрген анаңыздан қайтып ажырасып қалдыңыз? Әйеліңізге «анам бар еді» деп айтпағаныңыздың мәні қалай? — деп сұрадым.

Мезгіл ойлана отырып қалды. Қолайсыз сұрақ қойып ренжітіп алдым ба деп менде де маза жоқ. «Өзі айтса айтты, айтпаса не шаруам бар еді қазбалап?!» — деп өкінемін. Ебін таппаған тұз жалайдының кері болып, сасқанымнан терезеге қараймын. Манағыдай емес, жер бедері де өзгерген. Жазық далалар ауысып, бел-белестер, адыр-төбелер көбейе бастады. «Тегі, Мезгілдің даласынан өтіп кетсек керек», — деп ойлаймын.

— Бұл даладағы жынды боранның не екенін түсінесің бе, Тулан? — деп сұрады Мезгіл оқыстан.

«Әрине, боранның аты боран емес пе?!» — дегім келіп бір тұрдым да, манағы өрт жайындағы жауабым есіме түсіп, тоқтап қалдым.

— Жоқ, былай естігенім болмаса...

— Бәсе, білмейсіз. Әй, сойқан ғой ол бір. Қара өрт дегенің түк емес мұның жанында. Одан әйтеуір жол тауып құтылуға болады ғой. Ал мына жынды боранның қармағына бір іліксең, тірі шығуың жоқ. Жоқ, жұт сегіз ағайынды емес, тоғыз ағайынды болған мына Мезгілдің даласында. Айлап соққан ақ түтек толастамайды-ау! Жер мен көк астасып, ақ кебінге оранып алады да, құтырына ұйтқиды кеп. Осындайда сыртқа шықсаң болды, көз алдында қарайып, қалқайып көрінген көрші үйлерден табан астында көз жазасың да, ақ сұрқай қоймалжың бір зәһәрлі дүниенің ішіне еніп жүре бересің... Үйде отырып та рақат таба алмайсың. Шөккен пілге ұқсап терезе алдында тау-тау қар тұрады. Әр қилы өрнек салып әйнекке қалың қырау қатады. Күн тал түс болса да, өз үйің өткен түннің бір бөлшегін жасыра тығып, ұстап қалғандай, тым қараңғы тартады. Сырттан кіргенде көзің үйренгенше әр нәрсені бір қарманып, мүтедек боласың да қаласың. Пеш мұржасы әлденені азалап, ертеңді-кеш ұлиды кеп. Жүрегіңді тырналайды. Айналаң гулеген жел болады. Пеш маңынан басқа баспана таппайсың тіпті.

«Анаңыздан қайтіп ажырастыңыз?» — деп сұрадың ғой жаңа. Айтайын. Мен ол кісіден сол жылы осындай бір жынды боранда адасып қалдым. Туған шешемді Мезгілдің өрті алды, өгей шешемді Мезгілдің бораны әкетті...

Осы кезде поезд бір станцияға келіп тоқтады. Ресторанға лап қойған аумақты топ буфетті қоршалап алды да, сыра сұрап, арақ сұрап дабырласа бастады.

— Далаға шығып аз-кем бой жазсақ қайтеді? — деді Мезгіл.

Мен қарсылық жасамадым. «Е, мына өзімен бірге келе жатқан қария — сол Бибігүл шешесі болды ғой» — деп мен де қозғалдым. «Бірақ, әлгінде Бишәм демеп пе еді? — деген тағы да бір ой келеді. — Бұл әлде үшінші анасы болды ма екен?»

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Біз тағы да баяғы орнымызға келіп отырдық.

— Ол заманда зорлық-зомбылық дегенде шек болған ба, менің әкем жәбір көрсе, өз ағайындарынан көріпті, — деді Мезгіл. — Бойдақ кезінде әлді ағайындарының малын бағып, отын-суын тасығаны өз алдына, кейін отау болып оңаша шыққасын да, «бәрекезде, бетіңнен жарылқасын!» дегенді ести алмаған. Шабындық бөлінсе, жердің таз-шақатты жерлерін беріпті. Ал егін салса, «алған соқа-сайманыңның майы, мінген көлігіңнің майы» — деп, түскен шығымның молын өздеріне алыпты. Ананың кезегі, мынаның кезегі дейтіндердің бәрі де қит етсе Қойшыбайдікі бола қалады. Үй ішінің «әрі отыр, бері отыры» сияқты жақындарынан көрген жапасы итермеледі ме, әлде қараңғы болса да заман ауқымын бағдарлай білді ме, әйтеуір, Қойшыекеңнің жалғыз аты мен жалғыз сиырын ортаға салып, колхозға бірінші болып кіргенін білемін.

— Ағайын арасында артық-кем деген болмайды. Бәріміз де жұмылып жұмыс істейміз. Бірлестік, теңестік деген осы, — деді ол мүше болып келген күні қуанып. Әке қуанса бірдемені біліп қуанады да. Біз қайтып қағас қаламыз. «Өзімдікі» деген қаншық ит ол заман түтіл, осы күннің өзінде де әркімнің ішінде күшіктеп жатпай ма, қорамыздан мал кеткенге жанымыз ептеп ауырды. Сонда да оғей шешеміз екеуіміз болып біз де қуаттап, мақұл десіп жатырмыз.

Әкем әуелі орталықтың малын бақты. Анам орталықтың сиырын сауды. Содан кейін екеуі де сарайға ауысты. Ол кезде машина дегенің түске енген бе, әкем үш сырғауылды мосы

етіп асып алады да, ертеден қара кешке дейін қол елеуішпен бидай елейді. Қойшыекең бойы шырға болса да, аса қарулы, жиын-тойларда күреске түсіп, белдескенді жығып жүретін, балуан атанған кісі еді, бір қажымайды. Шаңырақтай үлкен елеуіш толған бидайды тағандап тұрып алып шайқай береді, шайқай береді. Қас қарая қолына киіз кітабын ұстап есепші келеді де: «Бүгін Қойшыекең пәлен еңбек күн тапты, пәлен тонна тұқым қорын тазалады. Сөйтіп колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берді. Жарады!» — дейді мақтап. Есепші әкемді осылай мақтаса, мен шешем үшін қалай мақтануым керек екенін таба алмаймын. Өйткені әкем пәлен тонна тұқым қорын елеп, колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берсе, сол пәлен тонналарды бір сарайдан шелектеп тасып елеуішке салатын да, одан шыққан соң екінші сарайға тасып апарып құятын да менің өгей шешем. Әйтеуір бірді бірге қосса, екеу болатынын білемін де. Бибігүл апам екі әкенің жұмысын атқарып жүр деп бағалаймын.

Күн сайын тонналап ақталған соң шыдасын ба, көп кешікпей тазармаған бидай қалмады. Ал колхоз құрылысының жаулары қайтсе де құрып кете қоймады.

...Толассыз жыңды боран соғады. Сондай түндерді баспаналап төрт аяқты, екі аяқты аш бөрілер жортады Мезгілдің даласында. Олар колхоздың малын торида. Олар колхоздың сарайларын торида. Қыбын тапса қарап қалмайды, атады, шабады, соққыға жығады, сөйтеді де айдап әкетеді, арбалап әкетеді.

Осындай шабыншылықтан ығыр болған колхоз белсенділері күзетшілерді сенімді деген адамдардан қояды. Сол сенімді дегеннің бірі менің әкем болыпты.

Ол бір күні кеңсеге шақырылды. Ауданнан келген тұрақты өкіл — Жүсіптің өзі шақырған. «Өзі» дейтін себебім бар: Диктатор болу үшін қол астындағы халықтың аз-көбі, қарайтын жердің көлемді-көлемсізі есеп емес пе деймін. Бір диктатор бар, миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге әмірін жүргізіп отырса да місе тұтпайды. Басқа елдерге, басқа жерлерге көз алартумен болады. Ал екінші диктатор бар, қол астында елу-алпыс құралпы үй болса басқаны іздемейді. Ондайлар соған разы.

Жүсіп біздің ауылдағы сондай «айдағаны төрт ешкі, ысқырығы жер жаратын» кішкене «диктатор» еді. Ең ал-

дымен оның ауылға қалай келгені менің күні бүгінге дейін өсімде. Үш ат жегіп, екі иығына айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады, көшелерді аралап жүріп, тарсылдатып мылтық атты. Сырттағылар қашып үйге тығылды, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп, босып далаға шықты.

Осыдан кейін үй жаппай тінту басталды. Не жоқ іздейтінін кім білсін, Қаһар Жүсіп күнде ертемен көшенің бір басынан түседі де, астан-кестенін шығарады. Көрпе-жастық, төсек-орын жұлынған тауықтай бұрқырап терезеден сыртқа лақтырылады. Пеш қиратылады. Есіктердің топсасы жұлынады. Үлкен болсын, кіші болсын, бәрі де далаға шығарылады. Ақ қарда сөйлеуге аузы келмей кемсеңдеп кемпір-шал мен жас нәрестелерге қарайтын бір пенде табылмайды. Осы күні келмеске кеткен сол бір көріністерді ойлаймын да, қайран қаламын, Тулан. Жәбірлеуші де, жәбірленуші де адамға тән сезімдерден ада секілді. Жәбірлеушінің бойынан: «Ертең осы үйдің халі не болады? Шиеттей балалары бар екен, аштан өліп қалмас па?» — деген аяушылық сезілмейді. Қолына түскеннің бәрін де сыпырып алып, кеңсеге қарай аттандыра береді. Осымен тынса жақсы ғой. Тынбайды ғой мұнымен. Қора мен шошала кертесінен азын-аулақ үн шыққан, қарынға салған майы мен ет шыққан үй тайлы-таяғымен жауапқа шақырылады. Қайдан алса одан алсын, шындығы керек болмайды. «Ұрлап алдым, жасырып, сойып алдым» — дегенді мойындағанша, тартатын азап пен жазада толас жоқ. Суық шошалаға қамаған талай ана мен талай балалардың жан тапсырғанын көзіммен көрдім, Тулан. Ойласаң, денең мұздайды тіпті. Хайуан екеш хайуан да нәсіл қалдыруға тырысады екен ғой. Нәсіл қалдырмаса, тұқым-ұрпағымен құрып кететінін о да біледі. Қазір жер шарында екі жарым миллиард халық бар дейміз. Егер сол екі жарым миллиардтың өнім-өсімін елу-ақ жылға тоқтатар болса, жер бетінде бір пенде қалмайды екен. Адамзат ұрпағы құрып кетпек! Көз жүгіртші, Тулан, осыған. Өзі қонақтап отырған бұтақты аралаған Қаһар Жүсіпті не деуге болады?! Қарғыстың қандайы бар оған лайық? Хайуан дермісің, мал дермісің?!

Ал жәбірленуші ше? Бұл да бір осы күнге дейін шеше алмай қойған жұмбақ сырым: бір үйлі жан болып, ошарылып, талғажау етіп отырған көжелігін тартып алып кетіп бара

жатқанға даусын шығарып тіл қатар бірі жоқ қой. Ертең аштан өлерін біледі. Біле тұра үндемейді. Жалынбайды. Жағынбайды. Томсарған күйде қала береді. Олар қайыр-садақа сұрауды да білмейді. Бала болсам да, бүтінгідей көз алдымда. Аштықтан көзінің алды күлтеленіп, аяқ-қолы ісініп, бұралып жатқандардың талайын көрдім сол қыста. Бірдеме берсең алады, жейді. Бірақ өз бетімен қолын созбайды. Ештеңені дәмепейді де. Өңменіңнен өтер өткір көзін бірдемеге мағынасыз қадап жата береді. Бұл не нәрсе, Тулан? Ерлік пе? Әлде ездiк пе? Береген қолым алаған демеуші ме еді халық? Бар күнінде қонақжай дарқан пенделердің өлім аузында басқадан түк дәмеппеуін, дәмеппей жатып жан тапсыруын қалай түсінуге болады? Жұмбақ бұл маған. Күні бүтінге дейін жұмбақ.

Бірді айтып бірге кете беремін, Тулан. Адам болған соң, көкейде жүрген сыр ғой бұл. Енді Қаһар Жүсіптің өзіне оралайық. Ие, менің әкемді сол Жүсекеңнің өзі шақырған.

— Сен кімсің?

— Мен, Қо-Қойшыбаймын...

— Қой бағып жүріп, байып кетсін деп қойған ғой. Ние-тінің жаманын қарашы. Байлармен байланысың жоқ па?

— Жо-жоқ...

— Жоқ болса, бар. Колхоз сарайын күзетесің. Байқа, қақпа алдынан құс жорғалап өтсе, жақсылық көремін деп ойлама! — деп Жүсекең алты атарын суырып алып әкеме кезенген.

Қойшыекеңде «жоқ болмайды» — деген болған ба, «колхоз сарайын күзетсем, күзетейін», — дейді ғой әрине.

Сөйтіп, менің әкем күзеткешықты. «Күзетсем, күзетейін» дегенімен, Қойшыекеңнің тапсырылған жұмысқа сүлесөк бола алмайтыны тағы бар ғой. Күн демейді, түн демейді, сарай маңынан аяғын аттап баспайды. «Жүсекеңнің өзі айтты ғой, құс жорғалап өтсе, расында да ұят болар», — деп жүреді де қояды. Өйтуіне тағы бір себеп, күзде құйған тұқым қорының қыс ортасында жарым-жартысы жоқ болып шығыпты. Сарай төңірегіндегілердің күзетшіге дейін түгел ауыстырылуының мәні де осында. Содан кейін, қайдан келіп жатқанын кім білсін, колхоз сарайына шана-шана бидай келіп түсіріле бастады. Ашыққан жұрт осы шаналарды, шанада теңкиіп жатқан алаша қаптарды торуылдайды. Сол кезде сап етіп Қаһар Жүсіптің өзі жетіп келеді

де, бала демейді, шаға демейді, қамшының астына алады. «Мына иттерді неге қумайсың?!» — деп әкеме ақырады. Ал Қойшыекең болса, үндемейді. Тұтас алашадан тігілген қанар қаптардың аузын шешіп, тұқымдық бидайды шелек-топ таси береді.

Бір күні осындай бір іс үстінде тағы да Қаһар Жүсіп келді.

— Мына шелекпен не өнеді. Қаптап неге тасымайсыңдар? — деп кілтші Нұрымға төнді.

— Бұл қап емес, алаша ғой, кім көтере алады дейсің, Жүсеке... — дейді Нұрым ақырын ғана.

Қаһар Жүсіп менің әкеме бажырая қарады:

— Әй, Қойшыбай, сені жұрт мықты дейді ғой. Мына алашаны көтеріп сарайға жеткізші, кәне, ақысына бір бұт бидай аласың.

Әкем «рас па?» дегендей, кішкене көзін күлімдете қарады. Бұл кезде біздің үйде де қаптың тақырланып қалған көзі еді, итермелеген сол жай ма, тайынар емес.

— Неге қарайсың? Рас айтам. Бір бұт таза бидай аласың.

— Көтерсем, көтерейін. Тек демесіп, иығыма салып жіберетін болсын.

Менің жүрегім су ете қалды. Жадағай шананың өн бойын алып, теңкиіп жатқан бір алаша бидайды қалай көтермек? Астында қалып мерт болмас па? Бірақ оны ойлаған бір пенде жоқ. Қаһар Жүсіптің қабағын бағып тұрған жүкшілер алашаны арқасына құлата бастады. Денем қалтырайды. Бақырайын десем, дыбысым шықпайды. Жасқа булығып, үнсіз тұрмын.

Дегенмен ақыры қуанышпен тынды. Ең әуелі, алаша әкемді шын басып қалған секілденіп еді. Қол-аяғы, басын түгел жауып кеткен. Енді қарасам, сарайға қарай сүйретіле қозғалып барады. Алашадан әкемнің қыбырлаған өкшесі ғана көрінеді.

Әлі есімде, таразыға салған Нұрым:

— Он сегіз бұт, бес қадақ! — деп нәштей сөйледі. Даусында дән ырзалық бар.

Біз, сөйтіп, өгей шешем екеуміз бір бұт бидайды көтеріп, қуана-қуана үйге оралдық. Бірақ әкем күзетке шыққаннан бері ол жазғанда да маза жоқ. Қаһар Жүсіп атып тастай ма деп шын қорқа ма, әлде колхоз сарайына төнген қауіп

күшті ме, білмеймін, кеш түссе-ақ тері шалбар, үлкен тұлып киеді де, тымақтың бауын бастыра байлайды. Содан соң тот басқан ескі бытыраны арқасына асып алып, әкемнің соңынан кетеді. Мен болсам, азынаған ессіз де қараңғы үйде жалғыз қаламын. Сықсиманы жағып қояйын десем, жалп етіп сөніп қала береді. Желдің қайдан соғатынын да білмейсің. Жел қопсытқан төбе қаңылтыры боранмен ұйтқып тарсылдай ма, дүрсілдей ме, бір тынбайды әйтеуір. Көзім ілініп бара жатып, шошып оянамын. Колхоз жаулары төбені келіп қопарып жатқан секілденеді. Толассыз терезе тысырлайды. Көзім ілініп бара жатып, тағы да шошып оянамын. Солбаң етіп бір көкжал түсіп келе жатқан сияқтанады. Тарс етіп мылтық атылғандай болады. Гүрс етіп бірдеме құлап түскен секілденеді. Бір ауық қасқыр ұлиды, бір ауық іңгөлап бала жылайды. Әйтеуір боранды дүние қатерлі де, жұмбақ ызың-шута толы. Мен айқай саламын. Әкемді, Бибігүлді шақырамын. Бірақ олар енді қайтып оралмайтын сияқтанады.

Осыны ойласам, осы күннің өзінде де арқам мұздап жүре береді. Қалай жынданып кетпедім екен десеңізші.

Сондай бір үрейлі түндердің бірін артқа салып, таң ата көзім ілінген екен, жылаған дауыстан шошып ояндым. Қарасам, екі бүйірін таянып алып, өгей шешем дауыс етіп отыр. Алдында әкем жатыр. Басын таңған шүберектен ұйып қатқан қан көрінеді. Кіріп, шығып жұрт сапырылысады. Бәрінің де айтатыны:

— Соққыға жығып кетіпті.

— Албардың құлпын сындырып, тұқым қорын талап кетіпті.

— Бибігүл сорлының аяқ-қолын байлап, аузына шүберек тығып кетіпті!

Сөз осы. Мен сорлыда не қайрат бар, әкемді құшақтап бақыра бердім.

Бір кезде шалқасынан есік ашылды. Ең әуелі жарқ етіп найза, содан кейін ақ пиманың басы көрінді. Сырттан бір қора ызғарды алып, жырық етек тон киген, ала көз, дәу қара кіріп келе жатты. Жұрт — тым-тырыс. Бибігүл тас түйін, дыбыссыз қалды. Мен салмастан таныдым. Бұл — Жүсіптің өзі.

— Құлыпты бұзып алған бидай қайда? Қайда тықтыңдар? Тап! Кәне?! — деп шешеме төңді. Менде үн жоқ. Жүрегім суылдайды. Байқаусызда көзім түсіп кетіп еді,

бір ала көзімен оны, бір ала көзімен мені атып бара жатыр. Қорыққанымнан бақыра беріппін. Бақсам, ол сондай ақи көзекен.

— Алмаған бидайды қайда тығады. Ұрылар әкетті, — деді Бибігүл. Тайыпатып сияқты емес.

— Тінтіңдер! — деді Жүсіп қасындағыларға.

Осы бір жалғыз сөздің қаншалықты құдірет-күшінің барын мен Жүсіптер кеткен соң білдім. Еден қопарылды, пеш тас-талқан болды. Қора кертелеріне сумандап сүймен жүгірді. Шешем үш күн суық албарға қамалып шықты.

Осыдан кейін біздің үйдің шаруасы оңалмады. Әкем жатып қалды. Бибігүл істі болды. Талғажау етіп отырған баяғы бір бұт бидай белсенділердің қолында кетті.

Аш иттей әр үйді бір торып, әр қораны бір тіміскілеп, шетке шыққанға ауыз салып жүрген аштық біздің үйге де қоранын ашып келе жатты.

— Енді қайттік? — деді дағдарған әкем төсектен басын көтеріп, үйге кіріп шығуға жараған соң.

— Ие, енді қайттік?

...Айнала шайқалған теңіз бейнелес. Ұйтқып жыңды боран соғады. Алда түтеген ақ қоймалжыңнан әрең-әрең көрініп екеу келеді. Ол — менің әкем, ол — менің өгей шешем. Артта, кішкене қол шанада мен отырмын. Күшімнің жеткенінше үшеу болып, қатарласа жүрейін десем, оған жағдай жоқ. Жамбасынан басқан көп етіктің ұлтаны бір бөлек, өзі бір бөлек болып алдақашан қалған. Мен тобан аяқпын. Сол себепті, Бибігүл байғұс қалың кигізге орап, шанаға отырғызып қойды.

Олар бір басады, екі басады, ілгері жылжиды. Қол шананың соңында тартылған сымдай болып, ап-айқын жіп-жіңішке қос сызық қалады. Жоқ, қалмайды, өкшелей қуған, жанапайлап қуған қар теңізі толқынымен лық еткізіп көміп келеді. Ақ ирек жолдың кедірі мен бұдыры да көп. «Шанада отырмын» деген атым ғана. Көлденең тұрған ат-жал, ақбайталдарға қиялап шыққанда жел өкпінімен әлсін-әлі аунап кете беремін. Ондайда Бибігүлдің жылы алақаны тағы да кеп демеп, шанаға отырғызып қымтай, шымқап жатқаны.

Алдымыз сүп-суық белгісіздік. Бірақ мен оған онша көп қиналмаймын. Өйткені алда баяғының алыптарынша соны-дан соқпақ салып келе жатқан әкем бар. Бибігүл бар. Сол екеуі бар тұрғанда қай тарапқа бет қойып жүрсек те, бір жұрттан барып шығарымыз хақ. Жалғыз-ақ ана жоғалып жатқан ізімізден шошынамын. Туған жердей Мезгілдің бораны ығыстырып барады. Біржола ығыстырып бара жатқандай. Қайта айналып келу жоқ, қайта айналып көрісу жоқ секілді. Оның үстіне құлақ тұндыра соққан үскірік жел қойны-қонышымды аралайды. Бейнебір жылан ысылдап аралап жүргендей. Тісім тісіме тимейді. Қарынға түскен де қауқарлы ештеңе жоқ. Ол да бір жағынан сәт сайын ойға оралып, мазалайды.

Біз шыққалы, міне, екі күн. Күнәсіз болсақ та, күнәлі есепті, ұрланып, түнде шықтық. Қайырсыз үйдің оты жағулы, төсек, орны жиюлы, тіпті өгей шешемнен келген батсайы шымылдығы да құрулы, бәрі де өзіміз бардағы күйінде қалды. Бұл — екі-үш күн болса да Қаһар Жүсіп секем алмасын деп із тастау ғана.

Жүреді, тұрады олар. Түнделетіп, бір жай-мекендерге келеді. Қонған үйдің отынын ұсақтайды, есігінің алдын алып қалған тау теңіз қарды аршиды. Содан кейін су-суанын ішіп, жолға деп бір уыс көжелігін сұрап алып тағы да ілгері кетеміз. Соққыдан әлі есін жиып болмаған әкем байғұс жиі тоқтайды. Қол шананың жібі аш болсын, тоқ болсын бір мойымайтын, бір қабақ шытпайтын өгей шешеме, дүлдүл шешеме қайта-қайта ауысып барады да, ұзағырақ тоқырап қалады. Қол шана артына бір қарыс қос сызық салып жыл-жи береді...

Содан бері отыз бір жыл өтті. Мен, міне, тағы да дәл сол жолмен келемін. Ақ сүтін бермеді дегенің болмаса, шын ана бола білген, аяулы адамға асығып келемін. Бірақ қол шана емес, астымда желден жүйрік машина. Сонда да асыққан көңілге ілесе алмай егін-егіннің арасындағы шоқалақ жолмен өндірмей келеді.

Жол!

Жол тағдыры да адам тағдыры сияқты қызық болады екен ғой, Тулан. Бір кезде мүлгіп жатқан қазақ сахарасына сор әкеліп, ырысын әкете берген, бүкіл Европаға әйгілі аты шулы қасқа жол еді бұл. Нілдінің мысы мен Қарағандының көмірі осы жолмен барып, бүкіл дүниелік базарлардың сау-

даласына түскен. Француздың жібегі де, ағылшынның жүн маталары да осы жолмен айлап, жылдап жүріп жеткен-ді. Қазақ даласына бұл жолмен жәбір-жапа, қулық-сұмдық келді, ақша келді, тез келді бірақ. Самарқау елдің санасы да осы жолмен оянды. Кеш оянды, бірақ. Бұл жолмен жаяу-жалпылап жүріп Пушкин келді. Некрасов келді далаға. Бұл жолға қазақ халқы қасқыр көрген жылқыша осқырына, шошына қарап жақындай берді, жақындай берді... Пайдасын да көрді, басын да құлдыққа байлап берді.

Сөйтіп, бір кезде дүние жүзінің жебірлерін бал арасына «мен мұндалайтын» қызыл гүлше өзіне тартқан жол — міне, енді егін арасының шоқырақ соқпағына айналып кетіпті.

Ие, Тулан, жол тағдыры да қызық. Бір кездегі даңғыл жолдар шөп шығып, бүркеу тартады да, жоғалады. Соныдан таспадай болып жаңа жолдар түседі. Ол жол жаңа да жақсы мекен-жайларға апарады. Алдау-сұмдығы жоқ, пәле-жаладан қағас, өсек-ғайбаттан ада қарым-қатынастарға — адам қарым-қатынастарына апарады...

...Қайда апарарын білдім бе мен онда. Әке-шешем сүйреткен қол шана мені қалың бір қарағайдың ішіне алып кірді.

Ең жақсысы, бораннан құтылдық. Бықсыған тезектен, құр лапылдағанымен, қызуы жоқ қамыстан құтылдық. Қарағай басы шайқақтап тулайды. Мезгілдің боранын сол гана еске салады. Ал қойыны болса, құлаққа ұрған танадай тып-тыныш. Үп еткен жел тұрса, жоса жөнелер қалың қардың қозғалар түрі білінбейді. Төсегін мықтап салып алған. Үлкендер болса, жуан-жуан ағаштарды кесіп әкеледі де, отқа тастайды. Жан-жаққа жалқын қызуын жайып маздап, қоздап жанады ол.

Біз енді жалғыз да емеспіз. Жаңа бір үй ішімен табыстық. Үй иесі сопақ бет, сары сақалды Нұрыш дейтін еңгезердей сары кісі. Ұзын сапты ақ балтасын жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі; сөзбен де ісі жоқ, әкем сияқты үндемейтін бір пенде. Нүрекең үндемесе де жақсы адам еді. Шай ішіп жатқан үстіне кіре қалсаң, айыр саусақты, арбиған қолымен бөлке наннан уыстай үзіп алады да, әйелге тән жіңішке даусымен:

— Ал, қағып ал! — деп есікке лақтыратын. Әрине келген шаруаны бітірген соң қарап тұрам ба, жақсы көретінімді

жайылған езуіммен танытып, жайыма жөнелемін ғой. Жоқ, жөнелмеймін, алғанға көңілім көншімесе, арқамды бір қиқаң еткізіп тұра беремін. Арқаны қиқаңдататын себебім де бар. Баяғы Бибігүл апамнан келген көйлектің жалғыз жағасы мен омыраушасы ғана қалған. Жат көзге көйлегі бар екен десін деймін бе, қамыт кигізген атша, сол жаға мен омыраушаны мойныма іліп, жалаңаш етіме шапан киіп жүретінмін. Нұрекең сонымды байқаған болса керек, бір барғанымда үстіндегі көйлегін шешіп алып, маздап жанған отқа жағасынан бүрмелей ұстап, әрлі-берлі, дөңгелетіп алды да, қолыма ұстатты.

— Бар, үйіңе бар да киіп ал.

Нұрыш осындай жақсы адам.

Осы жақсы Нұрекеңнің үйінде менің қыртысым сүймейтін де біреу бар. Ол — көзі тышқанның көзіндей жылтырап тұратын қушық бет қара кісі — Садыр. Ол мені кездескен жерде: «Өй, боқмұрын» деп кемсітіп, мұрнымнан шертіп кетеді. Нұрыш жоқта бара қалсам: «Неге келдің, боқмұрын? Ана мұрныңның сорасын ағызбай, табаныңды жалтырат!» — деп айдап шығады. Сол себепті, мен оны жек көремін. Жек көргенімді қайтейін, шынымды айтсам, қорқамын одан. Қорқа жүріп, атарға оғым тағы болмайды. Өйтетінім: Садыр Бибігүлмен кездессе-ақ болды, бірдемелерді айтып, әзілдей бастайды. Қолайсыз жерлерге қолын жүгіртеді. Сонда мен қызғаныштан жарылып кете жаздаймын. Бірақ Бибігүл де оны ұнатпайтын сияқты. Алдырмайды:

— Кет әрі, іннен шыққан қаптесерге ұқсамай! — деп бетін қайтарып тастайды. Сонда ғана жаным жай тапқандай, сазайын берген шешеме разы болып, Садырға ішімнен: «Өзің де осы керек!» — деп қоямын.

Сол Садыр мен әкем ағаш аралайды. Нұрыш жығылған қарағайларды бұталайды.

Бұл кәсіппен айналысқалы тұрмыстың беті түзелейін деді. Қалай десең де, нанға аузымыз тиді. Әкем кешке жұмыстан босаған соң, асханаға барып, ақ бөлкені қолтықтап қайтады. Жалғыз ғана қолайсыздық бар: Нұрыштың үйі де, біз де қалың жабылған қоста тұрамыз. Тәйірі, ішіп-жемің болса, дені сауға аяз дегенің түк емес екен ғой. Өгей шешем жуан-жуан дөңбектерді алып келіп, дүрілдетіп отты жағады. Картопты шелектеп асады. Ақ нанды, үгілген картопты тоя

жейміз. Содан кейін қабат-қабат жамылып жатамыз да қаламыз. Танауымыздан ақ буды паровозша будақтатып, ұйқыға да кетеміз. Бір ғана жаманы — ертесіне тұрғанда қиын. Айнала қысқан сары аяз басыңды көтерсең-ақ бас салып, жылы төсекке қорғалата береді. Бір тұрып алған соң мұртыңды балта кеспейді. Лаулап жанған отқа талтая қақтанып, екі бетің бал-бұл жанып отыра бересің. Ал, реті келсе, Нұрекеңнің қосына қарай жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп ала жөнеле бересің. Ақ қарда аяғыңда лыпаңның жоғы да түк емес екен, қарның тоқ болсын де!

Бірақ менің бұл қызығым ұзаққа бармады.

Әкем әуелі «басым айналады», — деп шағына беретін болды. Бара-бара жатып қалатынды да шығарды. Ондайда «қой кезегі» Бибігүлге келеді. Бірақ оған Садыр разы емес. «Қойшыбай тойынған соң, шолжаңдайын деді. Өзі үйде қалып, жұмысқа әйелін жіберетінді шығарды» — деп қалады. Онымен де тынбады! Бір күні қосқа келіп қиғылықты салмасы бар ма!

— Паекті бірдей аласың да, жұмысқа қатыныңды жібересің. Олай болмайды енді. Не орынды босат. Не жұмысқа шық. Екінің бірі.

Шешем болса:

— Асырай алмай жатқан қызыл сирақтарың бар ма еді?! Қып-қызыл жігітсің, ұялсайшы осылай деуге. Менен артық қиратып, сен де ештеңені қырып тастаған жоқсың, — деп шаптыға сөйледі.

Ал әкем болса, үндемей қалды. Ертеңіне:

— Айтты-айтпады, Садырдан ұят болды. Бүгін жаман сияқты емеспін. Өзім барғаным жөн болар, — деп жұмысқа кетті. Бірақ сол кеткені кеткен болды. Қайтып қосқа кіре алмады. Еңкейіп ағаш аралап жатқан кезінде:

— Көзім қарауытып барады, тұра тұршы, Садыр, — деп отырып жатыпты да, өтіп жүре беріпті...

Осы кезде ресторан кухнясынан шыжылдап, бүрқырай шыққан екі бифштекс «былай тұрыңдар, жол беріңдер, мен келемін!» — дегендей, әр ауыздың сілекейін шұбыртып, біздің алдымызға келіп тоқтады. Мен бір рюмка коньякты құтты орнына аттандырып жібердім де, қуырылған етті

ала беріп, ойланып қалдым. Көз алдыма бала Мезгілдің Сібір орманының ішіндегі халін, мүшкіл халін елестететін сияқтымын. Содан кейін не істеді екен бұл байғұс? Әлде ақ қардың, көк мұздың үстінде жалаң аяқ жүріп ел ақтады ма? Әлде...

Менің ойымды Мезгілдің даусы бөлді:

— Әке кеткен соң бізде не күй қалды дейсің, Тулан. Бибігүл әуелі Садырға серік болып, ағаш аралап жүрді. Бірақ бұрынғыдай емес, жоқ нәрсеге кейіп, қабақ шытатын мінез шығарды. Бықсып, от жанбаса да, байқаусызда қазанның түбі күйе бастаса да, «құдайы құрғыр, қу құдай-ай!» — деп таусыла қалады. — Бірақ мен онысынан сескенбеймін. Өйткені бала деген тамыршы сияқты емес пе, өзіне деген көңілдің ала-құлалығын дәп басып, бірден біле қояды ғой. Әкем өлгеннен бері шеше көңілінен ондай өзгерісті байқамаймын. Қабақ шытса, басына түскен ауыртпалыққа, жан жолдасынан айырылғанына, өз тағдырына қайғыратын шығар. Оңай деймісің!

Мен, бірақ осы бір тышқан көз, жыпылық Садырдан сескенемін. Соның мінез-құлқында, жүріс-тұрысында маған ұнамайтын бірдемелер бар. Жұмыс басында дем алған болып отырып, шешеммен ұзақ сөйлеседі. Мен өйтіп отырмаса екен, сөйлеспесе екен деймін. Кейде әр нәрсені себеп етіп, қастарына барамын да, малақайымды табаныма салып тұрып қаламын. Не сөйлесетіндерін білгім келеді. Бірақ тыңдау қайда маған?

— Әй, боқмұрын, бар, табаныңды жалтырат, менен бірдеме көрмей тұрғаныңда. Тыңшы сияқтысын көрдің бе өзінің! — деп ақырады Садыр.

Сол кезде шешемнің көзінен мөлтілдеген жасты көремін:

— Жетім деп, жесір деп басынасың-ау, Садыр. Мезгілдің әкесі болса, бізбен бұлай сөйлеспеген болар едің ғой. Сөйле. Саған кер келер деймісің, — дейді ақырын ғана күрсініп.

Сондайда мен шешемді әрі аяймын, әрі іштей кейімін де оған. Кейітінім: бұрынғыдай адуын сөйлеп, бетін қайтарып тастамайды. Қажығандығын танытып, мүсәпірси сөйлейді. Неге өйтеді екен, картоп сияқты сопиып тұрған жылытты маңдайынан бір періп: — Бар, енді қайтып қарамды көрме! — деп неге айтпайды екен? — деп кейімін. Бірақ тұра беруге шама жоқ. Садырдан қаймығамын да, қосқа қарай тартып

жөнелемін. Онда да мазам болмайды. Мына сұңғылалықты қараңызшы. Қаршадай болып алып, Садырдың мені ғана емес, Бибігүлді де жәбірлейтінін сезетін сияқтымын. Жатып алып әр түрлі айла ойлаймын. Тор құрамын. Қайтсе де тышқан көз Садырдан құтылудың амалын іздеймін. Біресе Садырдан екі есе зор, батыр жігіт болсам, сөйтіп, оны көтеріп апарып бір ағашқа асып қойсам деймін. Кенет орман ішінен бір жолбарыс шыға келіп, арқалап алып жөнелсе деп те қиялдаймын. Жүріп келе жатқанда алдынан бір ор кездесе қалып, соған неге түсіп кетпейді екен деген ой келеді. Бірақ қанша айла-тәсілді армандап бақсам да, Садырға бір кер келмейді. Қайта біздің қосқа ана-мынаны сылтауратып, жиі келгіштейтінді шығарды. Бір келсе болды, жоқты, барды сөз етіп шықпай қояды.

Осылай қыс та өтті. Биікке көтерілген күн жер-ананы бусандыра бастады. Жер аяғы кеңіп, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды. Бірақ мен ауырып қалдым. Көзім қарауытып, басым айналады. Қара судан басқа түк ішкім келмейді. Шөлдей беремін. Түн болса-ақ, көз алдыма керемет бір елестер кеп орнайды. Мағынасыз бір қыз ойнақтарға араласып кететін сияқтымын. Ұйтқып боран соғатындай... Жапырылып ағаштар құлайды. Солардың астында қалған әкемді көремін. Тегі сандырақтайтын болсам керек. Ояна келсем, маңдайыма суық су басып отырған Бибігүлдің: «Тиышталшы, шырағым. Бәрі де орнында. Мынау шыққан көктем ғой. Боран қайдан соқсын. Ағаштар да құлаған жоқ. Басыңды көтеріп, асқа қараған кезінде әкеңнің басына барып, дұға оқып қайтамыз. Сабыр ет, балам» — деген қоңыр үнін естимін.

Бұл сөз маған әл беретін сияқты. Кембағал көңіл жұбаныш табады. Көзім қайта іліне бастайды. Тағы да әлгі бір қызылды-жасылды әлеміш дүниеге барып енемін. Сол бұлдыр елестің ішінен ап-айқын болып, Бибігүл шешемді көтеріп әкетіп бара жатқан Садырды көрем. Айқайлайтын болсам керек. «Мен, міне, қасыңда отырмын. Сабыр ет, шырағым», — деген Бибігүлдің дауысы келеді тағы да. Мен сонда өгей шешемді құшақтап аламын. «Кетпеші, апатай, кете көрмеші» — деп жалына бастаймын.

— «Сені тастап қайда кетеді дейсің, мен бейбақ!» — дейді Бибігүл аузыма су тамызып. Мен оның бауырына кіре түсемін. Бар қарағаштай панам сол. Айырылып қалсам,

өлетін сияқтымын. Бибігүл де сонымды сезер болса керек. Қасымнан екі елі кетпейді. Сұрағанымды екі етпей, ұзақты күн отырады да қояды.

Осындай алас-қапас, жан ұшырумен талай күндер өтті. Тегі бетім бері қараған болса керек, тамаққа көңілім шаба бастады. Бірақ тұрайын десем, басым айналып, құлап қаламын. Төсекті босағаға жақын салдырып, ұзақ жатам. Есіктен көк мөлдір аспанның аядай бір пұшпағы көрінеді. Одан бері көк жапырақтарын жайып келе жатқан ақ қайың бар. Баяу теңселіп қыбырлап тұрады. Не іздейтінін кім білсін, қайың бұтағының арасында ұшып-қонып бір сары шымшық шырылдайды ертеңді-кеш. Мені сиқырлы көктемнің осы бір құлпырма көрінісі әлдебір қиян шалғайға шақырғандай болады. Ана бір сары шымшық болсам деймін. Сары шымшық болып, мөлдір сулы тостаған көлдері бар Мезгілдің даласына қарай самғап кетсем деймін. Сол кезде «Ал Бибігүл қайда қалады?» — деген сауал қаперіме сап етеді. Жүрегім су ете түседі. «Жоқ, жоқ, Бибігүл шешемнен өлсем де айрылмаймын!»

Бір күні Бибігүл есік алдында менің көйлегімді жамап отырды. Мен күнделікті дағдыммен қоста жаттым. Дауыстай сөйлеп Садыр келе жатыр. Менің жүрегім тулап қоя берді. Қос есігінен сығалаймын. Садыр келген бетте-ақ жантая беріп, Бибігүлдің мықынына қол жүгіртті:

— Мықыныңның өзі немене, өлген қойдың жамбасына ұқсап шодырайып кетіпті ғой.

Шеше жауабын тыңдарға дәрмен қалмады. Қалай тұрғанымды да, не ойлағанымды да білмеймін. Қостан атып шықтым да, Садырдың үстіне мысықша жармаса түстім. Аянбадым. Бейғам жатқан Садыр тұрғанша тырнақты да, тісті де батыра салып, жосалай бердім. Көзім қанға толды ма, әлде булыққан жасқа толды ма, оны да білмедім, әйтеуір ештеңені көрген жоқпын.

Садыр да аянып қалмағанға ұқсайды. Белім, қабырғам күтірледі. Содан кейін лақтырылған допша көтеріле бердім де, сылқ ете түстім жерге. Басым жаңғырыққа тиді.

— Мына әкеңнің аузын... Иттің баласы, қайтеді? Бетімді тырнап тастады ғой! Қолыңды қол, бұтыңды бұт етіп тас-талқаныңды шығарайын ба осы!

— Ойбай, құдайы құрғыр, шұнақ құдай-ай, өлтірдің ғой қу жетімек сорлыны. Жоғалшы, көрінбеші көзіме! — деп

Бибігүл жүгіріп келді. Даусы ширақ, баяғы әкем бардағыдай. Маған керегі де сол ғой, қатты қысып құшақтап алдым да, ағыл-тегіл жылай бердім. О да мені ыстық бауырына тартты да, дауыс қосты.

Міне, сол ана арада отыз жыл өткен соң әл үстінде жатып іздепті мені, көргісі келіпті. Неге іздеді? Неге көргісі келді екен? Мен осыны көп ойладым, Тулан. Ойладым да бір сұраққа кеп тірелдім. Білгің келеді: Адам осы өлер алдында не ойлайды екен, соны білгің келеді.

Меніңше, адам өлерде дүниенің ыстық екенін түсінеді. Қимайды. Осы жасында қилы-қилы бұлтарыс, қалтарысы бар бұралаң жолмен жүріп, жақсыны да көрді, жаманды да көрді. Жақсы адаммен де кездесті, жаманмен де кездесті. Өзінің де жаман, жақсы болған күндері бар. Соны ойлағанда жаманның бәрі ұмыт болады да, дүние енді нұрлы, ыстық, жарқын жағымен көз алдына ұлғая сыландайды. Сондай сәтте адам өзінің адамдық махаббатын берген, мейірімін салған, қымбат та қимас, аяулы деген жандарын іздейді. Солардың болашақ тілеуін тілейді. Соған қызыға, қызғана қарайды. Мен, міне, осылай деп ойлаймын да, асыға түсемін. Көргім келеді, тілдесіп қалғым келеді.

— Ие, содан соң? — дедім мен дегбірсізденіп.

— Содан соң сөз қысқа. Жолымыз екіге айрылды ғой. Мен көп кешікпей балалар үйіне кеттім. Ал Бибігүл болса, тұрмысқа шықты...

— Садырға ма?

Мезгіл маған қарады. Кейпінде «өзің қалай ойлайсың?» деген сұрау бар.

— Ие, соған... — Мезгіл тұнжырап отырып қалды. Содан кейін бір күрсініп қойды да, сөйлей берді. — Жоқ, тұрмысқа шықты деп жазғырмаймын. Қазір ойласам, сол кезде маған кексе көрінгенімен, жиырма бесте ғана екен ғой. Жиырма бес деген немене, уызы арылмаған сәби емес пе! Ие, сәби! Жоқ, шындап келгенде, тіпті Бибігүл байсырап да шықпаған болар. Сараласам, бірден-бір дұрыс жол осы. Мен балалар үйіне алынып, мемлекет тәрбиесіне көшпесем, ол тұрмысқа шықпаса, Сібірдің қай ағашының түбінде қаларымызды құдайым білсін! Міне, «анам бар еді» — деп әйеліме айта алмаған себебім осы еді, — деп тоқтады Мезгіл.

— Содан кейін көріспедіңдер ме?

— Жоқ, көрістік. Күз түскенге дейін жиі-жиі келіп тұрды. Біресе ақ бөлкесін арқалап, біресе паязқа алған тәттілерін

орамалына түйіп әкеп жүрді. Содан кейін тегі, қоныс аударып, басқа жерге көшіп кетті ғой деймін, көз жазысып қалдық. Жоқ, тағы да бір рет кездестік. Ол соғыстан кейін дәл бұдан он бес жыл бұрын еді. Мен майданнан оралған соң Днепропетровскінің кен институтына барып түскен едім. Соның үшінші курсында оқып жүріп мына Қарағандыда практикада болдым. Сонда кімнен естігенін білмеймін, осынау «Мезгілден» құрты мен майын арқалап іздеп келді. Көріспегелі көп жылдар өтті ғой. Көп жаңалықтары бар екен. Ең алдымен, өз сөзімен айтқанда, «заман түзелген соң» «Мезгілге», колхозға оралыпты. Тағы да бір қуаныш, менің өзім танымайтын екі інім, бір қарындасым бар болып шықты.

Бибігүл қасымда он күн болды. Қоштасарда:

— Жетім еді, жетсе екен, адам болса екен — деп тілеп едім жатсам да, тұрсам да. Жат бауыр болма, шырағым. Жазыңды үнемі шешеннің қасында өткіз, — деді.

Бірақ мен бара алмадым. Тышқан көз Садырдың алдында несіне мүсәпірсиін деген намыспен бармадым...

— Ғажап екен, ал көре алдыңыз ба Бибігүл шешейді бұл сапарыңызда? — деп сұрадым тағы да.

— Ғажабы сол — кіріп барсам, үлкенірек келген төргі бөлмеде қаптап отырған жан екен. Бәрінің де жүзі сынық, бәрі де тілсіз. Солардың ішінен көзім бірден Садырға түсті. Баяғы қалпы. Тышқан көзі жылтырайды. Үстінде барқыт бешпет. Бар өзгерісі — сұлу етіп қара сақал жіберіпті. Қолында таспиық. Көптен бері жұмысқа жанаспағандықты танытар күсі жоқ ақ саусақтарымен таспиықтың жақұт тастарын бір-бірлеп ауыстырып күбірлейді. Одан кейініректе сол Садырға ұқсас екі бала жігіт отыр. Ішімнен: «Бейтаныс інілерім осылар шығар», — деп ойлады. Оң жақта ақ кереует. Үстінде біреу жатыр. Беті ақ орамалмен көлегейлеп қойылған. Мен оның кім екенін бірден білдім. Бірақ мына жұрттың сынық жүзіне, көрсем деп асығып келген кісімнің қимылсыз қалған тұлғасына қарап, жүрегім су ете түсті.

Әуелі Садыр шырамытты мені.

— Ау, келді ғой...

Жұрт қимылдап, қозғалып қалды. «Е, алла байғұс-ай! Қайтсін!» — деген күбір жүгірді.

Бейтаныс інілерімнің екеуі де ұшып түрегеліп, құшақтай алып жатыр.

— Жаңа ғана көзі ілінді, — деді бірі мені қорқытпайын дегендей.

Сол кезде көлегейленген орамал да қимылдады.

— Басымды көтерші, — деді әлсіз ауру дауыс. Содан кейін ажымды бір тереңнен жанары қайтып, суала бастаған бір көз қадалды маған. Арада көп жылдар өтсе де, көңілімде ыстық суреті сақталған, мейірбан көз, ана көзі бұл...

— Үйбүй-й-й. Мезгілмісің?.. Шыбыным-ай, келдің бе? — деді олақырын ғана. Олосыны айтты да қайта қисайды. Көзін жұмып көп уақыт үнсіз жатты. Қарасам, жас моншақтары сарғайып, суалған бетіне мөлдір сызық салып домалап барды екен. Неге жылады? Не ойлады ол дәл осы сәтте? Мына қазіргі екі дүниенің ұстара жүзіндей қыл арасында жатқан ауыр халін ойлап, жарық дүниені қимағандықтан жылай ма? Әлде: «Сенде ана жоқ, менде бала жоқ, соны естіп бала етіп алайын деп келдім», — деген сөзін есіне алып, оның ана бола алған, менің бала болуға талпынған алғашқы күндерін, ауыр күндерін есіне алып жылай ма? Болмаса, «екі талай кезеңге келгенде, сөзімде тұра алмадым, затым әйел болған соң, әлсіздік еттім, кешір сонымды» дей ме? Қайдан білейін мен оны, Тулан. Адам көңілі ғажайып үндерге, ғажайып сырларға тұнып тұрған нәзік перне сияқты емес пе?! Бір қылын бассаң-ақ қуаныш-қайғы болып, күйініш-сүйініш болып, төгіліп кетпей ме! Сөйлеп кетпей ме? Екінің бірі ұға бере ала ма оны.

Міне, үй толы жандар отыр осында. Бірі тұнжырап, бірі жылап та отыр. Мүмкін олар өзінің сәбидей пәк газалығымен, ағайын-туғанды алыс-жақын деп алаламай, бәріне де мейірбан ана бола алған, ауыл анасы бола алған Бибігүлді аяп тұнжырайтын болар, аяп жылайтын болар. Бірақ мұның бәрі өткінші, ұмыт болар сезімдер ғой. Олар ана күнде сылап, күнде тарап сұлу сақал жіберіп, қолына таспиық ұстап қалған пірәдар Садырдың көңілінде не күй бар, мына ыстық дүниеден өткелі жатқан ана көңілінде не күй бар, ақыры отыз жыл бойы көріспей, суысып кетсем де, екі сөздің күшімен қаңбақтай ұшып келіп түскен менің көңілімде не күй бар, қайдан білсін, қайдан ұқсын! Бар болғаны:

— Әлсіреп қаласың, жылай берме! Күткен балаң келді. Арманың жоқ енді, — деп қосарлана сөйлеп, басу айтып жатыр. Бірақ ана байгүс тіл қатпады. Көп жатты. Содан кейін

тағы да басын көтерді. «Қысылып қаларсың, жата тұр!» деген ақылды алған жоқ.

Енді жүдеу кескініне анықтай қарасам, әлгінде жоқ бір күйге келіпті. Бет ұшында әнтек қан ойнап шыға келгендей. Көңілді де сергек сезіледі.

Мен мұны өз басымдағы күдікті үмітке жеңдірген «е, бәсе, осылай болса екен!» деген алдамшы сезім құбылысы ма деп едім, оным теріске шықты. Шешем бұрын түн болса, жөтеліп, тынши алмай шығады екен, мен келген түні тыныстап жақсы ұйықтады. Ертеңіне асқа көңілі шабатынын айтты. Содан кейін белін мата белбеумен қатты буып, үй ішінде бас көтеріп бірер басып жүрді де.

Сұрастыра келсем, мұның бәрі де мен келгеннен бергі өзгерістер. Көңіл деген, әне сол. Іздеп еді, аңсап еді. Көрді де, тынды. Жоқ, тынбады. Дертіне дауа тапты. Сергіп, сергек сезініп қалды.

Сөйтіп, ауру шешемнің алғашқы шипасы — мен, менің келуім болды. Бірақ мен келдім, бітті демедім. Аудан орталығына машина жіберіп, дәрігер алдырдым. Тышқан көз Садырдың: «Пыраш-шырашыңды қайтесің, шырағым. Алланың жазуы осылай болса, тура келген ажалға кім ара түсе алады!» — дегеніне қарағам жоқ.

«Ал сонда, анаңның сырқаты не болды?» — демексіз ғой. Ол — талайды баудай түсіріп жатқан құрт ауруы — туберкулез екен. Мен дәрігермен ақылдаса отырып, бір тоқтамға келдім де, шешемді салып алып, станция қайдасың деп бір-ақ тарттым.

— Ойпырау, ана Бишәм деген кісі сол Бибігүл шешей ме?

— Ие, сол кісі. Қайдан шыққанын білмеймін, әйтеуір солай атап кетіппін ғой кішкене кезімде. Бишәм деп қалсам, сол дағдыма бағып жатқаным да.

— Ана Садыр шал неғып көне қойды? — деп сұрадым тағы да.

— Шафғат, Сафғат деген екі жасөспірім інім қарсы болмаған соң ол қайда барсын! Бірақ өзіне аттанарда:

— Бір кезде жалаң аяқ қар кешіп, панасыз қалған кезімде көзімнің жасына, мұрнымның боғына қарамап едің, енді менің де саған қарайтын жайым жоқ. Бүгін өстіп, үсті-басыңа тозаң түсірмей, жігітше сыланып, сипанып отырсаң, мен оныңнан күн демей, түн демей салпақтап, колхозда еңбек еткен, одан қалса, сиырыңды сауып, қол

диірменінді тартқан, отынды жағып, күлінді шығарған, кірінді жуып, балаларынды баққан, сөйтіп, саған жағынам деп жүріп, мезгілінен ерте солған анамның ащы терін, азап-михнатын көремін. Жеткергенің осы болыпты. Бишәм енді жоқ саған, — дедім.

— Әрине, «жоқ» дегенді ойнап аттым. Ойлансын деп айттым. Балалы-шағалы болып, бауыр басып қалған қария ел-жұртын сағынбай тұра алар ма? Қарағандыда ірі дәрігерлер бар, тамаша ауруханалар бар. Соларға көрініп, сонда емделіп, айығып, тазарып шыққан соң, апарып саламын ғой, — деп Мезгіл әңгімесін бітірді.

Бағана бұлар купеге кіргенде ана ауру кемпірдің басында осыншалықты тамаша хикая бар деп кім ойлапты. Мен енді сол бір таза жан иесін анықтап көрсем екен деп асықтым.

Біз купемізге келдік. Қарт ана шайқақтаған поезд жүрісімен тербеліп, демалып жатыр екен. Әнтек жұмылып, жазылыңқырап қалған қабағында сергектік бар. Оң қолы диваннан сырғанай түсіп жатыр. Енді байқадым, ана суалған, шөккен тұлғасына қарағанда бір түрлі ірі де кесек тарамыс қол. Жолдың бір бұрылысында күн көзі ойыса келіп, кәрі алақанға қорғалай тұрып қалды. Айқыш-ұйқыш тартылған шытырман сызықтары да енді тым айқын. Кенет Мезгілдің жол туралы айтқаны есіме түсті. Ие, бұл сызықтар да шытырман жолдар есепті. Үзілмес үмітті, аяулы арманның жолы. Қиямет бейнет пен азап-михнаттың жолы. Енді бір ауық қол қозғалып кетті де: «Аларыңды алып болдың ғой, берерің қайда енді?» дегендей, көтеріле беріп тоқтап қалды...

Бибігүл ана аунап түсті.

Қарағандыға поезд ертеңіне түсте келді. Тегі, «анасын әкеле жатыр» — деген хабар жеткен болса керек, қарсылап жатқан топ қарамы едәуір. Сол қуанышты, жарасты топ ішінен қала тәртібімен киінген бір жас әйелді көремін. Қолында гүлі бар, арадан суырыла шығып, ұмтыла басып келеді. «Мезгілдің жары осы болса керек» — деген ой келді маған. Қария поездан түскен соң бір қолымен жаңағы келіншекке, бір қолымен Мезгілге асылып, машинаға қарай жүрді.

Мен өткен жолдың үстінде қарағай үй тұр. Заман салмағы түсе-түсе шөгіп, аласара бастаған ескі үй. Жел мен күн жеген бөренелері шіріп, қарайып кеткен. Кішкене терезелері де алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды, толассыз соққан желмен ұзақты күн шайқақтап, шиқылдайды. Бұл — бір кездегі ауыл мәдениетінің ат байлары — мектеп үйі. Бірақ күмбір-күмбір қоңырау соғылмайды қазір. Сәбилердің айқай-шуы да жоқ. Шырқала салынған ән де шықпайды. Бәрі де сап болған. Бәрі де жаңа жерге, жақсы қоныс-мекенге ауысқан.

Бұрын бұл орамда бұдан биік, бұдан сәулетті үй жоқ секілді еді. Көк шатырлы төбесі күндік жерден көз тартып, мен мұңдалайтын. Құдай-ау, бала көзге терезелері де аттылы кісі өткендей тым үлкен еді. Бөлмелері кең, самаладай жап-жарық, қай жерінде отырсаң да, ен даланың өзіндегідей қиян-алыс қырқаларды көретінсің. Ие, дүние деген кең екен ғой. Сол кең дүниеде биік-биік таулар бар екен, ұзын-ұзын өзендер, ол шеті мен бұл шетіне ат шаптырса жетпейтін ірі-ірі қалалар бар екен. Бәріне де сол үйдің сол бір кішкене терезелерінен көз салған едім алғаш. Тумысымда тұңғыш рет сәби қолыма қалам алып, «Ана» деп жазуды да сонда үйренгем. «Алғашқы махаббат» дегеннің азап-қасіретін де осында тартқанмын.

Бұл маған соншалықты ыстық үй.

2

Соғыс біткен жыл. Мен онда он сегіз жаста едім. Ал Қарғаш болса, толып пісіп келе жатқан, он жеті жасар бойжеткен қыз болатын.

Екеуміз бірге өстік, бір мектепке бардық. Жаз болса, орман аралап, шие, бүлдірген тергенбіз, қыс болса, қар лақтырысып, асыр сағанбыз. Бір жас үлкендігімді пайдаланып, ақыл айтатын, ұрысып, жылатып қоятын күндерім де болған. Кейін, есейе келе, осы ойынымнан от шығарын біліппін бе, мен онда. Ие, ақ жарқын, ашық мінез Қарғаш басында да соншалықты қайғылы оқиға болар деп кім ойлады дейсің ол кезде.

Ойымда түк жоқ еді. Бәрі де менің қалада мұғалімдер училищесін, бітіріп, қайтып оралуыма байланысты болды.

Сөйтіп, мен төрт жылды артқа тастап, өзімнің туып-өскен мекеніме, өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме келдім.

Шіркін, біздің «Сұлуқия» — неткен сұлу жер еді досеңізші! Бір жағында — бұйра талды, иірім аққан сұлу есіл. Бір жағында — үнемі сабасынан асып, шайқалып жататын сабатты шалқар көл. Сол екі ортада аласа болса да пайзаша тік шаншылып аспанға ұмтылған қия — Сұлуқия.

Бұл өңір, әсіресе, көктем шағында тым өзгеше. Көк сілемек мұнар басқан тоғайлар қилы-қилы гүлге оранады. Құбылма сағым ойнаған қырат, жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады. Ақ селеулі қырда бозторғай шырылдайды, тоғайда бұлбұл сайрайды. Соған жалғыз-жарым кокек даусы келіп қосылады. Ал көл беті болса, өзінше думан-шу.

Міне, мен сондай жаздың ерке шағында сол ауылыма, ауылы адамдардың арасына келдім. Балаң көңілмен аттанып, марқайған жігіт болып, мұғалім болып келдім.

Анам байғұста ес қалған жоқ. Мені баяғы бала Сапар деп ойлай ма, немене, ертеден қара кешке дейін өбектей береді, аймалап бауырына баспақ болады. Бірақ өсіп, буыны қатып кеткен сүйекті мен құрғыр икемге келе де бермейтін сияқтымын. Оған жұрт та күледі, өзім де күлемін.

— Ойбай-ау, үлкен үйдегі келін-ау, тіл-аузымыз тасқа, Сапарың сойталдай жігіт болып кетіпті. Етегің салпі, жеңің желпі жүріп жоқшылық тауқыметін көп тартып едің, қолыңды жылы суға малып, шалқая отыратын уақытың болды енді, тезірек келін түсір, — дейді абысын ажындары.

Апам нық сөйлейді.

— Е, түсірсе несі бар, жасаған ием жеткерді. Маңдайынан шертіп жүріп түсірем.

Жиналған абысын-ажындардың бірі бір пәленің ұшығын шығарып та қояды.

— Бесе, деймін-ау, міне, оң жамбасыңда да бірі отырған жоқ па, жұтынып.

Әңгіменің Қарғаш жайында болып жатқанын мен бірден түсінемін, өзімше күліп де қоямын. Өйтетінім, ауылға үйленейінші деп оралғаным жоқ. Жалғыз отырған анамның көңілін қимай келдім ғой. Ойым — Алматыға барып, жоғарғы оқуға түсу еді, апам қарсы болды. «Жалғыздық

бір Алланың өзіне ғана жарасқан, шаршадым, шырағым. Қайтсең де, бірер жыл қасымда бол», — деп қарсы болды. Оның үстіне бұрын кемпірлер арасында осындай сөз бола қалса, не тұра жөнелетінмін, не:

— Қатын алмаймын, қатынның маған керегі жоқ, өздерің бастарыңа шайнап жағыңдар, — деп отыра қалып жер тепкілеп, бақыра бастайтынмын. Осы бір жайлар есіме түсіп күлемін. Әрі «жұдырықтай баланы қалайша сөз етеді екен обалсынбай», — деп кейитін де секілдімін. Сөйтсем, бала кездегі Сапарын іздеген апама ұқсап, мен де Қарғашты баяғы қалпы деп ойлаппын ғой. Төрт жылдың ішінде оның да шынардай бой түзеп, сұлу қыз болып кеткені есіме келсейші тіпті.

Көрісуіміз де айта жүрерліктей қызық болды. Бұл мен келген күннің ертеңі еді. Болашақ бастығыммен танысайын деп мектепке бет алдым.

Баяғы «Сұлуқияны» орағыта орналасқан колхоз аулы. Әрқалайша сыланған үлкенді-кішілі маймақ төбе үйлер. Осы қияға барып тірелер шолақ көшенің басында аумақты жерді алып, шатырлы бір үй тұр. Қабырғалары жауыр аттың арқасы секілді, ойдым-ойдым сылағы түсіп, ырсиып көрінеді. Бұл — колхоз кеңсесі. «Кім бар екен?» — деген құмарлық жеңді ме, қайдам, кіре кетейінші деген ой келді.

Баяғы қалпы. Ескі орындық, сыры түскен шкафтар, ішінде де, үстінде де қағаздан бос орын жоқ. Талай жылғы колхоз есебінің түптеліп, тәртіпке түскен папкалары. Міне, төрде тиіп кетсең шиқылдай жөнелер ши аяқ үлкен стол, баяғы орнында, баяғы қалпында. Бар өзгерісі — өңі тайған қызыл жамылтқының сия дағы жиілей, қалыңдай түскен. Сол столдың басында сарт-сұрт шот қағып көз қиығы сүйірлеу, дөңгелек жүзді сары кісі отыр. Ол осы елде ертеден «Арам сары» атанған, бірақ өз ісіне берік Мелдес Асабаев — колхоздың бас бухгалтері. Маңдай шашының кейіндеп, самайына қылау тұра бастағаны болмаса, оның да «ішімдегіні жарып ал» — дейтін бұрынғы тымырсық қалпы.

Бұрын бас бухқа қарсы бетте кемпір иектеу келген, сопаң бет зор қара — Дәулет отыратын-ды. Ол Арам сарыға көмекшілік қызметін ғана атқарғанымен сөзге ұста, келіп-шығып жататындарға орнықты жауап беріп, риза етіп жіберетін көшелі кісі еді, өткен қыста дүние салыпты. Енді

сол Дәукең марқұмның орнынан ұзын шашын қос бұрым етіп өріп, алдына түсіріп жіберген, ақ өңді, бойжеткен бір бейтаныс сұлу қызды көремін.

Мен Мелдеске қол беріп, бойжеткенге «сәлеметсіз бе» — деп басымды ғана изедім.

Мелдес жылы жүзін танытып:

— Е, Сапармысың, қашан келіп қалдың? — деп мұрнынан бір мыңқ етті. Содан кейін «осы сұрағым да жетер, жауап беріп, әуре болмай-ақ қой», — дегендей, қағазына шұқшия төніп, шотын қаға берді.

Ал қыз болса, жауап қайтармады, әлдебір кекесінмен мырс етті. «Неге күледі бұл соққан?» — деп сескене күдіктеніп қалдым ба, немене, тіктеп қарасам, қан тепкен бөгінің ұшындағы дөңгелек қалы үйіріле шұңқырайып барады екен.

«Ойбай-ау, сен Қарғаш екенсің ғой» дегенімше болмады. Қарғаш әзілге ұстарып қалған ауыл қызының мінезін танытып:

— Қалада оқығандардың әдеті, көзінің еті өсе келетін, — деді түйеден түскендей етіп.

Қапелімде аузыма сөз түспей, қысыла бердім. Бойжеткен бикешке санап, сыпайылық белгісімен кешірім сұрасам ба екен. Әлде баяғы бір шашынан тартып қалып, жылата салатын кездегідей бірдеме деп бетін қайтарып тастасам ба екен? Жөнін таппадым. Ақыры зорға дегенде:

— Танымасам, оған мен емес, өзің айыптысың, — дедім күліп.

Қарғаш маған тіке қарады. Құдай-ау, төрт жылдың ішінде қалай өзгеріп, өсіп кеткен десеңші! Бұрынғы қоңырлау оңі, енді сүтке қан тамызғандай соншалықты нұрлы, бал-бұл жанады. Дөңгелек сәби иегі де сәл сүйірленіңкіреп, бұтағы айқын біліне бастаған. Түп-түзу қыр мұрыны бұрынғыдан ұзара биіктеп, толған ат жақты өңіне зергер қондырғандай әдемі сән береді. Күлімдеген қоңыр көзінде ұяндық жоқ та, осындай жаңа пісіп, толса да, әлі уызы жарылмаған қыз балаларда кездесетін соқтыққыш ойнақылық бар.

— Неге мен айыпты болмақпын? — деп ол күлімсірей сұрады.

— Соншалықты өсіп, өзгеріп кеткенсің.

Қарғаш ырзалық белгісін білдіріп, бұйығып күлді. «Өскенім рас» — дегендей, биіктеп қалған кеудесінен

асып түсіп жатқан бұрымын жауырынына қарай лақтырып тастады. Содан кейін әлдебір ойлы қалыпта сәл отырып қалды.

Арам сары бұл әңгімемізді ұнатпаған секілді. «Жұмысыма кедергі жасадыңдар» — дегенді танытып, үлкен алақанының сыртымен шот тастарын сарт еткізіп бір-ақ қайырды да, бірдемені миңгірлеп қағазына қайта үңіліп, тізілген көп сандарды тағы да қаға бастады. Қарғаш терең бір дем алып, жымия күрсінді де, жұмысына кірісті. Ендігі тұрысты артық санап, мен де далаға беттедім.

3

Сөйтіп, арада төрт жыл өткен соң мен Қарғашпен осылай кездестім. Рас, бұл жылдарда жазғы каникулды пайдаланып ауылға талай келгенім бар. Бірақ шынымды айтсам, оны іздеген мен жоқ. Тіпті көрші отыртандықтан ба, Қарғаштың анасы Салиқа байғұстың мен дегенде жаны-құты қалмаушы еді. Келген сайын үйіне кіргізіп, дәм татырмай жіберген емес. Қызыл иегінде оқшау қалған алдыңғы өкі күрек тісін айқын көрсетіп, күле жүретін де «ал, іш, же, шырағым, жат жерде қай бір жағдайларың болып жүреді дейсің» — деп бар дәмдісін алдыма тартатын. Сөйтсе де, Қарғашпен бір кездесе алмаппын. Бір жылы келгенімде шалғайдағы ауданда тұратын нағашысына кетіп қалған. Ал одан кейінгі жылдары қайда болғаны есімде жоқ, тіпті, «Қарғаш қайда?» деп сұрамаған секілдімін. Бір қызығы колхоз кеңсесінен шыға бергенде басыма әуелі оралған ой осы болды: «Неге сұрамадым екен?» деймін. Сонымды әлдебір әбестікке бағып, аздап қысылған сияқтымын. Міне, алдында айқын жол жатыр. Әр түп көдесі мен әр түп бұтасына дейін білем, бәрі де алақанымда деген жолың. Күндердің бір күнінде сол жолмен, өзіңнің таныс деген жолыңмен жүре қалсаң, оқыс бұрылыста, алдыңнан биіктеп өскен бір бейтаныс сұлу шынар шыға келеді. Сонда сен: «Апырау, не ғаламат бұл? Мына шынарды неғып көрмегенмін мен бұрын?!» деп таңырқайсың. Таңырқап қана қоймайсың, көңіліңе бір күдік кіреді енді. Бұрынғы «білем» дегеніңнің бәрін де білмейтін сияқтысың. Басқаны қайдам, мен өзім осындай бір күйге түстім. Мына өз ауылым өзімдікі емес секілді. Адамдары да бөлек, көшелері де басқаша. Сол бөлек орта-

да ең әуелі төмен қарап алып, тұғжындап шот қаққан Арам сарыны, содан кейін, неге екені белгісіз, Қарғашты көз алдыма әкелемін. Ол күле қарап: «Неліктен мен айыптымын? Бар кінә өзінде» — деп тұрғандай.

...Мазам жоқ... Үйде отырғым келмейді. Әлдекімді тосқан, ала көңіл адамға ұқсаймын.

Қызарып күн еңкейді. «Сұлуқияның» ұзын көлеңкесі тура мен отырған терезеге келіп түсті. Айнала жап-жарық. Аспандағы шуда бұлттар кешкі күн сәулесімен өртше алаулайды. Ақшыл-қызғылт реңге енген көл беті де тып-тыныш. Күн ұзақ ашық айдында жүрген қасқалдақтар енді қамысқа қарай бет ала бастаған. Кенет терезе алдынан көлеңке сызығын кесіп, жеңіл басып біреу өтті. Сөйткенше болмады, есік алдында апам біреумен сөйлескен сияқтанды. Құлағыма Қарғаштың дауысы келгендей. Жүтіріп сыртқа шықтым. Бөтен бір пенде жоқ. Аула ішінде жамырап қойған бұзауымен ұрсысып апам ғана жүр.

Далаға бет алдым. Көрші үйдің көк қақпасына сүңгіп бара жатқан біреудің қос бұрымы қылт етті. Ол маған тағы да Қарғаш сияқтанды. Неге екені белгісіз, солай қарай бет алдым. Кенет көк қақпа алдынан абалап ашулы бір ит ұмтылды да, орта жолға жете бере аңырып тұрып қалды. «Қалпақ киіп шікірейгенге бөтен біреу ме десем, өзіміздің Сапар екенсің ғой», — дегендей құйрығын бұлғаңдатып, танымай қалғанын ерсі көріп тұрғандай.

— Қырғын! Қырғын! — дедім ақырын ғана қайталап. Сөйттім-ақ мұң екен, Қырғын салып келіп кеудеме қарғыды.

Мына көк қақпа Қарғаш үйінің қақпасы. Ит те сол үйдікі. Неге «Қырғын» атанды? Оны бір тәңірім білсін. Әйтеуір мен ауылда жүргенімде Қырғынның бірдеңені қырып тастағанын көрген емен. «Қырғынды ертіп аңға шығып едім, пәлен түлкі алды» немесе «пәлен қоян алды» дегенді де естігенім жоқ. Бір кереметі, әйтеуір, қақпаға сақ болатын. Осы Өтеген қарттың үйіне бейсауат бір мал жақындап кетсе болды, қыр асырып салғанша айнала шауып, арсылдап итәлегін шығарады. Қырғынның бөтен адамға да ұмтылатыны бар. Бірақ онысы жай қоқан-лоққы ғана. Жүрегінді тоқтатып, қарсы жүрсең, құйрығын қысып алып, қораның қараңғы түкпіріне қарай зытып отыратынды. Сөйтсе де, ол кезде Қырғын біз сияқты балаларға аса

елгезектігімен қымбат еді. Бірдемені лақтырып жіберіп, «бар, мынаған әкеп бер» — деп бір баланы нұсқасаң, жаза баспайтын-ды. Сол балалығым ұстап кетті білем, қалтама қол жүгіртіп едім, лайықты ештеңе табылмады, содан кейін құр қолымды сілтеп қалдым: «Қырғын, бар алып кел!» Қырғын аспанға бір қарғыды да, тасырлата жөнелді. «Түскен жерің осы-ау» деген деңгейге дейін ағып барды да, олай-бұлай жосылтып сүзе бастады. Мен мәз болып тұрмын. Қырғын олай шапты, бұлай шапты. Ақыры тұра қап маған қарады. «Кәне, қайда жібердің?» — деп қарағандай. Бір-екі рет тұмсығын көкке көтеріп үріп те алды. Содан кейін қорасына қарай бір-ақ тартты. Шақырсам да қайырылмады. «Дардай жігіт екен десем, баяғы бала қалпың екен ғой» — деп кеткендей.

Кенет қора жақтан күлкі естілді. Қарасам, көк қақпаның жақтауына сүйеніп тұрған Қарғаш екен.

— Иә алдауға жарап қалған екенсің ғой, — деп күледі.

Менің құлағыма дейін қызарып кеткен болса керек. Бұрқ етіп бетіме қан тепті. Жүрегім шымылдады. Қуанған сияқтымын. Сонымен бірге қатты қысылғаным да байқалады. Не дерімді білмедім. Бір реті табылар дедім бе, әйтеуір көк қақпаға қарай бет қойып, жақындай бердім.

Бірақ жайымды түсінген Қарғаш болмаса керек. Баяғы бір бала күніндегідей қасыма жүгіріп кеп қолтығымнан алды:

— Сорайып кетіпсің ғой өзің, аспанға тіреу етпекпіз бе, қайтеміз енді, — деп еркін күлді.

— Неге тіреу етсең де ғұзырындамыз, — деп мен жығыла айттым.

Қыз тағы да дауыстай күлді. Көзіне көзім түсті. Манағы бір соқтыққыш ойнақылықты тағы оқығандаймын. Разылық белгісі ме, кім білсін, бір сәт көзін жұмып білегімді төсіне салып қысып-қысып қойды. Пісіп, ұшталып қалған шымыр кеудесі тиген жерін күйдіріп, батып бара жатқандай сезіндім. Бірауықтыстық демікеліп мойнымды қытықтап өтті. Жүрегім тулай соқты. Өне бойымды бүтінге дейін оянбаған ыстық бір сезімнің жалыны шарпығандай, қалшылдай бастадым. Бірақ сездірмеуге тырысам, ептеп қолымды босатып алдым. Енді екеуміз де бір-бірімізге таянып, қатарласа жүрдік. Қарғаш әлденеге үндемей қалды. Сезіміне сезіммен жауап бермей өкеплетіп алдым ба деп қорқам. Өзіме-өзім ренжіп, «әлде осы ынжық емес пе екенмін?!» — деп ойлай-

мын. Бір сәт өзіне ұқсап қолтығынан алып, бауырыма тартсам қайтеді, дегендей де ой келді. Бірақ кешігіп қалсам керек, қыз ажары тым салқын. Жүрегім дауамады. Тыныштық қолайсыздығын бұзғым келді де:

— Оқуды неге тастап кеттің, Қарғаш, қызмет табылмай қалады деп ойладың ба, әлде? — деп сұрадым оқыстан.

Қарғаш бет ұшындағы меңін үйірілтіп, тағы да күлді.

— Көрші отырған екі үйден біреу ұзап оқыған соң, со да жетер деген шығармын.

— Оныңды ендеше ерте неге айтпадың. Сен үшін де бірдемелердің... — деп келе жатыр едім, Қарғаш киіп кетті:

— Оқыған адамның көзі ашық демейтін бе еді, өзі де білер деген шығармын.

Жүзіне қарадым. Әлгі бір ойнақы күлкінің ізі де жоғалып үлгіріпті. Сондай мұңлы. Көзінде мен түсініп болмайтын тұңғыық сыр жатқандай. Тағы да баяғы бір ой жүректі тырналады: қалайша осы Қарғаш жайлы ойланбадым екен мен бұрын?

Біз көк қақпаның алдына келдік. Ар жақтан Салиқа шешей көрінді. Қызыл иегінде оқшырайып оңаша қалған күрек тісін көрсетіп, күле көрінді:

— Құдай-ау, Сапаржанбысың?! Аман келдің бе, шырағым. Осында мұғалім болып орналасты деп еді, рас па?

— Рас, Салиқа апай.

— Ойбай-ау, Шәйза байғұста ес жоқ десейші онда. Әкең марқұммен біздің шал түйдей құрдас еді, барып бір түйе бас жасасам ба екен өзін!.. Бәсе, неғып кіріп, шықпай жатыр деп едім өзім де. «Сәлемдеспеді» — деп әлгі шал да торсаңдап жүр еді. «Асықпа, өзіміздің Сапаржан болса, келеді» — деп басып қойғам, — Салиқа шешей салдырлай сөйлеп, есікті ашты.

Өтеген қарт үйде жоқ екен. Өзі қатарлы шал-тұрақтарға қосылып, колхозға шөп шабамыз деп өзен бойына кетіпті. Неге екені белгісіз, Қарғаш қайтадан сыртқа шығып кетті. Ал Салиқа шешей болса, үй жабдығымен айналыса бастады. Мен төргі үйде жалғыз қалдым. Енді байқап отырмын, үй іші соңғы бір жылдың ішінде мүлде өзгеріп кетіпті. Кемпір мен шалдікі дегеннің бәрі де сырылып ауызға бөлмеге шығып, төргі үй түтелімен қыз тілеуіне бағындырылған. Қай бұрышына қарасаң да, «Бұл үйде бойжеткен қыз бар, бұл үйде Қарғаш бар, маңдайы жарылған біреудің Қарғашы!» —

деп паш етіп тұрғандай. Оң жақта желпейлі ақ шымылдық. Ине-жіптен жаңа шыққан асыл көрпелер қатарланып жиналған ақ кереует. Түс киіз орнында өрнекті кілем, маңдайда әдемі кенереде үлкейтілген Қарғаш суреті. Үлкен гүл алқасының бір қанатына ұқсас сол бұрымын иығына төмен құлатып, фотоаппарат қамтуынан әрі асырып тастағанда, оң бұрымын өріп тұрған халде. Күлкі ұялаған бойжеткендерде болатын «міне, мен қандаймын!» дейтін еркелік назы да, менмендік салқыны да байқалады. Үй іші соншалықты тартымды, тап-таза. Еденге төселген ашық бояулы, машақат өрнекті алаша мен терезелерге ұсталған мәнерлі перделер де үй сәнін айрықша молықтыра түсетіндей. Бір бұрыштан жарқырауық үлкен әбдіре көрінеді. Олда «мен Қарғаш үшін жаралғанмын!» дегендей жарқ-жүрқ етеді. Бір ғажабы, қыз жасауы сол әбдіреде емес, ұзын қабырғадағы терезе үстінен жүргізілген аспа сырықшаға ілінген. Сол кездегі ауыл сәнімен тігілген қыз киімдерінің бәрі де иін тіреседі.

Алғашқы ой: «Мұның бәрін неліктен мөлдіретіп қойды екен?» — болды. Содан кейін денем мұздап жүре берді. Көз алдыма бұдан бес-алты жыл бұрын тұрмысқа шыққан жақын әкпелеріміздің бірі келе қалды. Ол үй де қызын ұзатар алдында барлы-жоқтысының бәрін өстіп, дүкенге түскен дүниедей мөлдіретіп, жайып қойған болатын. Жалпы ескі қазақ ауылының, ұзатылған қыз бен дүние салғалы жатқан адамның жылдар бойы сандықта жатқан бар жақсысын жарық дүниеге алып шығатын әдеті бар. Сол есіме түсті. «Осыншама жасауалаған түрлері жаман, ұзататын болғаны ғой, тегі. Мезгілсіз оқудан шығарып алып, қызметке орналастырулары да тегін емес», — деп ойладым. Жүрегім сазып ауырғандай. Тұңғыш рет қызғаныш деген оттың жалыны шарпып өтті өн бойымды. Шеңгелін салып бүріп келе жатқан бейтаныс бөтен біреуден Қарғашты қызғана бастадым. «Жоқ, қайтсем де арашалап қалуға тиіспін» деймін. Оның үстіне бұл тағдырына Қарғаштың өзі де разы емес сияқты. Әлгі бір оқу жайындағы әңгіме үстіндегі мұңлы кейпі соны аңғартады. Осыдан барып тағы бір қызық ойға тірелгендеймін: «Қой, бекер болар. Құда түсіп, қыз ұзатылайын деп жатса, естімес пе едім әнеугіден бері». Мына өзімшілдікті қарашы. «Мені қиып Қарғаш қайда кетуші еді» деп те қоям бір ауық. Манағы бір күлкісі, қолтығымнан алып, қысып-қысып қойғаны, тағы бірде жылы қарағаны көз алды-

ма келді. «Бөтен ойы болса, неге өйтеді?» — деп өзімді-өзім жұбатамын. Расында да, осыдан кейін көңілім орнығайын деді. Қызарып батқан күн сәулесі ойысып келіп қабырғаға түсті. Үй іші бір түрлі құбылып, әлсіз қызыл сарғыш түрге енді. Көңілім, тағы да қыз суретіне ауды. О, ғаламат, басқа ала күңгірт дүниеден ала бөтен бөлініп, жұмбақ бір сәуленің көзі сияқты жарқырап тұр екен. Мына үй ішіндегі қызыл сарғыш сәуле күлімсірей қараған осы қыз нұрынан тарайтын тәрізді. Іштей толқынып, әсерленіп қалғандаймын. Көзімді жұмдым. Алысырақтан иттің үргені, бұзауын іздеген сиырдың мәңірегені естіледі. Есік алдынан салдырлатып арбалы біреу өтті. Әлдекімнің айқайлап сөйлескен даусы шығады. Ауыл қотаны кешкі тірлік қамында. Көзімді аштым. Қарғаш суреті өз орнында, бірақ сонген жұлдыздай тым күңгірт тартып барады. Енді байқадым: қабырғадағы астыңғы шегесінен шығып, сәл шалқалаңқырап қалған кішкене айнадан күн көзі әрі аунап кеткен екен. Енді үй іші де қараңғы тарта бастады. Көңіл шіркін соған орайласты ма, кім білсін, тағы бір ой толқынының ала құйын ағынына түсіп кетті: «Қарғаш қия алмайтындай араларыңда не бар еді соншама?! Тым болмаса, төрт жылдың ішінде бір рет жылы сөз айтып, хат та жазған жоқсың. Дәмесінің зорын-ай!» Маңдайымнан тер бүрқ ете түсті. Қанша отырғанымды да аңғармаған секілдімін. Үй ішінің нобайы мүлде өзгеріп, қою қараңғылық құшағына енген. Суға кеткен тал қармайды дегендей: «Сөйтсе де, бірге өскен құрбы емес пе, ең болмаса, кететінін күн ілгері айтып, сырласпайтын не болыпты Қарғашқа? Ойымдағыны сонда жеткізермін!» — деп далбасаладым.

Өстіп өз ойыммен өзім алысып отырғанымда Салиқа шешей самауыр алып кірді. Қарғаш шам жақты. Содан кейін баяғының қыздарынша ұзын көйлегін алдына түсіріп, бір тізерлей отырып шай құя бастады. Маған алғашқы шәшкені ұсынарда «міне, мен де шай құйып бере аламын, бала са-нама» дегендей тура қарап жымия күлді де, көзін тез аударып әкетті. Сосын тастан қашаулаған мүсіндей салқын бір сұлулықтан өзгермей, шайын құйып ұзақ отырып қалды. Қанша тесіліп қарамайын, назар салған жоқ.

Мұнысын қалай түсінсем екен? Ана алдында артық мінез танытпайын деп тартына отырғаны ма? Әлде жат жұртқа жаралған ежелгі қыз қылығына бағып, неғайбыл

болашақтағы неғайбыл тағдырына өзін өзі дайындап, бой ұсына бастағаны ма? Қайтсе де, есейгендіктің, піскендіктің нышаны. Осы сәтте Қарғаш маған қанаты қатқан кішкене бір құс секілденіп кетті. Дәп қазір дүр сілкініп алып, ана жұлдыздар жымыңдаған алқара көк аспанның жұмбақ тұнығына самғай жөнеліп, ғайып болатындай көрінді. Оған мына ескі мекен — ұя да, мен де төтеп бере алмайтындаймыз. Тағы да әлдене бұрап, жүрегімді шымшылап өтті. Тезірек білсем деп елеңдеймін. Өйтетінім, Салиқа шешей әңгімені Қарғаш жайынан бастаған болатын. Бірақ менің халімді біліп алып, қасақана істеп отырғандай, «енді айтар, енді айтар» деген кезде шақпа қантты қызыл иегіне сап әрлі-берлі бұлтаңдатып, қою шайды сораптай тартады да, шалқайып жүре береді.

— Құдай-ау, оқуды тастап кетеді деп кім ойлаған. Бір демалысында үйге келіп еді, бір жұма ақ боран соқсын. Содан жуатын кір-қоңы, жамау-жасқауы бар дегендей, жат жерге қыз баланы сыбай-салтаң, қалай жібере аласың. Ананы табайық, мынаны табайық деп жүргенде тағы бір жұма өтіп кетіпті. Сөйтіп жүргенде, ана Арам сарысы құрғыр қыр соңымыздан қалмағаны бар емес пе. Күн демейді, түн демейді, солбырайып кеп отырып алады да, шалдың құлағының етін жейді кеп: «Соғыс кешікпей бітеді. Армиядағылар елге оралады, заман түзеледі. Сол кезде алысырақ қалаға барып та оқыр. Осындайда қызмет істеп төселіп алғаны дұрыс. Есеп-қисаптың бәрін өзім үйретем» — деп. Жазғанды жай жазғырған екенбіз. Басында «мойнына бірдеме мінгізіп алмас па екен» деп, ішімізге ас батпай жүрсек те, кейін көңіліміз орнығайын деді. Үйреніп кетті-ау, әйтеуір, құлыным. Обалы нешік, ана Мелдес қой үйреткен көз майын тауысып ерте демей, кеш демей. Күн барасың, түн барасың, екеуі тау-тау қағазды алдарына үйіп қойып, жазады да жатады бірдемелерді. Қалай шатаспайды десейші. Дегенмен, Сапаржан-ау, қызмет істеп, ішінде жүрген неге жаман болсын. Қарғашым іске араласқаннан бері бастықтың пиғылы дұрыс бізге. Қай жерде кездессе де тұра қалып амандасып жатқаны. Тіпті бар ғой, бұрын маңайынан құс жорғалатпайтын ана қара мұрт Әлмірза кілтші бар ғой, соның өзі де, «жем-мем бірдеме керек болса, айтып қойыңдар, қалт еткенде апарғыза саламыз ғой», — деп үйіріледі. Тәуба, соның бәрі осы Қарғашымның арқасы

ғой. Кісі болғаны ғой. — Салиқа шешей осы тұста аз-кем тыныстап алды да, босаған шәшкесін: «Шәйінді қоюырақ етіп құй, құлыншағым», — деп Қарғашқа ұсынды. Содан кейін әңгіме тақырыбын кілт бұрып, менің де өсіп, азамат болғанымды, жас шағы жесірлікпен, жоқшылықпен өткен шешемнің бағы енді ашылатынын айтып кетті.

Әлгінде әңгіме өзі туралы болғанда Қарғаш кәдуілгі үлкен адамдарша шешенің кей сөзін ерсі санап, қарсылық білдіре отырған еді, енді өңі бір түрлі нұрланып сала берді. «Міне, сен осындайсың!» дегендей қошаметпен күле қарап, шәшкемді қолыма ұсыныңқырай ұстата бастады. Мен төбем көкке жеткендей бір түрлі шалқып кеттім...

Далаға шықтым. Дүниені бозамық сәулеге бөктіріп Сұлуқиядан тік асып ай қалықтап барады. Сансыз жұлдыздар жымыңдайды. Төңірегім шырылдаған шегіртке үні. Тоғай жақта әлдебір түн құсы әлсін-әлі кәдуілгі адамша айқайлап қояды. Бір ауық үйріліп аққан су сылдыры естілгендей. Алыста, арғы бетте енжар ит үреді. Жалғыз-жарым барлыққан күзетші даусы шығады. Түн жұмбақ сырларға толы.

Кенет бірен-саран көшеде өскен тал басын қыбырлатып Есіл беттен самал леп тұрды. Кеудемді айқара ашып, терең дем алдым. Адымдай басып ілгері аттаймын. Алдымда аласа үй бар. Кішкене терезесінен өлусіреп жанған шам жарығы көрінген секілді. Ол — біздің үй. Күңгірт сәуле шашқан терезе де біздікі. Үйде қазір қадірлі ана отыр. «Құлыншағым қайда жүр екен?» — деп мені күтіп отыр. Бірақ үйге кіргім келмейді. Дәп осылай көкірегімді самалға тосып, жүре берсем деймін. Кеудемде беймаза бір күй бар оянған. Сол күй қиян шалғай алысқа, арманды бір жұмбақ алысқа шақырып, өліктіріп жетелеп барады.

...Кенет алдымнан бір ит бұлаң ете түсті. Қарасам, Қырғын екен. Манағы «өкпесін ұмытып» кеткенге ұқсайды. Құйрығын бұлғандатады. Қасыма шақырдым. Екеуміз де көкке келіп отырдық. Мен адамша, Қырғын итше шоқиып отыр.

Жаңа ғана өзім шыққан көк қақпалы үйге көз салам. Үлкен терезелері самаладай жап-жарық. Бір кезде сырт жақтан салдырлаған арба даусы шықты да, қақпа алдына келіп тоқтады. Қырғын ұмтыла беріп еді, жібермей қалдым. Бұл жұмыстан қайтқан Өтеген қарт. Әлгіндей болмай тарс

етіп көк қақпа ашылып, жабылды. Үй ішінде әрлі-берлі жүрген адамдардың көлеңкесі көбейіп кетті. Өтекеңнің келуімен самарқау үй тірлігі жанданып сала бастады. Кенет ана көк қақпа мен самала терезелер де, мына менің қасымда шоқиып отырған ит те көзіме сондай ыстық болып жүре берді. Жынды адам сияқтымын, Қырғынды мойнынан қатты қысып, құшақтап алдым.

— Сен білесің бе, Қырғын, мен ғашықпын! — деймін дауыстап. — Самал желге, жымындаған жұлдыздарға ғашықпын! Адамға ғашықпын!

Әлде қатты қысып жібердім бе, әлде, айтқанымды түсінгені ме, Қырғын екі-үш рет «ап!» — деп үріп басылды.

— Қалай үрсең де хайуансың ғой, Қырғын, сен. Адам жүрегіндегі асыл сезімді түсінерсің бе, сірә да! — деймін тағы да.

Өзім терезеден көз алмай қарап отырмын. Сонымды сезіп қалғандай, ар жақтан бір қолдың көлеңкесі көп перделерді сырғытып қойды. Құдды, «бұл үйде не шаруаң бар» — дегенді танытқан секілді.

Тағы да жүдеп қалғандаймын. Үйге келдім. Сықсима шамның жарығымен апам байғұс үңіле түсіп бірдеме істеп отыр.

Үй іші жүдеу. Жөні бүтін төсек-орын да жоқ. Аралары адамсыйғандай алшаң-алшаң, қисық теректен жарып салған еден де шотырайып-шотырайып кеткен. Екі жаққа қараған кішкене екі тереземіз де жап-жалаңаш. Тіпті сәндік үшін демесең, перде дегеніңнің керегі де жоқ секілді. Өйткені әдейілеп кеп үңілген біреу болмаса, қоңыр тірлігімізді мына сықсима шамның өзі-ақ пердеден әрмен көлегейлеп тұратын секілді.

— Үйді ақтап, тым болмаса, еденді былай таза ұстамайсың ба, апа, — дегенді қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

— Үй таза болсын десең, қатын ал, — деді апам қатқылдау үнмен.

Әңгіме басталып кеткен соң мен де қайтпаған секілдімін.

— Е, мынадай кір үйге әйел келе ме?

— Әйел үйге келмейді, саған келеді.

Апамның бұл сөзін жөн санап, үндемей қалдым. Сонда да ішімнен үй тұрмысымның мынадай күйкілігіне қысылатын

да түрім бар. «Алғашқы жалақыма, тірі болсам, құдай біледі, бұзыры бар шам алып, қарағайдан еден төсеттірермін-ау» — деп түйдім.

— Қайда жүрдің соншама кешігіп? — деді апам.

Бір сәт ойланып қалдым. Бұрын басымда болмаған әлдеқалай толқу бар. «Айтқан жөн бе, айтпаған жөн бе?» Ақыры зорға дегенде «қуыстанатындай сонша не болып қалып еді, көрші отырған үй, айтқан жөн» — деп қорыттым да:

— Мына Салиқа құрбыңның үйінен, — дедім. Сонда да неге екенін қайдам. — Есіктің алдында жүр едім. Салиқа апайдың өзі шаңырып алды, — деп ептеп қосыңқырап жібердім.

Апам үндеген жоқ. Бойын жазды да, жеңіл күрсінді. «Мына күйбеңі көп жұмыстан қашан босатасың?» — деген сияқты болды маған онысы. Бірақ мен де үндемедім.

Төсек салынды. Шам сөнді. Ұйықтай алмай ұзақ жаттым. Апам да көз іліктіре алмағанға ұқсайды, анда-санда күрсініп, дөңбекши береді. Күйеуден ерте қалып, жоқтық, жалаңаштықта өткен күйкі тірлігін ойлай ма, әлде адам санатына енді аяқ басқан баласының келешегін ойлай ма, кім білсін, ана көңілінде не барын. Ал менің көңілім болса, көрші үйге қарай көбірек ауа берді. Жайып қойған қыз дүниесі көз алдыма көлеңдеп, басқа бір жат істің хабаршысындай мазалайды. Шыдай алмадым, бір кезде:

— Апа! — дедім дауыстап.

— Әу, жаным, әлі ұйықтаған жоқсың ба?

— Көрші үй қызын ұзататын болған ба?

— Көрші үйің қайсы? — Апам басқа көршінің бәрі өз ағайындарымыз, оларда бой жеткен қыздың жоғын біле тұра қасақана сұрап жатыр. Анықтап, қайталап айтсын дейтін болса керек.

— Мына Өтеген үйінен басқа қандай бөтен көршің бар еді? — деп мен де ренжіңкіреп тіл қаттым.

— Естігенім жоқ. Немене, ұзататын болыпты дей ме?

— Қайдан білейін, әйтеуір, қыз жасауын жәйіп тастапты

— Ә... онысы күйеу шақырудың амалы шығар. «Қызымыздың анасы бар, мынасы», — деп көрсетпей ме?

Жүрегім орнына түсті. Сонда да манағы бір сөзінің қарымын қайтарайын деп:

— Күйеу келсе, дүниесіне қарап келмейді, қызына қарап келмей ме?! — деп қойдым.

Бірақ апам басқа бір ойдың ағынымен кетті де, оныма мән берген жоқ.

— Қарғашы кеңсеге тұрғалы тұрмыстары мүлде түзеліп кетті ғой бұлардың. Не бәлесінің барын кім білсін, ана Арам сары да осы үйден шықпайды.

Үй ішін бір сәл тыныштық басты. Бір заманда:

— Оны неге сұрадың? — деді апам қайталап.

— Жәй...

Осыдан кейін апам да, мен де үндеген жоқпыз. Көп жаттым. Жаздың қысқа таңы қылаң бере бастады. Көзім ілінер емес сонда да. Бойыма бір дерт жабысқан секілді. Тәтті арман мен азап-қайғыны ала келген дерт. Қай шұқанаққа апарып тастайды? Қай ұшпаққа көтеріп шығарады?

Кім білсін оны?

4

Осы күннен бастап менде маза қалмады. Күні-түні ойлайтыным — Қарғаш. Күні-түні қарайтыным — колхоз кеңсесінің үлкен есігі мен Өтекең үйінің көк қақпасы. Көңілінде бөтен ой болмаса да, ешкім секем алмаса да, ұры адамша өзіңнен өзің қуыстанып жүретін әдетің болады екен. Енді оңашалау сәттерді көбірек аңдимын. Қарғаш әуелі күлімсірей карсы алады. Содан кейін алдындағы қағаздарды сырғытып, әлденені күткен адамша бір сәт отырады. Бірақ мен қызықты бір әңгіме қозғап, ермек етейін, көңілін көтерейін деп келмеймін ғой. Содан ба, жарытып ештеңе айта алмайтын секілдімін. Қарғаштың осыған көзі жетеді де, қағазына қайта үңіле бастайды. Маған керегі де осы. Жүзіндегі әр құбылыс-реңкті айнытпай бағып отыра беремін. Менің бүйтіп отырғанымды Қарғаш әрине сезеді. Бірақ аңғармағансиды. Көзін сәл сығырайтыңқырап, қағаздағы көп сандарға үңіле түскендей болады. Әнтек қабағын тыжырады. Енді бір кезде сіберлеп атқан таң шапағына ұқсап кейпіне бірте-бірте күлкінің нұры жүгіреді. Содан кейінгі қабақ қағыста басын көтеріп, маған тағы да күлімсірей қарайды.

— Сен өстіп отырғанда сондай қысыламын. Не істеп, не қойғанымды да білмей қалам.

Мен бұған да жөндеп жауап таба алмаймын. Расында да, не демекпін мен оған! «Жоқ, қысылма!» деймін бе? Болмаса, «Е, бәсе, осылай қысылғаның дұрыс!» демекпін бе? Үндемеймін. Езуімді жәйіп, жай ғана жымып, күлем де қоямын. Қайтсе де Қарғаш пиғылынан өзіме деген әлдебір жылылықты сезінетіндеймін.

Қарғаш ашыла сөйлейді.

— Соңғы кезде тым жиі келіп, өстіп үн-түнсіз отырып алатынды шығардың. Сондай қолайсыз тіпті. Әсіресе Мелдес ағай отырғанда қиын. Неге екенін білмеймін, жерге кіріп кете жаздаймын.

Рас, келуді жиілетіп жібергенімді өзім де аңғарам. Аңғарамын да: «Қой, мұным ұят болар, сиретейін» деп ант етіп, кеңседен шығамын. Бірақ бұл антым көпке бармайды. Бір сиқырлы күш солай қарай тағы да «жүр-жүрлеп» жетелей бастайды. Колхоз кеңсесінің сықырлап тағы да есігі ашылады. Ал, Қарғаш болса, «енді не айтасың?» — дегендей, күлімсірей қарсы алады.

Жоқ, бұл жолы өйтпеді. Мен кіре бергенде-ақ ұшып түрегелді.

— Жақсы келдің, Сапар. Қалай кездестіретін екем деп отыр едім.

Жүрегім дүрсілдеді. Қарғаш іздесе, одан артық не бақыт бар мен үшін! Дегенмен онымды сездірмеген болып жатырмын.

— Кешке күн бата біздікіне кел. Ал қазір Мелдес ағайдың пиғыз тапсырмасымен отырмын. Кедергі жасама. Бар! — деп Қарғаш мені еркелей нұқынқырап сыртқа шығарып, есікті жауып алды. Не істерімді білмей аңырып қалдым. Сойткенше болмады, есік қайта ашылып, Қарғаштың жарқын жүзі көрінді. Тегі, «маңдайынан қағып, тым асырыңқырап алдым ба» деп қысылып, арқамнан сипап жатқаны болса керек.

— Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол... күн бата, білдің бе? — тәптіштей айтты.

— Жәйша ма? — дедім білмекке құмарлық жеңіп, шыдамым таусылып.

— Оны келгесін көресің, — деді де Қарғаш есікті жапты.

Далаға шықтым. Күн әлі тал түс. Жүрегім лүпілдейді. «Не шаруамен кел деді? Әлде жүрегінің түпкі тұнығында

асыл қазынадай сақтаған құпия сырын ақтарар ма? Әлде біреуден көрген жәбірі бар ма екен айтатын? Қиналған, қысылған сәтінде көңіліне бірінші болып мен түсіп, «таянышым, панам — демесіне кім кепіл» деп далмын. Бірақ қуанышымда шек жоқ. Не тілегі болса да, орындармын деп серт етем өзіме өзім. Қайтсе де, қандай بازیна айтса да, қандай тілек қойса да басқадан орыным бөлек болғаны ғой деген байламға тоқтаймын. Бетім үй жақ. Көзім — көк қақтада. Төңірегі жым-жырт. «Қырғын!» «Қырғын!» деймін дауыстап. Жайшылықта арсалаңдап алдымнан атып шығатын Қырғыннан да дыбыс жоқ. Дауысыма елеңдеді ме, қора ішінен апам көрінді:

— Балам-ау, балалығың қалмайды-ау әлі күнге дейін. Қырғынды қайтетін едің жер-көкті көшіре дауыстап. Жоқ Қырғын. Ертемен шал-кемпірге еріп кеткен.

— Шал-кемпірлері қайда еді?

— Олар таңсәріден құдаларына аттанған. Бірер жұмасыз оралмайды.

Сасқаным ба, әлде қуанғаным ба, қайдам:

— Қарғаш не сонда, жалғыз жатпақ па есіз үйде? — деппін ойда жоқ жерден.

— Е, жалғыз жатса қайтеді екен? Бай әкетпесе, басқа кім тиер дейсің сойталдай қызға, — деп апам сұрағымды ерсі санап, ұнатыңқырамай сөйледі.

Кенет көз алдыма жаңағы бір кездегі Қарғаш келе қалды.

«Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол!.. Күн бата, білдің бе?!» — деп күлімсірей қарайды. Жүрегім алып ұшып аузыма кеп тығылады. Оңаша қалған Қарғаштың таңдағаны мен болыппын! «Неге ұмытайын, кеудемде шыбындай жаным тұрғанда. Барамын. Ешкімнің көзіне түспей барамын!» — деймін іштей толқынып.

Жүріп келемін. Сонау төменде көк сілемік мұнар басып, Есідің көк арнасы жатыр. Шілденің ыстығына бөгіп, маужыраған ашық күн. Жанға жәйлі самал бар. Дүние тынысы кең соншалық. Бірақ сол кең аспанның астына сыймайтын секілдімін. Ерсілі-қарсылы көшені кезем. Әлсін-әлі мектепке барғыштаймын. Сан рет колхоз кеңсесінің алдынан да өттім. Бетінде балапан толқындары қыбырлап, тек жатқан көлге де бардым. Күндізгі кем шақ тынысқа ойысқан құстар кең айдында төгілген маржандай шашырай жусай-

мәңгі қызық бір қиял арнасын қуалаймын. Құс болып заңғар өзенге самғағым келеді. Суға үңілем. Үстінде қисық жаға ақ қоныстары бар, қоңқақ мұрын бір жігіт көрінеді. Қара шашы биырылмайды, маңдайынан тік түседі. Аяғында хром етік, шамабарының кең балағын қайырып, төмен түсіріп жіберген. Етігінің сырнайша жиырылған қонышы болмаса, әйелдер еңісіп кең белдемше секілді. Өз заманының сәні болған соң, аманшалаймын ба, разы болып күліп қойдым. Су астындағы еңігі те күлді. Мына бүгінгі күннің айрықша бақыт күні екенін, бүгінгі кештің айрықша бақыт кеші екенін о да түсінетін сияқты. Бұрын білмеген, бірақ «білсем-ау» — деп сыр болмыс-тірлігім, тынысыммен аңсаған ғажайып бір тау сыр еді, соның ғажайып сиқырлы басына шығатындаймын. Бұрып баспаған жердің бір жаннаты бар еді, сол жаннатқа еніп, татып көрмеген дәмді тататындаймын. Көкірегім толған нұр. Қай тарапқа қарамайын, дүние реңкі жарқын, күліп, құшақ жайып тұрған сияқты маған.

Күн жалқындап ұясына қонды. Батыс жақта шөкімдей бұлт жоқ. Бұл — ертеңгі келер күннің де дәп осылай айқын, ашық, жарқын болып келеріне хабаршы есепті. Үйге келдім. Бірақ орнығып отыра алмаймын. Қапасқа түскен жас арыстандай қораның ішін кезем. Күн қызылы бірте-бірте солғындап, көк аспан қара көк реңге ене бастады. Сұлуқиядан асып алғашқы жарық жұлдыздар көрінді. Кенет үйіне қарай Қарғаш өтті. Жүтіріп қақпаға кеп, соңынан қараймын. Қос бұрымы тілерсегіне кезек соғылып кетіп барды. Толықша келген, тарамысты аяғы тіп-тік. Аласа өкше түфлиін жұмсақ басып, қалқып алыстады да, көк қақпаға еніп ғайып болып кетті. Мен күрсініп алдым. Жаңа ғана көлеңдеп алдымнан өткен періштемнен көз жазып, айырылып қалғандаймын. Қолымды созып, ұмтыла түсіп барып тоқтадым. «Асықпа! Әлі ертерек!» — дегендей әлдекім. Жоқ, айырылып қалмаған екенмін. Жарқ етіп төргі үйде сәуле көрінді. Қолына шам ұстаған Қарғаш көлеңкесі бір қырындап барып қабырғаға түсті. Ұш жағы сәл көтеріңкілеу келген мұрны мен тік маңдайы, жұқа еріндері айна-қатесіз. Кенет шам да, Қарғаштың көлеңкесі де ауызғы бөлмеге ауысты. Есік ашылып, сырттан шәлі салынған екі жас әйел кірді. Олар осы көрші отырған үйлердің келіндері, менің жеңгелерім. Ұзын бойлы, ашандау келген, шұбар бет жасамысы — Марқаба дейтін жеңгем. Ал орта бойлы, толықша

келген дөңгелек жүзді сұлушасы — Тамаша деген, арамыз бес-алты атадан қосылатын жамағайынның әйелі. Тамаша соғыстың үшінші жылында келін болып түскен еді. Көп отаса алмады бірақ. Күйеуі іле майданға аттанды да хабар-ошарсыз кетті.

Екеуі де сөзуар, от ала келіп, отыз ауыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі. «Жоқты, барды айтып отырып алар маекен?» деп жүрегім суылдады. Жоқ, бекерге үрейленіппін. Қарғаш екеуіне күле қарап бірдеме деді де, итермелеңкіреп шығарып жіберді. Маған онысы — «Басымды көп қатыра бермеңдер, жұмыстан шаршап келдім. Ұйыңтаймын» — деген сияқтанды. Енді шам да, көлеңке де қайтадан төргі бөлмеге ауыса берді. Жоқ, ауыспады, табалдырыққа жете беріп, жалп етті. Қарғаштың көлеңкесі де жоқ болды. «Дұрыс жасады, шам жағып, жұрт көзіне түсудің, үйге кісі шақырудың керегі не!» — деймін. Енді «уақытың болды баратын» — деген сияқтанды әлдекім. Сыртқа шықтым. Ту сыртым құмырсқа жүтіргендей шымырлап, денем мұздап сала берді. Тынысым тоқтап қалған секілді. Дүрсілдетіп біреу жүтіріп келе жатқандай. Бұрылып артыма қараймын. Тірі пенде жоқ. Тағы ілгері жүрдім. Әлгі дүрсіл зорайып тағы естілді. Бақсам, алып ұшқан өз жүрегімнің дүрсілі екен. Аздап тынышталайын дедім. Көк қақпаның алды жымжырт. Бір басып, екі басып жақындап келем. Кенет арғы жақтан қараңдап біреу көрінді де, осылай салды. Тығылуға жер жоқ. Сасқанымнан қаттырақ жүрдім. Көлденең өтіп бара жатқан біреу секілді болып көрінбекпін.

Бері салған — жуырда ғана армиядан оралған — Қайыржан деген жігіт екен. Тура көк қақпаның алдына келіп бір-ақ тоқтады.

— Әй, Сапар, сен де осы үйге келе жатырмысың?

Кенет: «Осы шіркін Қарғаштың оңаша қалғанын естіп төңіректеп жүргеннің қай жағы?» — деген ой сап етті.

Құдай өзі кешірсін, «өзің комсомолсың, өзің кәші жейсің» — дегендей, біреу болмаса, біреу естісе «совет педагогі де өтірік айта ма екен» — деп тепсінеді ғой, бірақ болған іс болды, қалай жасырайын, тіпті мұғалім екенім мүлде есіме келмепті ол жерде:

— Бұл үйде ешкім де жоқ. Есігі жабулы тұр, — деп жо-сылттым да салдым өтірікті шімірікпестен.

Қайыржан дағдарып қалды.

— Қалайша, Қарғаш қайда?

— Қарғаш әке-шешесімен жол жүріп кеткен.

— Қой, мана осында еді ғой?

Енді күнәнің азы не, көбі не, бәрібір дедім де, міз ояқпадым:

— Осы әлгіде ғана аттанды.

Қайыржан ойланыңқырап сәл тұрды. Бір кезде естілер-естілемес етіп бірдеме айтты да, жүріп кетті.

Ол ұзаған кезде барып демімді алдым мен. Ақырын келіп көк қақпаны қозғаймын. Ашық тұр. Әрине, ашық тұрады. Қалада оқып келген, Сұлуқия бастауыш мектебінің мұғалімі, мына мен — Сәлменов Сапар келе жатқанда ашық тұрмағанда қайтушы еді. Бір аттап қараңғы қора ішіне ендім. Жүрегімнің лүпілі басылар емес. Сұп-суық сұмдық бір дүниеге еніп келе жатқандаймын. Денем қалтырайды. Күнде келіп жүрген есікті таба алсамшы. Қайдағы бір ашаларға соғылып, маңдайдың да талай жерін шодырайттым. Қақпа мен есік арасында бір кедергі жоқ секілді еді, толып кеткен қайдағы бұл ашалар деп таңырқап, әр қабырғаларды бір сипалап, ғаріп болдым да қалдым. Дыбысымды естіді ме, әлде «келер кезің осы-ау» — деген есебі болды ма, ақырын барып есік ашылды, үйде қайта шам жағылса керек, қора ішіне жалпақ жол болып сәуле түсті. Байқасам, мүлде теріс, спырлар тұратын жаққа қарай кетіп қалыппын. Салдыртүлдір сол жақтан шыққан соң, Қарғаш шошынып қалса керек:

— Бұл кім? — деп қатқылдау үн қатты.

— Мен, — деймін ақырын ғана. Үйге ендім. Аяқ-қолым қалш-қалш етеді.

Мені ауырып қалды дей ме, Қарғашта ес жоқ. Төргі болмеге алып кірді. Асты-үстіме түседі.

— Саған не болған, Сапар? — деп сұрай береді.

— Өзім де білмеймін, жаным. Осы әлгінде сау секілді едім. Айығармын бірдеме етіп, ал енді отыршы келіп қасыма, — деп оның білегінен ұстадым да, сыпайылықпен өзіме қарай икемдедім. Қарғаш қарсылық көрсетпеді, бірақ «е, бәсесі де» бірден байқала қойған жоқ. Бір сәт өзгеше бір күйде, «қайтсем екен?» — деген толқу күйде тұрып қалды. Содан кейін «қазір!» — деп қолын босатып алды да, тез басып сыртқа шығып кетті. Неге екені белгісіз, менің ойыма баспалдағы салынбай ашық қалған қақпа түсті. Қарғаш соны барып жауып жатқан сияқты. Бұл ойымды үй ішінің

қазіргі тәртібі де айқындайды. Дағдыда кереуетке жиналатын басы артық көрпе-жастық бәрін де енді әбдіре үстінен көремін. Қарғаш төсегі салынып, шымылдығы сәл түсіріліп қойылған. Тағы да жүрегім тулай бастады. Тұла бойым құтырына қызынып, шыдамым таусылып бара жатқандай. Бұрын түсіме енбеген қайдағы бір күнәлі ойлар көңілге оралады. Көзімді жұмам. Ойша Қарғаш төсегіне барып жатқан боламын. Екі қолымды ауада айқастырып «аш белінен» қысып өзіме тартамын.

Кенет ауызғы бөлменің есігі сықырлап ашылды. Біреу сөйлей кірді. Бірден таныдым, шіңкілдек дауысты әлгі Тамашаның өзі.

— Көресімді ерке қыздан-ақ көрдім-ау, осы, тағы не қыл дейді, — деп төргі үйге қарай салып келеді.

«Ай мына жынды қатын құртатын болды-ау», — деймін қыстығып.

Қарғаштың да даусы қосарлана шығып жатыр.

— Жеңешетайымнан айналдым. Оңды өзі. Түнергені болмаса, жауары жоқ. Таңертең ерте тұрып, асығып үлгере алмай кеткен ем. Тез жинай ғой енді. Кісілердің алды келіп те қалды.

Тамаша қағастау отырған мені байқамады білем, бірден төрге өтті де, барып төсек-орынды жиыстыра бастады. Сөйткенше болмады, сыртта терезе алдында жер-ошақ басынан от жылтылдады. Отын ұсақтаған, қазан-ошақ көтерген қара-құра адамдар көріне берді.

Күн бойы қиялыммен соққан жалған сарайлардың бәрі де күрт құлады. Ата-анасы жол жүріп кеткен соң құрбы-құрдастарын шақырып, Қарғаштың бастаңғы жасағалы жатқанына көзім енді жетейін деді. Әлгі Қайыржанның келісі де, мына кіріп-шығып жүрген жеңгейлердің аңысы да соны танытады.

Бойымдағы кесел атаулының бәрі сап болды. Су ішінде ұзақ тұрған адамға ұқсап тоңазиын деген сияқтымын. Қайыржан есіме түседі. «Қазір ол қайтып келеді. Сонда не демекпін? Қой, одан да көрінбейін оған» — деген оймен ұшып тұрдым. Тамаша мені осы кезде байқады білем:

— Көтек, — деді шошынып. — Мұғалім баламысың? Қайдан шыға келдің соншама шошытып? Әйтеуір, ағаңның әскерден қайтып оралмағаны мұндай абұйыр болар ма, әйтпесе айран-асыр жасайтын ең. — Сөзге жүйрік

Тамашаның бұл әзілінде адалдығы да, соғысқа деген лағынет, көкесіні мен «енді қайтем?» деген дағдарысы да бар секілді. Мүмкін тамырымды басып, қағытып жатпасына кім кепіл. Сөйткенше болмады, қасыма келіп, қолымды алды да:

— Қара, міне, лүпілдеп барады, — деп жүрегіне басты. Жүрегі шынында да атша тулап тұр екен. Бірақ бұлай тұрысты қолайсыз санап, қолымды тез босатып алдым. Сол кезде Мархаба кірді де, аузын бір сылп еткізді:

— Үйде кісі бар деп әлгі ерке қыз қоймайды. Кісі дегені мұғалім бала екен ғой.

Мен ауылдан көргеніме бағып, жеңгелеріммен еркіндеу, дорекілеу сөйлесіп, шағыныңқырап жатырмын:

— Жеңешетай-ау, сонда не, мұғалім балаңыз кісі болмағаны ма? Кісілікке қолымыз қашан жетпекші?

Мархаба аңғырттау сөйлегеніне қысылғандай рай білдірді:

— «Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды» дегендей, дамбалсыз жүрген күніңді көрген соң, бала санай береміз-дағы. Әйтпесе кісі болдың ғой.

Сөзге Тамаша араласты:

— Кісі болғанда, қандай. Мұғалім бала қолыңа тисе, тақияңа тар соқпайды, — деп Мархабаны нұқып, күліп қойды.

— Қойшы, жазған, қайдағыны айтпай, көзің қарайын дегені ме тіпті.

Әйткенмен албырт кезде адамның үлкен көрінуге талпынатын дағдысы бола ма деймін. Тамаша сөзінің астарын аңғарсам да, көтеріліп, марқайып қалдым.

Осы кезде тағы да есік ашылды.

— Шал-кемпірді өстіп, анда-санда, болса да жіберіп алып тұрмайсың ба. Бас қосу, бастаңғы жасау дегенді ұмыттық қой мүлде, — деп лекіте күліп Қайыржан келеді. Сасайын дедім. Бірақ ол ұсақ-түйекті теріп жатпайтын, құдай берген ақ көңіл, қызық мінезді жігіт. «Сапар, сенің жаңағың не?» — деудің орнына соғыс таңбасы — бір езуін көтеріңкірей күле келді де:

— Сапар, біз бүгін осы көріспедік қой деймін, — деп қолын ұсына берді. Сөйтті де үй ішін үйіріп әкетті. Әлгіндей болмай ауыл-үйдің қыз-келіншектері де топырлап жиналысып қалды. Ол кез осы Есіл бойын мекендеген бұл елде жиын-той, думандарды сылтауратып арақ-шарап ішу деген

түтелдей салтқа еніп болмаған кез еді. Дегенмен ішкілік ішіп қызбасақ та бастанғымыз соншалықты қызықты басталды. Қайыржан бірде «бұл майданда болған оқиға» — деп қайдағы сұмдық оқиғаларды айтып, бәрімізді ұйытады, бірде ауыл-үй арасындағы әзіл-сықақтарды айтып ду күлдіреді. Шегіміз түйіледі, тіпті. Одан Қарғаш та қалысар емес. Енді байқаймын, сондай ашылып, мынадай өз құрбыларының арасында майталман жорға болып алған. Қысылмайды, екі беті бал-бұл жанып не айтса да әдеппен, орнымен тауып айтады. Ал мен болсам, төрт жыл болса да ауыл өмірінен алыстап кеткендігім бе, әлде табиғатымда тұйықтауым ба, әйтеуір ана Қайыржан мен Қарғашқа ұқсап топ жарып түсіп кете алмаймын. Бірақ көңілім қаяусыз. Не айтылса да, жұрттан бұрынырақ бастап, ұзағырақ күлемін. Дегенмен сөз қоспай отырғаным біреулерге танылып қалды ма, кім білсін, бір кезде қасыма Қарғаш келіп, ып-ыстық кішкене алақанымен шашымды қобыратты да:

— Сапар қала тәртібін үйреніп оралды ғой. Мана маған айтқан, бізге үйрететін жаңа ойыны бар екен. Ал, кәне, тыңдап көрейік, — деді төбеден түскендей етіп.

Жұрт тына қалды. «Жоқ, өтірік айтады» — деуге аузым бармады. Бірдеме дейін десем, қапелімде ойыма түк келсінші. Сасқаным ғой деймін.

— Олай болса, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнайық, — деп салдым.

Жұрт селт етпеді. Бәрі де Қарғаштың аңысын байқап «Қарғаш не дер екен» — деп тартынып қалғандай. Манағы Тамаша жеңгем тілін сұққылап жатыр.

— Бетім-ау, не дейді, баяғы бала кезімізде өзіміз ойнайтын «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Қала жастары да соны ойнай ма?

Бірақ мен де саса қоймадым. Білімімнің артықтығын танытып:

— Ұлы көсеміміз Ленин коммунизмге барған сайын қала мен дала арасы жымдаса береді деп үйретеді. Қала ойыны не, дала ойыны не бәрібір, түк айырма жоқ, — деп қойдым. Деуін десем де, «па, салыстыратын жерді тапқан екенсің», — деп ала түсіп жүрмес пе екен деймін жүрексініп. Бағыма қарай дауласқан ешкім болған жоқ. Расында да төрт жыл бойы қалада оқып, талай кітаптарды кемірген Сапар Сәлменовпен тайталасар мұнда кім бар дейсің. Сонда да

Қарғаш «ие» дегенде мына танауын шүйіріп, мақтанып отырған «оқымыстының» халі нешік боларын кім білсін, бійтеуір дес берісте:

— «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Табылған ойын! — деп қолын шапалақтап жіберді. Тоғанын ағытқан судай жұрт дүр сілкінді.

— Ойнайық! Қызық ойын!

— Ауған хан Қайыржан болсын!

— Онда Қалған хан етіп Сапарды сайлаймыз.

— Әбден дұрыс!

Жұрт өстіп «ананы сайлаймыз, мынаны сайлаймыз» деп бірінің сөзін бірі бөліп шуласып кетті. Көп сөйлемедің пайдасы осындайда тие ме деймін, ойынымыз ескінің ойыны болған соң өткен дәуірдің тілімен:

— Жарандар! — деп дауыстап едім, үй іші тынып қалды.

— Жарандар! Ханның бірі ерден, екіншісі әйелден сайланса, ойын қызықты болады. Хан болып Қайыржан мен Қарғаш сайлансын.

Үй дүр сілкініп, қызу қостай жөнелді. Сөйтіп, менің ұсынысыммен Ауған хан болып Қайыржан, Қалған хан болып Қарғаш сайланды. Бірақ мен сорыма қарай Ауған ханның қол астына кетіп отырдым. Сөйтсе де әу баста босаңдау басталған ойынның бір қызық шиеленісі — бақытыма қарай менің сол Ауған хан жағында болуыма байланысты туып кетті.

Біздің жақтың арасы селдіреп, Қалған хан жағы жеңе бастады. Сол кезде «хан» отырып: «Халқым ақ үйлі болып тозып барады. Ана Қалған ханға барып көршілес отырған тату ел едік, арамызды шиеленістіре бермесін, ауған халқымды қайтарсын. Сәлем, айт, бар!» — деді маған. Менің күтіп отырғаным да осы еді, өз «ханымның» елшісі болып барып, айтар сөзімнен жаңылған болып тұрып қалдым. Жұрт ду күлді. Қалған хан жағының бірі «бір сүйенері осы еді, мұның да саудасы бітті, отыр!» — деп иығымнан басты. Мен «не болса да» деп Қарғаштың оң тізесін ала кеп құладым.

Енді Қалған хан жағы көтеріліп, Ауған хан жағы жасып, басылып қалған секілді. Қалған қарашасын жинап Ауған хан еліне төнген қатер жөнінде төтенше, құпия кеңес құра бастады. Бірақ оған мән беріп жатқан мен жоқ. Бар ықылас-көңілім Қарғашта. Көпке сездірмей жиі-жиі ұрланып қарап қоям. Екі беті бал-бұл жанады. Пәк көңілінің бар

тазалығымен күледі. Тығыз отырғандықтан ба, Қарғаш жақ бүйірім күйдіріп бара жатқан секілді. Тағы да өн бойым қызына бастады. Мазасызданамын. Қарғаш сонымды сезе ме деймін, иығымен иығымды қағып күле қарады. Сондай қылықты, ерке қарас. Бірер рет қолымды кішкене алақанына салып қысып та қойды. Шын бақыт дегенді енді түсінгендеймін. Бар болмысыммен еріп, балқып бара жатырмын.

Бір кезде:

— Алдияр хан ием, ғұзырыңызға құлдық! — деген әйел даусы саңқ етті. Қарасам, Қарғаш алдына кеп шарта жүтініп отыра берген Тамаша екен. — Ауған хан жұртынан келген елшімін.

— Иә, сөйле, елшім, — деді Қарғаш айрықша бір салмақпен. Атам заманда өткен кәдуілгі шын хан иенің өзі секілді. Тамаша мүдірер емес:

— *Уай, хан ием!*

Бұйырып патшам жібергі.

Қайта алмаймын бұл жерген

Іздеген жоғым табылмай.

— Елшім сонда не тілейді екен?

— Еліңде патшамның Сапар атты қарашасы жүр. Хан иесі басына жаманшылық тілемесе, қайтарсын кісімді дейді.

Жұрт тынып қалды. «Қайтсын!» — дей сала ма деп зәрем жоқ. Қарғаш байсалды сөйледі.

— Хан қайырымсыз болса, халқы безер деген. Сол қайырымсыз ханынан безіп шыққанда ел таппай Сапар келмеген шығар. Қарлығаш та қанатымен су шашады. Айдың, күннің аمانында қарлығаш құрлы жақсылық ете алмайтындай не бопты бізге. Қайтарылмайды. Өтеуіне не тілейді екен? Соны айта бар хан иеңе, — деп тоқтады.

Өксігін баса алмаған баладай бөліп-бөліп терең күрсіндім. Жұрт алдында жазадан тайсалып жетім қозыға ұқсатып тастай салмағанына шалқып жүре бердім.

— Хан ием қарашамды қайтармаса, онда өтеуі алты ауыз өлең мен белбеу жіберген.

Қарғаш қысылмады. Шай табақты қолына алды да, Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқасын» төгілтіп қоя берді. Әлдебір ыстық құмарлық, жалқын леппен беріле айтады. Енді бір кезде бұрыла отырды да:

*Қылығыңда жоқ ағат,
Қарап тойман жүз қабат
Ыстық тартып барасың
Бір сағаттан бір сағат, —*

деп көзін тура маған қадап барып тоқтады. Әдейі арнап айтқан секілді.

Осыдан кейін іле: «Ал, кәне, белбеуіңді әкел!» — деп алақанын тоса берді. Қаймығар емес. Тамаша да тайынбайды, жұмырлап алған бет орамалмен: «Өз обалың өзіңе, ерке қыз, қайтарып жіберсең, болмайтын ба еді» — деп көсілте соғады. Қарғаш: «Кімді қайтарып, кімді алып қаларын хан иесі ешкімнен сұрамайды. Соға бер» — дейді шімірікпестен. Мен қатты аяп, қылпылдап отырмын. Оның табанына қадалған шөгір менің маңдайыма қадалса етті деймін бе, жаным шығып кете жаздайды. Бәрін де өзім бастадым. Бәрі де мен үшін, білем оны. Ақыры шыдай алмадым. Қарғаштың қолтығынан қолымды өткізіп алдым да, кішкепе алақанының үстіне апарып өзімнің үлкен алақанымды сала қойдым.

— Заңды бұзғаны үшін тағы да бес белбеу үстемелесін! — деп дауыстады Ауған хан.

Қарғаш:

— Бүлдіресің өйтсең, өзіме жібер, — деді қолын ілгері созып.

Осы бір кішкене ғана нәзік жан иесінің қажыр-қайратына қайранмын. Кенет Қарғаш басына қиямет-қатер төнсе бір, мен өзімді құрбан етсем де, сол қатерден оны арашалап қалатын болсам! — деп армандадым.

Бір кезде үзіліс жарияланды. Жұрт апыр-топыр далаға шықты. Мен оңашалау бөлініп, алысырақ жерге барып бой жазып, ұзағырақ жүріп қайтсам, жұрт орынға отырып қалған екен. Қораның ішінде қалтылдап сықсима шам жанады. «Қашан ішесіңдер! Дайынмын!» — дегендей екі-үш самауыр гүжілдейді. Әлдекімді күткен, аңсаған сияқтымын ба, өзім де білмеймін, әйтеуір үйге енбей сәл тұрып қалдым. Іште думан, шу, күлкі естіледі. «Неғып іздемес екен қайда жүр деп?» «Қой, іздер, қалт еткен бір шақты пайдаланып шығатын болар». Кенет есік сыңырлады. Жүрегім тулап, тынысым тарылып жүре берді. Үйден Тамаша шықты. Қақпаға келіп, сыртқа басын қылтитты. Қораның ішіне көз жүгіртті. Содан кейін бұрқылдап жатқан самауырлардың иығындағы тыныстарын ашып қайта кірді. Мен қақпа сыр-

тынан шыға бердім. Сол кезде үй алдына қатты желіп келіп арбалы біреу тоқтады.

— Ал, Қарғаш, өкілдің бетін көрдің ғой. Қазір ұйықта да ерте тұр. Тарат ана шуылдақтарды. — Мелдестің даусы. Аз-кем тыныштықтан кейін қорап сықырлады, біреу жерге қарғып түскендей болды. Содан кейін тағы да арба салдыры шықты. Қарғашқа мен қарсы жүрдім.

— Сен көре алмай қалдың ғой, қызық болды ғой жаңа. Ауданнан әлгінде өкіл кепті. Активтерді далаға қуып жатыр. Шақырып алып, маған да тапсырма берді. Алды жаман. Ұрсады айғайлап, зәрем ұшты... — деп Қарғаш асыға сөйлеп, әлгі екі арада көрген-білгенін, айтып жатыр. Бірақ оны тыңдаған мен жоқ. Ойым жүйрік, көңілім басқада. Өкіл түгіл, құдай тағаланың өзі келсе де селт етер емеспін. Қарғашқа сондай жақын келіп тұрмын. Оның бойынан да өзіме таныс, өзімдегідей бір діріл сезем. Кенет алдым да, өзіме тарттым.

— Ұят болады ғой, — деді Қарғаш сыбырлап. Бірақ қарсыласпады. Сонысы әлберді ме, кім білсін, бар күшіммен баурай құшып, маңдайынан сүйіп алдым.

Қарғаш ақ маралдың лағындай жәрдем тілеп, бауырыма кіре түскендей. Төмен қарап сәл тұрды. Дүрсілдеп соққан жүрегінің дыбысын естимін. Құлағыммен емес, жүрегіммен, бар болмысыммен естимін. Қарғаш жоғары қарады да, бұйығы ғана күлді.

— Бұл ненің өтеуі?

— Әлгі ойынның...

Қарғаш күлкісі қаттырақ шықты:

— Қарашасын таратып жіберсе, хан хан бола ма?

— Баяғыдан бері көрші отырып, сені бөтенге қоя берсе, жігіт те жігіт болмайды.

Қарғаш терең күрсінді.

— Ойын ғой мұның бәрі...

Осы кезде есік сықырлады. Біз ажыраса беріп үйге беттедік.

5

Сөйтіп, мен өзімнің ауылыма келдім. Өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме мұғалім болып келдім. Бірақ бала саны бұрынғыдан азайып кеткен. Аз жылға болса да, өнім-өсімді тоқтатқан соғыстың зардабы. Баяғыша төрт класс бар.

Ал мұғалім саны екеу-ақ. Бірі — мен, екіншісі — көп жыл оқып бастауыш мектепке сабақ беріп, тәжірибелі мұғаліма атанған аласа бойлы, бүйрек бет Зағыфыран Айтенова. Екінші емес-ау, бірінші — сол. Өзі — аласа болғанымен Сұлуқия бастауыш мектебінің дырдай меңгерушісі. Ал мен болсам, педагогика деп атанған өнер мұхитында оң мен солымды әлі айқын танып болмаған, есі-дертім Алматы, жоғарғы оқу орны болып жүрген көк қанатпын. Аудандық оқу бөлімінде де қайқы тұмсық бір шалғы мұрт:

— Сұлуқияға біз сені неге жіберіп отырмыз? — деп маған шұқшия төніп келіп, — ана тәжірибелі мұғалімнен үйренсін, тәлім алсын деп жіберіп отырмыз, — деп шегініп кеткен. Мен, сөйтіп, үйренейін, тәлім алайын деп келдім өз ауылыма. Расында да, жұрт айтқан жерден шықты меңгеруші маған қатты ұнады. Несі дейсіз бе? Айтайын. Ең әуелі күлкісі. Күлгенде бар ғой, тіпті сұмдық. Басын бір жаққа әнтек бұрып тастап, бүйрек бетінің бұлшық еттерін, шығын, алшақ кеудесін, қала берді бүкіл быртық денесін солкідетіп ұзақ күледі. Қарқылдап, ақақалап күлмейді бірақ. Ернін жымқырып алады да, маржандай ақ тістерін болар-болмас көрсетіп, сылқ-сылқ күледі. Сондай жарасты. Күлкі ғұмыр жасты ұзартады дейді ғой ғылымда. Тегі соныңыздың жаны бар пікір ме деймін мына Зағаңа қарап. Ойткені жасы сол кезде отыз бестерге келіп қалса да, маңдайында көрілік сызықтарының ізі де жоқ еді тіпті. Содан кейін — кішіпейілдігі. «Мынаны үйрен, былай үйрен!» — деп тәжірибесінің көптігін көрсетіп, бастықтығын пайдаланып жатпайды. Әу баста, аудандық оқу бөліміндегілердің тапсырысының қатаңдығынан ба, әйтеуір қай жағымнан шығып қалар екен деп жалтақтаңқырап, «Бастауыш класта сабақ берудің тәсілі» деген кітапты емтихан ұстайтын шәкіртше аударыстырып келіп ем, бірақ бір ғажабы, таныстығымыз тетелес адамдардың арасындағыдай оп-оңай басталып кетті. «Сабақ беру тәсілі» жайына қалды. Ағы-жөнімді, кім екенімді айтуым-ақ мұң екен, меңгерушім әуелі сылқылдап біраз күліп алды. Содан кейін сөз арасында да... жоқ, сөз арасында емес-ау, күлкісі арасында айтқаны:

— Қашан келеді деп күтіп отыр едім. Сапаржан, міне, мынау өзің оқыған мектебің. Мынау сондағы мөр. Ал жарлық керек болса, мінекей, қазірден бастап директор өзіңсің. Көрші ауданда көптен шақырса да бара алмай жүрген туғаным бар еді. Осы бір жұмыстың аз кезін пайда-

ланып, бес-алты күнге соған барып қайтпақпын, — болды. Меңгерушісің деген жоқ, директорсың деді.

Мансапқұмарлық кімде жоқ дейсің. Ғибадатханаға баратын діншіл адамдарға ұқсап бір кезде жүрегіміз лүпілдеп кіретін қастерлі мектепке енді аз күнге болса да, «қазірден бастап директорсың» — дегенге есім шығып кетті ме, немене:

— Жарайды, қаншаға болсын жүре беріңіз! — деп қалай айтқанымды өзім де білмеймін. Содан Зағаң табаны күректей он бес күн жоқ болды. Ал мен болсам, «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» дегендей, ойда жоқ жерден табаны күректей он бес күн «директор» болдым да шықтым.

Бірақ, бүйтіп болған «директорлығы» құрысын. «Байтал түгіл бас қайғының» кері болып, мұғалімдіктің өзінен айырылмай аз-ақ қалдым. Кей адамдармен арамыз ашылды. Тіпті ол да ештеңе емес. Бәрінен бұрын Қарғашты айтсайшы, соны ренжітіп ала жаздадым ғой.

Шын директор шынында да тәжірибесінің молдығын істеп кетіпті. «Жұмыстың аз кезі» — деген жай сөз болып шықты. Асылында бұл мектеп өміріндегі ең қауырт шақ екен. Үлкенді-кішілі ремонт, отын дайындау, балалардың тізімін алу, тағы сондай мың түрлі жұмыс. Бәрінен бұрын қожа көп. Көлденең өткен өкіл атаулы бір босатпайды: «Ремонт қалай? Отын дайындығы?.. Пәлен срок беріледі, түген срок беріледі. Орындамасаң, орныңнан алынасың!» Сөз осы.

Осының бәрі мектепті аралап келіп, өз көзімен көріп айтылса жақсы ғой. Жоқ, өйтпейді олар. Колхоз кеңсесіне шақырып алып, қыл көпірдің үстімен жүргізгендей етіп қысады.

Міне, мен қазір сондай бір көпір үстінде тұрмын. Колхоз кеңсесі. Мелдес те, Қарғаш та өз орнында. Шотын қағады, қағазына қарайды. Баяғыша. Жоқ, баяғыша емес. Оң қолда председатель столы. Басында аласа бойлы біреу отыр. Басына киген телпегінің етегі қарыс сүйем, содан ба беті қуыршақтың бетіндей болып шүмшірейіп қалыпты. Одан әрі өзіме таныс колхоз председателі, жылы жүзді Нәуан түрегеп тұр.

— Аудандық тері-терсек жинайтын мекеменің бастығы — Мүсәпіров Бақыт, біздің колхозға келген төтенше өкіл, — деп таныстырды оны Нәуан.

— Жақсы болған, — дедім мен сыпайылық білдіріп. Сол сол-ақ екен, шүмпіш бет киді де кетті.

— Ол не деген сөз? Жақсы болғаның қалай?

— Сіздің осы ауылға келгеніңізді айтам, — дедім ұялып қалғанымды сездіргім келмей.

— he, «жақсы болды?!» Ондай кекесінді тоқтат, бала.

Әңгіме бұлай шұғыл бұрылып, шатаққа кетеді деп ойла-масам керек, абдырап қалғандаймын. Әсіресе Қарғаш алдында «бала» дегені өліммен тең ғой. Бетім өрттей жанып, біреу шапалақпен салып жібергендей дуылдап жүре берді.

— Жұмысқа неге шықпайсың?

— Жұмысқа шықпағаны несі? Кеше бір класты ақтаттырдым. Алдыңғы күні екінші класқа жаңадан еден төсеттірдім. Бүгін...

— Жоқ, колхоз жұмысын айтам. Көмектеспейді дейді ғой сені колхоз жұмысына?

Бұл Арам сарының шағыстыруы екенін мен бірден түсіндім. Анада ол «балаларды алып шөпке шық» дегенде «бірер күнге шыдай тұрыңдар. Мектептің сылағы бар бітпей жатқан» — дегенмін. Бірақ оның аяғы мынадай насырға ша-бар деп ол кезде ойламаған болсам керек. Енді ұяндық пен қысылысты ашута жеңдіре бастаған секілдімін. Кімге ашу-ланамын? Істің ау-жайына үңілмей құр тапыраңдап жатқан өкілге ме, әлде түймедейді түйедей етіп қопайтып жеткізген Арам сарыға ма? Білмеймін ол арасын. Әйтеуір қорғанысқа бекініп, бойымды жинап алғандаймын. «Оттапсың!» — деген бір сөз көмекейіме келіп қалды. Қарғашқа қарадым. Оның осы сәттегі аянышқа толы кейпі: «Ақылсыздық жаса-ма, Сапар!» — дегенді танытқандай еді.

— Неге үндемейсің?! — деп тіксінді өкіл.

— Үндегенде не дейін. Колхозға көмектес дегенді ешкім шындап айтқан жоқ маған.

Өкіл шықылықтап күлді.

— Еште шындап айту керек екен ғой бұған. — Осыдан кейін қайта түйілді. — Дардай мұғалімсің. Шындап айтудың керегі не саған? Өзің неге білмейсің? Балаларды қалай оқытпақсың ертең?

— Оның үстіне, уақытша мектеп меңгерушісі, — деп Арам сары күңк етті.

— Вот әне, еште мектеп меңгерушісі, — деп өкіл орысша, қазақшаны араластырып қойды.

Бұл әңгіменің немен тынатынын кім білетін еді, әйтеуір уақытымен Нәуан сөзге араласты.

— Сапар, сен ренжіме, бәрі де ел, колхоз қамы. Соғыс біткенімен де, етек-жеңімізді әлі жия алмай жатырмыз ғой. Сан-салалы шаруашылық бар. Бөле келгенде соның көбінде адам мен көлік жетісе бермейді. Жәйіміз сондай қиын кәзір. Жан мұрынның ұшында. Пішен шабудан соңғы орындамыз. Қауырт бір қарқын туғызбасақ, келер қыста малды қырып алатын түріміз бар. Қолда бар адам күшін де, көлік күшін де осы пішен науқанына салайық деп едік. Оқушыларыңды алып, біраз күн егіннің арам шөбін жұлдырып қайтсаң деген тілек білдіргелі отырмыз, — деді ол кең түсіндіріп.

Әлгі бір әзірде қыстығыңқырап қалғандай едім. Мына түзу сөзден кейін көңілім орнына түсейін деді. «Құп» айтып далаға шықтым. Сонда да ашудың ағынымен келем. «Бұрын бармаймын десем екен, онда қалай сіліксе де жөн. Ал мынасы несі жөн-жосықсыз, бірден әкірендей жөнелгені. Мен боқмұрын бала болармын ба бұларға бір. Жаңағыдай жайлап түсіндірсе де жететін еді ғой» деп өз ойыммен өзім алысамын.

Артымнан Қарғаш қуып жетіп:

— Керемет ерлік жасадың, Сапар. Қарсыласып қала ма деп қысылып отырдым, тіпті. Мінезі өзінің. Мелдеске де, Нәуанға да кейде «қырам, жоям!» деп айқайлап қояды. Бір жақсы жері олар үндемей құтылады, әйтеуір. Бір ретте: «Ескілікті көздейсіңдер, ә! Үйіңе жастарды жинап алып «хан» ойынын ойнайсыңдар!» — деп мені де қағып өтті. Аузымды ашпадым, — деп мені көтермелеп қойды. Бірақ Қарғаштың бұл сөзі отқа сары май құйғандай әсер салып кетті маған. Енді ойласам, жазықсыздан-жазықсыз жәбірлеп, босқа әкірендеген өкіл алдында өзімді тым ынжық ұстаппын. «Тап сол жерде ендігәрі олай етпейтіндей етіп, сазайын беруім керек еді», — деймін. Зығырданым қайнады. Арам сарыға да ашулымын. «Өмірімде «Мелдеке» дегеннен басқа не жаздым оған?»

Осылай бұрқанып мектепке келдім.

Мен енді ала көбеден тұратын болдым. Жүтіріп мектепке барамын. Үй жөндеп жатқан шеберлермен ендігі істеріңер жұмыстың жәйін сөйлесемін. Содан әр үйдің есігін қағып, ауылда қалған балаларды жинаймын. Күн сәске болады. Кішкене ғана сап құрып, қызыл жалау көтеріміз де егін даласына аттанамыз.

Менің осылай жүтірінді болып жүргенімді байқады ма, бір күні ертемен үйден шыға бергенімде есігінің алдында жүрген Өтеген қарт: «Әй, бала, бері келіп кет!» деп шақырып алды. Селдір өскен шоқша сақалын сипай күліп, жаңғырыққа кеп отырды. Өтекеңнің кейде ыңырси сөйлеп, үлкен-кіші деп қарамай әзіл айтып қоятын жымысқы қулығы болатын-ды. Қазіргі кейпінен сондай шымшымаңның салқынын танығандаймын.

— Осы сені, Сапар шырақ, осы ауылға мұғалім болып келді дей ме?

— Ие, Өтеке, мұғалім болып келдім.

— Қалада төрт жыл оқу оқып?..

— Иә, төрт жыл оқып.

Өтекең мырс етіп күлді де, сәл отырып қалды.

— Мен сені құрығанда колхозға есепші болатын шығар деуші едім, төрт жыл оқып мұғалім болған азабым құрысын!

Мен бала оқыту үшін мұғалім білімінің көп болуы керек екенін айтып келе жатыр едім. Өтекең кесіп тастады:

— Әй, тәңір-ай, жоқты айтады екенсің ғой. Ана Кеңпейілдің Қапездері он жылдан бері оқымай-ақ мұғалім болып, бала оқытып келе жатқан жоқ па? Ең болмаса, пермеге үшетшік болып орналасып ал, қарның тоқ болады.

— Аяғын қаз-қаз басып, жаңа шыққан сәбиге «әліп-би» үйреткеннен артық қызмет бар деп ойламаймын, Өтеке.

— Әкең марқұм құрдас еді, сол есіме түсіп айтып жатқаным ғой, бала, бетіңнен жарылқасын, — деп Өтекең аздап ауырлаңқырап қалды.

Шал көңілін аулағым келе ме:

— Рас, Өтеке, біздің орын бұл емес қой. Тағы да оқи берсем, Алматыға барып оқысам деймін. Бірақ оған апам көнбейді. Сол кісінің көңіліне қарап өстіп жүрмін ғой, — деп көңілімдегі әрмандағы арманымды да айтып салдым.

Әйткенмен мұғалімдік қызметті жек көрмейтін секілдімін. Балалар арасында болған кезімде өмірдің көп кемкетік жайлары есімнен шығып, бой жазып, көтеріліп қалам. Шын рақат әкеледі олар маған.

Кеңседегілер мен Өтекең карт бала сапағанымен, оқушы қауым дүние сырларын әбден меңгеріп болған дана қариядан кем көрмейді. «Мұғалім!» — деп алып, қоймайтын сұрақтары жоқ. Мен оларға егін жайға бара жатып та, келе жатып та өзім оқыған кітаптардан әңгіме шертем. Қала жәйі мен дала жәйі да, Ұлы Отан соғысының батырларының ерлік істері де тілге тиек болады. Сөйтіп өкілден көрген жәбірімді ұмыта бердім. Қарғаштың: «Керемет ерлік жасадың, Сапар», — деген сөзінің мәнін енді-енді ұғып қанаттана бастағандаймын. Бұл сөзді басқа емес, Қарғаш айтса, одан артық не мақтау бар мен үшін!

Осы қуанышыма тағы бір қуаныш қосылды. Енді егіннің арам шөбіне балаларды Қарғаш екеуміз бастап баратын болдық. Оны осы әлгінде ғана мектепке жүтіріп келіп, Қарғаштың өзі айтып кетті:

— Балаларды жинай бер, Сапар, ертеңнен бастап мен де далаға баратын болдым. Осы әлгінде ғана өкіл мен Нәуан ағай екеуі отырып: «Ертеден қара кешке стол кеміріп неме-не, сен де шық егіннің арам шөбін жұлуда. Мелдеске өзіміз айтамыз», — деді.

Көктен тілегенім жерден табылғандай. Ертеңіне ұшып жүріп балаларды жинадым. Сұңғақ бойлыларына қызыл жалау ұстатып, сап түзеп, дабыл қағып колхоз кеңсесінің алдына кеп тоқтадық. Қарғаш жоқ. Көп күттік. Ақыры «бұл неғып жатыр?» — деп кеңсеге кірсем, Қарғаш оңаша отыр. Екі көзі бұлаудай ісіп кеткен. Жүрегім мұздады. «Кім сені жәбірлеген? Айтшы, барып қолында өлейін!» — деймін ойша. Бірақ тілім байланып қалған секілді. Ойымдағыны айта алмаймын.

— Не болды, Қарғаш, саған? — деймін көңілдегі шар болатты соншама жасытып.

Қарғаш қол орамалын алып көзін сүртті. Біршама үнсіз отырды. Мен де әлгі сұраулы пішінмен қимылсыз тұрмын.

— Жәй, — деді Қарғаш ақырын ғана, кем шақтан соң. Өксігін баса алмай айтты.

Түйілген қалпым, бойымды жинап алған секілдімін.

— Кім жәбірледі? Айтшы, Қарғаш, барып қолында өлейін! — деп енді айттым.

Адалдығымды танып разы болғаны ма, әлде көзсіз аңғалдығыма көзі жетіп мазақтағаны ма, әйтеуір Қарғаш сөз тартты.

— Батыр екенсің ғой, Сапар, оныңды ерте неге білмемегенмін? — Әлде өкініш, әлде кекесін? Аңғара алмаймын мұны да.

Қарғаш түрегелді.

— Сапар, өзің жүре бер. Мен бүгін бара алатын емеспін.

Сонда да кеңседен кеткім келмейді. Қарғаш сырын білгенше асықпын.

— Кеше ғана жап-жақсы едің. Не болып қалды сол екі арада?

— Оны кейін айтармын. Өкіл көрсе «тал түс болды, балаларды әлі әкеткен жоқ» — деп сөз қылады, бар, — деп қиылды Қарғаш.

Амал бар ма, тасыған көңіл судай басылды. «Қалайша өзгерді бір сәтте? Нәуан мен өкіл жәбірледі деуге дәлел жоқ. Әлде Арам сары болды ма екен? Әр жәйді орағытып келіп, неге екенін қайдам «Арам сары» — дегенде күдігім молая түседі. «Секектеме, не есепті жүргіз, не арам шоп жұлуға аттан! — Екінші бірі» — демесіне кім кепіл? Қайтсем де білгім келеді. «Оны кейін айтармын» — деген Қарғаш сөзі есіме түсіп, асыға түсемін. Бірақ «қырсыққанда қымыран іритін» әдеті емес пе, көпке дейін Қарғашпен кездесе алсамшы. Сол күннің ертеңіне жүтіріп кеңсеге барсам, Мелдес екеуі бригада басына кетіп қалыпты. Екіншіде тағы да жоқ болып шықты. Үйіне барғаныммен оның да реті жоқ. Оңаша сөйлесе алмайсың. Ақыры аңдып жүріп, кеңседе отырған үстінен түстім-ау бір күні. Бірақ бүйтіп кездескені құрысын, Арам сары әкесі өлгендей тұнжырап алған, тіл қатпайды. Соның ыңғайына баға ма, Қарғашта да жылылық жоқ. Сондай салқын. «Сапар келді-ау» деп көз қиығын да салмай отыра берді. Осыдан кейін, көз тұрткі болған жетімдей бейсеует кеңсеге кіруге де бата алмайтын болдым. Мелдестен емес, Қарғаштан қаймығамын ғой деймін. Жоқ, Қарғаш отырған жерде Мелдестен қаймығатын секілдімін. Қарғаштың көзінше: «Не шаруаң бар еді? Ертеңді-кеш кеңседен шықпай қойдың ғой», — десе, не демекпін? Содан ба, бар қызық балалармен бірге секілді. Бірде оларды өгін жайға апарамын, бірде тоғай аралап тал кесеміз. Өзім

білетін өсімдіктер мен ағаштарды көрсетем. Шамам келгенде солардың тірлік ерекшеліктері жәйінде сөз қозғаймыз. Сондай көп күндердің бірінде кештетіп үйге келсем, көрші үйдің алдында кер ат байлаулы тұр екен. Бірден таныдым. Мелдес мініп жүретін әйгілі ақтан кер ат. Неге екенін қайдам, жүрегім тулай соғып кетті. Кенет «кіріп барсам қайтеді?» деген бір ой келді. Бірақ ар жағым қозғалмайтын сияқты. Екі үйдің бірі болып, араласып кеткен көршіге де қаймығамын. Бұрын болып көрмеген қызық сезім. Құдай-ау, бала күнгі батылдығым қайда кеткен десеңші! Ерте демей, кеш демей кіріп барып: «Қашан бір уыс ет асатар екен? Қашан бірер бауырсақ ұстатар екен?» — деп телміріп тұрмаушы ма едім? Енді не болды?

Ақырын кеп терезеге үңілем. Пердесі жабық тұр. Бірақ төргі үйде қатарласып дөңгелек столдың басында отырған екеудің көлеңкесі анық көрінеді. Бірі әйел, екіншісі еркек бейнесі. Айналып, екінші терезеге барам. Оның да пердесі түсірулі. Жоқ, етегінде болар-болмас саңылау қалған екен, соған үңілемін. Расында да дөңгелек столдың арғы басында бері қарап Қарғаш пен Мелдес отыр. Алдарында қоқырсыған көп қағаз. Бастарын түйістіріп, соған үңіліп ұзақ отырды. Мына кереметті қараңыз, менің де кеткім келмейді, тапжылмаймын, көп уақыт өтті, көп үйлердің шамы сөнді. Салиқа шешей көрінді де, төргі үйдің есігін жапты. Көп кешікпеді, ауызғы бөлменің шамы сөнді. Қарттар ұйқыға ауысты. Енді Мелдес пен Қарғаш екеуі төргі үйде оңаша қалды. Тағы да жүрегім лүпілдей бастады. Бірақ екеуінде де артық бір қимыл жоқ. Құдды менің терезеден қарап тұрғанымды біліп отырған секілді. Үңілген қалыптары. Мелдес әлдебір қағаздарды аударады. Ол аударған сайын, Қарғаш бірдемелерді жазып қояды. Бір заманда ауылдың бас жағынан тауық шақырып тынды. Түн ортасы болды. Мелдес қағаздан бас көтерді. Қарғашқа қарап бірдеме деген секілді — еріндері жыбырлады. Қыз ілтипатпен сәл тыңдады да, күлімсірей қарап, басын изеді. Мелдес түрегелді. Қарғаш та орнынан көтерілді. Әлгіндей болмады, сыртқы қақпаның баспасы сылдырады. Мен тасалау жерге шегіндім. Әуелі Мелдес, содан кейін Қарғаш көрінді. Арбаға отырып жатқан Мелдес:

— Ал, білдің ғой енді. Ертеңгі шәйға дейін қайтсең де бітір. Әлгі өкіл түскір асықтырып жатыр, — деді де

жүріп кетті. Мен көк қақпаға қарай ұмтыла түсіп қалдым. «Қарғаш!» — дегенімше болмады, сықырлап ағаш үйдің есігі барып ашылды.

Аңырып тұрмын. Не істегеніме енді есеп бергендеймін. «Бір мектептің дардай мұғалімімін. Солай тұрғанымды біреу-міреудің көзі шалып қалса, не болмаса қасыма келіп, «мұғалім, не істеп тұрсың?» — деп иығымнан тартса, не айтқан болар едім? Үйге келдім. Тағы да ой ағынын қуалап ұйықтай алмаймын. «Осы менікі не жасқаншақтық? Бірге өскен өзіміздің Қарғаш емес пе. Еркінірек ашып есікті кіріп неге бармаймын? Ездік еншіме тиіп пе еді соншама!»

— деп толғанам. Өстіп жатып қалай ұйықтап кеткенімді де білмеймін, көзімді ашып алсам, үй іші жап-жарық. «Бар! «Бар!» — деді бір ой итермелеп түндегі ерсі ісімнің қарымын қайтар дегендей. Бұдан басқа түк ойлаған жоқпын. Ойлағым да келмейді. Ойлансам, таразыға салсам айнып қалатын сияқтанам. Салып отырып Қарғаш үйінің есігін аштым. Шал мен Салиқа апай жаңа ғана тұрып жатыр екен. Ал төргі үйден тырс еткен дыбыс шықпайды. Күннің соншама ерте өкені сонда ғана есіме түсті. Шып-шып маңдайым терледі.

— Көптен бері көрінбей кеттің ғой, Сапаржан, бір жаққа барып келдің бе? — деп жатыр шешеміз.

Ал Өтекең болса, елегізіп қалғанға ұқсайды:

— Ертелестіп не, шырағым, тыныштық па?

Не дерімді білмедім. Күмілжи бердім. Түнімен жөндеп ұйықтай алмаған басым, кескінім де өрт соққандай ма, немене.

— Амансыңдар ма? — деді шошыныңқырап шал мен кемпір қосарланып.

Жаңа кіре бергенде қора ішінде тұрған Өтекең қарттың арбасын көзім шалған еді, кенет ойыма сол арба түсті. «Суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп, енді соған жабыстым:

— Жәй... үйге бір тал түсіріп алайын деп... сосын ана арбаларың бос болар ма екен деп... соны білейін деп... — деп міңгірледім «депті» көбейтіп.

— Е, солай демейсің бе, күмілжи бергенге бір сұмдық болып қалған екен десемші. Бар, қораның ішінде тұр, — деді Өтекең.

Ал Салиқа шешей разылық білдіріп жатыр:

— Әне, кісі болды деген осы. Жарайсың, жаным, осындай жер қара, күн жылыда үйіп алғаның жөн. Мына шалға

құдайдың зарын қыламын, осы бастан отын-суыңды жинай бер деп. Баспайды. Ауру бар, сырқау бар дегендей, кім ғайыпты болжап біліпті.

Әрі тыңдауға дәтім шыдамады. Есікке қарай айнала бердім. Сол кезде Өтекең қайта тіл қатты:

— Арбаң-арба-ау, көлігің қайда, шырағым?

Табан аузында тағы ештеңе таба алмай абдырап жатырмын:

— Көлік пе, көлік болғанда... көліктің өзі...

«Мынаның есі дұрыс па өзі?» — деп ойлады ма, кім білсін, Өтекең бетіме бажырая бір қарады да, «ие, бара бер, бәрі де түсінікті» дегендей есікке қарай қолын сілтеді.

Мен «өлдім-талдым» — дегенде қораға шықтым-ау әйтеуір. Жұрт Өтекеңді «қолында барды шашау шығара қоймайтын, сібер адам» — деуші еді. Қырсыққанда орынсыз жерден мырза бола қалғанын көрмейсің бе! Енді не істеу керек? Амал бар ма, көк қақпаны айқара ашып арбаны жан дәрмендеп алып шықтым да, сүйреп үй қасына әкелдім. Ар жақтан апам көрінді. Ол да таң-тамаша.

— Сапаржан-ау, мұнымен қайда барасың?

— Отынға, — дедім шімірікпестен.

Апам қуанышында шек жоқ.

— Әй, құлыншағым сол, үп-үлкен кісі болып, шаруа қамын ойлап жүргеніңнен айналайын.

Дегенмен қысылатын мен жоқ енді.

— Күнде бала көре бересің-ау мені. Тал шаба алмайтын не болыпты соншама!

— Ии, жаным, көлігің қайда?

— Көлік деген сөз болып па, тәйірі. Бәрінен де арбаны айтсаңшы.

Апам қасыма жақындай түсті:

— Оның рас. Мына шал арбасын сен болған соң ғана беріп отыр. Әйтпесе үстінен құс жорғалатпайтын. Құдай бірдеме берер.

Апамның осы сөзі қамшы болды ма, әлде қайтсем де өтірікші болмайын дедім бе, енді тал шабуға шын бел байлап, көлік іздеуге кірістім. Бірақ «көлік деген сөз болып па» десем де, ең қиыны осы болды. Олай жүгірдім, бұлай жүгірдім, «ат мінетін еді-ау» — дегеннің бәріне бардым. Қиығы бір келетін емес. Бірі ерте тұрып, далаға кетіп қалған. Бірі түнде күзеттен келіп, жүгенін сыпырып қоя беріпті.

Бригадирлердің де ешқайсысын таппаймын. Салым суға кетіп үйге келдім. Арба қайқайып есіктің алдында тұр. Екі-үш рет Өтекең қарт терезеден қараған секілденді. «Жарайсың, шырағым, ісіңе болайын, пысықсынып таң атпай келіп едің, ерте күнді кеш қылып әлі жүрсің бе?!» — деп кейіп отыр ма, кім білсін. Жоқ нәрсені ұят санап, жоқ нәрсеге намыстанып қалатын жастық шақ-ай десеңші, бара алмай қалсам, өлім көретіндеймін. Шын сасайын дедім. «Сау басыма сақина тілеп» — дегендей, жоқ жерден өңбес жұмыс тауып әуре сарсаң болғанымға кейіңкіреп, есіктің алдында отыр едім, кенет астындағы құласын жүтіртіп кесек денелі, адырақ көз бір қара қасыма келіп тоқтай қалды. Бұл — осы колхоздың комбайнері Сағит Тапин деген кісі. Армиядан келгеніне бір жылдан асса да, үстінде солдат көйлек, басында пилотка, кең кеудесінде орден, Сталинградтан бастап толып жатқан қалаларды «азат еткені үшін» медальдар.

— Ал, Сапар шырақ, жұмыстың қауырт кезі ғой, әнеміне, деп жүргенде уақытты өткізіп алдым. Ертерек келіп амандаспады деп өкпелеме, міне, кінәмді кешірсін деп әдейі келе жатырмын, — деді ол атынан қарғып түсіп.

Мен:

— Саға, көріскен едік қой... — деп барып тоқтадым. Есіме түсті, бұл кісіні бұдан бірер күн бұрын облыстық газеттен көрген екенмін. Үлкен комбайн, соның бер жағында осы киімімен түскен Сағит. Жоғарыда қара әріппен «Бұлар кеше советтік танкпен жауды таптады, бүтін советтік комбайнмен егін даласын аттайды!» — делінген. Шіркін, газетте отырғандар да осындай бір жалаңқая сөзге келгенде шалдырмай кетеді-ау!

Сағаң сәл сылти басып келіп қасыма отырды. Әбден қарамай сіңіп, көбелері қарайып кеткен арбақ саусақтарымен арқамнан қапсыра құшақтап алды.

— Ал амандық соңында оңаша айтар сөзім де бар.

— Құлағым сізде, — деймін мен күлкімді зорға басып. Сағаңның оңаша қалай сөйлесетінін есіме алып күлемін. Өйткені Сағаң сыр-сыбыр дегенінді білмейтін адам. Біреуді «оңаша сөзім бар еді» — деп былай алып шығып, бар дауысымен дабырлап сөйлеп, жер-көкті көшіріп жататын ескі әдеті. Жұрт онысына күледі. Ол бар жерде әдейі «оңаша сөйлесейікші» — деп өзді-өзі жырылып шығып, айқайласып

жатқаны. Бірақ Сағаң оның біріне де мән бермейді. Дүрдік ернін қайқы танауы мен ата сақал бітетін жеріне дейін жиыра ашып, маржандай ақ тістерін көрсетеді де, қолын бір сілтеп тарта береді. «Оңаша айтарым бар» дегенімен қазір де сол дағдысына бағып, дабырлап сөйлей жөнелді. Бірақ оңып отырған мен жоқ. «Құлағым сізде» дегеніммен көңілім Сағит мініп келген атта. Содан ба, кім білсін, осы бір ұзақ сонар дабыр-дұбырдан бар ұққаным — Сағит колхоз-да тексеру комиссиясының председателі екен... Осы ретте тексеретін бір нәрселер бар екен...

Бір кезде «мұны неге соншама тәптіштеп айтып отыр? Маған оның қандай қатысы бар? — деген ой келе беріп еді, Сағит арқамнан қолын алды да:

— Ал, Сапар, бұған не дейсің? — деп тура қарады.

— Қайсыған? — деппін мен тыңдамай отырғанымды танытып.

— Ау, шырағым-ау, манадан бергі айтқаным ше?

— Саға, оныңыздың бәріне де түсіндім, — дедім мен түсінбесем де. — Егер соның бәрі маған тіреліп тұрса, мен қарсы болады екен демей-ақ қойыңыз. Оны, бірақ кейін ақылдасайық...

Сағит киіп кетті.

— Е, өзім де осылай ойлағанмын.

— Ал қазір маған сіздің атыңыз керек.

— Менің атым ба?

— Ие, сіздің атыңыз...

Сағиттың ақ көңілділігі сондай, «қайда барасың? Қашан келесің?» — деп те сұраған жоқ.

— Ала ғой онда! Қазір комбайн ремонтының кезі ғой. МТС-қа біреуге ілесіп-ақ барармын. — Осыдан кейін Сағит дауысын сәл төмен түсіріп: — Жаңағыны әзірге тісіңнен шығара көрме, — деп қойды. Мен «нені?» — деп қала жаздадым да, зорға тоқтадым:

— Тісімнен шығармауын шығармаспын-ау, бірақ аузына ана өткен-кеткендер ие болса, болғаны ғой.

Сағит дүрдік ернін көтерді де, қолын бір сілтеп түрегелді. Ал мен болсам, ойда жоқ жерде апамды қуанытып, Өтеген қарттың арбасын, Сағиттың атын мініп отынға аттандым...

Мен сөйтіп, ойда жоқ жерде тоғайға барып, өз үйіме бір арба тал алып келдім. «Бәле, тапқан екен айтар сөзді!» — дейсіз ғой. — Біреудің ат-арбасын мініп тоғайға барды. Тоғайға барып үйіне отын әкелді! Осы да сөз болып па!» — Рас, сөз емес. Ауыл тірлігінде қиян-қилы шаруа бар: біреулер тоғайға барады, отын әкеледі. Біреулер шөп шабады, мал бағады. Біреулер құдық қазады, үй салады. Жер де жыртылады, егін де орылады... Арыз жазылып, өсек те айтылады, жеңіл-желпі ұрлық та жасалып тұрады.

Бір ғажабы осының бәрі де колхоз ауылына кіре берістегі «Отан үшін жан пидә!», «Бәрі де коммунизм үшін!» деген үлкен ұрандар ілініп тасталған биік дарбаза арқылы өтіп жатады. Үйге отын әкелсем, ол да сондай елеусіз ұсақ істердің бірі. Бірақ шынымды айтайыншы, шатақтың басы осы бір «елеусіз» деп отырған талдан басталды.

Елеусіз дегенім жай сөз. Ең алдымен, бұл ісімді апам елеп, қуанды. Онысының реті де бар. Өйткені мен бұрын жас едім. Бір үйдің бас көтерері өзі болған соң, отын-су да қайтсе де апамның өз мойнында болатын. Енді мен отын әкелсем, апамды бір машақаттан босатқаным, кісі болғаным. Сол себепті апам бұрынғы ғұрыптың ырымы деп, абысын-ажындарын шақырып «тоқым қағар» жасады. Ал содан кейін елеген кім болды дейсіз ғой? Айтайын. Содан кейін елеген адам... бір кереметі, анадағы шүмпіш бет өкілдің өзі.

Отын әкелген күннің ертеңіне мен тағы да колхоз кеңсесіне шақырылдым. Баяғы кеңсе, баяғы столдар. Адамдар да бәз-баяғы орнында. Жалғыз-ақ Нәуан ғана жоқ. Мен председатель столында отырған өкілге қараймын. Басқаға қайдам, ол маған басына үлкен телпек кигізіп бақша ішіне шаншып қойған қарақшы секілді. Қансыз өңі сұп-сұр. Ойнақшыған көзі қалпақ астынан әрең-әрең көрінеді.

— Ал, директор жолдас, кеше қайда болдың?

Өкілдің әнеугі жәбірін әлі ұмытпасам керек, жүрегім тудай соғып, тынысым тарылып жүре берді.

— Үлкен кісі сұрап отыр, дұрыстап жауап бер! — деп Арам сары қабағын түйіп күңк ете түсті. Тегі мына тұрысым оған ұнамағанға ұқсайды.

— Тоғайда, — дедім салмақпен.

— Тоғайға сені кім жіберді?

Мен Қарғашқа көз қиығын салдым. Ол жымыып күлді де төмен қарады. Маған солай көрінді ме, әлде расы осы ма, беті нұрланып, бал-бұл жанып бара жатқандай. Құдды, менің тоғайға неге барғанымды біліп алған секілді. Көңілім орнына түсейін деді. Мына отырған өкіл мен Арам сары не десе ол десін, жүрегімнің түкпірінде жатқан осы бір киелі сыр-сезімімді Қарғаш білсе, одан артық не арман бар!

— Ешкім жіберген жоқ. Өзім бардым.

— Ешкім жібермесе, өзің неге барасың?

Мына сөзге мен тағы да шамданыңқырап қалғандаймын. Өкілдің не тілейтінін біле алмаймын тіпті.

— Өзім бармағанда қайтем, абақтыда отырған адам емеспін ғой соншама!

Өкіл менің тура кеткенімді сезе қойды ғой деймін, енді басқа бір әлсіз тұстан келіп тиісті.

— Жоғары басшылар, айталық мына біздер күні-түні кірпік ілмей, сенің бақытыңды ойлап отырмыз. Ал сен болсаң, тоғайға барып, үйіңе отын шауып әуресің. Коммунистік сана деген қайда, шырағым-ау?

Арам сары да қосарланып қалып жатыр.

— Өзімшілдік деймін, осы өзімшілдік құрты бұған да дари бастаған деймін.

Мен үндей алмай қалдым. Өйтетінім, өкілдің бұл сөзінде жан бар деп ұғамын: әкем ес білмей тұрған кезімде өліпті. Жетім баланың көрген күні не болсын, жалаң аяқ қар кешіп дегендей, өйтіп-бүйтіп жүріп ауылда бастауыш мектепті бітірдім. Содан кейінгі бар сабытымды мемлекет көтерді. Интернаттың тамағын іштім, киімін кидім. Интернаттың төсегінде жаттым. Сабағын оқыдым. Сосын «жетім еді» деп басқалардан бөліп қалаға жіберді. Ақыл көзін жүгіртсем, күні бүгінге дейін жетімге тиешектің бәрін де алып келіппін. Бірақ қайтарған әлі түтім жоқ. Өкіл осыны бетіме салық еткен секілденді. Үндей алатын рет бар ма енді. Алайда тағы бір ой келіп тайталасады: егер «өз үйім» деп күнде тоғайға барсам, колхозға көмек көрсетпесем, онда іс басқа, қалай айқайласа да сыйып жатыр. Келгенім кеше, әлі жөндеп орнығып та болған жоқпын. Тіпті өзімді мұғалім екенмін деп те ойламайтын секілдімін. Баяғы студент қалпымдағыдаймын. Ауыл-үйдің адамдары да әлі күнге дейін «бала» деп сөйлейді. Тек құдайға қараған кейбір жеңгелерім ғана «мұғалімді» қосып «мұғалім бала» дейді.

Сойтсе де қарап отырған мен жоқ. Таңның атуы, күннің батуы мектепте боламын, одан қалса, балаларды бастап барып өтініннің арам шөбін жұлғызамын. Не қыл дейді енді?

— Үндемейсің, ә? — деп өкіл сәл қозғалып қойды.

— Мойындағаны ғой, — деп Арам сары күң кетті де, шотын сарт еткізді.

Осымен әңгіме біткенге санап, бұдан былай қайтсе де тоғайға өйтіп бармасқа өзімше ант етіп қозғала бердім. Шынымды айтсам, үлкендердің алдында ұнжырғасы түсіп кететін танауының алды кеплеген ынжық балаға ұқсап «жаздым, жаңылдым» — деуге Қарғаштан ұялдым. Бірақ үндемегенімді өкіл басқаша түсінді ме, қайдам, не болса да жеріне жеткізіп тынайын дегендей:

— Колхоздың қандай халде екенін білесің бе өзің? — деп қалды.

«Білем» — деп тоқтасам, іс насырға шаппайтын ба еді, алде қайтетін еді, «шығасыға иесі басшы болады» дегендей, құр «білемнен» түк шықпайтын секілденді маған. «Білмейді екен» деген пікірден өкілді ада-күде құтқарып алайын деген болсам керек, сабағын жаттап алған шәкіртше:

— Білгенде қандай! Колхоз халі мүлде ауыр қазір. Пішен шабу науқанынан артта қалып қойып отырмыз, — деп тақ еткіздім. Басын төмен салып, қысылыңқырап отырған Қарғаш маған бір түрлі ұнатпаған кейіппен шошына, тіксіне қарады да, жеңіл бір күрсініп қозғалып қойды. Ал өкіл болса, бір жеріне біз сұғып алғандай шоршып түсті.

— Оны саған кім айтты?

— Кім айтқаны қалай? Өзім білемін.

— Өзі біледі... — деп өкіл Мелдеске бұрылды. Содан кейін бір тоқтамға келгендей қадай сөйледі:

— Колхоз шөп науқанын орындай алмай отырса, ол мына сен сияқтылардың қырсығы.

Ментүккетүсінбейаңырып қалдым. Бірақ түсінбейтіндей түті де жоқ екен. Енді ойласам, менің жауабым: «Өкіл болып келгеніңе көп болды, колхоз шаруашылығы қирап жатыр. Немді бітіріп жүрсің?!» — дегенмен тең екен ғой. Әйел қауымы ерте пісіп, сұңғылалықты бұрынырақ байқамай ма, Қарғаштың тіксіне қарауының төркіні де сонда жатса керек. Алайда бұлай екшеп саралауға ол жерде менің шамам қайда, түкке түсінбеген сол күйім. Тұра бердім. Өкіл телпегін баса түсті.

— Бәрін біледі. Біле тұра өз шаруасын күйттеп кетеді, — деп маған кекете тіл қатты. — Осы сен халық жауы емессің бе?

Тағдырдың мына сайқы мазағын көрмейсің бе, ойыннан от шығады дегендей, бір арба талдың ақыры, міне, қайда әкеп соқты десеңші. Ашу буды ма, әлде аузыма басқа сөз түспей қалды ма:

— Жоқ, мен халық жауы емеспін. Сен — халық жауы! — деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Өкіл ұшып тұрды. Көзі сөніп жанған электр шамына ұқсап, қалпақ астынан көрініп жоғалып, көрініп жоғалып ойнақшып кетті.

— Кәне, дәлелде!

Не деп дәлелдей алмақпын? «Халық жауысың!» десем, оным — қару сілтегенге құралақан болса да қол көтерген сияқты жандәрмен, бассауғам емес пе. Үндей алмадым...

Осы оқиғадан кейін апалаң-топалаң болып кетті. Милицияның оперативтік өкілі қайта-қайта жауапқа шақырды. Аудандық оқу бөлімінен кісі келіп, мектептің жәйін тексерді. Жайшылықта бар, жоғын сездірмейтін аудандық комсомол комитеті де шабуылдаумен болды. «Ауған хан мен Қалған ханды» қалай ойнадыңдар? Неге сен дәл осы ойынды ұсындың? Көздеген мақсатың не? Бұл ойын үстінде тағы қандай сөздер айтылды?» — деген сияқты толып кеткен сұрақтар жауды. Ақыры кеп тексерістің соңында «Сұлуқия бастауыш мектебінің қысқа әзірлігі нашар. Колхозбен байланысы жоқ», — деген қорытынды шығарылды. Мені дұрыстап тәрбиелей алмағаны үшін Зағыфыран Әйтеноваға ескерту жасалды. Ал менің өзім болса, ақырғы сөгісті арқалап шықтым. Істің мұнан да жаманмен тынатын түрі бар екен, әйтеуір дес бергенде жастығым, тәжірибесіздігім қатты ескерілген болып шықты.

8

Мен енді бұдан былай Өтеген карттың арбасын өйтіп «сұрамасқа», сұрап алып отынға «бармасқа» ант еттім. Бірақ қайткен күнде де Қарғаш есімнен кетер емес. Қай жерде жүрмейін, мейлі үйде, жә мектепте болайын, мейлі далада қос басында болайын, «кіріп келмес пе екен, кездесіп қалмас па екен?» — деп үнемі ала көңіл болып, жүрегім

лүпілдейді де жүреді. Енді бұрынғыша Өтеген үйіне де бара бере алмаймын. Әлі ешкім еш нәрсені сезбесе де, бетімде бір шіркеу тұрғандай өз-өзімнен қаймығып жүрексіне берем. Оның үстіне қылығыңды қабағыңнан айнытпай таныр көрі тамыршылар емес пе, Өтекең де, Салиқа шешей де бұрынғыша «үйге жүре ғой!» — дед жалбақтамайды, кездесе қалса, сыпайы амандықпен шектеліп қала береді.

Өз тайғақтығымнан ба, әлде басқа бір себебі бар ма, әйтеуір өкіл екеуміздің қақтығысымыздан кейін Қарғашпен мүлде сирек кездесетін болып кеттім. Әдейі іздеп бара қалсам, әманда бір қарбаластың үстінен келіп шығам. Ал жұрт аяғы селдірген бір уақытты таба қалсам, Қарғаштың реті келмейді. Қайдағы бір себепті айтып, сырғақтай береді.

Ойымда сондай асыл сөздер бар. Айтқым келеді. Бірақ оны тыңдар Қарғаш жоқ. Бір ауық «Бәрін де хатқа жазып берсем қайтеді?» — деп те ойлаймын. Тағы да көрші отырып ұят болар оным, одан да үйіне бұрынғыша кіріп барып: «Қарғаш, сенде шаруам бар, шығып кетші» — дегенімнің өзі жақсы емес пе. Шаруа жәйімен Қарғашқа сан-сапалақ кісілер келіп жатады, соның «мынасы ерсі» — деген шалкемпірді көргенім жоқ қой — деп тоқтаймын. Шешім осы болды. «Қарғаш кеңседен оралды-ау» — деген кешқұрым кезде есікалдына шықтым. Өрістен тойып қайтқан шаңырақ мүйіз, шеңбірек қарын сиырлар тұяқтарын сыртылдатып, сыралжынды көк майса көшемен үйлеріне қайтып жатыр. Мал қайырған балалар, шелек ұстаған әйелдер. Өтекең үйінің алдында да қара-құра мал. Бірде Өтеген қарт, бірде Салиқа шешей көк қақпаға шығып, кіреді. Олар да кешкі шаруа қамында.

Екі қолымды қалтама салып, олай-бұлай көп жүрдім. Не істерімді білмеймін. Әлдебір қолайсыздықты сезіне бастағандаймын. Мына кереметті қараңызшы, біреу-міреу: «Ә, көк соққыр, дәуде Қарғаштың жұмыстан қайтар кезін аңдып жүрсің-ау», — деп қағытар ма деп өз үйімнің алдында ұзақ жүрте де қаймығамын. Енді бір айналғанымда қолында балтасы бар Салиқа шешей көрінді де, тура жаңғырық басына салды. Қасына қалай келгенімді де білмеймін, «апа, маған беріңіз» деп балтасын сұрап алдым да, отынды жосылтып ұсақтай бердім.

— Ер бала деген, міне, осы. Шайзаның енді не арманы бар десейші. Есігінің алдындағы отын анау таутеңіз

боп үйіліп жатқан. Көзі ашылды ғой байғұстың, — дейді шешіле сөйлеп.

«Отын» дегенде қаншалықты оның қымбатқа түскен отын екенін ойлап, қызарып жүре бердім. Онымды сездіргім келмейді бірақ.

— Отын әкелу онша қиын емес қой, Салиқа апа, керек болса, айтыңыз, бір қалт еткенде сіздерге де әкеле салайын, — деп жатырмын.

Салиқа шешей жымып, күліп қойды. Ұсақтаған талды көтеріп үйге беттеп бара жатып:

— Сапаржан, үйге жүр. Қарғашқа дайындаған дәм бар азырақ, бөліп жеңдер, — деді.

Қуанып кеттім:

— Қазір, Салиқа апа, қазір. Тағы да азырақ ұсақтап тастайын... — Ісім бұрынғыдан да өніп жүре берген сияқты. Барымды жұмсап, қанша қимылдамайын, көзім кеңсе жақта болса керек, бір кезде есік ашылып екеу шықты да, табалдырықта сәл аялдады, содан бірі сылти басып ат қора жаққа тартты да, бірі осылай қарай салды. Олардың кімдер екенін мен іштей білем. Дегенмен көрмеген кісі болып, төмен қарап тұғжындап, балтаны құлаштай сілтеймін. Жақын жерден аяқ сыбдыры шықты. Қазір:

— Тал десе, құтың түсетін болды ғой! — деген сыңғыр дауыс пен ашық күлкіні естимін. Аяқ сыбдыры тура алдыма келді. Қызыл туфлидің жып-жып еткен сүйір тұмсығы да көрінді. Күлкі естілмеді бірақ, сыбдыр алыстап көк қақпа сықырлады. Басымды көтердім, қызыл туфлидің біз өкшесі көтеріле беріп, қора ішіне сүңгіп кетті.

«Неге тіл қатпады?» — деймін айсыз түнде адасқан жолаушыға ұқсап қалың ойдан жөн таба алмай. Балтаны жаңғырыққа құлаштай соғып қададым да, түрегелдім. Көңілім бейжай, сынып, шөгіп қалғандаймын. Біршама уақыт өтті. Колхоз кеңсесіне қарсы атқора алдында Мелдес ақтан керді жегіп жатыр. Қимылында жітілік, жинақылық бар. «Әлде бұлар бір жаққа жиналып жатыр ма екен?» Әлден уақытта үйден жүтіріп Қарғаш шықты. Менің мына бишара тұрысымды мүсіркеді ме, қасымнан өте беріп сәл ғана жымып, езу тартты:

— Асығыс шаруа бар еді...

Сол кезде Арам сары да ақтан керді делбемен жосылта бір тартып, бізге қарай екпіндей салды. Әлгіндей болмады,

Қарғаш тар, буылдық қорапқа Арам сарымен қатарласа кеп отырды. Делбе жеп, жұлқынып тұрған ақтан кер әуелі аспанға қарғыды. Содан кейін бейне бір жүйрік тазыға ұқсап алдыңғы аяғын басынан асыра салып жер бауырлай қосіле жөнелді. Сөйткенше болмады, шолақ көшенің басынан ағындап шықты да, Қарғашты түн қараңғылығына еніп, қарауыта түксііп көрінген қалың орманға қарай зырлатып алып алыстай берді. Кенет «ең болмаса, перміге үшетшік бол» — деген Өтекең сөзі есіме келді. Дүниенің «қоры» — мұғалім болғанша, есепші болып неге жаралмадым екен! — деп армандаймын да, жүрегім сазады. Бір түрлі Қарғашты қызғанамын. Қалың орман өзінің аса бір қатерлі тылсым күшімен, тұңғыық сыр-жұмбағымен жүрегімді тырнап мазалайды, үрей салады. «Қайда кетті Қарғаш? Қайда алып кетті Қарғашты Арам сары? Ойбай-ау, қайдасыңдар? Барсыңдар ма маңайда? Бірдеме десеңдерші?».

«Міне, мен бармын» дегендей сүйкене көлеңдеп су алып Тамаша өтіп барады:

— Мұғалім бала-ау, екі иініңнен су кеткендей, ұнжырғаң тіпті түсіп кетіпті ғой өзіңнің. Өстіп көз майыңды тауысып, соңынан қарап қала бергенше, қасыңа отырғызып алып неге кетпейсің? Ай, ынжықсың ғой деймін.

— Алып кетпеймісің деп тұрғаның кім? — деймін түкке түсінбегенсіп.

Күлкі естілді. Тамашаның даусында ойнақылық бар:

— Біле...міз, мұғалім бала. «Мен білгенді кім біледі» дейсің ғой баяғы. Жасырғаныңмен жағаңнан шығады әлі.

Тамашамен тәжікелесуте дәрменім жоқ. Үндемедім. Кенет «кездескен бір атқа жайдақ болса да міне салып, салып ұрып барсам ба соңдарынан?!» — деген ой сап етті. «Қой, мен ойлағандай болмай шықса, неге келдің ендігіп, есің дұрыс па өзіңнің? — десе, не айтпақшымын?» — деймін.

Осы кезде Салиқа шешейдің жаңғырық басынан даусы шықты.

— Сапаржан-ау, мынаны неғып тастағансың?

Қарасам, жаңғырыққа қадаған балтаны суыра алмай әуре-сарсаң.

— Ылғи от алып, асығады да жүреді өстіп. Бір шәшке шәй ішуіне де қаратпады. Не сұмдық бұл дайын тұрған тамаққа қарамаған! Айдың, күннің аманында үнемі өрт сөндіріп жүрудің несі жақсы дейсің. Ал жүре ғой, жаным.

— Жоқ, Салиқа апа, тағы бірде келермін. Қазір тамаққа құлқым соқпай тұр, — дедім, жаңғырыққа өзім қадаған балтаны олай шайқап, бұлай шайқап зорға дегенде суырып алып.

«Қарғаш болса жоқ, шал-кемпірмен отырып не рақат табасың?» — деді ме, Салиқа шешей үндемеді, балтасын алып үйіне жөнеле берді. Мен үйге беттедім. Ойыма тағы да түксиген орманға қарай зырлап бара жатқан ақтанкер түсті. «Мұндай қорлықты көргенше, апамның айтқанына қарамай-ақ, сол жақтан оқуға тартып отырмаған екенмін», деп өкіндім.

Сондай оғаш, қызық бір теңеу — Арам сары осы үйдің жаңғырығына мықтап тұрып қадалған жаңағы қара балта іспеттес.

Суырып алар күш қайда оны?

9

Жоқ, күш бар екен. Дәл мына өзімде бар екен күш. Алдым қарауытқан орман. Қараңғы түн. Жоқ, түн емес, таң саз беріп қалыпты. Орман да қарауытпайды, көгеріп, сілеміктеніп көрінеді. Шеңгелдерді жапырып, қалың жынысты жарып келем. Шапанымның етегін бұталар алып қалып жатыр. Үстімдегі ақ көйлегім де пара-пара. Жоқ, бұталар алып қалып жатқан жоқ, қайтар жолда адасып кетпейін деп өзім іліп кетіп барам. Кенет ат кісінеді. Жер тарпып «тез жет!» — деп кісінегендей. Жануар-ай, жылқы болса да, оның да бүйрегі маған бұрады екен ғой. Сырсыр етіп қол шалғының даусы шығады. Ағаш арасы селдір. Баспалап алаңға қараймын. Көк-орай шалғыны белуардан келетін әдемі алаң. Қапсағай денелі Сағит ұзын шалғымен орай сілтейді. «Колхозға жаны ашитын шын еңбек иесі ғой. Көмектесіп жатқанын көрмейсің бе?!» деймін. Жақындай бердім. Шөп арасынан бір әйелдің басы көрінеді. Жоқ, әйел емес, Қарғаш, менің Қарғашым. Екі көзі бұлаудай.

— Саған не болған, Қарғаш?

Қарғаш үндемейді. Төмен қарап, солқ-солқ жылайды. Жауапты Сағит беріп жатыр:

— Не болғанын қайтесің. Өлім аузынан алып қалдым. Қолыма түспей кетті ит. Әйтпегенде мығтитын едім өзін бір. Бар, қуып жет те, жазасын бер.

Кімді қуатынымды бірден түсінгендеймін. Айнала бердім:

— Кәне, қайда, қалай қарай кетті?

— Былай қарай, былай, — деп дауыстайды Сағит.

Бойымды жинап алдым. Алдымда қас жауым тұрғандай, аяғымды еппен басам. Жоқ, ол тіпті аңдымапты. Қарғашты жәбірлегені де есінде жоқ. Артынан мен қуып келер деп те соскенбеген. Сондай жайбарақат. Шотын қағып отыр.

— Осы арада да шот қағып жатырмысың? Қай есебіңнен жаңылысқан едің? — деймін. даусымда салқындық бар.

Ол үндемейді. Сәл ғана қабағын шытты. Кәдуілгі дағдысынша бірдеме деп мұрнынан міңгірлеп тынды. Анық түсіне алмаймын.

— Неге үндемейсің? Тілің бар ма өзіңнің?

— Бар. Мінекей. — Ол аузын ашып, тілін шығарады. Жоқ, тіл емес, құжынаған есеп шоттары.

Кілең бір қызыл сымның бойымен әрлі-берлі жылтындап есеп тастары сарт-сұрт жүгіреді кеп, сөйлейді кеп.

— Мен ісімді үндемей тындырам. Мен сөйлемеймін. Өлең де айтпаймын. Сендер секілді ыржақтап, күлмеймін де. Жүрегімді суырып, «күйдім, жандым, ғашықпын» деп те жатпаймын. Оны да сендерге бердім. Өйткені менде жүрек жоқ, есеп қана бар. Сендер «Жүрек! Жүрек!» — деп даурығып жүргендерінде мен бәрін де шотыма салып, есептеп қоям, сол себепті қателеспеймін де. Ұпайым да түп-түтел.

Әлгі бір әзірде «тіл орнына шот болғаны несі?» деп шошыныңқырап та қалған едім, енді ойласам, түк оғаштығы жоқ секілді. Етім үйренейін деді. Мұндайлар да бола береді ғой деп қоям. Сонда да көкейімнен Қарғаш кетер емес.

— Үлкен балаңмен жасты Қарғашты қайтіп жәбірледің? Ұятың қайда? — деймін қыстығып.

«Ұят мынада!» дегендей ол шотын көтерді.

— Бәрінің де тірегі — есеп. Есептей біл.

— Қарғашты неге жылаттың? Мұныңда да есеп бар ма?

— Есеп бары рас. Бірақ Қарғаш жылаған жоқ. Жыламайды.

— Көріп келдім ғой.

— Жоқ, жыласа, сенің Қарғашың шығар жылаған. Менің Қарғашым жыламайды.

— Дүниеде екі Қарғаш жоқ. Қарғаш біреу-ақ. Менің Қарғашым.

— Есептей біл дедім ғой мен саған. Міне, қара Қарғашқа, жылап тұр ма, күліп тұр ма?

Расында да, манағы Қарғаш дегенім, басқа бір әйел болса керек, шын Қарғаш күліп келеді.

— Ей, Сапар жазған, баласың әлі, шорқақсың есепке. Есептей біл, — дейді ол да сыпайы күліп.

Апырау, бұл не қылған сұмдық, айналам есеп шоттарына толып барады.

Қолымды сермеп, сытылып шыққым келді. Тұншыққан секілдімін. Айқайлаймын жан-дәрмен деп:

— Құрығанда есебі құрысын!

Өздаусымнанөзімшошыпояндым. Терезеден күн сәулесі тура менің басыма түсіп, күйдіріп барады екен. Терлеп қалыппын, көзімді ашып, пеш жаққа қарасам, апамның қасында кәдуілгі Қарғаштың өзі отыр. Жүзінде нұрлы күлкі. Көзінде қуақылық. Құдды әлгі есеп шоттарының арасынан келген беті секілді.

— «Есеп, есеп» — деп сұмдық айқайладың ғой, Сапаржан. Қолайсыз бір түс көрдің бе деймін, — деді апам.

Қарғаш жүзіндегі күлкі ізі айқындала түсті:

— Көрмегенде қайтеді. Тым болмаса, жатарда құдайды аузына бір алмайды, — деп от тастап жатыр.

Апам жанығып кетті.

— Е, соны айтам. «Бісмілда!» — дей салса, несі кетеді. Жаман үйренген түте!

Апамның сөзіне мән берген мен жоқ. Әлгі түстің әсері ме, «осы сен кімнің Қарғашысың, соныңды айтшы?» деген қызық бір ой келді маған.

Қарияның аңқау балаша ойын сөзге оңай еріп, көрінеу құрылған қақпанға жеңіл түсіп қалғанына мәз бе, Қарғаш төмен қарап қыстыға күліп, зорға отыр. Дәл қазір осы бір күлкісімен «жоқ, мен басқанікімін» — дегенді танытатын секілді. Жалынғым келеді: «Күлмеші, Қарғаш, бүйтіп. Жылашы, бүйтіп. Жылашы қайта, егіліп жылашы» — деймін ішімнен. Кенет оның анада кеңсе ішінде жылап отырғаны есіме түсті. Апырау, кім жәбірледі екен десеңші сонда Қарғашты?

Ойымды Қарғаштың даусы бөлді.

— Сапар, тапсырма бар. Бүгін өкіл мен Нәуан: «Сапар екеуің бірінші бригадаға барып, қабырға газетін шығарыңдар» — деді. Соған келдім.

Мен ұшып тұрдым да, асығыс киіне бердім...

Ашық күн. Айнала тып-тыныш. Күлгін түсті ұсақ жапырақ жамылған қалың талдар қимылдамайды. Ұзарып пісіп, сабағы енді қата бастаған үкі бас қурайлар мен жалбыздың исі шығып, аптап ыстық леппен ауық-ауық мұрынды қытықтап өтеді. Арғы бетте өзен бойын жарыса қаулап кете берер қалың тоғай. Одан әрі көгерген көк алынды жалпақ шабындықта талмен өріп, бастырып тастаған маялар — жер бетінің меңдері секілді.

Біз өзен арнасының оқыс ойысып, кең қолтық жасап өтер биік жар қабағында отырмыз. Алдымызда Есіл жатыр. Жай көзге өзен беті сондай алдамшы, тып-тыныш. Биіктеп шыққан күн сәулесі айнадан көрінгендей, қалтылдап қаймақшымайды. Су бетінде тірлік күресінің жорығымен әлсін-әлі шоршып шығып, қайта сүңгіп жатқан су мекендеушілердің ғана ізі бар. Әуелі ноқаттан басталар сақиналар сан буын құрап барып, жағаға жетіп жоғалады. Мұның бәрі алдамшы тыныштық. Ағынның қатты екенін бейсеует қалқып, батып, шығып, қылтындап, зырлап бара жатқан ағаш түбірі, томарлардан байқайсың. Суға тапшы кең сахара — Сарыарқаның сан мыңдаған жырасайларынан жылап шығып, барған сайын кеңейіп, барған сайын молайып кең арнаға айналар өзен бұлықсып, дыбыссыз ағады. Бір сәт тоқтау жоқ, бір сәт үзіліс жоқ. Өйткені алдында құшағын кең жайып, асыға күтіп жатқан қиырсыз ұлы мұхит бар. Соған асығады. Табиғат әманда ұлылыққа құштар. Ұланқайыр кеңдікті аңсайды. Уақыт та, адам да солай. Мен де шалқыған теңізді — махаббат теңізін аңсаймын. Қасымда жымыып күліп отырған Қарғашқа ұмтыламын. Бірақ өзен маған: «Сабыр, батыр-екесі, сабыр! Шын құштарлық, терең сезімде, «ал кеттім» жоқ та, сабырлылық қана бар» — дегендей болады.

Бұл бір көптен күткен, түсіністік іздеген жақсы күнім секілді. Қос басына Нәуанның өзі әкеп салған. Жұрт ертеңгі шайын ішіп жұмыстарына кетті. Біз екеуміз оңаша қалдық. Алдымызда қабырға газетінің макеті. Бастарымызды түйістіріп, үңіліп отырмыз. Үндемейміз. Қарғаштың не ойлайтынын қайдам, ал менің көзім қағазда болғанымен көңілім мүлде басқада. «Сұрайтын кезің осы шақ. Қазір ас пісіретін әйел келіп қалады» — деп бір ой мазалайды.

Сөйтсе де батылым бармайды. Тамағымды қырып, талай рет оқталам да, «кейінірек айтайын» деп кешеулете берем. Қарғаш осы күйімді байқады ма, қарындашпен алдындағы қағазды шұқылап төмен қарап отырған бойы:

— Сапар, не ойлап отырсың? — деп сұрады. Айтар сөздің қолайы келген соң іркілмедім.

— Не ойлайын. Сені ойлаймын-дағы. Қарғаш жымыш күлді.

— Мені ойлайтындай не, кереметпін бе соншалық?

— Кереметсің, Қарғаш. Бірақ оныңды өзің білмейсің.

— Білгенде не істемекпін?

— Білгенде ме, білгенде... биік басыңды қор етіп, «жүр» — дегенге ілесіп кете бермес едің ғой.

Сөзім дөрекілеу шықты. Ренжіп қала ма деп жүрегім су ете түсті. Бірақ Қарғаш кескініне күлкінің нұрын жинап үнсіз қалды. Мен әлденіп кеттім.

— Білетін, бағалайтын болсаң, күннен де, желден де қызғанамын сені, Қарғаш.

— Қызғанудың да жөні бар емес пе?! — деді ол байсалды түрде. Менің көкейімде не тұрғанын, нені тұспалдап отырғанымды дәп басып шешіле сөйледі. — Қызық болды ғой соншалық. Бірінші бригада басындағылар өкілге «учетчик еңбегімізді дұрыс жазбайды, шапқан шөбіміздің есебі дұрыс емес» — деп шағым жазыпты. Содан ол кісі кеңсеге келіп, екі аяғымызды бір етікке тықпасы бар емес пе. «Бұл жерде не бітімшілдікке отырсыңдар? Ертең таңға дейін анықтап, маған жауабын беріңдер!» — Сөз осы. «Бар, сен де бар, көмектес Асабаев жолдасқа! Салқын жерде отырып әбден жаман үйренгенсіңдер» — деп маған да шүйлікті. Алас-қапаста далаға кеткен себебіміз сол. Ұйқы-күлкі көрмей түнімен үйілген шошақтарды өлшедік. — Қарғаш сәл кідірді де езу тартты. — Биік басымның «қор» болғаны содан.

Осы бір зілі жоқ мазақ, жеңіл кекесін мені шабыттандырып жіберді білем:

— Ал анадағыңды қалай түсінуге болады? — дедім турасынан салып.

Қарғаштың көзі күлімдеп, тура қарады:

— Қайдағыны айтасың?

— Анада кеңсеге барғанымда жылап отырғаныңды... Кім жәбірледі. Неге жыладың?

Көзіндегі әлгі бір күлкі айныған жоқ, бірақ күрсініп қойды:

— Жылағым келді, жыладым...

— Аларам шөп жұлысуға шығам деп шықпай қалғаныңды қалай түсінбекпін?

— Бәрін де білгің келеді. Аңқаусың, Сапар, соншалық. Иығы бала қалпың. Тіпті ит алдауға да жарамағансың ғой деймін.

Неге бұлай деді! Көңілімдегі күдік зорая түсті. Не себепті оғласына береді осы мені. Не қылық көрсеттім сондайлық?

— Неге үндемей қалдың? — деп сұрады Қарғаш қолындағы қарындашты алдына қойып.

— Жәй...

Неге екені белгісіз, Қарғаш әлдебір шаршағандықтың белгісін танытып, шағына сөйледі.

— Жұмыс соншама ауыр. Күні-түні бір дамыл таппайсың. Кейде «оқуды неге тастадым екен осы?!» — деп өкінем.

— Онда бәрімен де хош айтысып, қол ұстасып, оқуға кірганайық.

Қарғаш разы болған секілді, иығымнан келіп басты.

— Рас айтам, Қарғаш. Бар пейілім осы.

Қарғаш қайта кеп орнына отырды. Жүзіндегі күлкі ізі суып үлгерген. Көзін бұлдыр алысқа қадай сөйледі.

— Жоқ, Сапар, бәрі де кеш мен үшін. Ал сенің оқи беруіңе болады. Келешегің алда.

— Дүниеге келмей жатып, келешектен үміт үзген сені ғана көрдім.

Қарғаш үндемеді.

— Мелдес екеуіңнің араларыңда не бар осы? Шыныңды айтшы? — деп сұрадым мен оқыста. Қалай айтып қалғанымды өзім де білмеймін.

Қарғаш тіксіне, шошына қарады маған. Кірпіктері найзаша қадалып, қабағы қимылдап кетті. Сондай бір ашумен:

— «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады» дегендей... Есің дұрыс па өзіңнің? — деп ұшып тұрды да, есікке ұмтылды.

Абдырап қалдым.

— Қарғаш, Қарғашжан, кешіре көр, аузымнан қайтіп шығып кеткенін өзім де білмей қалдым, — деп мен де іле ентелей шықтым қостан.

Бір кезде Қарғаш тұра қалды. Жүзінде әлгі бір ашу.

— Мені кім деп ойлайсың сонда?

Мен жүзімді төмен салдым. Қарғашта да үн жоқ. Тесіле қарап, тіксініп тұрғанға ұқсайды.

— Жақсы, — деді ол бір кезде кесімді өктем дауысын, — бұдан былай мұндай сөзді айтпақ түгіл, ойыңа алатын болсаң, мені бүйтіп қасымда жүреді екен деп есептеме!

— Кешіріші, Қарғаш! — деп жалындым, үлкеннің алдында қалтыраған балаға ұқсап.

Қарғаш қайталап ештеңе демеді. Мен оның осы бір жерде жарқ етіп көрінген кесек мінезіне сүйсінген секілдімін. Адал екеніне көзім енді жеткендей. «Адал болмаса, осынша қазылып шамданар ма еді?» — деймін. Бұрынғымның бәрі де болымсыз күдік болып шықты. Осы күні ойлаймын, тегі, әр дәуреннің өзіне тән қызғанышы болады екен ғой. Біз, міне, бұл күнде албырт жастықтан алыстап бара жатқан жандармыз. Қазіргі тоқтасқан шағымыздың сезім-махаббаты мен көңіл-күйі де өзгеше. Ең жақсысы — өзіңдікі қайсы, өзгенікі қайсы, деп басып ажырата білесің. «Өзімдікі» дегенді жанымызды салып құрметтейміз. Ал «осы менікі болмайды-ау» — дегенге орынсыз жүгіре бермейміз. Содан болар, біз құралпылардың қызғаныш-махаббатында «ал кеттім» жоқ, та, жарасты сыпайылық, әдептен озбаушылық басым болады. «Үмітсіз сайтан ісі» дегендей жақсыға қолымызды созамыз, бірақ уысымызға ілікпесе, сабырсыздық танытып мінез көрсетіп жатпаймыз. Іштен тынып қала береміз. Сөйтеміз де, қит еткенді «бала соққан кездіктің басы жарық болмай ма, жеңілтектік, ақылсыздық мұнысы» — деп күстаналаймыз. Құдды өзіміз бір бала болып көрмегендейміз.

Ал жас дәуреннің жөні басқа ғой мүлде. Албырт кезінде «басқанікі» — дегенді кім біліпті. «Мынау артық, мынау кем, анау аласа, анау асқар» — деген де ұғым жоқ. Айнала жасанып, құлпырып көрінген кең дүниені бар асылы, бар жасығымен қосып «өзімдікі» деп баурамақ боласың. Өрең жетпесе, өтеуі жоқ қайғы. Өзіңнен, өз бойыңның шырғалығынан көрермісің оныңды сірә да. Ол кезіңнің қызғанышы да бір түрлі қызық. Сондай секем алғышсың. Жоқ, жерден орынсыз таусылып, түңіліп жатқаның. Байыбына бару жоқ, қайтсе де.

Сол бір сәттегі бет әлпетім, тұрған тұрысым соншалықты аянышты болса керек. Қарғаш кенет өзгерді де менің қолымнан жетелей сүйреп, өзенге қарай беттеді.

Есілдің тоғайын аралап, биік жар қабаққа осылай болғанбіз. Әуелі үндеспедік. Қарғаш мені бірдеме айтсын дейтін секілді. Ал мен болсам, не дерімді білмей жер шұқылай берем. Біршама уақыт өтті. Тағы да жалбыздың иісі кеп мұрнымды қытықтады.

— Қарғаш... — дедім момақан дауыспен естілер-естілмес етіп.

Қарғаш маған тура қарады. Жүзінде сұрау бар. Жүрегім гулады.

— Мен сені жақсы көремін ғой, Қарғаш...

— Білем, — ол осымен тынды.

Тағы да біраз жер шұқыладым. Содан кейін зорға дегенде:

— Ал сен ше?

Қарғаш бір сәт көзін жұмды, басын шайқады...

— ...Ондайды айтыспайды, Сапар.

— Екеуміз бала кезімізден көрші тұрдық. Енді, міне, өсейдік, ел санатына қосылдық...

— Ие, сосын?.. — деді Қарғаш сәл жымып.

— Менде әке, ал Өтекеңде ұл бала жоқ...

Қарғаштың өңі құбылып, сынық тартты. Мен сөзімді жалғай бердім:

— Екеуміз де жартымыз...

Қарғаштың әлгі сынық қалпы. Көзі бұлдыр, алыста.

— Бір бүтін болайықшы, Қарғаш...

Қарғаш үндемей көп отырды. Мен ұстараның жүзін басқандай «үндесе екен, бірдеме айтса екен!» деп асығам. Ұрланып кейпіне қараймын. Не қуанышы, не қайғысы жоқ, бір түрлі. «Өмірлік жар таңдау оңай ма, қиналады ғой» деймін ішімнен. «Етегіңнен ұстадым... Бастай бер!» дейтін сияқты болып көрінді. Ұлы Мұхитқа асыққан Есілше уақыт та үнсіз есіліп зырлап барады. Жүрегім алып ұшады. Тынысым тоқтап қалғанға ұқсайды.

Бір кезде Қарғаштың жүзіне күлкі жүгірді. «Уп, бар жұмбақтың түйіні шешілді енді». Жоқ, шешілмеген секілді.

— Сосын?.. — деді қыздың жіңішке дауысы.

— Сосын бақытты семья құрамыз.

Қарғаш салғырт сөйледі:

— Жоқ, Сапар, саған оқу керек әлі.

Шыдамым таусылды.

— Содан кейін де оқи береміз ғой, Қарғаш.

Жоқ, алдымен оқуды бітіріп аласың. — Дауысы қатқыл, кесімді.

Одан әрі не демекпін? Ойланып қалдым. Қыз жауабын оң сарабына салам. «Жоқ» деген секілді. Дегенмен «е, бәсесі» де танылмайды. Неге бұлай сөз бұйдаға салады? Шын сүйетін болса, айтпай ма бірден сүйем деп? Есіме тағы Арам сары түсті. Баяғы күдік тағы да мазалай бастады. Содан қашқым келе ме, биік жар қабақтан түбіне дейін көрінер мөлдір қайраң терең иірімге көз салам. Айнала жүйткіп шабақтар ойнайды. Жоқ, ойнамайды, тірлік күресінде, жем іздейді. Ерсілі-қарсылы үйіріле жосылып, бейбіт іздейді жемді. Солардан оқшауырақ шығып жүрген, үлкендеу келген ала қанат бірі бар. Көзім соған көбірек түседі. Басқаларындай жүйткімейді ол. Нар қамыстың арасында құйрығы мен ала қанаттарын баяу қозғап, енжар қимылдайды. Төңірегінде жүріп жатқан тірлік күресінің түгіне мән бермегендей, марғау. Әдепкіде бұл келгенде қатары бұзылып, сапырылысыңқырап кеткен шабақтар мұның бейқам қалпын көріп, манағы бір үйір тәртібіне қайта ауысты. Ала қанатқа керегі де осы екен. Бұған еті үйренген үйір ішінен бірі сетіней шықса бітті, оқша атылып барып, бас салады да бір-ақ қылғиды. Содан кейін баяғы монтаны марғау кейпіне тез еніп, ала қанатын анда-санда енжар қозғап қойып тұра береді. Бейқам жайылған үйірдің бұдан түк хабары жоқ. Мен күліп жібердім.

— Неге күлдің? — деп сұрады Қарғаш шошыңқырап.

Арамдығына найза бойламайтын ала қанаттың жәйін түсіндірем.

Тұтқиылдан шабуылдап түре тиіссе, көп болса, бірін, не екеуін ғана жем етер еді. Көрмейсің бе тасадан баспалап келуін. Пайдасын біледі. Әрі ана шабақтарға жаманатын да байқатпайды.

Енді Қарғаш та су ішіндегі көріністі тамашалай бастады. Не болса да болсын деймін бе, отпен ойнаған балаға ұқсап тиісе сөйлеймін енді:

— Аумаған Арам сарының қылығы.

Бірақ Қарғаш мен ойлағандай шамданбады. Дегенмен:

— Мелдес аға не істеді соншалықты? — деп ұнатпағандығын да танытып қойды.

— Жоқ, үндемейтінін айтам...

— Мелдес ағаны жұрт түсінбейді. Түсініскен адамына ол сондайлық ашық.

Мен таласпадым. Қарғаш та осыдан әріге бармады. Екеуміз де біршама үнсіз отырдық. Екеуміздің де ойлағанымыз бір адам. Бірақ екі түрлі пікіріміз бар.

Жоқ, тіпті бұлай болмай шықты. Мұным — өз қиялымның ана жемісі екен. Қарғаш қулана күлді де:

— Жақсы, Мелдес аға ала қанатқа ұқсасын. Ал сонда ана шабақтарды кімдер демексің? — деп сөз ұшығын тигізе айтты. Мен не дерімді білмей іркіліп қалдым. Сөйтсе де сөзден тоқтаттым деп отырған Қарғаш жоқ. Қыыла сөйледі:

— Қабыл алсаң, қолқам бар салатын, Сапар, саған.

Мен лыпып кеттім.

— Қабыл аласың ба?! Сенен қызғанатын не бар еді менде. Қолқалай бермейсің бе бірден, — деп жатырмын.

Қарғаш күлді. Разы болғанын танытады.

— Мен десең ана Сағиттың сөзіне ерме!

Мұның не қолқа екенін біле алмай таңырқай бердім.

— Ол не дегенің?

— Жасырма, бәрін де білеміз. «Сапар Сағитқа көмектеседі екен. Екеуі бірігіп, колхозға ревизия жүргізеді екен», — деп бүкіл ауыл шулап жүр.

Есіме енді түсейін деді. Анада атын сұраған жолғы ұзақ сонар Сағит әңгімесі осы жәйінде болған екен ғой.

— Ревизия жасаса қайтеді? Онда тұрған жаманшылық не? Бәрібір мен болмасам, басқа біреу көмектеспей ме? — деп ойымдағыны ірікпей айттым.

— Көмектесе берсін. Он жерден тексерсін, бәрібір Мелдес ағай есебінен бір шашау таба алмайды. Құр жамапатты боласың. Онсыз да өкіл саған қырын қарап жүр.

— Сол өкілің не істе дейді маған?

— Не істе десін, түк те демейді. Оның да ойлап жатқаны осы ауылдың шаруасы. Ақырын айтсың, қатты айтсың, бәрі де мына біз үшін.

Үндей алмаймын. Дауласарға дәрмен жоқ. Қалай десең де ол осы елдің қамын жеп жүр. Жәбір көргендіктен бе, мен соған ақыл көзін жүгірте алмаймын. Бұл Қарғаштың есейіп қалғандығы. Содан ба, бірден көндім. «Расында да өз жөнімді жөндеп алайын. Колхозда менің не шаруам бар? — деймін. — Қыз сөзі жанашырлық сөз».

Тағы да су түбіне көз салам. Әлгі бір жайбарақат жосып жүрген шабақтардың енді бірі жоқ. Алақанат та қамыс ара-

сына тығылған. Көзі шарасынан шығып барады. Қылт етіп, қатердің бір белгісі білінсе-ақ зыта жөнелуге әзір секілді. Байқасам, тұнықты ерсең-қарсаң жосылтып оқтаудай бір шортан жүр. Бұл қойнауудың ендігі әміршісі сол ғана.

Кенет алшаңдай басқан ат дүбірі естілді. Қарғаш маған ым жасады да, бұға қалды. Қыз көңілін қайтармайын деп мен де жасырынып жатырмын. Қалың тал арасынан сығалап көз салам. Осы тұсқа таяу ойысыңқырап келіп өтетін айдау жолмен бері салып келе жатқан екі салт атты көрінді. Бірі Арам сары да, екіншісі — өкіл. «Басыңды көтерме!» дегендей Қарғаш желкемнен басты. Шын қорыққан секілді, қолы дір-дір етеді. Арамызда айтарлықтай ештеңе болмаса да, әлденеден күнәлі жандарша осылай жасырынбақ ойнағанымызды ептеп мақтаныш етем бе деймін. «Көріңдер менің кіммен отырғанымды» — дегенді танытып тамағымды кенеп қоям.

Аттылар өкпе тұсқа лекті. Міңгірлеген Мелдес даусы анық естілді.

— Бала қалай десең де, басқа мектепке ауыстырылғаны жөн. Қатты өтінеміз. Бұл жерге бас-жөн білетін, айтқаныңды екі етпейтін тіс қаққан мұғалім керек. Өзің де байқап жүрген жоқсың ба, әр үйдің терезесін сығалағаннан басқа не бітірді келгелі? Түк те бітірген жоқ, қалада бетімен жүріп жаман үйреніп қалған... — Одан ары Арам сары не айтты? Өкіл не деп жауап берді? — ести алмадым. Олар ұзай берді.

Әңгіменің төркіні мен жайында екенін бірден түсіндім. Жүрегім дүрсілдей соқты. «Терезеден сығалағаным да жұртқа аян болған екен ғой». Бетімнен отым шығып өртеніп барам. Жердің жарықшағы болса, батып кетсем деймін. Қарғаш та қолайсызданып қалғандай.

— Қазір қос басына бара салып бірден бізді іздейді аналар. Екі бөлініп кетейік, — деп тал-талдың арасымен жүгіре жөнелді.

Мен де қос басына қарай бет алып келем.

«Осы Арам сарыға не жаздым, соншама соңымнан қалмайды?» деп булығам. Оның үстіне тағы бір шаншу сұрақ кеп қадала береді: «Япыр-ау, бірге жүрсек несі бар? Неге үрейі ұшты соншалық? Түк қылмысымыз жоқ еді ғой, жәйдан жәй жүріп, Арам сары десе, көлеңкесінен неге қорқады?» — деймін қазылып.

Аптап ыстық август айы. Елеусіз кемітіліп жаз да таусылуға айналды. Жердің көк жасыл реңкі аса бір құдірет шеберлікпен бірте-бірте жасыл сарғыш тартып, дала жаңа бір түске елеусіз еніп келеді. Егін сары балақтанып, қара бидай пісті. Қанша орындалғанын кім білсін, әйтеуір пішен ауызға сирек алынады. Өкіл де, колхоз белсенділері де енді «Астық!» — деп айқайлай бастады. МТС-тан шыққан Сағит комбайны ауылды басып тура егін жайға аттанды.

Жыл жыл бойғы өз бойына жинаған ауыр жүк, бар жылуын толық дәнге айналдырып, соғыстан күйзеліп шыққан ол ырысына мол ұсынып жатыр...

...Ертемен күн ашық еді. Енді бұлт түнере қоюланып, жаңбыр бүрке бастады. Ертемен менің көңілім де ашық болатын, енді қамығып, ақылымды әлдебір намысқа алдырыңқырап келем. Өйтетінім, мен атқосшы есебінде көшірде отырмын. Ал артта тар буылдық қорапқа бір-біріне тақасып Арам сары мен Қарғаш жайласқан. Мен мектепке керекті көрнекті құралдар аламын деп оқу бөліміне бара жатырмын. Ал Қарғаш пен Арам сарының не шаруамен шыққанын сұрағаным жоқ. Керек десең, Арам сарымен сапарлас болармын-ау деп те ойламағам. Ертемен көлік сұрап Нәуанға барғанымда:

— Қазір ауданға Мелдес жүргелі жатыр... Сені ала кет деп соған тапсырғанмын. Барып жолық, — деген ол дағдылы жұмсақ мінезін танытып.

Бірақ Арам сары жылылық нышанын байқатпады.

— Ауданда сені кім сағынып отыр екен? — деп күңк етіп тынды.

Нәуанның әлгі сөзі қамшы болды ма, ашылайын деген секілдімін:

— Кім сағынушы еді, мектептің шаруасы бардағы, — дедім тігірек келіп.

Арам сары үндемеді. «Жарайды ала кетейін» — деген жоқ. Бірақ «ала кетпеймін — деп те айтпады. Сылти басып күйбеңдеп, ақтан керді жегіп әуре. Жалығып кеттім. Мектепке барып, бар оқиганы Зағыфыранға айттым. Неге

екенін кім білсін, ол кісі: «Арам сары болса, сөйтеді...» — деп сылқылдап ұзақ күлді. Күлкі арасында тағы да:

— Бірер күнде қайтарсың. Ана спектакльді тезірек дайындап, қос басына апарып қойып жіберейік. Ертең оқу басталған соң қолымыз тимей кетеді, — деді.

Мен, тіпті, шынымды айтсам, ауылдан шыққым да келмейді қазір. Есі-дертім сол спектакль. Спектакль емес-ау, Қарғашты ойлаймын.

Бұл жөнінде Зағаңа мың да бір рақмет. Өйткені, осы спектакль дегенді шығарған сол. Бір күні: «Колхоз қара бидайды шаба бастады. Қос басындағыларға апарып ойын көрсетейік, соны ұйымдастыршы», — деді. Сол-сол-ақ екен, ауыл жастары: «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» қоямыз, — деп шулап кетті. Көктем сұрағаным жерден табылғандай. Күнде кешке мектепке жиналамыз. Қарғаш — Баян да, мен — Қозы. Репетиция жасаймыз.

«Бүгін жер бетінде жалғыз ауыз сөз жүр!.. Ол — Баян. Жел — Баян деп ызыңдайды, көл — Баян деп теңселеді, өзен — Баян деп ағады, тау — Баян деп күңіренеді!..» — деймін бүкіл үйді басыма көтеріп. Бірақ бұл жаттанды сөз емес. Көңілімнен жарып шыққан өз сөзім секілді. Асыл махаббатты ту етіп көтерген талай ғасырдың Қозылары осы асқақ сөзді сұлу Есіл жағасындағы кішкене ғана Сұлуқия ауылының жетімегі мына мен — Сапар үшін әдейі арнап қалдырып кеткендей. Баян деп аузым ғана айтса, ішімнен «Қарғаш» деп мың қайталаймын. Соны Қарғаштың өзі де сезеді ғой деймін. Мен «Баян!», «Баян!» — деп тебіреніп тұрғанымда жүзін бір қырын төмен салып жымыып күліп отырады. Қарғаштың осы бір кейпі көз алдыма келді.

— Ауданға өзіңіз-ақ барсаңыз қайтеді? Мен мұнда сіз келгенше спектакль дайындап қояйын, — деймін қипалақтап.

Зағаң тағы да сылқылдап күлді.

— Жоқ, маған бастауыш партия ұйымының кезек күттірмейтін тапсырмасы бар. Шыға алмаймын.

Осы кезде терезе алдынан зыр етіп бір арбалы өтті. Ат жүрісінің жітілігіне қарағанда ақтан кер ме деймін. «Тоқтамай-ақ қойса екен?!» — тілегім осы. Сөйткенше болмады. «Сапар!» деген дауыс шықты.

— Әне, келді, бар! — деді Зағыфыран апай.

Сыртқа шықтым. Басын көңілді шұлғып, арыстай көсіліп ақтан кер тұр. Арбада Арам сары. Қасында дәл қазіргідей

Қарғаш. Үстінде мен көрмеген гүлді жібек көйлек. Камзолға ұқсас, ұзындау, мол тігілген таза пиджак. Бар жақсысын жоғалта кіріп шығатын ауыл әйелдерінің әдеті болушы еді. Көнет сол есіме түсті. Бір түрлі, қуанатын секілдімін. Жүрегім лүпілдеді. Әлгінде Зағанды «Жақсы. Олай болса өзім-ақ барып келейін» дегеніне шүкіршілік айтып қуанам.

— Ауданға баратын ба едің? — деп күңк етті Арам сары.

— Барам...

— Ендеше қайда жүрсің? Арбаға көтеріп салу керек пе осы сендерді?

— Қайдан білейін, жаңа үндемей қалған жоқ па едің. Апармайтын шығар деп ойлағанмын, — дедім орнықты түрде.

Одан артыққа Арам сары бармады:

— Ал отыр! — деп қабағын шытыңқырап арбаның алдын түсқады.

«Атқосшы болмақпын ба, мен сонда бұған?»

Сәл толқып, кешеулеңкіреп қалып ем, Қарғаштың:

— Кел, отырсайшы енді, — деген даусы көтеріп әкеп көшірге бір-ақ қондырды. Содан кейін: «Өзінде де бар-ау осы. Үш кісі қатар сыймаған соң, менен басқа кім отыруға тиісті еді? Қарғашты қайтып көшірге отырғызбақпын? Ал Арам сары болса, әлсе орнын берер ме маған?» — деймін өзімді өзім сөгіңкіреп. «Қарғаштың көшіріне отырудың өзі неге тұрады. Маған айтпай екеуден екеуі тартып отырса, қайтер едім? Ала кетейік деген, әрине, Қарғаш қой. Шүкіршілік осынысына да».

Осыдан кейін жадырай бастадым. Алдағы бірер күннің жоспарын сызамын. Қайтсе де Қарғаш екеуміз бірге боламыз. Мен оны клубқа апарам. Одан шыққанға дейін күн де айығады. Біз село шетіндегі бақшаны аралаймыз. Көңіл сандығын ашып, сыр шертісеміз. Содан кейін олай өтіп, бұлай өтіп жүргенде түсетін таныс үйге барып, қонамыз...

Өстіп енді-енді желкектеп, көтеріліңкіреп келе жатқан көңіл күйімді айнала түнеріп, арты ақ жаңбырға ауысып бара жатқан бүрікпе күн астаң-кестен етіп жүре берді.

Алғашқы жаңбыр тамшысымен Арам сарының дауысы бірге шықты.

— Тоқта, Сапар!

Мен аттың басын тарттым. Арбадан жайлап түскен Арам сары астында жатқан етек-жеңі кең, жалбағайлы брезент

шекпенді алып шықты да, бүркене жамылып Қарғашты қолтығына ала отырды.

— Ал жүр!..

Жүріп келем. Ой түбіне жете алмай келем. Кәдуілгі ерлі-зайыпты адамдар секілді, бірінен-бірі қысылмайды тіпті. Мені де кісі санатына қоспайтындай... «Арам сарыныкі бір жөн, ал Қарғашқа не болды?» — деймін өзімнен өзім қорланып. «Кел, Қарғаш, мына менің қатарыма отыршы!» деген сөз орала береді тілімнің ұшына. Бірақ айта алмаймын. Орын тар. Оның үстіне ана Арам сарыныкіндей шекпенім де жоқ. Арқамнан аздап дымқыл білініп сүмірейіңкіреп отырған күйім бар. Не түріммен кел демекпін?! «Жығылған үстіне жұдырық» — дегендей, осы бір жүдеу көңілімді көрші ауылдың мына Арам сары тұрғылас бір қу тақымы қарсы кездесіп мүлде құлазытып кетті.

— Ей, Арам сары, атқосшыға дейін түгел, сайланып шығыпсың. Кәріліктің алды, жастықтың соңы деп жігітшілік құрып бара жатқанның қай жағындасың? — деп әлденеге мезгеп, астарлап сөйлеп жатыр.

Қаным қайнады. Екеуінің де өңешіне қорғасын құйып, үнін өшірсе екен деймін де, бар үмітпен Қарғашқа қараймын. Жымия күлген кейпінде ашу-ызаның түк белгісі жоқ. Намысқа булығып қалш-қалш еттім. «Арбадан қарғып түсіп, жаяу кетсем бе еден» — деп те ойлаймын. Дегенмен ашуымды ақылға жеңдірдім. «Таусылатын не бар! Ауыз өздерінікі, нағандар не демейді. Соның бәрін ауыр алып, шыжбалақтай бере ме екен? Әй, Сапар-ай, баласың әлі?» — деп Қарғаш сөгетін болса не айтпақпын?

Осы ойдан кейін тағы да аздап жадырай бастаған сияқтымын. Қыздың әлгі кейпі ана қу мүйіздердің әлгі бір сауал, жауаптарын қолпаштау емес, қайта елемегендікті, мен-мен биіктікті танытардай болып көрінді енді. «Шу, жануар!» — деп делбені қағам. Онсыз да жерді өндіре ұтып, ұмтыла салып келе жатқан ақтан кер жібек құйрығын бір шипың еткізеді де, ытырына жөнеледі. «Тарта, тарта баланың алақаны тозады» дегендей делбені қарыстырып ұстаймын. Жалпақ жая үстіндегі шлея тармағы ақ көбікке малынып сарт-сұрт ұрады. Галифе шалбарша бұлтия шығып тұрған күбішек сандар бұлт-бұлт етіп ойнаған доп секілді. Доңғалақ зырылдауықша айналып, енді-енді жаңбыр себе-лей бастаған асты кебу жол шаңдағы бұрқырай көтеріледі.

Гаяқ тастам жерде кездесер тостаған көлдер мен шоқ-шоқ лапштар кейін қалып жатыр...

«Шіркін ақтан кер аттың төресі ғой. Колхоздың бірінші басшысы Нәуан мінетін-ақ жануар. Әттең, Арам сарыға батып «маған бер! — дей алмайды» — деп ойлаймын. Бірақ бұл менің сөзім емес. Ауылда естігендерім. Нәуан шаруашылықты да, жол-жобаны да білетін кісілігі бар басшы. Әттең, Арам сарыдан аса алмайды. Қисынды жерде ешкімнің бетін қайтармайды. Ондайда «жоқ, бұл болмайды!» — дегенін көрген емен. Қуанышықа бірге қуанысып, ренішінді бірге бөлісіп, пейілін салып тыңдайды айтқаныңды. Сөзі де майда. «Жарайды, бірдеме істерміз»,

дейді. Бірақ істелгенін көре алмаймын. Мұның себебін жұрт Арам сарыдан іздейді. «Науанның өз басы жақсы ғой. Бәрін бүлдіретін Арам сары. Қыл шылбырмен қызыл кеңірдектен қылқындыра ұстап жібермейді», — дейді. Бұған іштей мен де қосылам. Өйткені, Нәуан «Жә, осылай болсын!» — дегенде Арам сарының далада болса, күңк етіп теріс айналып кететінін, кеңседе болса, қағып отырған шот тастарын кейін серпіп, ұнатпағанын қабағымен танытып қалатынын талай-талай байқағанмын. Сонда мен: «Аузын бұған өгіздей үндемейтін осы Арам сарыдан жұрт сондайлық неге қаймығады? Не кереметі бар мұның?» — деп ойланам да, жауап таба алмаймын. Менің балаң ойымша біреу болмаса, біреу келіп: «Арам сары, көрінген жерге араласа берме, есебінді біл!» — десе, ол, тіпті, қарсыласпаған болар еді. Бірақ бұлай дейтін пенде жоқ. Пенде табылар еді-ау, «езіп тұрғаның не өзіңнің? Қай егінің түсіп ем? Дәлелде!» — десе, «ана жөнсіздігің бар», «мына жөнсіздігің бар», — деп мойнына салу қиын. Себебі Мелдекең «Арам сары» болып бекер атанбаған ғой. Ол не істесе де ешкімге сездіртпей, жымба жолмен астыртын істейді. Дәлелдеу қиын.

Міне, менің де күдігім мол. Өлердей қызғанам одан Қарғашты. Бірақ «шаруаң болмасын! Жәйіңе жүр!» — дей алмаймын. Дәлелім жоқ. Өйдеуге артық бір қимылын көрмеген соң «бірге кетті», «қатар отырды» — деген ұсақ-түйекті негізсіз күдікке айналдырып, жүрегімді жаралап босқа жүрмін. «Қашанға дейін өстіп жүре бермекпін?» — деймін жан ұшырып. Жоқ, оған көп қалмапты. Кейін ойласам, біз сонда жар жағалап келе жатыппыз ғой. Бірақ мен оны білмеппін.

Күн түске ауысты. Бұлт қоюланып, жер-көктің бәрі күңгірт сілемік тартты. Дүние жабырқау, ағаштар селт етпейді. Жолдың миы шығып, доңғалақ күбішегінен енеді. Су араламаған жерім қалмады. Қалш-қалш етем. «Тоңып қалдың-ау!» деп айтатын бір жан жоқ. Арам сары да, Қарғаш та үндемейді. Мол шекпенге оранып, жауын-шашынға шалдықпай бұйығы отыр.

Жүріп келеміз. Жаңбырмен шыланып, тұнжырап тұрған аудан орталығының да төбесі корінді...

13

Кешке қарай ызғарлы өкпек жел көтерілді. Қара бұлттар жөңкіліп көше бастады. Бірақ арасы бір сетінемейді. Таусылмайтын неткен көп бұлттар десеңші. Шетсіз, шексіз телегей-теңіз бір жатқан. Бұрынғыдан да қоюланып алған секілді. Былжырап тұрған ақ жаңбыр енді борай соғатын болды.

Жиіркене басып кітап магазинінен шықтым. Арқамда үлкен қапшық бар. Іші толған көрнекті құралдар мен оқулықтар. Қайтсем жаңбырға тигізбеймін деймін. Бұрылып, баспалап өтер жер жоқ. Ондай баспаны менің де іздегім келмейді. Шешінген судан тайынбайдының кері ме, миы шығып, қорысқа айналып кеткен ақшу көшелермен аяғымды қағылез басып, салып келем. Бұл село да кең сахара қазақ жеріндегі үлкен мәдениеттің даңғыл жолынан әлі де болса қағастау жатқан аудан орталығының бірі. Сонда да жазды ен далада самарқау өткізіп, зерігіңкіреп қалған маған үлкен қала секілді. Облыс орталығында өткізген күндерім есіме түседі. Көңілім бөлінгендей. Әрі мына мектеп жұмысының да әсері бар ғой деймін, жолдағы ауыр ойдан біраз айығып қалғандаймын. Сонда да Қарғашты ойлай берем. Қайтсе де оны Арам сарыдан бөліп әкетсем деймін. Ол жөнінде бағана қыздың тамырын да басқан ем. Біз аудан орталығына келіп кірген бетте Арам сары жуан портфелін алған бойы аудандық жер бөлімінің қасында:

— Сендер жуан Мекеттің Сашкасы бар ғой, соның үйіне барып түсе беріңдер. Менің тығыз шаруам бар мұнда. Сапар, сен атты доғарып, суытып қой, — деп түсіп қалған-ды.

Мен ілгері жүрдім. Жол ауыр болса да ақтан кер сыр бермеген, ширақ басады. Бұрылып екінші көшеге түсем, үндемеймін, бірақ. Бір кезде Қарғаштың:

— Сапар, мында отырсайшы, — деген даусы шықты. Мен естімеген секілдімін. Арба шайқалды. Қарғаш жағамнан тартты.

— Саңырау болғансың ба өзің? Мына жерге отыр деймін.

Жүзіне қарасам, сондай көңілді. Шыдай алмадым. Арам сарының орнын енді мен бастым. Тіпті брезент шекпенді бүркеніп те алдым. Жып-жылы. Таяна отырмын. Қарғаш қаймықпайды, қашқақтамайды.

— Қарғаш, — деймін бойым жылына бастаған соң. — Осы бетімізбен ғажайып бір алысқа тартып отырайықшы.

Қарғаш жымиып күліп, бүйірімнен түртіп қойды.

— «Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді... Обалыңа қалам ба деп те ойланам. Бұтанаң қатпаған көрінеді».

Осы бір сөзді сан қайталап естіген едім. Өйткені ол «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасының екінші актысынан үзінді. Баян қол бастап жауға аттанып бара жатады. Жас батыр Қозы келіп «жолыңды бер, жауыңа мен барайын» деп қолқа салады. Сондағы Баянның айтқаны. Естіген сайын шаншудай қадалады, әйтеуір. Баянның Қозыға емес, Қарғаштың мына маған — Сапарға айтып тұрғаны секілді. «Жоқ, обалыма қалмайсың, бұтанам қатқан» дей алмаймын. Дыбысым шықпайды. Мен түгіл Қозының өзі де дәп осы жерде үндемей қалыпты. Не демекпін.

Жуан Мекеттің Сашкасының үйіне кеп түстік. Қарғаш үйге кірді. Мен аула ішінде ақтан керді ағытып, ашаға байладым да, тура оқу бөліміне тарттым. Үсті-басым малшынған су болса да намысқа тырысам. Арам Сары дем алмағанда, мен неге тоңып келдім деп сыр бермекпін? Шынын айту керек, жұмыс жағына келгенде Мелдеспен таласа да алмайсың. Ертеңді-кеш қазылып кеңседен шықпай отырады да қояды. Ісіне сондай тыңғылықты. Бетіне жұрттың келе алмайтыны да содан болса керек.

Сөйтіп, Арам сарыға еліктеп мен де біраз жұмысты тындырып келе жатырмын. Ендігі ойым: «Спектакльді тезірек дайындап, қойып жіберейік», — деп Қарғашты көндіріп, ауылға қайтып отыру. Осылай Жуан Мекеттің Сашкасының

ауласына кірдім. Дерееде байлаулы тұрған ақтан кер «отқа қоятын уақытың болды», — деп оқыранып қойды. Ат дыбысын естіді ме, үйден Қарғаш шықты.

— Жаңа осында сені іздеп Мелдес ағай келіп кетті.

— Ие, — деймін елеңдеп.

— Осында Қайыржан жүр екен. «Жұмысын тез бітірсін де, қайтсын сол Қайыржанмен» деді саған.

— Ал сен ше? — деппін абдырап. Түкке түсінбей қалсам керек.

Қарғаш тағы да Баян болып ойнап кетті:

— «Бері қара, батыр! Жоқтағаным кімнің намысы деп менің жәйімді сен сұрамайсың. Жұмсағаным кім деп сенің жәйінді мен сұрамаймын»...

Бұл не мазағы? Күлейін бе, жылайын ба? Жоқ, онымен түк те ұта алмаймын. Әрбір удың усойқын таба білу керек. Ол Баян болса, мен Қозымын:

— Мұнынды орындай алар ма екем! Осы шартыңды қоймағанда қайтетін еді? Не қырсығы тиетін еді соның?

— «Қыз сырын сұрамас болар... қыз арынын сынамас болар...» — деп Қарғаш та болмайды.

Осыдан кейін бұл көріністе Қозы «Амалым, не көнемін тағы», — деп қыз қаруын асынып жауға аттанады. Ал менің көнгім келмейді. Қозы өзінің қайратына сенді. Ертең-ақ жасанған жауды талқандап кеп қыз жүрегін дауалары қақ. Ал мен болсам, ана Арам сары тұрғанда өзіме де, Қарғашқа да сене алмаймын. Шіркін, қыз дегенің неткен тасбауыр, қатыбас еді! Бір жылы сөзі үшін жүрегіңді суырып беруге әзірсің ғой.

Неге, білмейді соны? Неге бағаламайды? Үңілсеңші, Қарғаш, жанымның тұнығына. Онда сен деп шалқып жатқан дария бар. Онда сен деп лапылдап жанған от бар. Тым болмаса, көзіңнің құйрығын салсаң да түсінер едің ғой соны. Дариясына елігіп жүзер ең. Отына лаулап күйер ең. Түк қиыны жоқ, назарыңды салшы, жаным! Дүниеде, тазалықты, пәктікті елемеуден жаман бар ма. Қатар отырған екі үйде бірге түтін түтеткен, бірге өскен, бірге жылап, бірге күлген құрбы түгіл, адам сапар шегіп келе жатып, жол үстінде кездескендерге де тоқтап, амандасады ғой. Жөн сұрасып, кім екенін біліседі. Қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, анықтасады. Сол бейтаныс жолаушы құрлы болмағаным ба, Қарғаш? Сенбесең, сынамайсың ба? «Ерлігіңді көрсет!

Іс-шаралық-тұнығынды көрсет!» — деп салмайсың ба, қиынға! Исте болсын ойланбастан-ақ барар ем ғой. Не болды саған? Иіс жұмбақ сырың бар мен білмейтін?

Осындай бір күйінішпен үйге ендім. Шағын ғана бөлме ауыз үй, төр үй. Жып-жылы. Тап-таза. Ашытқан нан иісі шығады. Сарымсақ иісі шығады. Қыр адамына таңсық, ауылдан сілекейінді шұбыртар иістер. Үй иесінің әйелі сары еңдір тартқан жуан ақ сары кісі екен. Бәйек болып жатыр:

— Балам-ау, су болғанда да оңбай қалыпсың ғой. Кел, шөй ішіп жылынып ал, — деп ақ булкасын, сүтін, ыстық шайын менің алдыма қойды. Қарғаш та қасыма кеп отырды. Менің жан дүниемде соғып өткен ала құйын дауылды сезе ме, үндемейді.

Сөзді мен бастадым:

— Кететін болсақ, бірге кетейік, Қарғаш. Сені мұнда қалдырғым келмейді.

— Біздің жұмыс бастан асып жатыр ғой, Сапар. Бірер күн боламыз біз.

Күйініп отырғандықтан ба:

— «Бізің» не осы? Отырсаң, тұрсаң да ылғи біз дейсің де жүресің. «Мен» деп еншінді бөліп, іргенді ажыратар күнің бола ма? — дедім тұңғыш рет мінез көрсетіп.

Қарғаш таңырқай қарап сәл отырып қалды. Мұндай сөзді күтпеген секілді. Дауысы баяу, орнықты:

— Қалағаның сол болса, ал «мен». Менің жұмысым басымнан асып жатыр. Ертең ертемен мен банкіге барам. Сосын түстен кейін мен жер бөлімінде болам, — деп «менді» көбейте сөйлеп езу тартты. — Разымысың енді?

— Неге кетсін дейді Арам сары маған? «Сұлуқиядан қуындар. Басқа мұғалім жіберіңдер!» — деп басқаға жаман-дайды. Егініне түстім бе мен оның.

Қарғаш менің ашуымды бағып, сипай сөйледі.

— Жер болса лайсаң. Жол болса ауыр. Ақтан кер десе, ағайдың ішкен асын жерге қоятынын білесің.

Бұдан кейін мен де тым биіктеңкіреп кеткенімді сезіп төмен түстім:

— Жақсы, меніңде жұмыстарым бар. Біте қалса көрермін, — деп қайта сыртқа беттедім де, содап жатар орынға бірақ оралдым. Қайыржанды іздегем жоқ. Қарғашты қалдырып кетем дегенді ойлағым да келмейді.

Арамызда болған оқиғаны Қарғаш айтып жеткізді ме, әлде «қайтсын!» — дегенге қайта қоймайтынымды өзі сезді

ме, әйтеуір Арам сары талағы бетіне шығып, күреңітіп отыр екен.

— Осы жұрт деймін ауданға келсе, қыдыру үшін келеді деймін, — деп, күңк етіп басылды.

Мен түсінбеген болдым да, үндемедім. Арам сары секілді тұйық мінезді адамдарды шапқа түртіп, шамдандыру үшін олардың өздеріне ұқсап, діңкелетіп үндемей, мән бермей қою керек пе деймін. Мен дәп сөйттім. Бұл үйде Арам сары жоқ есепті маған. Көп отырдық. Тым-тырыс. Қарғаш та әлденеге жазықты кісіше аяғының ұшымен басады. Ақыры мен жеңдім. Арам сарының шыдамы таусылса керек, сөзді бұрын бастап, тиісе сөйледі.

— Мектептеріңнің қысқы әзірлігі нашар. Отындарыңның тең жартысы тасылған жоқ әлі. Көп терезелер замаскаланбаған. Ертең азынаған суық үйде балалар қалай оқымақ деймін?.. Соны неге ойламайсың деймін?..

Енді мен де шыдай алмадым.

— Ойлайтын жерді тапқан екенсің!

Арам сары әрі аспады. Жүзі сәл құбылып, қабағы жазылыққырап отырып қалды. Бір кезде әлдебір әлсіздікті танытқандай болып:

— Ендігінің жастары міне өстіп «ә десең, мә» деп шыға келеді, — деп тынды.

Кезегі келсе айтармын деп жүрген сөзім көп еді. Бірақ Қарғаш алдында ұсақтық танытып, тәжікелесіп жатпай-ақ қояйын деп сыртқа шығып кеттім.

Қараңғы аула іші. Жел қайта басылған. Былжырап жаңбыр жауады. Төңірек жылбысқы жас терідей, сонша жиіркенішті, сонша жабырқау, тым-тырыс. Үй де, үй алдындағы шағын-шағын, шажырқай сарайлар да аласарып мелшиіп қалған. Осы көңілсіз дүниеден су болса да көк шөпті күрт-күрт шайнаған ақтан кердің көңілді дыбысы ғана оқшау шығады. Күндізгі су шалған, суық шалған деген ауық-ауық соғып өтетін тым салқын жаңбырлы лептен тоңазып, қалтырай бастадым.

Не істемекпін?

Әлде басқа бір таныс үйдің терезесін барып қақсам ба екен?

Кенет Қарғаш есіме түсті. Суық қолдан балапанын қорыған ұябасарға ұқсап айналсоқтай бергенім сол Қарғаш үшін емес пе еді! Енді Арам сарының қасына қалай оңаша

тастап кетпекпін? «Басқа бір үйдің терезесін қақсам ба?»
— дегенім жай бір шарасыздықтың шалығы. Бер жағым
айтқанымен, көңілім шегіншектей береді. Еріксіз басып
үйге кірдім. Төргі үйдің есігі жабық тұр. Ыдыс-аяғын жи-
настырып күйбеңдеп жүрген Мария Ивановна алдымнан
шықты.

— Олар ана бөлмеде тынығатын болды. Ал сен түнде ат
қарайсың ғой, мында жат, — деп жалпақ орыс пешінің үстін
корсетті.

— Ат қарайды дегенді кім айтты сізге?

Даусым қатқылдау шықты білем, Мария Ивановна
ренжітіп алдым ба дегендей қипалақтап қалды.

— Ана Мелдес Асабаевич солай деді ғой.

Денем мұздап сала берді. Төргі бөлменің есігін қалай
ашқанымды да білмеймін. Арам сары жердегі төсекте жа-
тыр. Ал Қарғаш болса, кішкене айна алдында шашын жа-
зып, түрегеп тұр.

Ай-түй жоқ, бірден:

— Жүр, Қарғаш, мен десең! Кетеміз! — дедім қатқыл
үнмен.

«Қайда?» — дегендей Қарғаш таңырқай қарады.
Шарасыздық па, әлде көнбістік пе, әйтеуір мүләйім қарас.
Баяғы асаулықтың белгісі жоқ, қайтсе де.

— Жүресің, Қарғаш, менімен. Жатпайсың бұл үйде.
Жатқызбаймын, — деп таяп барып білегінен алдым.

Қарғаш шегіне берді.

— Қой деймін, Сапар. Түн ішінде, мына жаңбырда қайда
барамыз? Ұят болады.

— Кімнен? Мына жатқан Арам сарыдан ұят па? — деп
айқайлап жібердім.

Арам сары басын көтерді.

— Ау, денің дұрыс па өзіңнің?

— Дұп-дұрыс, сап-саумын!

Қарғаш буын-буыны қалтырап, қалш-қалш етеді. «Босат
деймін!» — деп менің қолымды жазбақ болып, шегіне тар-
тып тырмысады.

— Қарғаш айдай әлемге айқайлап айтам: жақсы көрем
сені! Өмірлік жарым деп қараймын саған! Илан осыған!
Иланбасаң шарттың ең ауырын қой. Орындай алмасам,
жолда қалайын! Мен десең, жүресің қазір, кетеміз бұл
үйден!

— Жоқ, жоқ, атама ондай сұмдықты. Ешқайда да бармаймын мен бұл үйден! — Қарғаш даусы да қатаң, кесімді.

— Рас айтасың ба?

— Рас айтам, Сапар!

Енді айтар ештеңе де қалмады. Қолымды жазып жібердім. Тартынып тұрған Қарғаш тура Арам сарының үстіне барып құлады. Мен сарт еткізіп есікті жаптым да, сыртқа жүтіре шықтым.

Сабалап тұрған жаңбырдың астымен қараңғы көшеге бет алдым. Жаңбырмен малшынып, жайсыздықты сезіне ме, «жеті қараңғы түнде қайда барасың?» дегендей ақтан кер де бір-екі рет оқыранып қала берді...

14

Ашу үстінде есікті қатты серіптім бе деймін, ақылға қазір қонақ беріп отырғандаймын. Енді қайттім? Қайда барам? Ауылға барсам, Қарғаш көзіне қалай көріне алам? Арам сарыға не деп сәлем берем? Әлде үйреншікті қалаға тартып отырсам ба екен. Бірақ онда не бітірмекпін? Көше кезіп, табан тоздырғаннан басқа, арам жолмен мал тапқыштардың тобына қосылғаннан басқа не бар күтіп тұрған? Жоқ, одан да Алматыға аттанып отырайын, жетімдігімді айтармын, көзімнің жасын сатармын. Мүсіркейтін, қол ұшын беретін біреу табылар...

Ал сонда анам қайда қалады?

Осы бір сұраққа тірелем де мүдіре берем. Айтпай кетсем жарым-жасы құрып, мүлде шөгіп қалады-ау. Жазығы не байғұстың? «Қой, ең болмаса бір көрініп, қайда баратынымды айтып кетейін», — деймін көп ойланып. Оның үстіне, жасыратын несі бар, Қарғаштан да үмітсіз емеспін. Өткендегі кездесулердің бәрі де жай нәрсе секілді. Шын отырып, көңілімдегіні жеткізе айтсам, қайтіп иілмейді, қайтіп кеудемнен итере салады кет әрі деп? Мүмкін емес сияқты.

Осындай болымсыз үміттің өлусіреп жанған шырағын медеу көріп Сұлуқияға бет қойып келем. Үш күн толассыз жауған жаңбырды тосып, екі күн осылай қарай жүретін көлік бола ма деп бүкіл аудан басын кезіп, араға бес күн салып келем. Жақындаған сайын баяғы аудан орталығында жасаған байламдарымның бәрі іріп, көңіл күдігі зорайып бара жатқандай. Мазам жоқ. Қырқаға көтерілдім. Әуелі

Сұлуқия, одан кейін ауылдың нобайы көрінді. Ыстық күннің лебімен бұйраланып жосыла ойнаған сағым арасынан тыныш, жайбарақат қалқып құбыла көрінеді. Сонда да бұл бір алдамшы құбылыс секілді, жүрегім дауаламайды. Арам сарыны жауын ашылысымен кеткен деп естігем. Келе салып, алдымнан не «сыйлығын» дайындап қойғанын кім білсін!? Үйге ешкімнің көзіне түспейін деп сырт жақтан жасырынып келіп кірдім. Апамның бірінші сұрағы: «Шырағым-ау, әнеутіден бері қайда жүрсің?» болды. Жүрегім қылп ете түсті. «Іздеп жатыр екен той» — деймін.

— Немене, бетен әңгіме бар ма?

— Жоға... Арам сарылардан неге қалып қойдың дегенім ғой.

— Жұмыс болды ғой, апа.

Апам күрсініп алды.

— Тірі адамның жұмысы таусылар ма? Сапаржанымды қайда тастап кеттіңдер деп ем. Қарғаш та: балаңыздың «жұмысы болып қалды, апа», — деп күледі. Жеңілдеу бірдемеге тұруыңа болмады ма! Өз жаныңды өзің жеп қайтетін ең сол.

Жүрегім орнына түсейін деді. Анамның аңқаулығына іштей күліп, мәз болып та қалдым. Үйге беттеймін. Апам байгүс «төсек орынды мында, шошалаға шығарғанмын былай жүр» — деп жатыр.

— Шошалаға шығарғаны несі?

— Ағаш үйдің тақтайын қопарғызып тастадым.

Ие, үй іші астаң-кестең. Ескі теректен жарып салған тақтайлар түгел алынып, сыртқа шығарылған. Мен апама таңырқай қарадым.

— Кеше Арам сары: «Анада Сапар едендік тақтай керек деп жүруші еді, реті келетін түрі бар соның. Қарағайға кеткен көп көліктің алды келе бастады. Дайын отырыңдар» — деп кетті. Сонсоң үйдің асты кебе берсін дегенім ғой...

Сасқаным ба:

— Қой?... — деппін.

Апам бетін жыртты.

— Құдай-ай... Ойнап тұр дей ме бұл байгүс. Мына Өтеген үйінен аттанып бара жатып әдейі бұрылып келіп айтты.

Қайран қалып тұрмын. Рас, көңілі түскен бір кездерінде «едендік тақтай керек еді» деп құлақ-қағыс еткенім бар еді.

Бірақ «көрермізден» артық жарытып ештеңе деген. Қайтсе де жаманшылыққа жорығым келмейді. «Мүмкін онда тақтай болмаған шығар. Ал енді қарағай тасылып әкелініп жататын болса, өз ақшама бермегенде не істейді? Қанша айтқанмен барды-жоқты көріп, ауыл-жәйін ойлай жүретін адам ғой, болмашы бір ағаттық үшін баламен бала болып жатсын ба!» деймін. Сонда да сыңайын байқағым келеді. Мектеп жаққа бет алдым. Айтқандай-ақ қораның алдында Мелдекеңмен жолығыстым. Жүзінде бір жылылық бар секілді. Аздап сылти басып қасыма келді.

— Сапар, деймін, ендігі отынды қораның жел жағына үйгізіндер. Ық жаққа қар көп үймелейді. Қыста аршып алуларың қиын болады, — деп жатыр. Түк болмағандай.

Әуелде отыншыларға ық жақты көрсеткен мен едім. Қай жаққа қардың көп үймелейтінін есептемеппін. Бұл қатемді сапардан оралған бетте Зағыфыран апай да көрсеткен болатын. Сол себепті Мелдекең ақылын құп алып жатырмын.

Ол енді мектепке жақындап келді.

— Ана-мына десек те ремонтты жақсы жасадыңдар, — деп мақтап та қойды. Содан кейін кірер есікке қамыстан жылы қалқан ұстауды, әйтпесе қыста балалардың кіріп-шығуының қиын болатынын айтты. Ол үшін колхоздан кісі де бөлмек болды. Осыдан кейін мен брынғының бәрін ұмытып жүре бердім.

Арам сарымен ара қатынасты бірыңғайлап, көңілді орнықтырған соң, енді Қарғашты ойлаймын. Көруте құмартам. Бірақ ол аудан басынан келе сала колхоз шаруашылығымен бес-алты күндік жол жүріп кетіпті. Дегенмен жадырай бастаған секілдімін. Арам сарыдан мақтау алғандықтан ба, күндіз-түні мектептен шықпаймын. Ерте кетем үйден, кеш оралам.

Бір күні кешқұрым күндізгі әдетім бойынша мектептен келсем есік алдында бір арба тақтай жатыр. «Мелдекең сөзінде тұрған екен» — деп үйге кірдім.

— Апа, мына тақтайларды кім әкелді?

— Әлгіңде бір-екеу кеп түсіріп жатқан. Ана Арам сары жіберген шығар деп тіпті кімдер екенін байқаған да жоқпын, — дейді апам. Көзім ұйқыға кеткенше ойлағаным еден жәйі. Қай шеберді шақыртып, қалай төсеттіретінімді жоспарлаймын ұзақ жатып.

Ертеңіне ертемен жүтіріп кеңсеге бардым. Мелдекенді орнынан басып, тақтайлардың құнын төлейін деймін. Бірақ ол асығыс екен, салқын ғана амандасты да:

— Шаруаң болса кейін келерсің, Сапар, — деп ақтан керді борбайға бір салып, дала бригадасын бетке алып тартып отырды.

Ойымда түк жоқ. Жайбарақат бір халде мектепке келіп оқу программасын оқимын. Талай рет тексеріп, талай рет қайталап көшірген балалардың тізіміне үңілем. Ұзақ отырып тағы да көшіре бастадым. Терезеден қиыстау түскен күн сәулесі бөлменің орта тұсына қарай аунады. Кенет Сагит келіп кірді. Жүзі салқын. Әлденеге ала көңіл болғандықты танытады.

— Оңаша отырғаның жақсы болды, — деп скамейкаға кеп жайғасты да, мектепті басына көтеріп дабырлай сөйледі. — Сен бала, осы, істеп жүргенің не?

Жүрегім мұздап сала берді. Аудан басындағы әбестігімді естіген екен ғой деймін. Ештеңе дей алмай күмілжи бердім.

— Өйтіп тақтай ұрлағанша, қаңғырып кеткеніңнің өзі жақсы ғой.

— Тақтай ұрлағаны несі? — деймін шошынып.

— Осы әлгінде қос басында тамам жұрттың көзініне Арам сары өкілге айтты. «Кеше кешке тамап колхоздың тақтайы жоғалған еді, іздестіре келсек, әлгі облыстан оқып келген мұғаліміміздің қорасынан таптық», — деді.

— Қой, бекер шығар, Саға, — деймін. Тіпті сенгім келмейді.

— Мынау не дейді! Міне, оң құлағыммен естідім де, анығын білейін деп әдейі шауып осында келдім. Өкілдің беті жаман, шырағым.

Менің басыма қарай бір сұмдықтың шоғырланып келе жатқанын енді сезгендеймін. Қапасқа түскен арыстандай өзімді өзім қоярға жер таппаймын. Ұзақты күн алпары-сумен болдым. Апырау мұнысы несі? Құтылғысы келсе, басқа бір амалын таппайтын ба еді? Басымды қылмысқа итермелегені қалай?

Күн алаулап, батыс жақты қызыл күрең өртке бояп көкжиектен асты... Ымырт үйірілді. Тоғай жақ қарауытып, арғы қырқалар суалған көз жанарындай бұлдырай іріп, жоғалып барады. Колхоз кеңсесінде самаладай болып шам жанды.

Арам сары жалғыз екен. Алдындағы қағазға үңіліп үнсіз отыр. Келгенімді ұнатпағаны ма, маңдайын тыжыртты. Мен де ештеңені естімеген адамша:

— Мелдеке, ана тақтайлардың ақшасын төлесем бе деп едім, — деймін биязы ғана.

Арам сары қағаздан басын көтеріп алды да:

— Қайдағы тақтайдың ақшасы? — деп күңк етті.

— Ана сіз түсіртіп берген тақтайлардың...

— Өзіңнің айтып тұрғаның не? Мен қашан тақтай түсіртіп беріп едім? Есің дұрыс па?

— Апама уәде беріпсіз ғой...

Арам сары даусын бір саты төмен түсіріп сәл жайыла сөйледі.

— «Шешенді кездестіргенім рас. «Көрерміз» — дегенімнен де танбаймын. Бірақ сол «көрермізді» пайдаланып ешкімнен сұрамастан, бас жоқ, көз жоқ, қоғам мүлкін сүйрей жөнелуді қайдан шығардыңдар?

— Мен сүйредім бе? Түсіріп берген жоқ па!

— Кім түсіріп берді? Кәне, айтшы соны. Жерге қағып жіберейін әулие болса да.

Мен күмілжи бердім.

— Ө, бұған келгенде үндей алмайсың.

— Мен үйде жоқ болатынымын. Апам сіз жіберген кісілер шығар деп тіпті мән бермепті, — дедім ағымнан жарылып.

— Өлсеңдер біреуге қандарыңды жақпай өліңдер, — деді де Арам сары қағазына үңілді.

«Сөзі бітті осымен. Бар, жөнел!» дегені бұл оның. Бірақ кеткім келмейді. Сөз аяғы тынбаған секілді. Сасқаным ба:

— Енді не істеймін? — дедім бір кезде тұрып-тұрып.

Арам сары басын көтерген жоқ.

— Мен ештеңе де білмеймін. Бар, Нәуанмен сөйлес, — деп күңк етті де, быртық саусақтарымен шот тастарын сартылдата жөнелді.

Бұдан кейін Арам сарыны «әке», «көке» деп сөйлете алмайтынымды мен жақсы білем. Торығып сыртқа шықтым. Дөңгеленіп толысқан ай беті күп-күрең, талаурап кеткен. Қара өрт ішінде шымырлап қайнап жатқан секілді әлдене.

— Апыр-ай, Сапаржанбысың, шырағым? Бір сұмдыққа көрінбесе жарар еді, ай жарықтық тұтылып тұр ғой, — деп бір кемпір күбірлеп өтті.

Денем мұздады. Баяғы бір шоқ желке сұрақ тағы алдымнан көлденеңдей қалды: енді не істемекпін?

Атқораның алдында қараңдап біреу жүр. Даусынан таныдым. Нәуан. Жүтіріп қасына бардым да:

— Иланыңыз, Нәуке, тақтайды мен ұрлаған жоқпын. Имандай сырым, адалмын. Өзім жоқта біреулер кеп түсіріп кетіпті, — дей бердім.

Асығып, аптығып тұрғандығымнан ба, Нәуан күлген секілді болды.

— Тақтайың не? Қайдағы тақтай?

Көңілім орнығайын деді. Мен енді болған оқиғаны басынан бастап баяндадым.

Нәуан ықыласымен үнсіз тыңдады да:

— Жарайды, бір жөні болар. Қорықпай-ақ қой. Мелдес түсіртсе тана қоймас. Сұрастырармыз. Анық-қанығына жетерміз, — деді.

Нәукеңнің осы бір жұмсақ жауабын малданып үйге келдім. Келсем, есік алдында үюлі жатқан тақтайларды қарап, құрылыс бригадасының бір-екі адамдары жүр.

— Ие, бұл жоғалған біздің тақтайлар, — дейді біріне бірі.

Мені көріп бірі қасыма келді:

— Сапар-ау, айдың, күннің аманында бұл не қылғаның? Тақтай ұрлады деген не сұмдық мұғалім басыңа! Одан да қайыр сұрап, ел ақтап кеткеніңнің өзі тыныш емес пе еді?!

Мен үндей алмаймын. Ызаға булығып үйге кірдім. Ұрынарға қара таба алмағаным ба, апамды кінәлаймын.

— Үйде отырып, кімдердің кеп түсіріп кеткенін де білмейміз, қайтып ел санатына қосыла аламыз осы!

Бәрінен де бейхабар апам байғұс аң-таң.

— О не боп қалды?

— Тақтайды кім түсірді, ие жоқ. Маған өзің ұрлап алып отырсың деп бөле жауып жатыр.

— Не дейді? Әлгі Арам сары қайда?

— Арам сары ештеңені де білмейді.

Апам күмілжіп қалды.

— Қайдан білейін, бір-екеу дабырласып сөйлесіп кеп арбаларын қораға тақап қойып түсіріп жатты. Тіпті шаруам да болған жоқ. Әлгі Арам сары жіберген шығар деп өз ісімен айналыса бердім.

Ен далада еркін жүріп, үйреніп қалған қазақшылық-аңқаулық-ай десеңші! Құлық-сұмдық дегенмен қайдан ауылдас қонсын! Дегенмен кесімді бір байлам жасап: «Мұның

бәрін Мелдес жасаттырып отыр» — деуге көңлім тағы дауалай алмайды. «Қайтіп ол мұндай пасықтыққа бара қойды? Әлде бір жаңсақтық жоқ па екен бұл жерде?» — деймін толғанып.

Корср таң көзбен атты. Не болып жатыр екен деймін бе, тұра салып кеңсе жаққа бардым. Ойда жоқта қарсы алдымнан Бақат шыға келді. Телпегі бұрынғыдан да үлкейіп, өзі бұрынғыдан да кішірейіп кеткен секілді.

— Ә, бала, бұрынғы кінәларың аздай, енді ұрлық жасауға кірістің бе? Тұра тұр, — деді көзін ойнақтатып.

— Мен ұрлық жасағаным жоқ.

— Енді кім? Сен болмағанда мен бе енді? Тақтайды қайдан алдың? — Дауысы сондай қатаң. Беті сондай жаман. Енді бірдеме десем ушықтырып алар түрім бар. Түсіндірем дегенмен илана қояр ол жоқ. Үндемегенді жөн көрем. Бірақ онымен де ештеңе ұтпадым. Өкіл бел алып кетті.

— Үндемейсің, ә? Үндеттіремін әлі мен сені! — Бақат одан арғы сөзді артық санады ғой деймін, кілт бұрылып кеңсеге кірді.

Шын қатерді мен енді сезгендеймін. Дүние тынысы тарылып, айналам қусырылып, келе жатқан секілді. Қазылып, таусылып қалдым.

Өстіп жаның күйзеліп, қысылған кезінде суға кеткен тал қармайдының кері ме, Нәуанның кешегі «бір жөні болар» — дегені есіме түсті. Енді соны іздеймін. Жүтіріп үйіне барсам, далаға, егін басына кетіп қалыпты, жаяулап-жалпылап егін басына барсам, басқа бір жолмен ауылға кетіп қалыпты. Апырай, жол дегенің неткен көп еді! Дүниеде бір-ақ жол неге болмайды екен осы? Адамдар сонда адаспас еді ғой. Бірін-бірі өстіп іздей қалса жолығыса алмай шарқ ұрып қиналмаған да болар еді. Мына мен секілді жоқ жерден бәлеге тап болып күйзелмес те еді. Әттең не керек.. Жазған құлда шаршау бар ма, тағы да жаяулап ауылға келдім. Әйтеуір уақытымен келіппін, аудан басына жүргелі жатқан үстінен шықтым. Бір жақсысы, қабағы жазық, жүзі жылы екен. Көңілге сонысы тоқ.

— Сені тақтай ұрлады деп жазғыра алмаймын, Сапар. Сенбеймін ондай сөзге, — деді Нәуан жұмсақ сөйлеп.

— Сондай-ақ Мелдесті де жазғыра алмаймын. Оған да көзім жетпейді. Олай дейтінім, тақтайды біз алыстан тасып әкеп жатырмыз. Колхоздың өз жыртығын бүтіндемей

тұрып, Мелдестің маған түк деместен шешеңе кездескенде айтқан «көрермізден» басқа мырзалық жасауы мүмкін емес. Меніңше мұнда бір жаңсақтық бар ма деймін: колхоз мүлкіне арам қолын сұққан біреулер сенің үйіңнің қасынан өте бергенде әлденеден қысылған да аудара салған. Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады? Сені жыққанда не мұратқа жетеді? Ойланшы өзің. Мүмкін емес.

Нәуан көңіл пернесін дәп басты білем:

— Өзім де солай ойлаймын, — деп салдым.

Нәуан сөзін жалғай берді.

— Олай болса, милициядан кісі шақыртып, шу көтерудің қажеті жоқ. Өкілге мен осы пікірді айтам.

Бұл сөзге де мен құлақ асып тұрмын.

— Жөн сөз.

— Жөн сөзің жөн сөз-ау, бірақ мұнымен іс бітпейді, Сапар. Сен мұғалімсің. Ал ел ішінде «ұры мұғалім» атанған да жаман. Мешкей деген жақсы емес. Тілімді алсаң, қоныс аудар. Басқа ауданға көш. Не болмаса, осы ауданның алысырақ бір колхозына сұран. Әйтеуір бұл жерде қалма енді.

Нәуан осыны айтты да жүріп кетті. Мен көшеде ойланып қалдым. «Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады?» — деген сөз құлағымда тұр. Ие, баруға тиісті емес. Бармайды.

Осы бір тоқтам тағы да мені колхоз кеңсесіне жетелеп әкелді. Қарғаш орны бос тұр. Столының үстіндегі шыныдан жұқалаң шаң көрінеді. Арам сары жалғыз. Баяғы қалпы. Төмен қарап отыр. Сықырлап есік ашылғанда көзінің астымен бір қараған еді, содан кейін үнсіз қалды. Қарғаш столына кеп отырдым. Кіріп келгенде жалтырап таза тұрсын деймін бе, неге екенін қайдам, жеңіммен орап шынысын сұрттім. Арам сарыда дыбыс жоқ. Ұшы майлы аяқтанып бітетін жалпақ табан қаламүштің қағаз бетіндегі жорға сырылы ғана естіледі. Әңгімені неден бастаймын? Не айтпақпын? Білмеймін тіпті. Тілім сөйлеуге келмейтін секілді. Дауыстан да айырылғандаймын. Кенет «Қарғаштың да кетіп қалғанын көрмейсің бе! Ол болса, қалай десең де «Сапар кінәлі емес бұл жерде» деп кесіп айтар еді» — деп ойлаймын. Күнді санаймын. Бүтін бесінші күн. Ертеңдер келіп қалуға тиісті.

Арам сары маңдай сызықтарын жиырып сәл қабағын түйді. Бір сәт ойлана отырып қалды. Содан кейін қайта

еңкейе беріп жүндес келген жуантық саусақтарын шот тастарын бойлатып жүтірте жөнелді. Менің ұзақ күтіп отырғаным қаперіне кіретін секілді емес мүлде. Тіпті менің дүниеде бар, жоғымның түк мағынасы жоқ па деймін ол үшін. Ертең мен сотталып кеттім. Жә болмаса, осы бір әділетсіздікке төзе алмай жарық дүниемен хош айтыстым, бәрібір ана жүрек селт етпейтін, ана шот тастарын қуалап отырған жүндес қол қалтырамайтын секілді. Арам сары осы бір сарғылт, жайбарақат калпында қала беретіндей.

Жүрегім тулай соқты. «Неге осындайсың, Мелдес? Не жазығым бар еді бір ауыз сөзіңе зар ететін? Өкпеге қиса да, өлімге қимайды демеуші ме еді атамыз қазақ? Менің туғанымды көрдің ғой, Бәлкім шыр етіп жерге түскенімде іңгәлаған даусымды бірінші болып естігендердің бірі де шығарсың?! Сонда дәл мына қазіргі мен секілді жас тілеулі балаң жігіт емес пе едің? Үмітің бар еді, отың бар еді. Махаббатың бар еді кеудеңде, арманың бар еді ғой алыстан іздеген. Ие, шілдеханамда да болдың ғой. Кезегің келіп жұрт қоймаған соң бір-екі ауыз өлең де айтқансың менің қошеметіме. Сол кезінді есіңе неге алмайсың осы бір сәтте? Тіпті сені жазғырмаймын. Бәлкім, адал да боларсың. Нәуан айтқандай бұл бір жаңсақтың шығар. Сонда да мынадай менің жаным қыл үстінде тұрған осынау бір шақта жан дүниемді түсініп «ие мен жіберткем» — дей салсаң, жас тілеулі бір пендені апаттан сақтап қалмас па едің! Ағалығың қайда сүрінгенде жол көрсетер?

Арам сары тағы қабағын түйді. Түрегелді де артына кілт бұрылып, шкафты ашты. Маған жауырынын беріп, әлдебір папканы ұзақ тұрып ақтарды. Ең болмаса, «неге келдің?» деп болса да тіл қатар түрі жоқ. Шыдамым таусылды. Ұзақ сықырлатып есікті соза аштым. Арам сары сонда да селт етпеді. Сол жонын берген қалпы қала берді...

Ендігі тірек — жалғыз Қарғаш.

15

Мектепте, шағын ғана мұғалімдер бөлмесінде отырмыз. Кеш түсіп, төңірегіміз ала көлеңке тартып келеді. Шынжырына екі кірпішті қосақтай байлап қойған ескі қабырға сағаты дағдысынан тез, шықылдай соғып, шолтаң-шолтаң етеді. Бірақ уақыт жылжымай тұрып қалған секілді.

Жүрегім лүпіл қағып, асыға күтем. Жоқ, күтпеймін, уақыт осылай тынып қалса екен деймін. Зағыфран апайда да өзгеріс бар. Аралата, сирегірек күліп, салқындау отыр. Тамаша бұрышта тұрған глобусты айналдырып әуре. Қодар рөлінде ойнайтын Қайыржан, неге екенін кім білсін, «Сары аурудан сауығу бар ма еді, кетермін де Сарыарқаны сандалып!» — деп күрсініп қойды. Ұстараның жүзінде отырғаным сондай, бұл сөз де шаншудай қадалып жатыр.

Есік алдында аяқдыбысы естілді. Басқалардан артығырақ елеңдеп отырғандығымнан ба, бойымды электр тогі соғып өткендей болды: «Ал, келді. Ашылды бәрі де!» Жұрт шуласып есікке қадалды: «келе жатыр!».

Жоқ, келе жатпапты. «Спектакль қояды» деп сыртта дүрліккен балалардың бірі болып шықты. Өксігін тыя алмаған балаша, мен бөліп-бөліп күрсініп қойдым.

— Мынау жұмыр жер болып, осылай зырқырап айналып тұрса, жер үстіндегілер сыпырылып түсіп қалмай қалайша жүреді екен? — деп Тамаша ернін сылп еткізді.

Әрқайсымыздың шеше алмай жатқан әр қилы сырымыз бар.

Зағаң сылқылдап ұзақ күлді. Тамашаның аңғал сұрағына мәз бе десем, мүлде олай емес.

— Бұл шіркінге не болды? Әлгі жіберген баламыздың өзінен айырылып қалдық-ау, — деп дем ала алмай буына күледі.

Ай, Зағыфыран апай-ай, жаның нәрестедей таза болса да, мінезің оғаш, қызық бір жансың-ау. «Ол шіркіннің келмеуінде» соншабуынып күлетіндей небареді? Әлде аудан орталығындағы оқиғаны естідің бе екен? Тынышсызбын.

Күткеніміз — Қарғаш. Әнеуіті жаңбырлы күннен бері мен оны көргенім жоқ. Күн сайын осылай мектепке жиналамыз. Күн сайын өстіп күтеміз. Босқа күтеміз. Үш күн өтті... төрт күн өтті... Келмейді. Бүгін де жиналып, тосып отырмыз. Өзінен де, жіберген баладан да хабар жоқ.

«Бұл шіркінге не болды?» — деп жұрт аң-таң. Қарғаш қылығы оларға терең жұмбақ. Оларға жұмбақ болғанымен маған аян. Сол сыр-жұмбақ барша жұртқа пәш болса, құрыдым ғой онда. Жұрт көзіне қалай көрінем? Кезенген мылтықтың аузына қарсы жүргендей күнде мектепке құр сұлдерім келеді. Қашанға дейін өстіп бітеу жараға ұқсап жүре бермекпін. Келсе екен тезірек деймін. Өлетін

баланың молаға карай жүгіретін әдеті емес пе, көрсем деп аңсаймын. Әлдебір тал қармағандай: өкпеге қиса да өлімге қия қоймайтын шығар, — деп жоқты медеу тұтып, жұбаныш табам ондайда. Сөйтем де оқыс шошынып, айнып қалам. Ал келді? Ал жұрт болып «саған не болды?» деп жан-жақтан анталап сұрақты жаудыртты кеп? Сонда Қарғаш тұрып: «Оны мына Сапар біледі. Осыдан сұраңдар!» — десе не деймін? Жоқ, жүрегім дауаламайды. Көңіл күйімді, жан күйзелісін түсінер Қарғаш жоқ секілді енді. Өңі салқын, тіл катпайды. Қарсы келе жатсам, бұрылып кетеді. Соңынан жүрсем, қайырылмайды.

Ет қызуымен бірдемені бүлдіріп тастап, артынан бетіңнен басып өлгенше өкінетін бір кезің болмай ма. Тап сондай бір халдемін. Қарғашты ренжіткенім қақ. Қатты ренжіттім. Не жаза қолданса да обалым жоқ. Рауа. Жаман ойға қалай бардым? Күнәдан пәк асыл Қарғашты жаман атқа қалай қидым десеңші?! Ал арбада қатар отырды... Ал тіпті қатар жатты... Ар жағында көңілі таза болған соң онда тұрған не бар еді? Қорап тар болған соң қатар отырмағанда не істейді? Үй біреу болған соң бір бөлмеде жатпағанда қайтеді? «Осының көңіліне күдік келер-ау» — деп мені ғана ойлап, қалайша басқа үйге кетіп қалмақшы? Арам сарының алдында қолынан ұстап «Жүр, кетеміз!» деп тарттым-ау, масқара-ай.

Осындай мазасыз бір ойлар жанымды жегідей жеп азаптайды. «Қол жетпес қияда тұрған алтын басыңды төменде деп ұғынып, дөрекі мінез көрсеттім. «Кешір, жаным!» — дегім келеді. Бірақ соған жағдай жоқ. Талай рет талай ғасырдың сенімді серігі болып келе жатқан кәрі қаламды алдым қолыма. Талай рет көңілімдегі асыл есімді «жаным Қарғаш!» — деп қағазға да түсірдім. Бірақ айтайын дегенім бұл емес сияқты. Ұнамайды өзіме, жүректе, лаулап жанған от қағазға түскенде су сіңді шаладай қарауытып сала береді.

Қабырға сағаты шық-шық етеді. Үй іші қараңғыланып, қара қаңылтырлы дөңгелек пешпен мүлде астасып алды. Кішкене бөлме болса да бір-бірімізден көз жазыса бастадық. Үй күтуші әйел кеп керосин шам жақты, ала-көлеңке күңгірт қабырғаларда енді дәу-дәу көлеңкелеріміз түсіп, баяу қимылдайды.

Осы кезде Қарғашқа жұмсаған бала келіп кірді де, Зағыфыран апайға тілімдей бір қағаз ұсынды. Зағаң әуелі

жүгіртіп ішінен оқып, сылқылдап тұрып күлді. Жұрт кейпінде — «не болды?».

Зағаң маған қарады. Содан кейін басқаларды шолды.

— Оқиын ба?

Бір сұмдық барын сезген секілдімін. Тынысым тарылды. Бетіме бұрқ етіп қан тепті.

— Оқы, оқымағанда ше! — деп шуласты көпшілік.

Зағаңның даусы естілді:

«Сапар Қозы болса, мен Баян болып ойнамаймын. Қодар ролін алса, қарсылығым жоқ. Қарғаш».

Аспан қақ айырылды... Үміттің бәрі талқан болды. Жұрт үрпиісіп маған қарады. Мен төмен қараймын. «Ай, Зағыфыран апай-ай, тәжірибелі мұғалім емес пе едіңіз. Дүйім елге сүйінші сұрағандай айқайламасаңыз да жарайтын еді ғой...» — дегім кеп бір тұрдым да, тағы да бір оғаштық көрсетіп алармын деп үндемедім.

— Ие, Сапар, не болды сендерге?

«Анау болды, мынау болды» деп шашылудан не пайда, шошытпайын дегендей асықпай тұрдым да, жай басып сыртқа шығып кеттім.

Тағы да қараңғы түн. Бірақ жаңбырлы түн емес, ашық, айлы, жылы түн. Дүние бозамық, сәулеге оранып, бөгіп жатқандай тып-тыныш. Алыс қырқалар қарауытады. Күмістей жалтырап Есідің ирелең арнасы көрінеді.

Жан күйзелісінің осынау бір дағдарған шағында: «Суға қарғып кетсем... Сүйетіндігімді сонымен танытсам... Ертең іздейді. Сүйегімді тауып алса, апам бастап жанашыр, туыстардың бәрі де жоқтап жылайды. Салиқа апай да жылайды. «Неге ғана бүйттім екен!» деп өкініп Қарғаш та жылайды. «Өшімді өстіп алсам...» — деген сұп-суық бір ойдың шалығы да соғып өтті.

Кенет абалап ит үрді. Шапқан жылқы дүбірі естілді, құлын мойнына байлап жіберген қоңырау күмбірледі. Шошынып қалдым. Ал, жылады, сонда не түсті? Сонда кімді мұқаттым? Бала болдым, ауылда өстім. Балаң жігіт болдым, қалада оқыдым. Ер жетсем, азамат болсам деп армандаушы ем. Сол арманның ақыры осы ит өліммен тынбақ па? Бүкіл елім болып, мемлекет болып оқытып еді, көмектесіп еді, сол көмектің қарымын осылай қайтармақпын ба? Арқам мұздады. Жоқ, бұлай ерегіспеу керек. Ақылсыз болмасаң басқа бір жол тап, Сапар!

Осы бір сәтте көптен армандасам да, табанымды тап баса алмай жүрген оқыс бір тоқтамға келдім де адымдай басып ілгері жүрдім. Жоқ, өзенге емес, өзімнің бүгінгі бақытты болашағыма қарай жүрдім. Ақмақшылықтың бәрі де ақыл нұрынан қағыс қалған бір ғана сәтті, жалғыз ғана қабақ қағысты аңдып жүрмей ме, сол қабақ қағыста соғып өткен әзәзіл ойды өмірге деген қыршын құштарлық, болашаққа деген балғын арман жеңді. Тылсым жоқтық қараңғылығын қалқыған ай мен ашық күннің нұры, самал жел мен кек жапырақтың қыбыры, өзен шуы тұншықтырып әкетті. Өзен ұлы мұхитқа асығады. Уақыт ұлы болашақ деп соғады. Адамды да ұлы арман алға, ғажайып алыс болашаққа жетелейді...

Жүріп келем. Қолымда қаладан әкелген кішкене қол чемоданым бар. Жүріп келем. Ғажайып болашағыма бет қойып жүріп келем. Бар күдік пен қайғыдан адамын. Бойым да сондай сергек. Аяғымды да ширақ басам. Артта «кемді күн» балалық шағымды өткізген Сұлуқия қалды. Апам қалды. Бір пендеге айтқаным жоқ. Бір пенде кеткенімді білген жоқ. Жалғыз-ақ қыр асырып салған Қырғын ғана болды. «Кетпе, сәл шыдасаң, дегеніңнің бәрі де болады» дегендей, кес-кестеп алдымды орайды. Етегімнен кейін тартады. Құйрығын былғаңдатып үстіме секіреді.

Таң саз берді. Шығыс жақтың алқаракөк аспаны ағарып, қауырсын қанат қызыл сызықтар жүгіре бастады. Жол үстіндегі моладан да астым. Онда әкем жатыр...

— Қош, әке! Жатқан жерің торқа болсын! — деймін. — Сен тірі жүрсең, мен бүйтіп кетпес пе едім, әлде қайтетін едім? Сен тірі жүрсең, Қарғаш та маған басқаша қарар ма еді, қайтер еді?!

Осыдан кейін жынды адамша сөзімді Қырғынға арнаймын:

— Саған өкпем жоқ, Қырғын. Қарғаш мені сенше түсінсе, бүйтіп ұрланып кетпеген де болар едім ғой. Амал жоқ. Ал мына хат саған аманат. Иеңе табыс ет, — деп түнімен отырып, жазған хатымды қарғы бауына түсіп қалмайтындай етіп қыстырып жібердім де, аяңдай бердім...

Қош бол көріскенше, туған жер!

«Қош» деп күдерімді үзіп айтсам да, қыстың орта шенінде Сұлуқияға тағы да қайтып оралдым. Оған да себепкер болған Қарғаш.

Мен сол кеткеннен Алматыдан барып бір-ақ шыққан болатынымын. Қазақ университетінің физика-математика факультетіне келіп түскем. Баяғы үйреншікті студенттік тұрмыс. Оқып жатырмын. Антым қатты. Бұрылып бір жаққа шығайыншы деп селт етпеймін. Оқи берем. Барар жерім — университет пен кітапхана ғана. Небір айықпас деген дерттің де шипасын салып, сауықтырып жіберер ұлы дауа — уақыттың өзі емес пе, сәнді астана, жаңа таныстар ортасы көңілімді бөліп, сергіте бастады. Соқпа дерт секілді ауық-ауық Қарғаш кеп есіме түсіп, көңілімді астан-кестен етіп кетсе де, жалғзынан айырылып, боздап қалған анам жәйі көбірек мазалайды енді. «Қайтсем де көшіріп алсам, қала сыртындағы колхоздардың біріне уақытша орналастыра тұрсам... жоқтыққа, жалаңаштыққа көнген жан ғой. Мен оқуды бітіріп шыққанша шыдар еді», — деп армандаймын.

Өстіп күндер өте берді...

Арты биіктеп барып бітетін кең аудиторияның түпкірінде отырмын. Сыртта жапалақтап ұлпа қар жауып тұр. Ұйтқымайды, қонатын құсқа, немесе төмен жылжыған парашютқа ұқсап бір түрлі баяу қалықтап, дыбыссыз жауады. Бұталарына ақ соқта қар қонып, салбырап-салбырап қалған ағаштар селт етпейді. Бұл жердің табиғаты да құдды аялы алақан ана секілді, сондай бап. Өз нәрестелерін қалың мамық ақ мақтасымен соншама кербез еппен өбектеп, орап жатыр, орап жатыр. Өз аулымның қақаған үскірігі, апталап соқса бір толастамайтын жыңды бораны есіме түседі. Сұлуқияның ақ қоймалжың арасынан көріне түсіп жоғалып, көріне түсіп жоғалып кете беретін төбесін көргендей болам. Құлағыма еміс-еміс бір дауыс келеді.

«...Эйнштейн — бұл заманның асқан ұлы ғалымы. Оны ХХ ғасырдың Ньютоны деп бекер айтпайды. Ньютонның тартылыс заңынсыз физика, механика жоқ. Бұл заң болмаса, біз аяғымызды аттап та баса алмаған болар едік. Суда кеме де жүзе алмайды, аспанда самолет те ұша алмайды. Жерде поезд, машина да жүре алмаған болар еді. Сол секілді Эйнштейннің шама жайындағы қисыны да осы

дәуірдің ұлы жаңалығы. Бұл қисынмен қаруланған адам баласы жүйрік ракеталарға отырып, ертең жұлдыз аралық кеңістіктерді шарлайды...» Ие, шарлайды... Біреулер... айға барады. Біреулер жұлдызаралық кеңістіктерді аралайды. Ал мен болсам, дәп қазір ойша көркем Есіл жағасын, бозторғай шарлаған кең сахара даланы, шалқар көлі мен сұлу қиясы бар Сұлуқияны шарлаймын. Сұлуқия енді қай күйде екен? Үскірік боран соға ма? Әлде аязды ашық Күн астында аласа үй мұржаларынан түтінін будақтатып тірлік кешіп жатыр ма екен? Міне, менің апам да от басында отыр. Мені ойлап отыр. Көк қақпаның алдында ақтан кер байлаулы тұр. Денем шымырлады. Жоқ, байлаулы тұрған жоқ. Өтекең қарт пен Салиқа апай дағдылы шаруашылығымен әуре. Ал Қарғаш болса, әрине кеңсесінде. Арам сарыға қарсы қарап отырып шот қағады.. Жоқ, шот қақпайды, біздің үйге апамның қасына барып мені әңгімелейді... Әлде... жаңа жылға арнап, мен кеткен соң қойылмай қалған «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» дайындап жатыр ма екен? Қарғаш сөз жоқ Баян... Ал Қозы кім? Қызық бір ой жүгіріп өтті. Мелдес емес пе екен? Күліп жібердім. Қасымда отырған ақ сары қыз бүйірімнен түртіп «не болды» — дегендей таңырқай қарады.

Осындай бір ойлармен жабығыңқырап аудиториядан шықтым. Вестибюльде әрлі-берлі сапырылысып жатқан студенттер. Кенет біреу кеп білегімнен ұстай алды. Қарасам, өзіммен бірге бір бөлмеде жатқан Мүсілім деген бала. «Мә, мынау саған келген хат» — деп бір конвертті ұстата берді. Жүрегім лүп-лүп етті. Қолым қалтырады. Алғашқы ой: «Қарғаштан болмаса игі еді!». «Қой, Қарғаш хат жаза ма, апамнан болар. Мені апамнан басқа кім іздейтін еді!»

Конверттің төменгі жағына үңілем. О керемет! Нанайын ба, нанбайын ба, өз көзіме?! Соншалықты ыстық, таныс қол — «Өтеге...» депті де ар жағын иректете салыпты. Қолым қалтырады.

«Егер көңілің баяғыдай болса, тез арада келіп кет...»

Қарғаш», —

деген бір-ақ ауыз сөзді оқимын.

Далаға шықтым. Жапалақтап қар жауып тұр. Жауып тұрған жоқ, тіпті, бұрқырап төгіліп тұр. Көшелер де, үйлер де, ағаштар да аппақ. Үп еткен жел жоқ. Жүріп келем. Жоқ, жүріп келе жатқам жоқ, зулап келем. Қарғаштан хат келген соң тұра алам ба, он күнге рұқсат алып, бүкіл Сібірді

орағытып поезбен заулап келем. Жатсам-тұрсам да ойлай-
тыным біреу-ақ: Ақылсыз қыз емес қой Қарғаш. Ойланған
шығар мен кеткен соң. Түсінген шығар сүйетінімді.
Сағынған шығар сүйтіп.

Осы бір оймен асыға арпалысып, бесінші күн дегенде
Сұлуқияның өкпе тұсындағы бір кішкене станциядап кеп
түстім.

Тағы да жүріп келем. Аралатпа шоқ-шоқ ағаштары
бар жалпақ қарлы даламен жүріп келем. Күн бақан бойы
көтеріле беріп қайта батады. Біз де бақан бойындай ғана
жер жүріп қоналқалық жер іздейміз. Бірақ өгіз керуеннің
жүрісі бейне бір көрген түс секілді, өнбейді. Қар жамылған
жалпақ даланың сонау кек жиегінің аргы астында менің
Сұлуқиям бар. Онда шығып-кіріп, жол қарап, келуімді
асыға күтіп Қарғашым отыр. Көңілім сонда. Алдақашан ба-
рып қауышқан күткен жарыммен, жете алмай келе жатқан
күр денем, сүлдерім ғана.

Өгіз керуеннің жолағасы тәмпіш мұрын Қамал деген
қара. Көрші колхоздан. Көп сөйлемейді. Бишігін үйіріп «а,
былай, өк!» деп ақырып қояды да отыра береді. Сонда да
мен еріксіз сөзге тартам.

— Ауылдарың аман ба? — деймін орағытып.

— Дін аман, — дейді Қамал келтесінен.

— Біздің ауыл ше?

— Дін аман...

— Колхоз басшылары өзгерген жоқ па?

— Дін өзгерген жоқ...

«Қарғаш қайда?» — деген сөз тіл ұшына үйіріледі де:

— Ал басбух Мелдес ағай ше? — деп сұраймын. Сол кез-
де ол арттағы шаналыларға:

— Әй, таяса отырыңдар. Күн райы жақсы емес,
қоналқалық жерге ертерек барып орналасайық! — деп дау-
ыстайды да, маған қарап, — дін аман, — деп қояды.

Осы бір «дін аманды» малданумен, төртінші күні түн
ортасы ауа бергенде тоғыз тәулікті артқа тастап, Сұлуқия
қотанына да сықырлап келіп кірдік-ау әйтеуір.

Көзім әуелі Өтекеңнің көк қақпасына түсті. Жабық
тұр. Терезелері де қараңғы. Жатып қалған. Айнала тым-
тырыс. Ақырын ғана ысқырып, «Қырғын!» — деп шақырам.
Бұрын жердің түбінде жатса да, қарғып шығып, құйрығын
былаңдатып келіп кеудеме асылатын Қырғыннан да бір

белгі жоқ. Қайда жүр екен. Әлде... Ойымды өз үйім бөлді. Терезеден сықсима шам көрінеді. Апам байғұс жатпаған. Баласының келе жатқанын іштей сезіп әдейі ұйықтамай, күтіп отырған ғой деймін.

Еппен басып кіріп келе жатырмын. Пеш алдында бүктүсіп киімшең біреу жатыр.

— Бұл қайссың-ай? — деп басын көтерді апам. Өзімнің аялы алақан жан анам. — Құдай-ау, Сапаржанбысың? Келдің бе жаным? — деп түрегеп кеп маңдайымнан сүйді. Даусы қалтыраңқырап шықты. Бірақ буынын бекітіп, босаған көңілін сездірмеуге тырысады. Сондай аяп кеттім. «Қайда жүрсем де енді сені қалдырмаспын» — деймін ішімнен.

— Біржола келдің бе? — деп сұрады апам.

— Жоқ, апа, саған келдім. Сені көшіріп әкетейін деп келдім.

— Осы қыс ішінде ме?

— Қыс ішінде...

Апам үндемеді.

— Апа, ауыл-үй аман ба?

— Аман, — деп апам да Қамалға ұқсап жауапты келте қайырды.

— Колхоз белсенділері өзгерген жоқ па?

— Жүр ғой бәрі де осында.

— Көрші-қолаң ше? — дедім қысылындырап.

— Аман болмайтын не ғыпты?! Аман...

— Қарғаш үйінде ме? — деп сұрадым аса бір өлермендікпен не болса ол болсын деп енді.

— Екі-үш күннен бері көрінбейді. «Арам сары әйелі өлген біреуге шығарып жіберіпті», — деп жұрт шулап жүр ғой. Жел соқпаса, шөп басы қимылдай ма, рас па деймін.

Төбемнен жай түскендей, тілім байланып, отырып қалдым. «Тоңып келдің ғой, шәй қояйын», — деген апам сөзіне де мән бергем жоқ. «Келіп кеті не? Күйеуге тиіп кеткені қалай? Хат жазғаннан кейін жарты айға шыдай алмайтындай не сұмдық болды екен?»

Осы кезде сықырлап есік ашылды. Дауыс қылып Салиқа апай келді:

— Сапаржан-ау, қарағым, нендей күйге тап болдым, жаным. Ойында түк жоқ секілді еді. Қалай кеткенін де білмей, аңырап қалдым ғой. Қарғашымнан айырылып...

Жұртқа не бетімді айтам?.. — деп үйді күңіrentіп барып сәл саябырлады да, енді үнсіз егіліп жылай бастады. — Соңғы күндері сені есіне жиі алып, «хат салуды да білмейді. Ауылдағы бізді не қылсын!» — деп жүріп еді. Сапаржан-ай, қайда кете қалып ең? Сен болғанда мұндай күйге душар болмайтын едім ғой мен бейбақ...

Ештеңе дей алмай үнсіз отырмын. Не демекпін? Жұбаныш боларлық не сөз бар? Есімнен адастым ғой деймін, кенет:

— Қырғын қайда? — деп сұрадым.

Салиқа апай тағы боздады. Қалтасынан жыртылған бір қағазды шығарып жатыр.

— Қарғашымнан айырылып қалған күннің ертеңіне көлденең бір жүргіншілер келіп атып кетіпті. Қарғы бауын алайын деп барсам, мойнында тұмар секілді мына бір қағаз жүр. Бұл немене екен деп қалтама сала салып едім. Қырғын дегенге есіме түсіп жатыр. Мә, көрші, Сапаржан!

Ұзынынан қақ айырылған қағазды қолыма алып, жымдастырып қарасам, баяғы өз жазуым. Басындағы «Қарғаш!» — деген сөз дәп ортасынан айырылып, «Қары» бір жағына, «ғашы» екінші жағына кетіпті. Бұдан төрт ай бұрын осы бір кішкене үйде тебірене отырып түнімен жазған өз хатымды енді өзім оқып жатырмын.

«Туғанауылым — Сұлуқияға сендеп келмеп ем. Бірақ келгеннен кейін сен деп қана тірлік кештім. Сен деп қырларды кездім. Сен деп Есілдің тоғайын араладым. Сен деп қуандым да, сен деп қамықтым. Мына жайнаған дүниенің сенсіз түк сәні жоқ болды. Сен болмасаң мен үшін жарқырап күн де шықпайтын секілді. Жайқалып гүл де шешегін жармайтын секілді. Сылдырап аққан өзенде де түк мағына жоқ еді. Қарғашжан, соны сен түсіне алмадың. Бағалай алмадың. Көзіңді алыс бір қияға қададың ба, әйтеуір, аяғыңның астында жатқан мен сорлыны аттап жүре бердің. Қашанға дейін шыдаймын, мен де әйтеуір жылы шектің иесімін ғой. Жеткен жерім осы болды. Түк өкпем жоқ. Кінә — қияға көтеріле алмаған өзімде. Қайда бармайын, қай жерлерде жүрмейін, әманда бақытты болуыңды тілермін. Қош, Қарғаш!» — деп жазыппын.

Бір түрлі жан-дүнием езіліп, көзіме мөлтендеп жас кеп қалды. Екі қарияға сездірмейін деп бекінген, қайратыма

мінген болам. Бірақ өзегімді тілгілер өкінішім бар: сонда әманда жылы жүзін танытып жүретін осы Салиқа апайға келіп неге айтпадым екен сырымды. Иттің мойнына хат байлаған не балалық? Сенімді деген біреуге неге бермедім екен десеңші? Қарғаш оқитын еді сонда. Түсінетін еді мені. Екеуміздің тағдырымыз да басқаша шешілетін еді ғой, әттең не керек...

Осы бір өкінішпен қабаттасып манағы бір сұрақ тағы да кеп көлеңдей береді:

Бір жарты ай күте алмайтындай не болды, Қарғаш, саған?

Бірақ мен уақыттың тығыздылығынан бұл жұмбақтың сырын шеше алмай кеттім. Өлсек те енді бірге болайық деп апам екеуміз келесі күні ауыл-үймен қош айтыстық та аттанып отырдық...

17

...Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң-бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жылдар өтті, жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, биік мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кең, жол шеті құбылып, ұзара түскен. Қол жетпес арманша шалғайға шақыратын секілді. Бірақ бір кереметі елегізмейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Бұрынғы алабұртқан асау көңіл тоқтасқан секілді. Жүріс-тұрысқа баяулық, ұйқыға әдемі сергектік кірді...

Жоқ, елегізмеймін дегенім бекер. Елегзиді екенмін. Он сегіз жастың албырттығымен емес, қырық жастың сабырлы салмағымен елегізімін.

Міне, тереземнің алдында гүл жайқалып тұр. Одан әрі көк жапырақты орман, биік үйлердің шатырлары көрінеді. Назарымды сәл биікке салам. Шығыстан батысқа қарай сұлай созылып ақ басты тау жоталары жатыр. Геология үшін жас та, адамзат үшін соншама кәрі тау. Кәрі Алатау. Қар басқан шың-шоқылары шашырай шығып келе жатқан күн нұрына малынып, құбылады. Жоқ, құбылмайды. Құбылады десек, ол біздің көңіл күйіміз бен көз жанарымыздың ғана жемісі. Тау құбылмайды. Дүниеде болып жатқан ұлы

өзгерістердің бәрінен де бейхабар, салғырт сұлап жата береді де, бір күні баяғының алыбынша ұйқысыраған болып арқасын қозғап-қозғап қояды. Неге өйтеді?

Табиғат, сен қызықсың. Құдірет, кереметтерің сондайлық көп-ақ. Сан мыңдаған жылдардан бері ұдайы толысып, ұдайы кемеңгерленіп келе жатқан ақыл-ойға бой бермей, таптырмай жатқан жұмбақ сырларың бар әлі де.

Күн сайын мың түрлі сұрақ келіп туады? Мың түрлі шешімін іздеп әуре боласың. Бәрі де елегізтеді сені.

Радио тыңдайсың. Қатпар-қатпар замандардан сыр шертетін кітап қоймаларын сүзесің. Күнделікті газет-журналдарды қарайсың. Соның бәрінен де сырлар ұққың келеді. Елегзисің. Әманда келем деген біреуді күтіп отырған адамша елегізсің.

Міне, демалыс күні...

Тау жақ балкон ашық тұр. Ертеңгі самалмен хош иістер аңқып, бөлмеңді толтырады. Үлкен көшелермен машиналар зулап өтіп жатыр. Біз өкшелерін, жай өкшелерін тротуарға қадай басып, адамдар ағылады. Әрітінірек бір үйден музыка даусы естіледі. Жастарға болмаса, біз құралпылардың құлағына түрпідей тиетін дірілдек, шуылдақ джаз музыкасы.

Түннің бір уағында сәл ғана көз шырымын алып, ұйқыдан ерте оянатын мазасыз, шулы қала тірлік қаракетінде.

Елегізіп отырмын. Үлкен қызым хор үйірмесі жұмыс істейді деп пионер сарайына кетті. Ұлым стадионда. Футбол жарысына қатынаспақ. Кенже қызым мен жамағатым жаңа қойылған бір балетке барғалы жатыр. Үйде қалатындар баяғы апам екеуіміз ғана. Табиғат қартайса, сарғаяды. Ал адам қартайса, ақшыл тартады. Апам сондай. Кимешегі де, оңі де, шашы да мол ағарып келеді. Бірақ баяғыдай жалғыз емес. Бір үйлі жанның үйелмен ұйтқысы. От басының сәні. Ол кісі де елегізді. Ол кісінің де арманының көкжиегі кеңейе түскен. Бір кезде мені — Сапаржанымды жеткерсем екен деп армандады. Ал мен жеткен кезде немере сүйсем деп тіледі. Онысы да орындалды. Енді осы бір белестегі мұрат-мақсаты — шөбересін көру. Оған да алыс қалмаған секілді. Сөйтіп, апам да белестен белеске асып, арманнан арманға ауысып келеді. Немере-шөбереге құштар. Күннің көзіне, самал желге құштар. Тірлікке құштар.

Есік қоңырауы соғылды. Ол әрине, почташы қыз. Күнделікті хат-хабар, газет-журналдарды әкеле жатыр...

Терезе алдында жұмсақ кресло бар. Соған кеп отырам да, қыз алып келген дүниелерге үңілем.

Мына бір хат Москвадан екен. Жаздың орта шенінде бейбітшілікті жақтайтын физиктердің халықаралық жиыны болмақ, соны хабарлайды. Дұрыс, уақытында келген хат. Соғыстың халық басына не кесепат әкелгенін ол кезде есіміз кіріп қалған біздер жақсы білеміз. Дайындалуым керек. Сөйлеуім керек. Аналар немересін, ақ шашты әжелер шөбересін сүйеге тиісті...

Ал мына бірін Оңтүстік Қазақстандағы бір орта мектептің физикамен шұғылданып жүрген оқушылары жазыпты. Кел деп шақырады. Физика қазақ даласына кенжелеп еніп келе жатқан ғылым. Бару керек болар. Жас физиктермен кездескен жөн. Қазақтың да өз Эйнштейні болуға тиісті ғой...

Газеттерді қараймын. Жер-жерден берілген қысқа хабарларды шолам. Кенет жексенбі күннің тыныштығына ойысқан жан дүнием дір детті. Ұлы уақыт ұлы дауасын тауып, ұмыттырып бара жатқан өткен күндерімнің бір көрінісін көргендеймін.

«Сұлу Есіл өзгерді енді. «Сұлуқия» совхозы тұсынан бөгеу салынып, шалқыған жаңа теңіз пайда болады. Алыстағы тың совхоздарына құбырлар тартылады. Қалың ел, сөйтіп, келешекте ауыз суды Есілден алмақшы» — дегенді оқимын.

Сұлуқия! Ие, ұзын аққан Есілдің бойында Сұлуқия атты әдемі бір жер бар еді. Мына терезе алдында жұмсақ креслода ертеңгі хат-хабарды қарап отырған жігіт ағасының сол жерде ыстық балалық шағы өткен. Асыл жер! Сенде нәресте көңілінің тазалық-тұнығын қалдырды ол. Сәби күлкісі мен көзінің жасын қалдырды. Қуанышын қалдырды. Күйінішін қалдырды. Тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегін өртеген алғашқы махаббат, сәтсіз махаббатын қалдырды...

Сұлуқия неткен сұлу жер едің! Сенің күнің басқаша шығып, басқаша бататын еді. Самалың да басқаша желпіп, бораның да басқаша соғатын. Тоғайларың да басқаша бүрлеп, басқаша көгеретін. Көкегің де басқаша шақыратын. Осы бір тұста Есілде өзгеше кемел толқып, бұйралана ағушы еді. Көшендегі қияң да басқаша, ешбір жерге ұқсамайтын. Ондай жер жоқ еді әлемде. Сондағы қара домалақ ынжық бала қазір ғылымның қиын асуларына бет қойды. Есейді, толысты. Ал Сұлуқия, сен ше? Өзгердің бе? Өзгерсең, қалай

өзгердің екен? Бір кезде өзегімді өртеп, ақыл-ойымды баурап, бағындырып алған сұлу Қарғаш, сен қайдасың? Не күйде жүр екенсің?

Бойымды ыстық бір сағыныштың оты биледі. Бір кезде шешем келін боп түскен, әкем күйеу бала болып барған, бір кезде өзім де бір бала болып асыр салған жерім — Сұлуқияны көргенше асықтым...

18

...Туған жерге бет қойып жүріп келем. Өзен де ирелеңдеп жүріп келе жатыр. Міне, мына қырдың астында шалқар көл бар. Одан әрірек жан-жақтан кеп тоғысқан төрт көшенің маңдайы секілденіп Сұлуқия тұр. Жүріп келем. Көріп келем... Қырқаға да шықтым. Ақ шағала құйылып ойнай бастады, өйткені төменде айдын көл жатыр. Сұлуқия көлі. Енді енді көтеріле бастаған қоңыр желмен ақжал сабынданып, күреңіте қарсы алғандай... Жоқ. Қателестік ғой деймін. Бұл мүлде Сұлуқия емес. Басқа жер. Көлдің Есіл жақ дөңінде қабат-қабат, биік-биік тас үйлер жапырлайды. Су тартқыш, мұнара, электр сымы тартылған биік бағаналар көрінеді. Кәдуілгі қала дерсің. «Есілдің бұл тұсында қандай қала бар еді?» — деп таңданам.

— Міне, сағынған Сұлуқияңызға да келіп қалдық, — дейді шофер бала көңілденіп.

— Сұлуқия?

Ие, бұл Сұлуқия екен. Өзгерген, жаңарған, бір аттап биігірек жерге барып жаңа қоныс тепкен жаңа мекен, жаңа ауыл. Қуанам. Әр бұтасына дейін өзіме таныс, көзіме ыстық туған ауылымның бейтаныс кейпін көріп қуанам. Сөйте тұра бұрынғы ауыл қайда деймін, көрсем деп аңсаймын.

Міне, мынаубаяғы өзіміз еліктей секіріп төбесінде ойнайтын жартас — Сұлуқия. Бұрын жердің нақ кіндігі сияқтанып ауыл ортасында биіктеп тұрушы еді. Енді ауылдың Есіл жақ шетінде жетімсіреп қалған. Мен өсіп кеттім бе, әлде совхоз орталығындғы екі қабат, үш қабат үйлер көзді тарта ма, әйтеуір боран-шашынды жел өкпегінде күн жеп, мүжіле-мүжіле аласарып кеткен секілді. Осы Сұлуқияның Есіл жақ бетінде бір кезде мен оқыған мектебім болушы еді. Оны да танымай қалғандаймын. Терезелері алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды. Толассыз соққан желмен шайқақтап шиқылдайды.

— Бұл бұрынғы мектеп қой. Танып тұрған боларсыз? — дейді шофер бала. — Жуырда бұзылып, түзік бөренелері теріп алынбақ. Келер жылы су басады бұл жерді.

Тағы ілгері жүрем. Төмпе-төмпе жұрттарды көрем. Танып тұрмын. Бұл Өтекең үйінің жұрты. Есіме түседі, бір кезде бастаңғы жасап, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнаған түні мына бір жерде сары самауырлар гүжілдеген. Мен, міне, былай тұрып өз өмірімде тұңғыш рет қыз маңдайынан сүйгем... Беті ашылмаған жас уыз сол бір оқыс мінезімнен қысылып, сәл төмен қарап тұрып қалған еді. Мен сонда дүрсілдей соққан жүрегінің дыбысын естігем. Жүрегіммен, бар болмысыммен естігем...

— Бұл ненің өтеуі? — деп еді ол бұйығы күліп.

Сондай қасиетті жұрт бұл мен үшін. Шофер бала айтпаса да сезіп тұрмын, ертең бұл жерлерде де ақ көбік атып, астау жон толқындар ойнайды. Алыс арман, қиялдарымның мекені, меруерттей мөлдір көз жасым мен меруерттей мөлдір көңіл күйлерімнің, қуаныш-шаттықтарымның мекені. Жүрген жерлерім, күлген жерлерім бәрі де енді су астына кетеді. Қайғырып тұрғаным жоқ, қуанып тұрмын қайта. Болашақ теңіз — менің жан тазалығымның, менің көңіл мөлдірлігімнің жемісі секілді. Сәтсіз болса да тереңде тұтанған асыл махаббатымның егіні секілді көктеп өсіп толқыған. Ертең осы жерден алыс атыраптарға құбырлар тартылып, әр еңбек адамының жай-мекеніне су барады. Мөлдір су. Есіл суы. Сол суларда менің сәби күлкілерім мен қуанышымның мөлдір тамшылары бар. Судың сылдырап барар себебі де сол.

Өзгеріс Сұлуқияның адамдарын да өзгертіп жіберген: Зағыфыран апай пенсияға шығыпты. Үйде немерелерін бағады. Сағит әлі комбайнер. Бірақ кеудесінде Алтын Жұлдыз жарқырайды. Нәуан да қызметтен қалмаған, совхоздың бөлімше бастығы. Ал Арам сары болса колхозды совхоз шаруашылығына көшірерде әлдебір қателіктер жіберген бе, соңынан сөз еріп барып, басқа бір совхозға ауысыпты. Өтекең мен Салиқа апай екеуі де өткен жылы дүние салған...

Ал Қарғаш... Ие, Қарғаш та осы совхоз орталығында көрінеді. Сатушы. Неге екенін қайдам, барған жерінде көп тұрақтай алмапты. Бір қыз, бір ұлын ертіп бірер жылдан кейін Сұлуқияға қайтып оралған, жесір отыр деп естимін.

Әуел баста көрсем, кездессем деп құмартып ем, тоқтасқан көңіл: «Ескі күнді еске түсіріп, ескі жараны тырналап қайтесің. Өзгерген ауылыңды көрдің, мауқыңды бастың, осы да жетеді», — деумен болды.

Сөйтіп, қайтатын күн де таяна берді...

...Күн ашық еді. Бой көтеріп, сән түзеп қалған жас бақшадан асып, өзен жағасына беттеймін. Баяғыша жалбыз иісі шығып, мұрынды жарып барады. Баяғыша тұңғиық қайранда балықтар жүйткіді...

Кенет артымнан аяқ дыбысы естілді. Он бір, он екілер шамасындағы бала.

— Сапар аға, мына қағазды сізге Қарғаш апай берді, — деп ұсына берді.

Дәптер қағазына жазылған баяғы таныс қол. Бірақ неге екенін білмеймін, жүрегім туламайды. Қарғаш деген жалғыз сөзді естігенде өреки жөнелетін көңіл шіркін де тып-тыныш.

«Келетін шығар, сәлемдесетін шығар деп ем. Ол үміт орындалмайын деген секілді. Өзім барып амандасуға әйел жолы жіңішке ғой, ұят санайтындаймын. Ертең жүреді деп естідім. Мүмкіндігіңіз болса, кіріп шығыңыз — Қарғаш».

Бұрынғыша «сен» демей, «сіз» деп жазыпты. Бір түрлі қысылған секілдімін. Бармағаным ағаттық болды. Басқасын қойғанда, ата-анасына көңіл айтып шығуым жөн еді, деймін. Осыны ойлауым-ақ мұң екен, тұтанып жүре бердім. Сабыр салмақ жайына қалды. Көргім келді. Сөйлескім келді. Сұлу шынардай баяғы сымбат қалпында қалды ма екен? Әлде толысып, өзгеріп кетті ме?

Міне, шағын ғана бақ өсірілген соқпақтың екі беті қолдан отырғызылған тал. Одан әрі аласа қытай шиесі мен сібір алмасының ағаштары, енді-енді түйін сап келеді. Бір ағаштың көлеңкесінде жималы кіреует тұр. Үстінде кітап оқып біреу отыр, жоқ біреу дегенім ботен емес, Қарғаш. Мені көріп бері бұрылды. Құдай-ау, қалай өзгермеген. Баяғы гүлдеп, балқұрақтай бой салып келе жатқан уыз күйі. Шашы да сондай ұзын, екі өрім. Көйлегі де ашық гүлді. Жаңаша, қалаша, бірақ. Қасыма келгенше аңырып қарап, тұрып қалыппын.

— Сәлеметсіз бе? Үйге кіріңіз... — деді ол баяғы құлағыма сіңген үнді, көңілді қоңыр даусымен сыпайылық білдіріп.

Мен тұра берсем керек, оның бет ұшы шұңқырайып, кескініне нұр жүтірді. Таныс белгі, таныс нұр.

— Сіз Сапар аға емессіз бе? Үйге жүріңіз, — деген дауысты естимін тағы да. — Апам үйде, күтіп отыр сізді.

Оянып кеткендей болдым. Ілгері жүрдім. Есік ашылды. Ар жақтан қайыстай қатқан ұзын бойлы арық бір әйел көрінді. Маңдайында ажымды сызықтар, самай шашы аппақ. Әйтеуір таныс адамыма ұқсайды. Мені көріп әйел орнынан тұрды. Көзі күлімдеп, мұның да бет ұшы үйірілді... Құдай-ау, енді таныдым, Қарғаш екенсің ғой.

Көңліме әлдебір аяушылық, таңырқаушылық енгендей. «Қалай өзгеріп, қартайып кеткен?!» деймін. Бірақ «амансыңбадан», басқа ештеңе айта алмадым. Қарғаш та байсалды бір кейіпке еніп, шаршаған адамша үнсіз отырып қалды. Жаңағы мені бастап кірген қыз бала біресе Қарғашқа, біресе маған қарап: «Бірге өскен таныс емес пе едіңдер, неге үндеспей отырсыңдар?» — дегендей болады.

Бір кезде Қарғаш терең күрсінді де:

— Бұл менің тұңғыш қызым — Нұргүл, биыл он бірінші класты бітіреді, — деп қойды.

Мен Нұргүлге қарадым. Бір түрлі, жүрегім шаншып өткен секілденді. Жоқ, Қарғашқа ұқсатқаным қате екен. Мүлде ұқсамайды. Шашы да, өңі де ақ сарғыш. Көз қиығы сүйірленіп, иегі дөңгелеп біткен. Неге екенін білмеймін, аудан орталығындағы жаңбырлы түн көз алдымнан көлеңдеп өтті...

— Ұқсайды...

— Кімге? — деп сұрады Қарғаш сәл елеңдеп. Тұңғыш рет ойымдағыны бүтіп, айттым ғой деймін.

— Әрине, өзіңе. Аумай қалған.

Қарғаштың маңдай сызықтары қалыңдаңқырап барып, алыстағы бір күлкінің нышанын аңғартты.

— Өз қызым болған соң өзіме ұқсамағанда кімге ұқсасын.

Тағы да бір шама үндеспей отырдық. Алыстап, суысыңқырап кеткендігіміз бе, әлде екеуіміз де өткен күннің өкінішіне бой алдырып, мазасызданамыз ба, әйтеуір сөйлесерге тақырып жоқ секілді.

Қарғаш жүзін төмен салған бойы, қолындағы алтын жүзікті айналдыра отырып, тағы да Нұргүл жайына ауысты:

— Сондай зейінді. Күні-түні қолынан кітап түспейді...

Нұргүл көзіне мақтағанға қысылыңқырап қалған секілді. Реңді нұрлы жүзіне қан тепті. Сызылып, биязы тұрды да сыртқа беттеді.

— Есіл-дерті Алматы. Сонда барып оқимын дейді. Қарсы болғым келмейді. Өзім оқи алмай қалған соң, оқығанын, сіз секілді ғалым болғанын тілеймін.

Орайы келген соң:

— Есінде ме, қол ұстасып оқуға кетейік дегенімде, мойныңды бұрмап едің. Енді Нұргүлді жібер. Бас-көз болып жүрерміз, — деп қойдым.

Қарғаш іркіліп тағы да біраз отырып қалды. Ажымды өңі ойлы, байсалды.

— Рахмет оныңызға... — деді бір кезде. — Келмеген соң, біздей жесірді не қылсын, ұмытқан ғой деп едім. Жоқ, өткен күннің лаулап жанған отынан көңіліңізде әлі де бірдемелер қалған екен, Сапар. Ризамын. — Осыдан кейін Қарғаш өзгеше толқып, шешіле сөйлеп кетті. — Жесір болғанмен жаман тұрмаймын. Өз тапқаным өзімізге жетеді. Бір кезде үйімді сәндесем, киім кисем, кілем жинасам деуші ем. Осы әлсіздік мені жарға да апарып жықты. Осы күні барды разы етем. Жоқты іздемеймін. Тіпті өмірде ана екі қарғаны жеткерсем дегеннен басқа түк тілегім де жоқ. Басым да, кеудем де құр қуыс. Селт етпейді. Өзіме қызыға ма, болмаса үйіме қызыға ма қырындайтындар да, көз салатындар да бар әлі де. Жас кезде аңғырттықпен қолдан сусытып алған асылды енді егдейген соң қайта іздеп қайдан таба алармын, несіне әуре болам деймін бе, біріне мойын бұрғым келмейді. Сөйтіп баяғыда өліп, көңіл шырағын әдейі қолдан сөндіріп, құр сұлдерім ғана тірі жүргенінде сіз келді дегенді естідім. Естідім де, ұйқы-күлкіден айрылдым... Көрсем деуші едім көптен бері. Алдыңыздан өтіп, кешірім сұрасам деуші едім. Жатқызбаған да, ұйқы-күлкіден айырған да осы арман. Адам жас кезінде, албырт кезінде ненің қадірін білген? Ой-ақыл көзін терең жіберіп не нәрсені түсінген? Сайтан көбелекше жылтырағанды от деп санаппыз да тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді елемей теріс жолмен кетіппіз. Осы күні бір нәрсеге қайранмын, сонша ынтығып, сонша от болып тұтанып, қатарымда жүріп, тіпті қолымнан да алмапсыз ғой, жеңіл мінезділіктің сынығын да көрсетпепсіз. Түсіне алмаппын мен соны. Сол түсінбегендігімнен болар, қысылған сәтте хат жазғаныммен, соңымнан іздеп келер деп ойламаппын. Сенбеппін. Соныма өкінем. Өмір бойы орны толмайтын өкініш. Адамдар неге түсінбейді екен, осы бірін-бірі, бір-бірінің жүрек түбіне неге тереңірек бойламайды екен осы?

Көңілдің қандай екенін танып, жүрек сырларын білуге тырысса, адалдық та, арамдық та жарық күнге шыға келген болар еді ғой. Сонда адаспаған да болар едік қой, — деп тоқтады.

Қарғаш бұрын мұнша, сөзшең, мұнша ойшыл секілді көрінбейтін еді. Тегі, өмір жолы үйреткен ғой деп шамалаймын.

Ие, өкінеді. Шын өкінеді. Түсінем онысын. Қарғашты түсінбеген күнім жоқ менің. Түсінгендігім, сүйгендігім сондай, тіпті сонау бір жылғы қаңтарда Қарғаш деп қайтып келгенімде «жайым осы, ендігісін өзің біл» деп алдымнан шықса, не қылмысы болса да, ойланбай-ақ кешіріп, ыстық құшағымды жайған болар ем ғой, әттең ол ғой түсінбеген. Өкініштен не пайда бірақ. Пайдасы болса, менің көңілімде де талай «әттегене-айлар» бар. Бір кездегі тәкаппар сұлу Қарғаштың енді менің алдымда алғаш рет ағынан жарылып, кішірейе сөйлеп отырғанында, сол «әттегене-айлар» дән салып, көктей бастаған секілді.

Өкінем, ауылда жақсы адамдар көп еді. Солармен ақылдаспағаным өкінем. Рас-ау, бірер жас үлкен болса да, құрбы қатарындағы Қайыржанға неге айтпадым? Сағитпен неге сөйлеспедім? Айтқан болсам, ақылдасқан болсам, кірісетін еді олар. Іс те басқаша шешілетін еді. Тіпті бәрін қойып, өкілге неге бармадым десейші. Қанша қатал десең де, адам ғой, түсінетін еді. Қарғашты шақырып алып ұрсар еді, көңдірер де еді. Әй, көрінгеннен қысылып, жоқ нәрсені намыс көріп, қызарақтап қалатын, беті ашылмаған балалық шақ-ай десеңші, мықтап соқтым деген кездігіңнің да жарықшағы көп болады-ау, қайтсе де.

Мен үшін сайрап жатқан тағы бір төте жол бар еді. Осы күні айтылып, жазылып жүргеніндей ауылымның кемкетігін көре келсем... Алға ұмтылатындарды өз төңірегіме топтастырып, қиындық атаулыны қиратып жоя келсем... Партия ұйымына арқа сүйеп, комсомол ұйымының ұйтқысы болсам... көзге түсер ем. Қарғаш та онда ешқайда кетпейтін еді. Қайтесің, халық қамын ойлап, сананың биігіне көтеріле алмаппын ол кезімде. Бәрін де өз сезіміме бағындырып, жатсам, тұрсам да «Қарғаш! Қарғаш!» — деп жүре беріпшіін. Өзімшіл болғаным жоқ, бірақ өзгенің де қамын ойлап жарытпадым. Өкіл ұрысса, шам көретін түгі жоқ. Осы мінезімді біліп ұрысты. Арман етем: осы ақыл-біліміммен, мол өмір тәжірибесімен сол күндеріме қайта оралсам, ең

алдымен, ел жайын ойлар ем. Өрелі азаматтың қатарына қосылып, халықты соңымнан ертер ем деймін. Әттең ол күндер қайтып оралмайды. Оқасы жоқ, өмірде мен секілді сана сезімі кешеулеп оянатындар да бар ғой. Адам туа коммунист болмайды. Жүре болады. Санадан жырақ, сондай бір алаңсыз, балаң, шикі кезінді елемей үнемі қағас қалдыра берсең, саналы кезіңнің қызығы кетіп, жасанды болып та көріне ме деймін. Расында да, өткен албырт кезімнің бояуын сырлап, болмағанды болдырдым, істемегенді істеттірдім деп әсіре қызылданып, несіне көкімін?! Өйтсем, оның өзі де бір оғаштық болмай ма! Осы күні шығып жатқан санаусыз кітаптардың бас қаһармандарына бас жоқ, көз жоқ, босқа еліктеп, «тасты жарып жол салдым, тауды бұзып каналдар қаздым. Құрағытқан далаға су жіберіп, шөлейтті көкорай шалғынға, мәуелі баққа айналдырдым, адасқанға жөн сілтеп, тура жолға салдым, сүрінгенге ақыл айттым, жебедім», деп сәуегейсісем, Сұлуқиядағыларға не бетімді айтам? «Өтірігіңе жол болсын, ол кезің белгілі еді ғой бізге» — десе не деймін? Қой, өйте алмаспын. Ерлікті, соңынан жұртты ерте білушілікті талап ететін заманымыздың жақсы нышандарын, асыл мұраттарын арзан жол тауып саудаға салар жәйім жоқ. Ұят тіпті. Ерте оян, ерте піс, ел баста, немесе кеш оян, кеш піс, көпке дейін өз басыңнан аса алмай жүр, әйтеуір ұстаған. жолың адал, ішкі сарайың сау, бағытың дұрыс болса, қашанда халқыңа пайдаң тимей қалмақшы емес.

...Күн батты. Күндізгі аңызқтың уыты қайтып, қоңыржай самал тұрды. Манағы балапан бақтың ішімен келем. Мен кеткен кезде ғана жаралса да, енді азамат болып қалған өз аулымның бейтаныс жастары топ-топ болып, екеу-екеу болып олар да қыдырады. Баяғы біздерден киімдері де өзгеше, сән-салтанаттары да бөлек. Анық би алаңында да жігіт пен қыздар көп.

Бақтан жастық күйі шалқиды.

Жүріп келем, соларды іштей қошаметтеп, қуанып, шалқып келем.

Міне, мына бір скамейкада басқалардан жырыла шығып екеу отыр. Жас қыз, жас жігіт. Бүгінгі күннің Қарғашы. Бүгінгі күннің Сапары. Көңілім соларға ауады. Әрі өтіп, бері өтіп жүріп, үндерін естігім келеді. Түсінемін оларды. Жүректерінің лүпілін түсінем.

Бала жігіт өзге дүниені ұмытып кеткен секілді, беріле сөйлеп отыр. Ал қыз, болса, байсал тыңдайды. Менімен шаруалары жоқ. Бір өткенімде жігіттің:

Айтшы, жаным, бірдеме деші! — дегені құлағыма келді.

Аяп кеткендеймін. Сол үн көкірегімнен жаңғырықтауып: «Бірдеме деші, бірдеме деші!» — деп сан рет қайталаймын.

Жігіт, сен кімсің? Бұл жерде «жаным!» деп отырғаныңмен қуыс кеуде, жалған сөзімнің иесімісің? Әлде арың таза, жаның таза, азамат болғалы тұрған өренбісің? Жас уыз қыз бала, сен кімсің? Адал жар болып, сүйгенінді аялауға жарайсың ба? Әлде «соқпа дерттен өлер деймісің?» дейтін айнымалы, ұшпа мінездің бірімісің? Кімдерсіңдер? Ұстаған жолдарың қайсы? Тазалық-адалдықтарың қандай? Болашақ армандарың не? Білгім келеді. Сұрағым келеді. Байқамаған болып қастарына барып отырам. Сәл ыңғайсызданыңқырап қалған қыз сызылып тұра берді. Жігіт те түрегелді. Екеуі қатарласа жүрді. «Не іздеп келді қасымызға? Не жоқ екен үйінде бала-шағаларының қасында отырмай» деп бара ма? Десеңдер дей беріңдер. Бір кезде мен де сендер секілді жас болғам. Кеудемде шалқып алғашқы махаббаттың оты да жанған. Бірақ аялар шын иесі болмады. Соған мен де өкінем, әне, терезеден осылай қарап, сендерге қарап сәл ойланып қалған Қарғаш апаларың да өкінеді... Кенет дауыстап тоқтатып, шақырып алғым келді оларды. Шақырып алып: «Сыйласа көріңдерші, шырақтарым! Біріңнің бірің жан дүниелеріңе тереңірек үңіліп, ұғыныса біліндерші! Жер қазасыңдар ма, мал бағасыңдар ма, болмаса, әлемнің кең қиырларына жол салып, жаңалықтар ашасыңдар ма, ол өз алдына, жүректеріңді шын тулатқан асыл махаббаттарың болса, жас нәрестеше әлпештеп, аялай көріңдерші! Адам әманда жоқты іздейді. Барды, молды «бар екен, мол екен» — деп ойламайды. Іздемейді. Сендер де сондайсыңдар. Бойларыңда шып-шып, шүпілдеп тұрған мөлдір сезім бар. Мол сезім. Соны абайсызда білместіктен төгіп ала көрмеңдерші! Ен табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол. Жүрек біткеннің бәрінде сол асыл махаббаттың оты лаулап тұрса, жарқырап күн де шығады. Жасанып көктем де келеді. Жылатып алмандаршы сол асыл нәрестені!» — дегім келді. Бірақ баяғы бір ұяндықтың салқыны соқты ма, шақырып ала алмадым. Айтайын дегенім көңілімде кетті.

1965 ж.

ИТ АШУЫ

Бірінші тарау

АЙҚАС

1

Айналасын барақы тау қоршаған қан жайлау бүгін сондай бұлыңғыр. Ұлпа мұнар дым бүркіп тұр. Шүйгін жайылымды еркін төстеп, шайлыққан қой отары өрістен ерте оралған. Жеңіл қалқан тал шарбақта бырт-бырт күйсеп, жайбарақат ұйлығысады. Қақпа алдында бетін үй жаққа беріп ақ тұмсық қара ит жатыр. Көзі есікте. Күнде далада, жерошақта лаулап жанатын от бүгін киіз үйге, темір пешке көшкен. Әлде қызылсырады, әлде қадірлі бір қонақ келеді, қайтсе де үй иесі келе салып бір тоқтыны алып ұрған еді. Қазір қазанда бүлк-бүлк ет қайнап жатыр. Қой жақтан шығатын үйреншікті шуаш исіне араласып, жас сорпа иісі мұрынды қытықтайды. Бірақ ақ тұмсық қара ит тоқмейіл, селсоқ. Әлгінде ішек-қарын тазалаған кезде үй иесі қомақты бір қан-жынды «еңбек сенікі, мә, Марғау!» — деп лақтырып тастаған.

«Марғау» дегеннің мағынасын қара ит түсіне бермейді. Әйтеуір күшік кезінен бастап құлағында осы сөз: Марғау. Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Мә-мә-мә! Марғау, Марғау! Айт-айт! Не бермесін, қайда жұмсамасын, әйтеуір «Марғаусыз» рет жоқ. Содан барып осы сөз ақ тұмсық қара иттің құлағына сіңіп кеткен. «Марғау» — деді, бітті,

құйрығын былғандатып атып тұра келеді. Ит көзінде сұрау: кәне, не берейін деп едің? Қане, қайда айтақтайын деп едің?

Осы үйдегі жандардың бәрінде де осы секілді өз үлесіне тиесілі бірді-екілі аттары бар. Мәселен: үй иесі — селдір мұрт, еңкіштеу келген, ашаң, қара кісіні сырттан келгендер «Лезбай» немесе «Леке» деп шақырады. Ал үй иесінің әйелі болса: «Әй», «өй», «әлгі», — деп, немесе көңілі түскенде «біздің үйдің кісісі» — деп атайды. Балалар жөні бір басқа: жыласа да, қуанса да — «әке, әке!». «Әке» — Марғауға сондай жылы. «Әкелеген» бала даусын кейде «кәкәлеген» екен деп атып тұратыны да бар.

Бұл үйде бала саны үшеу: үлкені — Қанат, әлдеқашан оқу бітіріп, әйел алып, бөлек үй болып кеткен. Қазір Алматыда әлдебір ғылыми институтта әжептәуір іс басында. Одан кейінгілері — Дабыр, Адыр — тым жас балалар. Қанат пен бұлардың арасында талай нәресте болды деседі, бірақ бірде-бірі тұрақтамапты, туа өле берген. Кейде Лезбай қажыған бір сәтінде: «Қанат болса, жайына кетті, қалғандары жас, Көшенім мен Есенім тірі болса бүйтіп жалғыздық көрмеген болар едім ғой. Әйтеуір жанға медет, сен барсың», — деп Марғаудың басынан сипалағанын ақ тұмсық қара ит талай көрген. Қанат, шынында да, алыста жүрсе керек, ай аралатып қана келіп кетеді. Ал қалған екеуі қашанда Марғау алдында. Содан ба кім білсін, әйтеуір ақ тұмсық қара ит оларға еркін. Бала қолындағы нан, май, дәмді сүйекті алғысы келсе, іркілмейді. Бергісі келмеген бала пиғылы сезілсе, ырылдайды. «Ыр-р-р!» Бұл ырылды балалар өздерінше түсінеді де бірден көнеді. «Әне Дабыррр! — деп тұр». «Жоқ, мені емес, Адыр, — деп сені шаңырған секілді», — деп таласа келіп, қолындағыларын лақтырысады.

Үй иесінің әйелі — ұзын бойлы, тарамыс денелі, әдемі ақ сұр келіншек — Ұмсындық. Жұртпен жылы сөйлесетін, ойнақы, сынық мінездің кісісі. Ұмсындықтың әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңгеленіп келген ат жақты өңіне кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзін төңкеріп тастайтыны бар. Бұл сиқырлы құбылыстың ар жағы немен тынарын Марғау жақсы түйсінеді. Даладан шаршап келген Лезбай болса, тез жадырап, әйелінің арқасынан қағады. Әлденеге айқайлап, аптыға келген біреу болса, әп-сәтте өзгереді де аттан түседі, үйге беттейді. Ал бұл

үйге енген адамның қабақ шытып, реніш білдіріп шыққанын ақ тұмсық кара иттің байқаған кезі болған емес. Содан болса керек, Марғау көбіне келген адамды аттан жұлып алардай «балап қарсы алғанымен, кетер адамға үрмей, сол жатқан күйі қапысыз бақылап, көзімен ұзатып салады.

Бір қызығы, осы үйдегі үш баланың екеуі «Ұмсындық» деп, оның атын атайды. Тек ең кішкенесі Адыр ғана «тәтелеп» шақырады. Себебі: Ұмсындық бұларға өгей шеше. Туған ана Айған арғы жылдың күзінде дүние салғап. Содан кейін кешікпеді, осы үйге Ұмсындық келіп түсті. Түсе салысымен үй ішінің шаңын қақты. Айғаннан Қалған төсек-орынды тасып далаға шығарды да, әлдебір жаққа жөнелтті. Әлдебір жақтан қызылды-жасылды төсек орындарды әкеліп үйге енгізді. Жөнелтілген төсек-орында кісі иісі, кір иісі бұрқыраса, мына келген дүниеде Марғау тұмсығына жат басқа бір иістер бұрқырайды. Осыдан кейін ит құлағы: «Әйел болса Ұмсындықтай болсын. Үй ішіне қыл жұқтырмайды. Өзінен тумаған балалардың үсті-басын қарашы, кіршік жоқ, тұянадай. Тумаған деуге аузың бармайды тіпті», — деген сөздерді жиі шалып қалатын болды. Әрине, бұл сөздердің мағынасын Марғау түсіне бермейді. Бірақ жұрт ықыласының дұрыстығын жадыраңқы қабақтан танытыны айдан анық.

Тағы бір жаңалық: ендігі келетін адамдардың түрі де өзгеше: бұрынғы Айған бардағы қаба сақал шалдар мен басына ақ жаулық салған кемпірлер сиреп, олардың орнын Марғау көрмеген шолақ жең, қысқа етек біреулер келіп басты. Күн демейді, түн демейді, тіпті Лезбайдың баржоғы да есеп емес, келіп жатады, кетіп жатады. Марғау бұларға күні бүгінге дейін көндіге алмай жүр. Алдарынан ырылдап шығады да, көлденеңдеп тұрып алады. Мұндайда үйдегілердің бірі араға түсіп: «Әй, Марғау, кет былай!» — деп қарғысынан ұстамаса, ит алды қатты, кімінді болсын сескентпей қоймайды. Ондайда Ұмсындық бәйек болып:

— Ана итті байла, біреу-міреуді қауып алып жүрер, — деп ескертіп жатқаны үнемі.

Бұрын Айған барда Марғаудың кей-кейде үйге кіріп, табалдырықта жататын әдеті болушы еді. Енді ол еркелік алыстап кеткен секілді.

— Үйге ит кірді деген не сұмдық, ыдысты арамдайды, бар, шығар, — деп бұйырады Ұмсындық.

Бірақ үй иесі самарқау:

— Осы үйдің қара табаны әуелі мен, содан кейін мына Марғау. Қайтесің, жата берсін.

Лезбай осылай жылы сөйлеген соң Марғау алдыңғы екі аяғын созады да, тұмсығын жерге төсеп, досына жылы, қасына сондай қаһар қызыл көзімен үй ішіндегі құбылысты тамыршыша қапысыз бағып жата береді.

Ұмсындық кескініне үйреншікті алыс күлкінің ізін жинайды да, үлкен көзін төңкере қарап:

— Ау, біздің үйдің кісісі, мен сізге не айтып отырмын, әлде естігіңіз келмей ме? Олай болса, мен кетейін, — деп сыпайы дауыспен ауыр салмақ тастайды.

Лезбайдың дымын құртатын осы бір қылық. Сәл қабағын шытып:

— Жә, жә, сен кеткенше, ит кетсін, — деп арбиған қолымен көзіне түскен дәмді қомақтап алады да, Марғаута лақтырады. — Бар, Марғау, далаға шық. Кешікпей соңыңнан мен де жетем.

Лезбай мен Марғау достығы осындай.

Обалы нешік, Марғауды жек көресің деп Ұмсындықты жазғыра қою да қиын. Үйге кіргізбесе, өзінше тазалық-тәртіпті жақсы көргендігі ғана. Әйтпесе, шопан тірлігінде Марғау еңбегінің қандай екенін Ұмсындық жақсы біледі. Әрі бағалайды да. Ерте демей, кеш демей әманда қадағалап, тамақ салып жүретіні де содан. Басқа бір жаққа қонаққа барып келгенде де бірінші сұрағы: итке тамақ салдыңдар ма? Қолы тимей жатқан кезде де: «Әй, балалар, Марғау ашықты ғой, итаяғына ас құя салыңдаршы», — деп қамқорлық көрсетіп жатқаны. Ұмсындық әсіресе Лезбай жоқ кезде ұқыпты. Мал қайырып жүргенде әлсін-әлі кәкәлап, әлсін-әлі айтақтап қасынан шығармайды. Марғау ықыласы да соған орай. Рас, Лезбайға жасайтын еркелігін көрсетпейді оған. Сонда да: «Кәне, не қызмет жасайын, айтшы! Кәне, қай жауыңнан арашалап алайын, айтақташы!» — дегенді танытып, Ұмсындық алдында біршама жерде құйрығын анда-санда бір қозғап қойып, көзін қадап жататыны бар. Бір ретте шопан үйіне үш-төрт қонақ келді. Соның бірі Лезбайдың құрдасы Кенеш деген кісі еді. Әзілі жарасты Кенеш бұрын келген сайын құрдастығын танытып, Айғанды әурелеп, ойнайтын. Сол дағдысымен енді: «Өзім болмасам, Лезбайда не қауқар қалды дейсің, кел бері», — деп Айған орнын басқан Ұмсындықты құшақтай берем де-

генде, тыныш жатқан Марғау атылып келіп, жарып тастай жаздаған еді. Тіпті Лезбайдың өзі араласып: — Марғау, кет былай! Ұмсындыққа келген жау жоқ, дегеніне де басылмай, жұрт тарқағанша арсылдап, төңіректі азан-қазан етіп жіберген-ді. Содан бері біреу-міреу келе қалса, зәрезат болып қалған Ұмсындық елден бұрын мазасызданып: «Ана итті байлаңдаршы!» — деп жатқаны қашанда.

Лезбай анау айтқан алда жүрмесе де, өз ісіне ұстамды, тыңғылықты шопан. Жыл аралатып бәйге де алатыны бар. Бірақ ауызға көп іліге бермейді. Ауызға ілігу үшін көзге түсу керек, көзге түсу үшін әкім-қаралардың тілін тауып, ығынан жүру керек. Шынын айтқанда, Лезбайдың бұл өнерге қыры жоқ. Іздеп келгендері болса, қарсы алады, дегенін істейді. Бірақ өзі іздеп барып, ешкімге қолқа салмайды. Ерінеді. Айған марқұм: «Өйтпедің, бүйтпедің, барып сөйлеспейсің бе, айтпайсың ба түсіндіріп!» деп қыңқылдай беретін. Ондайда Лезбай жауабы келте:

— Тайға таңба басқандай айқын нәрсе, қайталап жатудың қажеті қанша, өздері де білмей ме.

— Әй, жазған-ай, өздері біледі деп жүріп талай үлесіңнен мақұрым қалып келесің ғой.

— Неден мақұрым қалыппын? Бәрі де орнында.

Айған да таласып болмайды.

— Әне, ана Бұзаубайдың көрсеткіші сенен артық емес еді. Сонда да мақталынып жүрген жоқ па?!

— Өткен жылы бізге де бәйге тиген. Ана керегеде ілулі тұрған қызыл кілем сондағы сыйлыққа келген дүние.

— Қалай алғаныңды білем, «Бұл Лезбайдың өзіне емес, итіне берілген сыйлық», — деп Қарғабектің жар салғаны да есімде.

— Ішкен адам не демейді.

— Ішсе де ішіндегісін айтады.

Іс беті тереңге тартқанда Лезбайдың жығыла салатын әдеті:

— Тіпті Қарғабек дұрысын айтады. Ол бәйгеде ит үлесінің бары рас.

Ерлі-зайыптылар арасында бұл жиі қайталанатын сауалдар. Және бір қызығы, осындайда Лезбай әңгімені Айғанға емес, итіне қарап отырып айтады. Содан болса керек, Марғау сөз төркінін аңғаратын секілді, «мақтағаныңа ризамын» дегенді танытып, құйрығын былғандатып қояды.

Марғау ел ішінде лақапқа айналып бара жатқан ит. Сол себепті, оны қалаушылар көп. Тіпті: «Бұзаулы сиыр берейін, итіңді сат», — дегендер де табылған. Лезбай бірақ баспайды.

— Не қаласандар да берейін, жалғыз-ақ итім мен қатынымды қолқаламасандар болғаны. Көңілдерің қалады.

Лезбай сөзінің жаны бар. Марғау бұл өңірде мүлде бөлек жаралған хайуан. Жазды күні осы бір қан жайлауда талай ел тоқайласып, талай иттің басы қосылады. Тіпті кейбір еріккендердің ит таласын қызықтайтыны да бар. Сондайда Марғау алдына ит баласы түсе алмайды. Қандай бір арылдап, жұлқынып тұрған төбеттердің өзі Марғауды көрсе бітті, екі-үш рет айналып, әр жерін бір иіскейді де, басылып қалады. Ал Марғау болса, «өзара ырылдасып, таласатындай не болды осы сендерге, алысқа қараңдар!» — дегендей мойынын ілгері созып маңқиып тұрып алады. Оның осы бір тұрысын түсінбеген төрт аяқты бір туысы табыла қалса, Марғау ауыз салмайды, артқы аяғымен бір-екі рет жер тартып, топырақ лақтырады да, жақындай беріп, кеудесімен соғып жібереді. Ана тентекке осы да жеткілікті. «Өзіме де осы керек еді, сазайымды тарттым» — дегендей, құйрығын қысып алады да жымып отырады.

Мұндайда Лезбай даусы көтеріңкі.

— Әкел, бәйгемді беріңдер!

— Иттер таласқан жоқ, бәйгені қалай алмақсың?

— Итің екі аунап тұрды. Ол аз ба саған?..

— Өй, сенің итіңде бір сиқыр бар. Таласам деп келмейді.

Лезбай мәз болып, қарқылдап күледі.

— Менің итім ит алмайды, қасқыр алады...

Міне, Лезбай иті осындай.

...Кенет Марғау тұмсығын көтерді. Өлгі бір таныс иістерге араласып, басқа бір жат иіс келетіндей.

Ит тұмсығын жел жаққа бұрып, ұлып басылды. «Сақтаныңдар, бір сұмдық жаман иіс жақындап келеді» дегені. Денесі түршікті. Бүкіл орамды бензин иісі алып барады. — Марғаудың жек көретін иісі.

Ит қарғып тұрды. Бетін жол жаққа беріп, екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үріп қойды. Бұл оның — «маңайға жоламаңдар! Мұнда мен бармын», — дегені.

Бірақ бұл үрісті үйдегілер өзінше түсінсе керек.

— Ит үрді, келген болар? — деп Лезбай, оның соңынан Ұмсындық жүгіре шықты.

Осы кезде төменгі беттен қалқайып жүк машинасы көрінді. Гүріл естілді. Марғау атып тұрып абалай тартты. Лезбай даусы өктем:

— Марғау! Қайт былай! Ұмсындық та қосарланып жатыр.

— Біреу-міреуді жазатайым етер, байлап қойсайшы.

Ақ тұмсық қара ит осындайда үй иесін түсінбейді — кім, не пигылмен келе жатыр? — Қайдан біледі? Қымс етсе жеку: қайт кейін! Кет былай! Ал кетсе кете салады. — Мысы құрыған Марғау қайтып оралды да, иесінің аяғына келіп жатты.

Әлгіндей болмай-ақ машина келіп тоқтады. Кабинадан орта бойлы семіз қара жігіт түсті. Қызық, үрген мес секілді буылтық-буылтық. Лезбай жайшылықтағы жайбасарлығын жайына қалдырып, қалбалақтай барып қолын ұсынып жатыр:

— Түсе қалындар. Хабар кешірек жетті. Сонда да бәрі дайын, күтіп отырмыз.

Жігіт қолы селқос созылып, ерні ғана жыбырлады. Не дегенін Лезбай түгіл, сақ құлақ Марғау да ести алған жоқ.

Кейінірек тұрған Ұмсындық еркінрек басып алға шықты.

— Қайным-ау, көптен бері көрінбей кеттің ғой тіпті. Бұл қалай, ағанды біржола ұмытқаның ба сонда? — деп қонақ пен күйеуіне кезек қарап күле, еркінсі сөйледі. — Сен келеді дегенге мына кісіді ес жоқ: «Шайыңды қой, етіңді тезірек пісір». Соншама әбігерленетін не болып еді дейім. Ерегістірсең шай да қоймаймын, ет те аспаймын.

— Сабыр, сабыр, бәйбішесі! — деді Лезбай Ұмсындықтың асыңқырап бара жатқанын байқап.

Қара жігіт кілт өзгерді, ұмтылып барып, қолын Ұмсындыққа күле ұсынды.

— Ашуыңызды қиыңыз бір жолға, жеңешесі. Бұдан былай ат ізін суытпай келіп тұратын боламыз. — Қателік осылай жөнделеді.

— Е, бәсе, сөйтпесең ат-шапан айып тартасың.

— Жә, енді үйге бар да, тамағыңды әзірле, — деп Лезбай аздап қарсылық білдірді.

Ұмсындық қонаққа көзін төңкеріп бір тастады да, болар-болмас күрсініп үйге беттеді.

Марғау бұл қараны да жақсы біледі. Әманда Лезбайды ығыстырыңқырап, өктем сөйлеп жүретін Қарғабек деген жігіт. Бұрын Айғанның барында айында, жылында бір-ақ көріне салып, жоқ болатын еді. Ұмсындық түскелі келуді жиілетіп жүр. Сөйтсе де жеңешесіне жақпай жатыр, неліктен? Бұл, әрине, Марғаудың ақылы жете бермейтін шаруа.

— Ал жаңа жерге қашан көшесің?

Лезбай даусы қатын дауыстанып жіңішке шықты:

— Қареке, өзіңе қарап отырмыз ғой.

— Не қарайтыны бар, дайындала бермейтін бе кісі деген. Ауызға қашан шайнап салады деп қарайсыңдар да отырасыңдар ылғи.

Шопан күмілжіңкіреп қалды. Дүниеде жанға теңгермейтін Лезбайға осылай сес көрсетіп, сыздана келетін осы мес қараны Марғау жек көреді. Қарғып тұрып, қара санға ауызды көме салар ма еді! «Сен өзің кіммен, қалай сөйлесіп тұрсың», — дегендей ырылдай бастады. Сол кезде Қарғабектің көзі ит көзіне түсті. Сондай ашулы, қып-қызыл, шошынарлық көз.

— Әй, мына итіңнің түрі жаман ғой, тіпті. Алып кетші кәпіріңді.

Лезбай итінің қарғысынан алды.

— Келіп жүрген адамды таниды, қаппайды.

— Қаппай-саппайынды білмеймін, тайыншадай екен құрғырың!

Лезбай мәз бола күлді.

Үйден Ұмсындық даусы шықты:

— Байлап қой деп едім ғой мен саған. Біреу-міреуді жазатайым етеді.

Лезбай әйел сөзіне құлақ асты. Итті қой шарбағына апарып байлады да, қонағына қарады.

— Ал үйге жүріңдер. Қарғабек машина жаққа бұрылды.

— Ау, түссендерші.

Машина үстінде отырған екі жігіт қарғып жерге түсті. Қарғабек таныстырып жатыр.

— Мынау бала — құда бала, мынау бала — жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Демалысқа ауылға келген екен. «Жайлауымызды көріңдер», — деп әдейі алып шықтым.

— Ә, бәрекелді. Дұрыс болған. Жайлау аралап, бой көтергендерің жақсы.

Екі жігіт Лезбайға қол беріп амандасты.

— Баспаймын, — деді ұзын мойын шүңірек көзді.

— Таспаймын, — деді аласа бойлы ақ сарысы.

Қарғабек түсіндіріп жатыр.

— Лезбай бізге аталас ағайын. Оның үстіне қақ-соқта жұмысы жоқ, қойған жеріңнен табылатын сенімді адам.

— Ал ас дайын, үйге кіріңіздер.

Қонақтар дабырласып үйге беттеді.

— Төрлетіңіздер! — деген Ұмсындық даусы айқын естілді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, әлгі итті байладың ба?

— Неге мазасыздандың? Байладық.

— Біздің үйдің кісісі осы ит десе жанын береді. Келген-кеткенді қауып алар-ау деп ойламайды, тіпті.

— Өзі де итім-ақ екен. Қасқыр алатын-ақ шығар? — деді жас қонақтың бірі.

— Қасқыр алады деген сөз бе, тәйірі. Менің итім жолбарыс та алады. Өткен жылы бір топ ұялас қасқырдың ортасына түсіп, содан да аман қалған, — деп Лезбай көтеріліп қойды.

Кенет бұрқ етіп тағы бір жат иіс шықты. Марғаудың тағы бір ұнатпайтын иісі — арақ иісі. Шыны сылдырлады. Дауыстар зорая бастады. Солардан бөлініп, Ұмсындық даусы сыңғырлап айқын шығады.

— Алсайшы, қайным-ау. Жаманнан жарты аяқ ас қайтады дегендей... Жас қозының еті, жеңдер.

— Ал, жеңеше, өзің де алып жібер.

— Жеңешен әлдеқашан-ақ жұтып қойған, қайным. Кезегінді өткізбе.

Енді Қарғабек даусы жырылып шықты.

— Жеңешем менің сөйтеді. Әттең, мына секілді шалшапқытқа қор болып жүргені болмаса, азамат қой. Ал кәне, жеңгеміздің денсаулығы үшін алып тастайық.

— Ал кеттік!

Тағы да шыны-аяқ сылдырлады. Марғау қарғы бауын сүйретіп былайырақ барып жатып еді, киізі апшып кейін кеткен босағадан үй ішіндегілер айқын көрінді: Лезбай төменде оңашалау қалыпты. Төрде екі жас қонақ. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық. Сорпа сапырып жатыр. Екі бала қазан арасында: Үлкені бірдемені шұқып жеп әлек. Адыр ұйықтап қалғанға ұқсайды.

Арақ ішкен соң ұзын бойлы шүңірек көз қонақтың тілі шығайын деді:

— Қараеке-ау, шал-шақпыт дейсің. Лекең әлі қарап тұр ғой, — деп бір пәленің басын сабақтап қойды.

— Шал-шақпыт емей немене, қанша сүйресең де ілгері бір баспайды, төрт табандап жатқаны.

Енді аласа бойлы ақ сарысы киліге кетті.

— «Төрт табандап» деп қалай кемсітесің кісіні! Екі табандап десең бір сәрі. Төрт табан малда ғана болады.

— Ай, мына Таспайдың қуын-ай! — деді Ұмсындық шамданыңқырап. — Қарғабек дұрысын айтып отыр. Біздің Лекең жарықтық ұмтылмайды ғой. Ұмтылса, әлдеқашан-ақ герой болып кететін еді ғой.

Қарғабек қыза сөйледі.

— Жұрт жүз елу бес қозы, жүз алпыс жеті қозы, жүз сексен қозы... деп уәде беріп жатады. Ал мына шал болса: «басқа бас» деп сіреседі де қалады.

— Басына бас қосу да аз шаруа емес-ау, жігіттер, — деп түйді Лезбай.

— Әне, айттым ғой. Әй, шал, сен осы ең алдымен, осы бір кертартпа пиғылдан құтылуың керек. Осы пиғылдан құтылсаң, жүз елуді де, тіпті жүз сексенді де ала аласың, — деп Қарғабек қыза сөйледі.

Лезбай осындай бөспе сөзді ұтнатпайды. Төтелеп кетті:

— Қалай ала алам? Жаздың ыстық-суығы бар, қыстың қалың жауған қары, көк тайғағы бар. Мал іш тастамай тұрмайды. Өлім-жітімі, ит-құсы тағы болады. Қалай алам сонда?

— Жұрт қалай алады?

— Оны менен сұрамай-ақ қой, Қарғабек. Жұрттың қалай алатынын сен де білесің, мен де білемін. Өйтіп көрсеткішке ие болмай-ақ қойдым.

Қарғабек мықты бір дәлел іздеді ме, ойланып қалды.

Марғау Қарғабектің күмілжіп, иесінің үстем шыққанына разы болды білем, тұмсығын көкке беріп бірер рет «ап-ап!» деп тынды.

Қарғабек байсалды.

— Қазір біздің алдымызда үлкен мақсат тұр. Қой басын елу миллионға жеткізуіміз керек. Үкімет талабы осы.

— Қостанайлық бір қыз «алпыс миллионға да жеткізе аламыз» — деп уәде берген, — деді Баспай мен Таспай жарыса сөйлеп.

— «Қой басын елу миллионға жеткізіңдер!» — десе, баржоқ мүмкіндік ескерілген мамандардың есебі болар. Ал сол жерде мінбеге шығып алып, алпыс миллионға жеткіземіз деп айқайлаған қыз енесінің бәтегіне сүйеніп айтты ма екен?

Екі жігіт шегі қатқанша күлді.

— Байқаймыз, Қареке, Лекең сөзге алдыратын емес.

Қарғабек қабағын түйді.

— Қызда айып жоқ. Еш есепке сүйенбесе де, ұран тастады. «Алпыс миллион!» — деп айғайлап жүріп, үкімет талап еткен елу миллионды шығарсақ, бірдеңеміз кете ме?!

Лезбай шоқша сақалын қайырып апарып ерніне жымқырды. Ашуланған секілді.

— Түсінбеймін. Бұрын арық айтып, семіз шыққанға не жетсін деуші еді. Сендердікі басқаша. Семіз айтасыңдар да, арық шығарасыңдар.

Ұмсындық күйеуіне жақындады.

— Ішкен кезде әдетің-ау, таласа кететін. Қонақтарыңа алдырып қоймайсың ба?

Лезбай артығырақ кеткенін енді байқап, зорлана күлді.

— Ойбай-ау, солай екен-ау. Ал мына екі інішектің денсаулығы... деп жіберейік...

— Десек, дейік.

Байлаулы жатқан Марғау ыңырсыған секілді бір дыбыс шығарып, есінеп қойды: осы бір ішкілік құмарлығында не қасиет бар екен? Ақылы жетпейді. Ішіп-жемнің бәрі табиғат талабы. Шөлдесең су ішіп, аңқанды басасың. Орта қарынды ет жеп толтырасың. Ал осы арақ деген пәленің тірлікке не септігі бар? Міне, Марғау болса, сол шіркініңді татқан емес. Сонда да өлген жоқ. Ал адамдар болса, ішеді кеп, ішеді кеп! Содан кейін дабырласып сөйлеседі кеп. Жай сөйлессе бір сәрі, қызыл кеңірдек, айқайға барысады ғой, тіпті. Дүниенің тұтқасын қолына алып, талай ғаламат сырларды ашып жатқан ақыл иесінің осы бір қылығы мүлде түсініксіз.

Марғау ойлай алса, осындай бірдемелерді топшылар ма еді, әйтеуір ұзақ жатты.

Кенет радиоқабылдағыш күтірледі. Ит көзін тағы да босағадағы саңылауға қадады. Таспай барып радиоқабылдағыштың құлағын бұрап жатыр екен.

— Израиль самолеттері арандату мақсатымен тағы да Ливан үстінен ұшып өтті.

— Әй, жиен, таста оны, одан да мұнда кел, өлең айтамыз, — деп Қарғабек шалқая беріп сыртындағы Таспайға бұрылды.

— Е, бәсе, — деп Ұмсындық жанып кетті. — Анда-санда бір кездескенде өстіп көңіл көтеріп қалайық та.

Қарғабек басын көтерді.

— Әй, балалар, сендер білесіңдер ме, мына Ұмсындық жеңгелеріңнің даусы бар ғой, сыңғырап тұр. Әнді осы жеңгелеріңе салдырайық.

Ұмсындық қара көзін күйеуіне бір төңкерді де, наздана күлді.

— Қай жөнді дауыс дейсің. Біздің бастан тарақ қалғалы қашан.

— Ал, тыңдайық. Кәне, айтып жіберіңіз.

Лезбай анықтай түсті.

— Жеңгелерің бұрын әлгі немене деуші еді: самодетел ме еді...

Екі қонақ тез аңғарып, тез түзету жасады.

— Самодеятельность. Народная самодеятельность.

— Иә, иә, сол самодетелге қатысып, бәйге де алған.

— Біздің Ұмсындықтың даусы Бибігүл Төлегенованың даусынан бір де кем емес. Лекең жайдан-жай соқтыға ма!

— деп Қарғабек көзін қысты.

Лезбай рақаттана күлді.

— Сол самодетелмен келіп-кетіп жүргенде көзім түскені рас еді.

Ұмсындық сөзі астарлы.

— Ау, шалым, аузыңа тентек су тиген соң, қутыңдап барасың, байқа, қонақтар кеткен соң, баяғы таз кебінді қайта киіп қалып жүрме!

— Ол есептеріңді өзара айырыса жатарсыңдар, ал, көне, ән салып жібер. Лебізіңді естімесек, неге келдік дейсің. Ет пен арақ басқа шопандарда да бар.

— Қайным қолқалаған соң, амал жоқ. Айтсам айтайын. Сөкпеңдер, — деп Ұмсындық қолына шай табақ алды.

Даусы шынында да сыңғырап тұр екен. Әлдебір созымды да назды, мұң аралас бір халық әнін бастап кетті де, қайырмасына келгенде ауыздан шыққан үнді шай табақпен қайырып, ойнатып жіберді.

Алма ағаштың гүлінгей-ай,

Текеметтің түрінгей-ай.

*Өтіп өмір барады-ай,
Ешбір жанға білінбей-ай!..*

Екі жас қонақ мәз болды. Қарғабек сәл үнсіз отырды да, күрсініп қойды.

— Иә, өтеді, өтеді ешкімге білінбей. Ал кәне, осы жеңешемнің даусы үшін алып жіберейік.

Лезбай босаған шынылардың әрбірінің түбін сығалап, абдыраңқырап қалды.

— Апыр-ау, ештеңе қалмаған ба? Ұмсындық, қалған-құтқан бірдемең болса шығар бермен.

— Жоқ болса нені шығарайын? Аңада автолавка келгенде көбірек алып қал дегенімде, тағы да келмес дейсің бе, осы да жетеді деп болмап едің, ал тап енді.

Лезбай желкесін қасыды. Қарғабек даусы өктем.

— Әй, шал, немене сыздықтатып? Бірер шөлмекті артық ала салсаң, дәулетің шайқалатын ба еді? Әлде қаражатың жетпей ме?! Оңда мен берейін.

— Апыр-ай, ә? Жететін-ақ секілді еді. Қой, оңда мен дүкенге шабайын.

Қарғабек шалқая жатты.

— Атпен барып, келгенше қай заман? Мына машинаға мін оңда. Баруың, қайтуың, алуың бар, бір жарым сағат. Бір минут кешіксең, тоспаймыз, көршіңе қарай қоныс аудара саламыз.

— Апырай, ә! — деп Лезбай машинаға мінді. Манадан бері есікті бағып жатқан Марғау бірер рет жұлқынып, үріп тынды.

— Мені тастап қайда барасың? Бірге барам, — дегені.

Лезбай машинадан қолын бұлғады.

— Мен кетем, сен кетесің, қойға кім ие болады оңда? Кешікпей қайтып келем. Жат орныңда.

Марғау бұл сөзді түсінген секілді. Жаман иттерше шәуілдемей қалып қойды.

Жаңбыр былжырап, сылбыр жауады. Қалқан ішіндегі қойлар жайбарақат. Бір ырғақты күйіс қайырады — бырт-бырт. Кеш түсті. Тау жақтан соғып өтер салқын леп қилы-қилы дыбысты, қилы-қилы иісті алып өтіп жатыр — күрс етіп биік заңғарға тас құлады. Өне дүбірлетіп бір жел аяқ аң қашып барады. Әлдеқайдан қасқыр ұлып жатыр. Бір кезде тау астынан аю өкірді. Бір заңғарда құйын тұрған секілді — ағаш басы суылдайды. Кенет мүк иісі, шіріген өлексе иісі жосылып өтті. Марғау бірақ селт етпейді. Өйткені бұл иіс

пен дыбыстардың бәрі де ит құлағы ғана шалып, ит тұмсығы ғана сезе алатын қиян шалғай алыстан келіп жатыр.

Киіз үйдің есігі ашылып, Баспай мен Таспай сыртқа шықты. Марғау ұмтылғысы келіп бір оқталды да, масаңдау екі жігіттің бал-бұл жанып, қызара бөрткен зиянсыз түрін көріп тез басылды. Сөйтсе де ата тегінің дәстүріне бағып, қырағы көзімен іс-әрекеттерін қадала, қапысыз бағуда.

— Төңірек қандай тыныш! Ауа қандай таза! — деп Баспай тамсана керілді.

— Тіпті селкеу шыққан бір дыбыс жоқ!

Марғау ит болмай, адам болса ішек-сілесі қата күлген болар еді. Ит болған себепті бірер рет «әуп-әуп!» — деп қойды: «Оттапсыңдар! Айналаның бәрі жақсы-жаман иіс пен сыбысқа толы. Бірақ оны естіп, сезуте сендердің қабілеттерің жетпейді», — деп ашу-зілсіз әзілдегені секілді.

Екі жігіт шошып қалды.

— Ойбай-ау, мына жерде ит бар екен-ау! — деп кейін серпілді де, әрірек жатқан өзенге қарай беттеді.

Ұмсындық ескертуден кенде емес:

— Байқандар, жігіттер, біздің үйдің иті қабаған ит, жазым етіп жүрмесін.

Ит көзі тағы да үй ішіне түсті. Ұзақты күн далада ойнап, шаршаған балалар жас ет пен ыстық сорпа буындарына түссе керек, отырған жерлерінде қылжиып-қылжиып ұйықтап қалыпты. Қарғабек енді сол жағына қарай жамбастаған. Ұмсындық дастарқанды кейінірек сырып, тізерлесе отырды.

— Сорпа ішпейсің бе, қайным?

Қарғабек қолы Ұмсындықтың мықынына барып қалғанын Марғау анық байқады.

— Ұмсындық секілді тәтті жеңгесі у берсін, қайнысы сескенбейді. Ішіп салады, — деп Қарғабек Ұмсындықты өзіне тартты.

— Әлгі жігіттер келіп қалар...

— Олар аға сырын ерте танып, қылығын бағып өскен балалар. Жаман шалың оралмай, бұл маңайға жоламайды.

Ұмсындық үндемеді. Қарғабек енді әйелді екі қолымен қармап, көтеріле берді...

Өзі өлсе де, иесін жау қолына қалдырмайтын ит атаулының қанына сіңген қасиет емес пе. Сөз төркінін түсінбегенімен, әр қимылды манадан бері қапысыз бағып

жатқан Марғау күнде алдына ас-су салып жүретін Ұм-сындықты жат табанның астында қалай қалдырсын, жұлқына абалады.

— Келіп қалды ғой деймін. — Ұмсындық жүгіріп далаға шықты. Ешкім көрінбейді, келмепті. Лезбай кеткен төменгі бетте қыбырлаған жан жоқ. Қарғабек сөзі де рас екен — Екі қонақ өзенді өрлеп, едәуір алыстап кеткен. Жуыр маңда орала қояр түрде емес.

— Біреу әкетіп бара жатқандай неменеге абалайсың? Жәй жат! — деп итке жекіді де, Ұмсындық үй айнала беріп сәл кідірістеп, ішке кірді.

— Кім екен? Кешіктің ғой? — Қарғабек даусында діріл бар.

— Ешкім көрінбейді.

— Ит неге абаланды?

Ұмсындық ойнақы.

— Оны иттің өзі біледі де.

Қарғабек күліп, келіншекті тағы өзіне тартты:

— Сайтансың ғой деймін... Тезірек келші! Сондай сағындым...

— Қайдам?! Басқа бір тәтті жеңгенді тауып алып жүрмесең. Келуді сиретіп барасың.

— Сенен тәттісі дүниеде жоқ сонда да. — Қарғабек әйелге қарай аунай бастады...

— Шалдан ұят болмай ма? — деді Ұмсындық. Бірақ қарсыласатын сыңайы жоқ. Құмға сіңген батбатқа ұқсап, алпамса дененің астына қарай батып бара жатыр...

Ит тағы да үріп, екі-үш рет ышқына ұмтылып еді, шарбақ талы суырылып кетті. Өз екпінімен бір домалап тұрған Марғау атылып келіп есікті тырмалады.

Босанған Марғаудың үйге оңай кіре алатынын білетін Ұмсындық шыр ете түтсті.

— Ойбай, тұр, Қарғабек! Ит босап кетті, өлтіреді қазір.

— Алқынған Қарғабек әйел сөзіне құлақ қойған жоқ.

— Босанғаны жақсы!..

Осы бір екеу ара қайтарма сөздің ырғағынан бөтен адамның Ұмсындықты жәбірлеп жатқанын анық түсінген ит аяғымен тырмалап есік тиегін ағытты да, Қарғабекті бас салды.

Қарғабек есін енді жиғандай. Жан дәрмен дегенде зорға аунап түсті.

— Мына атаңа нәлет қайтеді?! Өлтіретін шығар.

— Айтпадым ба, мен саған! — деп бәйек болған Ұмсындық даусы енді ащы шықты. — Марғау! Марғау деймін, кет былай!

Бірақ Марғау тыңдамады. Жігіттің майлы жеріне ауызды салып жіберіп, сілкіп-сілкіп қалды. Қарғабек те өлермен. Суға кеткен адамша екі қолын ербеңдетіп итті басқа-көзге төпелеп жатыр. Марғау шымыр, бой берер емес. Ит пен жемтікке айналған адам допша кезек домалап есік көзіне дейін барды. Ыдыс-аяқ салдыр-гүлдір, балалар жылап оянды. Қазан ақтарылды. Ендігі айқас майлы сорпа үстіне ауысқан. Қарғабектің үсті қан жоса. Бір ұрымтал кезеңде Ұмсындық кеп иттің қарғысына жабысты. Босап қалған жігіт ұшып түрегеліп, ілгері ұмтылып еді, түймесі ағытылған шалбары төмен сырғанап, аяғына орала кетті. Табалдырық көзінде Қарғабек үш домалап, өлдім-талдым дегенде далаға шықты-ау, әйтеуір. Жығылса да қарғыдан айырылмаған Ұмсындықты сүйреп, Марғау да сыртқа ұмтылды. Қараса, шалбар бір жақта қалған. Қарғабек өрт ішінен қашқандай, іш киімінің арты жарқылдап салып барады. Ит арылдай ұмтылды. Қанша мықты болғанымен қара жерде кісі сүйреу оңай ма. Ұмсындық зіл қара тас секілді. Марғау арс-арс етті: «Жаныңның барында жібер! Әйтпесе өзінді қан жоса қыламын!» дегені. Бірақ, өлсе босатар әйел жоқ. Соны түсінді білем, жемтігінің құтылып кетерін білген ашулы ит ендігі сәтте арс етіп тұп-тура Ұмсындықтың өзіне бас салды. Қарысқан қол жазылып жүре берді. Марғау қашқын соңынан түре түсті. Осы кезде есік алдына машина келіп тоқтады да, кабинадан Лезбай қарғыды.

— Әй, Марғау, қайт кейін!

Иесінің даусын естіп, Марғау қалт тоқтады. Ұмсындық даусы ащы.

— Табан астында ит құтырды, ит. Мені де, міне, қан жоса етіп тастады. Неғып тұрсың? Өлтірді ғой аналарды. Қайырсайшы кейін қарай! — деп ашылған-шашылған жерлерін жауып тұра берді.

Лезбай итінің қарғысынан алды. Даусы зілді.

— Тырп етсең, жаныңды шығарам, қозғалушы болма!

Марғау дүңк-дүңк етіп үріп тынды: «Мен емес қой кінәлі. Кінәлі ана екеуі ғой. Сені мазақтаған соң шыдай алмадым ғой» деп тұрған секілді Лезбайға.

— Ойбай, байқа, шалым, сені де қауып жүрмесін! Сау емес дедім сау емес. Табан астында құтырып шыға келді.

Міне, көрмейсің бе, күнде тамақ беріп жүрген менің өзімді де алып тастады.

Теңселе басып Қарғабек жақындады. Марғау қайта атылды. Табандап тартқан Лезбайдың өзі сырғанап барып жығылмай зорға қалды.

— Қайтеді мынау? Қой деймін, Марғау!

— Аңдағың құтырған, кәне табанда құрт көзін! — деді Қарғабек.

— Түкке түсінсем бұйырмасын, — деп Лезбай алба-жұлба әйеліне бір, шалбарсыз қалған Қарғабекке бір қарады.

— Түсінбейтін ештеңе жоқ. Сыртқа шығып едім ай-шай жоқ, итің кеп бас салды. Шалбарды беріп зорға құтылдым.

«Шіп-шикі өтірік айтып тұрғаны!» — дегендей Марғау қайта арсылдады.

Қарғабек ашулы. Үй іргесінде жатқан келдекті алып итке ұмтылды.

— Құтырған иттің көзін жоғалтасың ба, жоқ па?!

Бір кәкірдің барын Лезбай сезген болса керек, ашута булыққандай. Аяқ-қолы дірілдеді.

— Жоғалтпасам не істейін деп едің?!

Қарғабек сөзге келмеді.

— Мә ендеше сазайы! — деп жұлқына ұмтылып тұрған итті жамбасын ала беріп келдекпен соғып жіберді.

Ит қаңқ етті. Лезбай келдекке жармасты.

— Әкеңнің ауызы! Жібер деймін. Аянар жер қалған жоқ, қан қылам! — деп бақырды Қарғабек.

— Әй, бала, не деп шатып тұрсың? О не дегенің?

— Дегенім деген! Білдің бе? Итіңді әдейі босатып кетіп отырсың, білдің бе? Масқараламақсың, ә, сөйтіп?!

Мұндай жалаға жаны төзбейтін Лезбай ашуға булықты. Аянар жер қалған жоқ.

— Әкеңнің аузы олай болмайды, былай болады! — деп тоқпақ жұдырығымен құлақ шекеден бірді қонжитып жіберді. Ит талап әлсіреген Қарғабек қалпақтай ұшты. — Айт! Айт! Марғау!

Бірақ Марғау басын сәл көтеріп, ыңырси үргені болмаса, орнынан қозғала алмады.

— Тұра тұр, бәлем. Енді көрінеу итке талатпақ екенсің ғой?! Итке талатқанды көрсетейін мен саған! — деп Қарғабек тұра беріп машинаға жармасты. — Ай, балалар, жүр кеттік. Милицияға барамыз.

Айғай-шуға жүгіре басып келген екі жігіт ештеңеге түсінген жоқ. «Не болды? Не болды?» — десіп қозғала берген машинаға отырды.

Қарғабек шалбары есік көзінде қалды.

2

Лезбай үйі түн ортасы ауғанша жатқан жоқ.

— Құрт көзін құтырған иттің! — деп зарланды Ұмсындық. — Міне, қолымды көрмейсің бе? — Расында да Ұмсындықтың сол білегінде ит тісінің таңбасы. Қан әлі тоқтамапты. — Құтырған ит иесіне шабады деген осы.

— Құтырса маған неге бас салмады? «Қайт былай!» дегенімді тыңдап, кейін бұрылды ғой, — деп Лезбай көңгісі келмеді.

Екі бала екі жақтан шулап қоя берді.

— Марғау құтырған жоқ!

— Марғау құтырды деп тәтем өтірік айтады.

— Құтырған, құтырмағанын сендер қайдан білесіңдер? Жайларыңа бағып, тыныш жатыңдар? — деп, Ұмсындық зілдене сөйледі.

— Мен білем. Ана кісі тәтемді барып бас салып, үстіне шықты. Марғау сосын ыза болды. Мен де тәтемді өлтіреді екен деп қорықтым, — деді кішкене Адыр.

Ұмсындық шыр ете түсті.

— Айдың, күннің аманында не көрініпті кісі өлтіретін?! Қайта мен емес пе иттің қарғысына жармасқан: Соған қарамастан, сүйреп апарып, есік көзіне домалатып кеткен жоқ па?

— Жә, жә! Болды енді! — деді Лезбай ұнатпағандық білдіріп. — Мына сөзіңе қарағанда айқас үйде өткен секілді ғой?! Ал, Қарғабек болса, әлгінде далаға шыққанда бас салды демеп пе еді?!

Ұмсындық жол тауып кетті.

— Далада бас салды. Қарғабек сосын қашып үйге тығылды.

Лезбай үндемеді. «Осы үйдің менен кейінгі естияры сен едің ғой. Не айтасың? — дегендей әкесі Дабырға қарады. Кішкене Адыр байқаған жайдан Дабыр мүлде бейхабар екен.

— Мен әлгінде Марғаудың қасына барып едім, басын менің аяғыма салып ыңырсыды, — деп сөзді мүлде басқаға бұрды.

Адыр таласа кетті:

— Мен анық көрдім: көзінен жас парлап жылап жатты ғой. Сен ыңырсыды дейсің.

Адыр әлгі сөзді бәлелікпен айтпаған секілді.

Ұмсындық енді әлденіп алды.

— Көрерсің, қазір көзін құртпасаң, ертең ауданнан кісі келіп, не атып тастайды, не жынын тексеруге алып кетеді.

Дабыр мен Адыр шулап қоя берді:

— Аттырмаймыз. Бермейміз!

— Біз үстіне түсіп, жатып аламыз!

— Атып көрсін осыдан! Сосын мен барайын да әкемнің мылтығымен олардың өздерін атайын! — деп кішкене Адыр сөзді нығырлап қойды.

— Адыр дұрыс айтады. Әкелі-балалы бәріміз жабылып, Марғауды біз ешкімге бермейміз. «Атамыз» дейтіндер табылса, қолында өлеміз, — деп Лезбай түйе сөйледі.

— Әйтеуір, мен айтпады деме, — деді Ұмсындық сәл басылыңқырап.

Үй іші бірте-бірте ұйқыға ауысты. Марғау ғана ояу. Жамбаста жан жоқ секілді. Қозғайын десе, икемге келмейді. Тілімен ұзақ жалап, жараның қанын тазартты. Неге екені белгісіз, ұлығысы бар. Тұмсығын жоғары созады. Бірақ шама жоқ. Ішкі сарай өз орнында секілді емес. Оның үстіне ұлығанды үй иесінің жек көретіні де жадында. Айған байғұс көп ауырды ғой. Бір ауық түрегеп жүретін де жатып қала беретін. Сондайда үстіне ақ халат киген дәрігерлер келіп, Айғанды айлап алып кетеді. Айған кеткен соң балалар да, Лезбай да жүдейді. Қолынан тамақ алып, ас-су ішіп үйренген Марғаудың да мазасы қалмайды-ақ. Аласұра іздеп, сағынады. Сол сағыныш белгісі ме, кім білсін, шоқиып отыра қалып, көкке қарап ұлиды-ай келіп. Айған дүние салардан үш күн бұрын осы бір дерт Марғауды мүлде меңдеп алған еді. Үй сыртындағы төбенің басына шығып, алып, күн демей, түн демей толассыз ұли берген-ді. Тіпті Лезбайдың далаға жүгіре шығып: «Қара басыңа көрінгір, не болды саған? Кет», — деп жекірген кезі де бар. Соған да қаратпаған. Сондай бір тылсым күш: «Ал ұлы! Ал кәне боздат!» деп жетектей беріп еді. Айнала тып-тыныш, селкеу

шыққан дыбыс, секемді иіс сезілмейді. Сөйтсе де Лезбай үйге кіріп жатса-ақ болды, көкірегіне сыймай тұнып тұрған бір қасірет-қияметті көмейінен тағы да сыздықтатады-ай кеп. Арада үш-ақ күн өтті. Айған дүдие салды. Марғау сонда әлдебір алапат тамұқтан құр сүлдерін сүйреп, зорға шыққандай өлі мен тірі арасындағы бір халде түнді үнсіз өткеріп еді.

Сонда жұрт:

— Ит шіркін, жаманшылықты біледі. Бүгін тіпті дыбыс бермеді ғой, — деп шуласқан.

Міне, тағы да сондағыдай бір кесел жабысқан секілді: көкірегі тағы да тұнып тұр. Бірақ содан босануға дәрмен жоқ.

Кенет маңайды бензин иісі алып кетті. Бензин иісі шықса жақсылыққа апармайтынын білетін Марғаудың денесі дірілдеді. Бір сұмдықтың жақындап келе жатқанын түйсінді ме, әйтеуір бұрынғыша лепіріп үрген де жоқ. Жылай-жылай дымы құрыған нәресте өксігіне ұқсас бір дыбыс шығарды да, сал бөксесін сүйретіп үй сыртындағы өзенге бет алды. Аз-кем уақыт өтпеді, аудан орталығы жағынан машина жарығы көрінді. Соған мотор дүрілі келіп қосылды да, әлгіндей болмай түн тыныштығы бұзылды.

Жақсылық соңы тез қайталанбаса да, мынадай үлкен дүрбелең-шайқас арты қайта оралып соқпай тынбайтынын аз ғұмырында талай байқаған Марғау, жарқабақтан жайлап өзен арнасына түсті де, тастан-тасқа сырғанап, бұлқынып жатқан мөлдір суға бөксесін салып сәл отырды. Қатты шөлдеп, қаталаған соң шалпылдатып су ішті. Енді не істеу керек? Адамға ұқсап өзіне мұндай сұрақ қоя алмаса да, жақындап қалған машина жарығы мен сәт сайын зорайып құлағыңды суырып бара жатқан дарыл-дүріл, қолқаңды атқан жаман иіс — бензин иісі итті жайбарақат қалдыра алмады. Бір басып, екі басып қозғалып еді, су сорған жаралы бөксе жеңілдеп, икемге келіп қалған сияқты. Ит көзі арғы жағаға түсті. Жаңағы «енді не істеу керек» — деген сауалдың жауабын іздегендей еріксіз түсті. Өзінің талай өтіп шиырлаған таныс жағасы, міне, қол созым жерде. Су болса саяз. Су саяз болғап соң қанша гүрілдегенімен ағыны да қатты емес. Тіпті сал бөксені бос тастап екі аяқтап та өтіп кете алады. Осы бір шешіммен Марғау қозғала берді... Сол кезде есік алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, жарықты

кешіп, қараңдап үйге қарай екі адам өтті. Марғау салма-
стан таныды: бірі — жақсы да, жаман да емес, әлдебір дала
шөптерінің иісін бұрқыратып Айғанға келіп жүретін ақ
халат. Екіншісі — үлкен бір жиын-тойларда тәртіп орната
бастайтын, немесе біреу-міреу жанжалдаса қалса, сап етіп
араларына келіп түсе қалатын көк қалпақ.

Қолында мылтығы, үйден жүтіріп Лезбай шықты.

— Әй, әй! Бұл қайсыларың!

— Лезбаймысың? — деп көк қалпақ сұраққа сұрақпен
жауап қатты.

— Иә, мен Лезбаймын.

— Білдей бір азаматты итке талатып, соққыға жыққан
батырдың өзі екенсің ғой?

Лезбай абдыраңқырап қалды.

— Итке талатқанда...

— Жә, жә, не дерің бізге белгілі. Ауданға барған соң бәрі
де анықталады. Ал құтырған ит қайда?

Манағы оқиғадан кейін жұрт аузында қайталана бер-
ген «құтырған ит» сөзі Марғау құлағына сіңіп, жатталып
қалса керек. Көз алдына келдек ұстаған Қарғабек, ашылған
етегін жауып жатып бақырған Ұмсындық келе қалды. Сол
сұрықсыз елестен құтылғысы келді, әлде мына бейсау-
ат жүрген ақ халат, көк қалпақтан қаймықты, әйтеуір бір
қатерді жүрегі сезген Марғау бөксесін сүйретіп судан өтті
де, жарға біткен қалың талдың арасына кірді.

— Құтырған ит қайда деп тұрмын ғой мен саған? —
Сұрақ зілі күшейе түсті.

— Біздің үйде құтырған ит жоқ.

— Құтырмаса, сау адамды неге талайды?

Осы кезде үйден дауыс көтеріп Ұмсындық шықты.

— Құтырмады деп бекер айтады. Қасқыр алатын қадірлі
иті болған соң атып тастайды деп әдейі жасырып тұр.
Әйтпесе құтырғанда қандай. Құтырмаса, күнде сүйек-саяқ
салып жүрген мені қаба ма? Міне, көріңдер білегімді. —
Ұмсындық білегін машина жарығына тосты.

Милиция формалы жігіт пен ақ халат киген әйел жарыса
үңілді.

— Қапқанда да ондырмаған екен.

— Ал кәне, Лезбай, итті тап!

— Ит жаңа осы арада жатқан, — деді Лезбай.

Ұмсындық разы емес.

— Осы арада жатқаның не?! Шақырмайсың ба?! Лезбай үндемеді.

— Мынаған не болған? — деп таңданған Ұмсындық. — Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Лезбай даусы шықпағандықтан ба, Марғау қалыңға қарай жылжи түсті.

Милиция формалы жігіттің қолында қол шам. Ерсен-қарсаң кезеп, о да итті шақыра бастады.

— Марғау! Марғау!

Ұмсындық сүлікше қадалып болмайды.

— Мына кісі шақырмаған соң келмейді ол ит. Ит деген аты болмаса, қулығы адамнан да артық.

— Жынданды деп тұрған жоқсың ба? Жынды итте не қулық болушы еді? — деді Лезбай әйелінің бетін қайтармақ болып.

Көк қалпақ зілдене түсті:

— Тәлкекті қояйық. Ал кәне, итті тап!

Иттің табылмайтынына Лезбайдың көзі жетті ғой деймін.

— Ит жоқ.

— Жоғы қалай? Шақыр кәне!

— Жоқ итті қайдан шақырам?

— Өзің қалай-қалай сөйлейсің? Қалайша жоқ? Лезбай жауабы келте:

— Атып тастағанмын.

— Бекер айтады, — деп Ұмсындық көлденеңдей кетті.

— Біреуге қол жұмсағаның, ит айтақтағаның өз алдына, оның үстіне құтырған итті жасырсаң, қылмысың ауырлай түсетінін қайтіп білмейсің?

— Білем.

— Білсең, итті тап!

— Айтып тұрмын ғой, атып тастадым деп.

Бұл тәжікеден ештеңе шықпайтынын аңғарған көк қалпақты жігіт әйелді ертіп үй төңірегін шарлады.

— Марғау, Марғау Күшім-күшім!

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау зым-зия.

Осы жүріспен аппақ болып таң атты. Иттің табылмайтынына келгендердің көзі енді жеткендей.

Ақ халат киген дәрігер Ұмсындыққа ине салды. Содан соң:

— Ендігі отыз тоғызын күн сайын аудан орталығына келіп жасатасың, — депті.

Кейінгі кезек көк қалпақты жігітте:

— Ал, Лезбай, сен бізбен бірге ауданға жүресің. Үш кісі қол қойған акт, міне, менің қолымда. Ал, кәне, қипа-лақтама.

Лезбай екі қолын артына ұстады да, үн-түнсіз алға түсті. Аз-кем уақыт өтпеді, қызыл белбеулі қара машина бұрылып алып, келген жолымен кері салды.

Марғау аузын ашты. Қансыраған Марғаудың әлде ұлығаны, әлде үргені, әйтеуір ит табиғатына жатпайтын бір дыбыс өзеннің арғы бетінде ұзақ уақыт сыңсып тұрды.

Екінші тарау

ӨТКЕН КҮННІҢ БЕЛГІЛЕРІ

1

Осыдан бес жыл бұрын түннің бір уағында Лезбайдың отарына қасқыр шапты.

Айғанның төсек тартып, жатып қалған кезі. Малдың күндізгі бағымы, түнгі күзеті бір басына түскен Лезбай ақпанның үскірігіне қарамай қой қиынан қалқайтқан қалқаманы айналып ұзақ жүрді де, жылынып шығайын деп үйге кірді. Ортада тұрған темір пешке көмір тастады. Ашылып қалған балаларды қымтады. Содан кейін бойын жылытайын деп ыстық шайды ұрттай беріп еді, қой дүр ете түсті. Жүгіріп шыққан Лезбайдың көргені — қалқамадан қарғып түскен бір қара құлақ қой ішінде ойранды салып жүр. Қимылында қапы жоқ. Бір бұрышқа ұйлыққан қой ішінен нысанаға алғанын атылып барып алқымынан бір-ақ басады да, ілгері ұмтылады. Соңында аяқ-қолы жазылып, серейіп сала берген қойды көресің.

Лезбай қиқу салып қақпаға ұмтылды. Адам тегеуірініне шыдамаған қасқыр қалқаннан бір-ақ қарғыды. Қараса, қабақ қағыста бес тоқты тыпырлап қалған екен. Лезбайға алғашқы келген ой: «Құдай-ау, Ақтөс қайда кеткен? Неге дыбыс бермейді?».

— Ақтөс Ақтөс!

Ақтөс зым-зия. Қойға бірі ғана шапқанмен қасқыр тегі, тобымен келсе керек. Лезбай оны ертеңіне сезді. Үйден біршама жерде қым-қуыт шиырлы іздер қалған. Соның ішінде алысқан Ақтөс ізі де ап-айқын. Аққан қан, жұлынған теріге қарап итінің енді қайтып оралмайтынына шопанның көзі жетті.

Осы оқиғадан кейін Лезбай Алматыда оқуды бітіріп, жаңа ғана қызметке орналасқан баласына хабар салды: қойымды қасқыр қырып кетті. Қайткен күнде де малға абай болатын тегі жақсы бір ит тап. Адам құнын сұраса да іркілме.

Қанатта ес қалған жоқ. Салып ұрып ит базарына барды.

Бұл хайуанның неше бір түрі осында болады екен: шолағы мен салпы еріні, тықыры мен сабалағы, шәуілдегі мен маңғазы, тағы тағылары. Бірі тайыншадай болса, енді бірі егеу құйрық тышқандай-ақ. Мақтауы да соған орай, бағалары да әр қилы. Көзіне дейін жүн басып кеткен бұйра барақ кішкене екі қара итті:

— Венгер овчаркасы пули мен пуми породасынан — деп таныстырды. — Түн баласына көз ілмейтін сақ ұлақтың дәп өзі. Үйіңіздің ығы түтіл, желінен де құс жорғаламайтын болады.

Шеткеріректе кеудесінің жүні түйенің шудасындай жерге төгілген сүйір тұмсық, ала мойын бір қызыл ит тұр. Денесі сондай сала құлаш жүнді болғандықтан ба, тықыр басы тым кішкене көрінеді.

— Шотландия овчаркасы колли, Россияға есте жоқ ескі заманда әкелінген ит. Орыс-жапон соғысында санитарлық қызмет атқарды. 1952 жылдардан бастап Қиыр Шығыс совхоздарында таңбалы бұғы бағуға пайдаланып келеді. Ит-құсқа сақ, күзетке мығым болғандықтан колли Қазақстанның қойлы аудандарына да тарай бастады, — деп зарлап тұр ит иесі.

«Қазақстанның қойлы аудандары...» дегенге Қанаттың көңілі жылып сала берді.

— Пайдаланған дегенде... қалай өзі қасқыр ала ма?!

— Алғаны сол, қырып салады.

Біреу Қанаттың жеңінен тартты.

— Саған шын қасқыр алатын ит керек пе?

— Иә, шын қасқыр алатын ит керек.

— Ендеше, міне, мына овчаркадан артық итті таппайсың

— Кавказ овчаркасы.

Енді біреу көлденеңдей кетті.

— Шығыс Европалық овчарка тұрғанда Кавказ овчаркасы деген не, тәйірі!

— Нағыз қырып сал деп Азия овчаркасын айт.

— Жоқ, неміс овчаркасына бір ит жетпейді.

Ит иелері өстіп өзді-өзі дауласып кеткен соң Қанат қай итке ен саларын білмей аңырып қалды.

Осы кезде ит саудасын бағып шеткерірек тұрған жасыл телпекті бір кексе адам Қанатқа жақын келді.

— Сізге ит не үшін керек? Үйге ұстамақсыз ба? Қанат әкесінің сәлемін айтты.

— Олай болса, бұл иттердің бірін де алмаңыз.

— Не себепті?

— Себебі, ересек иттің қалыптасып қалған мінез-қылығы бар. Жаңа жағдайға оңайлықпен көндіге бермейді. Шопан әкеңе серік бола алатын шын қызметші ит керек болса, күшігінен асыраңыздар.

— Ондай күшікті қайдан табам?

— Бір жарты қойсаңыз, мен көмектесем.

Қанат сезіктене қарады: ұсқыны жоқ екен, телпегі мыжырайып кеткен. Көне пальтосы алқам-салқам, сауыс. Тегі пальто қызметінен басқа, реті келгенде төсек-орын қызметін де атқаратыны байқалады. Нұры тая бастаған көзінің алды күлте-күлте. Көмірдің ұнтағы сіңген күс алақан қолында діріл бар. Соған қарағанда кеше тегі, өлтіре ішкен болу керек. Сөзіне қарасаң дүп-дұрыс. Өңі бірақ адам шошырлық. «Оңай жолмен қызметін сатып осындай жерді торуылдайтын маскүнем делдалдар болушы еді. Соның бірі емес пе екен?» Қанаттың осы ойын сезіп қалғандай:

— Рас айтам, әкең өмір бақи разы болып өтеді, — деп қойды делдал.

— Жартыны қалай, қазір берейін бе, әлде кейін аласыз ба? — деп Қанат сынай сөйледі.

— Бері жүріңіз.

Шал алға түсті. Қанат соңынан ерді.

— Ал қайда бармақпыз?

— Мына арадан бір жарты ал. Қайда баратынымызды сосын айтам.

Қанат сәл ойланды да: «Жә, қойшы, қайда қалмаған бір жарты. Мүмкін іздегенімді табармын» деп магазинге кіріп шықты.

Жасыл телпек шөлмекті қойнына сұғып жіберді де, жанып сала берді.

— Анау ит, мынау ит дейді. Сен маңғұл иті мен король догін білесің бе?

— Ит жайында хабарым мүлде аз еді.

— Олай болса, тыңдай бер: дүниеде жойқын екі ит бар. Оның бірі — дог, екіншісі — моңғол овчаркасы. Күш, ірілік, сұлулық жағына келсе король догі бірінші орында. Оның арғы тегі ежелгі гректердің жаутершілік соғысқа пайдаланған жауынгер иті молосқа жатады. Келе-келе дог күзет қызметін атқарды. Европаның ақ сүйектері аңға алып шығып қабан, аю секілді ірі аңдарға салған да кезі бар. Бірақ ерте заманнан бері сұлулығына қызыққан жұрт оны үйде ұстап, мәпелеп өсіріп келе жатқандықтан, дог үй күшік болып кеткен. Жүні тықыр, түбіті жоқ. Сол себепті қыста суыққа тоңғақ келеді. Бұл — оның үлкен міні. Ал моңғол овчаркасының тегі тибет догіне жатады. Өте ірі, өте қарулы, бөтенге елікпейтін, әрі ашушаң, әрі қабаған, өжет те төзімді ит. Бұл тұқымдас ит Ұлы Отан соғысы кезінде көшпелі моңғол шопандарына еріп жүріп Өскемен, Семей аймақтарына тараған-ды. Қазір Шығыс Қазақстан малшыларымен бірге қыстың қақаған бораны мен жаздың аптап ыстығына бірге төзіп, адал қызмет ат қарып келеді.

— Ал осы екі иттің қайсысын ұсынбақшысыз маған? — деп сұрады шыдамы таусылғап Қанат.

Жасыл телпек киген адам Қанатқа күле қаран көзін қысып қойды.

— Ішің білсін. Мен саған елде жоқ бір күшік берем. Бәлкім, оны жасыл телпек экстерьері десең де болады.

Мына сөз Қанатты қызықтыра түсті.

— Есіміңіз кім? — деп сұрады жақынырақ танысқысы келіп.

— Есебі, Иван Иванович десең де болады.

— Қайда істейсіз?

— Есебі, бір мекемеде кочегар десең де, немесе қойшы, сиыршы, шошқашы деген секілді, итші десең де теріс емес. Дұрысына келсек, кинологпын. Иттің жаңа түрлерін тауып, өсіретін мамандарды осылай атайды.

Осындай әңгімемен олар Алматы өзенін бойлап отырып, оңаша бір үйдің ауласына келіп кірді.

— Былай қарай жүріңіз, — Иван Иванович Қанатты ауланың бір бұрышындағы кішкене жер үйге алып кірді.

— Мен итті осындай жылы жерде ұстаймын.

Жауырыны мен жотасында, бүйірі мен жамбасында, сауыры мен мойынында ірілі-уақ бұршақ таңбалары бар тықыр жүнді ақ ит қарғып тұрды. Иван Иванович итті: «Жойқын! Сабырлы бол. Бұл жігіт біздің досымыз!» — деп адаммен сойлескендей қарғысынан алып мойнын сипады.

Жойқын ұмтылып кеп, Қанатты иіскеді. Жігіт жүрегі лүпілдеп кетті.

— Қорықпа, тимейді енді, — деді Иван Иванович.

— Сонда да қарғысынан қысыңқырап ұстаңызшы. — Қанат үй иесінің артына қарай тығыла түсті.

Иван Иванович қарқылдап күлді де, итті қоя берді. Жойқын тұмсығын Қанаттың кеудесіне қадаңқырап ұстап сәл тұрды. Сом темір дерсің. Қорыққаны ма, кеудесіне әлдене батып, ауырып бара жатқан секілденді. Бірақ ит көзінде ашу емес: «Кімсің өзің?» — деген сұрау бардай.

— Біздің Жойқын келген адаммен осылай амандасады, — деп Иван Иванович тағы күлді. Содан кейін итіне қарады. — Ал, Жойқын, орныңа бар.

Жойқын денесімен Қанаттың бөксесін сипап өтіп кері бұрылды.

— Жойқынның бұл қылығын татулыққа шақырғаны деп біл. Иісінді алды. Енді өмір-бақи қаппайды.

Қанаттың жүрегі орнына түсейін деді. Қайран қалды. Ұзын бойлы-ақ жігіт еді. Қарғымай, шапшымай жай тұрған ит тұмсығының кеуделесіп келгенін өмірінде көргені осы. Ит емес, көз алдында көлеңдеп жүрген жолбарыс дерсің.

— Король доғи міне, осы. Шоқтығының биіктігі тоқсан жеті сантиметр. Есіңде болсын, бұл қаншық ит. Ал әлгі базарда тұрған әрлан иттің әулие дегенінің шоқтығы алпыс бес, жетпіс төрт сантиметрден аспайды. Салыстыра беріңіз, — деп Иван Иванович, неге екені белгісіз, «сізге» көшіп, рақаттана шырт түкірді.

Қанат не дерін білмеді. Иван Иванович көтеріле сөйледі.

— Ал, мына Жойқынның енесі Жолбарыстың бойы жүз үш сантиметр болатын. Алакөлдің қамысында өз бетінше қабан алған.

— Ал мынаның не өнері бар?

— Бір-екі рет аюмен тірескені болмаса, мұның өнері онша емес, — деп Иван Иванович қарқылдай күлді.

Қанат та мәз.

— Аюмен тірессе, өнері шынында да онша емес екен.

— Ал мынау Жойқынның әр көрмеде алған «жаман-жұман» медальдары, — деп Иван Иванович саудырлатып бір жәшікті көтеріп алды. — Жаман-жұман десек те бәрі де алтын. Мынау Москвада Бүкілодақтық көрмеде алғаны. Мына бірі республикалық көрмеден. Мынау... Жә, бәрін санап тауысу оңай емес. Ұзын саны отыз шақты.

Бұл кезде ит жылуы әлі қайта қоймаған қалқама пешті айнала беріп еді, ыңырсыған бір дыбыстар шықты. Иван Иванович Қанатты қолымен ымдап сол жаққа қарай шақырды. Жақындап келіп байқаса, пеш тасасында бір-біріне үймелесіп бес күшік жатыр. Тұмсығы мен алқымында ойдым-ойдым ақ бұршақ таңбалары бар, жүндес қара күшіктер. Қанат жақыннан көргісі келіп ұмтыла беріп еді, Жойқын көлденең шықты да, ақырын ырылдап қойды.

— Иттің аты ит. Одан әрі жақындама, — деді Иван Иванович. Осылай тұрып-ақ таңдай бер.

Қанат ұзақ қарады. Бір кезде енесі жақындап келіп жантая бастап еді, күшіктер шиқылдай ыңырсып, Жойқынның сауырына қарай жыбырлай жөнелді. Жамбасында ақ бұршақ таңбасы бар біреуі Қанаттың көзіне ерте шалынған. Сол күшік енесінің бауырына қалғандарынан бұрын жетті де, төске қарай өрмелеп барып, үлкендеу бір емшекке жармасты. Ендігі сәтте дүниенің қайғы-қуанышынан ада ене құшағында ақ сүтті рақаттана борпылдатып, көсіле жатқан құртақандай тіршілік иелерінің ішінде әлгі бір ақ тұмсықтың мүлде ерекше екені бірден танылғандай. Басқаларынан әлдеқайда тұрықты, әлдеқайда ірі, қимылы да басқаларына қарағанда жіті, қағылез.

Қанат ұзақ тұрып ақыры осы ақ тұмсықты таңдады.

— Ау, ит жайында мағлұматым аз деп ең, нағыз қырағы көз маманның өзі секілдісің ғой? — деп таңданды Иван Иванович.

— Қайдам, басқаларынан үлкенірек көрінген соң, ентағып жатқаным ғой.

— Жарайсың, жігітім. Көзіңе ілікпесе, осыны ал деп өзім айтайын деп тұр едім. Бұл ақ тұмсық түбінде бар ғой иттің нағыз төресі болады. Ал соның құрметіне атап жіберейік, — Иван Иванович қойнындағы жарты мен жем-суды шығарып, қолдан қалқайтқан үстел үстіне қойды.

— Мен ішпейтін едім.

— Ауыз ти, дегенмен.

— Жоқ, рақмет.

Иван Иванович әлде өтірік, әлде рас, қабак шытты.

— Онда ақ тұмсықтан күдерінді үзе бер.

Амал жоқ. Қанат ескі жәшіктен қалқайтқан орындыққа кеп тізе бүкті. Иван Иванович колбасаның орауын жазып, столға қойды да, өзі пеш қоймасындағы стакандарды жуа бастады. Ет иісі келді ме, Жойқын салып ұрып Қанаттың қасына қайта кеп, темір тұмсығымен білегінен түртіп-түртіп жіберді.

— Жойқын, байқа! Біз енді жаңа туыс боламыз. — Осы бір күлкілі сөздің аузынан қалай шыққанына таңырқаған Қанат колбасаның бір жапырағын алып жерге тастады. Ит мойнын сәл төмен салып иіскегені болмаса тиіскен жоқ.

— Қара мынаның кірпиязын. Жердегіні жемейтін болғаны ғой? — Қанат колбасаны алып, енді үстел шетіне қойды.

Жойқын үстелге сәл иек артып, тағы да иіскеді. Осы кезде стакандарды алып келген Иван Иванович:

— Ә, біздің Жойқын бөтен адамның қолынан тамақ жемейді. Кім біледі, сен мүмкін ине сұғып, немесе у қосып қойған шығарсың, әлде жем тастап, сенімімізге еніп алып, бірдемемізді қағып кетуіңіз де ғажап емес, — деп қарқылдай күлді. Содан кейін колбасаны өз қолына алып, олай-бұлай қараған болды. — Ештеңесі жоқ, таза колбаса екен, мә, Жойқын, жей ғой.

Жойқын қомағай емес екен. Үстел шетіндегі колбасаны тағы да бір-екі иіскеп барып қылғыды.

— Мынауың бір ақсүйек қой!

— Ә, көрдің ғой, біздің Жойқын осылай, шырақ!

— Жойқынның мақтауы жетті. Ал ана ақ тұмсық не өнер көрсетпек?

Арақ ішіп құрыс-тырысы жазыла бастаған Иван Иванович шешіле сөйледі.

— Байқайсың ба, енесі сондай тықыр, ал күшіктері болса жүндес. Неліктен деп ойлайсың?

— Осы сұрақты мен қойсам ба деп едім.

Иван Иванович маңдайының терін сүртті.

— Міне, гәп осында. Бұл күшіктердің әкесі бір қыста он жеті қасқыр алған барақы жүнді монғол овчаркасы — Таусоғар. Байқап отырған шығарсың. Сіздің алдыңызда иттің жаңа тұқымы. «Жасыл телпек экстерьері» дегенімнің

негізі осы. Әкесі қасқыр алса, енесі аюмен тіресіп, нағашы атасы қабанды жәукемдесе, бұл күшікті түбінде нағыз қырып сал, ұлы иттің өзі болады деп тани бер.

Қанат қарқылдай күлді. Кейде тіпті адамның басқа бір ерекшеліктеріне орай «Ұлы футболшы Пеле», «Ұлы боксшы Мұхамед Әли» — дегеннің өзінде құлағың тосырқар, ақыл мен ойға байланысты ғана айтылатын осы бір ірі анықтаманы енді итке телігенде күлмегенде қайтесің. Иван Иванович жәбірленіңкіреп қалғандай.

— Сенбейсің бе? Осы ақ тұмсықтан түбінде нағыз ұлының өзі шықпаса, басымды алып таста. Күлме, күлме. Жылайтын боласың кейін. Айтпады деме, ақ тұмсық енесіндей ірі де сұлу, ақсүйек, әкесіндей өжет те қарулы, жаудан да, жұттан да тайынбайтын, нағыз сенімді ит болып өседі.

Қанат асыққанын білдірді.

— Ал жақсы, мақтауын жеткіздің күшігіңнің. Төлемі не еді?

Иван Ивапович қылилана бастаған көзін Қанатқа қадады.

— Сен маған ұнайсың. Енді бір жарты қойсаң, ақ тұмсық сенікі.

Қанат қалтасынан ақша суырды.

— Жоқ, мұның болмайды. Әкеліп бер.

Бір сәт Қанат: «Осы маскүнеммен әуре болып жүрем бе» деп ойлап еді, жолбарыстай болып пеш қуысында жатқан Жойқынға көзі түсіп, ол пиғылынан тез айныды.

— Жақсы, әкеп берейін. Бірақ іш деп зорлама.

— Көндім.

Жөнеле берген Қанаттың құлағы:

— Әй, бала, біреу емес, екі жарты: Ит бар ғой, басытқысы молырақ болсын! — дегенді естіді.

Қанат ит иесінің айтқанын істеді. Магазинге жүгіріп барып келді.

— Ал күшікті қалай алам?

Иван Иванович саусағымен ернін басты.

— Үндеме, Жойқын түсініп қалады. — Содан кейін итке бұрылды. — Жойқын, жүр аулаға шығып, аздап қыдырып келейік.

Жойқын атып тұрды. Оңаша қалған соң енесін іздеп қыңсылай бастаған күшіктерге Қанат тағы да көз салды.

Ақтұмсық басқаларына қарағанда әлдеқайда ірі, әлдеқайда пысық екен. Ене емшегін шарқ ұрып іздеген бойы ұяластарының үстіне шығып кетті.

Қанат еңкейе беріп ақтұмсықты желкесінен ұстады да, қойнына салды.

— Мынадай күшікке кезіккен әкеңнің бағы бар екен. Бар, тезірек жөнел. Жойқын қойнындағының иісін алса, жарып тастайды, — деді Иван Иванович.

Қанат жүгіре басып сыртқа шықты.

Иван Иванович ағаш дуалдан басын қылтитып:

— Қасқыр мен қабан алып, аюдың бетін қайтаратын ит іздегендер табылса, құлақ қағыс бола жүр. Күшік бағасы екі жарты. Ауырсынғанға бір жартыға да бере салам, — деді.

Қанат келіскендігін танытып қолын бұлғады.

Әлде күшігінің иісін сезді, әлде дуалға өрмелеген иесінің ісін ерсі санады, әйтеуір Қанат ұзап кеткенше Жойқын әлденеге арсылдап, беймаза болып жатты.

Ақтұмсық көзін жол үстінде ашты. Алдымен әдемі бір иісті сезді. Ене иісінен, емшек иісінен бөлек, жат иіс. Бірақ сондай жақсы, жылы иіс. Адам иісі. Адам болғанда да Қанаттың иісі. Ақтұмсық тыпырлап, тұмсығымен Қанаттың кеудесінің әр жерін түрте бастады. Мұның да тұмсығы балғадай. Қанат алыста қалған Жойқынды еріксіз есіне түсірді.

— Енеңе тартып шын жойқын болсаң жарар еді.

Кенет маскүнем кинологтың даусы құлағына келгендей.

— Жойқыннан да асып кетеді. Нағыз қырғынның өзі болып шығады.

Қанат өз қиялына өзі мәз болып күліп қойды.

— Шынында да атын қырғын қойса да болады екен-ау.

Рульде отырған шофер жігіт те құптап жатыр:

— Қырғын деген жақсы ат.

Ақтұмсық тағы да Қанаттың ол жер, бұл жерін түрткілеп, тұмсығын пальто жағасынан шығарып алды да, жан-жағына таңырқай қарады.

— Емшек қой іздегенің. Ауылға жақын қалды. Бара салып, сүт ішесің.

Ақтұмсық өрмелей түсті. Қызық, дүние зымырай айналып, апалаң-топалаң болып жатқандай. Өзі мінген

машинаның зырлап келе жатқанын қайдан білсін. Қорыққандықтан көзін жұмды. Сонда да бекзада тұқым тегіне тартып, бұлқына қыңсылады. Көрінген жерге сари салу қанында жоқ қасиет. Зәр қысқанын бұдан басқа қай тілмен айтып жеткізсе екен? Бірақ оны түсінген ешкім болтан жоқ.

— Әлгінде үйден шығарда сүт ішкен секілді еді? — деді шофер бала.

— Тоймағаны ғой, қомағай бола ма деймін, — деп Қанат күшіктің басынан шертті.

Ақтұмсық тұмсығын жиырып алды. Сол кезде Қанаттың қабырға тұсы жып-жылы болып жүре берді. Ағаттық жасағанын жігіт енді түсінді.

— Алда ит-ай, дүниені бүлдірді-ау.

Шофер жігіт ең әуелі:

— Немене? — деп шошып қалды да, кешеулеп барып түсініп, күліп жатыр. — Күшікте кінә жоқ. Түсінбеген өзіңнен көр.

— Ит тілін білмеген соң көретін күнің осы да.

Жолдан шығып машина тоқтады. Қанат күшікті қардың үстіне жіберді де, пиджагін тәртіптей бастады. Ақтұмсықтың онда шаруасы болған жоқ. Ақ қарда тұмсығымен түртінектеп қоңызша жорғалап жүр.

— Ит болмай кеткірдің қара, көзін аша салысымен тіміскілеп жатқанын. Байқа, суық тигізіп алып жүрме.

— Әкесі солтүстіктің үскірік аязына бой бермейтін Таусоғардың өзі болса, оңтүстіктің көктемі Ақтұмсыққа түк те етпейді.

«Рас айтасың» дегендей күшік тұмсығын жоғары көтеріп қыңсылап қойды. Кәдуілгі үлкен итке ұқсап үрген іспетті. Шофер мен Қанат қарқылдай күліп қайтадан машинаға отырды.

Суыт жүрген екі жігіт түс ауа Лезбай отырған қыстауға да келіп жеткен еді.

— Ал, әке, аманатыңыз орындалды. Ала беріңіз, — деп Қанат күшікті әкесіне ұсынды.

— Ау, күшігің не? Мен саған қасқыр алатын үлкен ит тап демеп пе едім?

— Ит жайын білетіндердің ақылы осы.

Екі бала Адыр мен Дабырда ес жоқ.

— Асырауға күшік жақсы.

— Ал атын не деп қоямыз. Қанат өз ойын айтты.

— Нағашы атасы қабан алған Жолбарыс, әкесі қасқыр алған Таусоғар. Ал аюмен алысқан енесі Жойқынды өзім көрдім. Ақтұмсықты енді Қырғын деуден басқа жол жоқ.

Лезбай қарсы болды.

— Қырғын деп қойып, түк қырмаса не болмақ? Жаман иттің атын Бөрібасар қояды дегендей, жұрт күлмей ме. Одан да Марғау дейік.

Жұрт шулап кетті.

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Ақтұмсық келісімін бергендей ыңырсып қойды.

Бұдан бес жыл бұрын көктем нышаны біліне бастаған март айының әдемі бір күні Марғау Лезбай үйіне осылай сая болған еді...

2

Сегіз айда Марғау ересек иттің қатарына келді. Енесіндей аршын төс, ұзын сирақ, сурет мүсін, әкесіндей жуан мойын, дөңгелек табан, сом дене. Өзі сондай қап-қара. Алқым, жанбас, тұмсығындағы бұршақ таңбалары әдейі қолдан бояғандай мінсіз ақ, әдейі қолдан сызғандай мінсіз дөңгелек. Бір қарағанда «Осындай да ірі ит болады екен-ау» деп, сурет мүсін, сұлулықты табына, тамашалап қалсаң, аңқыған иісі мен құлпырған түсіне елтіп роза гүлінің тікенді сабағын жалаңаш қолмен ұстағанындай, өміріңмен ойнап тұрғаныңды кешеулеп барып аңғарасың. Кең қолтық кеуделі иттің көз тартар көркі мен толыса бастаған сом денедегі ерен күш, жырта қарыс ауыздағы қайшы тіс ғажайып үндестік таба бастаған. Ұйқы қашырар жай шәуілдектердің талайын көрген Лезбай Марғау бойындағы осы бір айрықша қасиетті әу бастан-ақ айырған секілді. Жас балаша өбектеп, тамақты да өзі беретін себебі сол.

Бір күні Лезбай қойды ертерек әкеп шарбаққа қамады да, кербестіге қайта қонды. Марғау ата кәсібін жасап, иесінің соңына ерді.

— Ә, ел таныған, жер таныған дұрыс, — деп қойды шопан итіне қарап: — Көрші шопанға барып қонақ болып қайтайық.

Көрші шопан өзеннің жоғарғы бетінде отыратын қаба сақал Әбікеш деген кісі екен. Лезбай келгенде тоқты бауыздап жатты.

— Ә, қош келдің, Лезбай. Әлгі ала бөтен бір иті бар деп еді. Сол итің бе мынауың?

— Соның өзі, Әбікеш.

— Итім-ақ екен. Мә, ендеше! — деп Әбікеш қанжынды Марғауға лақтырды.

Ит орнынан қозғала қойған жоқ.

— Ау, мынауың бір тоқмейіл ғой. Күнде тоқты сойып беріп тұрудың қай жағындасың?

Итінің ата-тегі туралы жай лақапқа ие болып жүрген Лезбай бірдемені білетін адамша қарқылдай күлді.

— Мұның өзі «док» деген ақсүйек тұқымынан. Жат қолынан өлсе де тамақ алмайды.

Қаба сақалдың ғұмыры көрмегені. Соншалықты қайран:

— Сүйек-саяққа қырылысып қалатын біздің шәуілдектен емес десейші. Естімеген елде көп деген осы екен-ау!

Лезбай дән риза. Итінің мойнынан сипады да, Әбікештің қасына келіп, көкке жантайды.

Марғау екіге аяқ басты. Биік тау қойнауындағы кең жайлауда күз белгісі сезіледі. Күндіз күн шуақты жылы болғанымен түнде бозғырау бар. Шопандардың ендігі әңгімесі күздеу жәйі. Ферма бастығы Қарғабек келіп Лезбай отарының қай күні көшетінін айтып кетті.

Түс әлетінде өзеннің арғы бетінде отыратын қырғыз шопаны Сәршен келді. Соңында еркек-ұрғашы екі қара ит.

— Бір өзеннің екі бетінде отырған қырғыз-қазақ еліміз. Жиналып жатқаныңды көріп, қоштасқалы келдім. Көш көлікті болсын!

— Әлей болсын!

Марғау келген кісіден көрі өз туыстарына көбірек көңіл аударды. Ит арланы қара қаншықты айнала береді. Соған қарағанда бірдеңені сезетін болса керек. Марғау атып тұрды да, салып иттерге барды. Бойында өзі әлі түсініп жетпеген жұмбақ бір сезім ойнап шыға келді. Қонақ ит кескестеп Марғаудың алдын орап жатыр.

Марғау бірақ құлақ асқан жоқ. Құйрығын қайқайтып, бойын жазып сәл керілді. Содан кейін алдыңғы аяғымен шымдауыт жердің қыртысты топырағын күрек салғандай көсіп-көсіп алып, бұрқыратып кейін серіпті. Қандай иттің алдында тұрғанын қаншық та сезген болса керек, жер бау-

ырлап жылжып, Марғаудың астына кірді де, әр жерін бір жалап, қыңсылай бастады. Марғау қаншықтың жамбасын иіскеді. Сол кезде қонақ ит арс етіп кеп, жайбарақат тұрған Марғаудың бүйірінен алды. Марғау жалт бұрылып, қонақ итті кеудесімен соғып жіберді. Анау үш домалады. Марғау тістесе барды да, тұрып үлгірмеген итті аттай мініп, балға аяғымен кеудесінен басты. Тырп етсе, бас салмақ. Төрт аяғы көктен келген қонақ ит соны сезді білем, қозғалған жоқ.

Сәршен мен Лезбай ит қимылын қызықтап тұр екен.

— Апырау, мынау итің қырып сал ғой?

— Ә, Марғау әлі ит емес, күшік.

— Күшігі қалай? — деп таңырқады қырғыз шопан.

— Күшік болатыны — бір жарым жастан енді ғана асты.

Сәршен сенбеді.

— Қойшы, ойнайтын шығарсың.

— Арғы жылдың ақпанында туған. Қыркүйек енді кірді. Санай бер ар жағын.

Қонақ сәл ойланды.

— Төсекте басы, төскейде малы, араласқан қырғыз-қазақ туыс елміз. Бір күшігіңді қисаң қайтеді? Қалағым келіп тұр.

Өз итін қызықтаған Лезбай қырғыз-қазақ кездескенде айтатын ежелгі жарасты әзілге басты.

— Қырда малымыз, ойда итіміз араласқан демейсің бе?

Басында:

— Көтек мыналары несі? — деп шын шошып қалған Айған енді наразылық білдірді. — Еркектерде осы ұят жоқ. Не болса, соны айтасыңдар да жатасыңдар.

Сәршен ойы басқада.

— Мейлі, не десе ол десін, көңіліміз жақын дос адамдармыз. Бір күшігін қиятын шығар деп ойлаймын.

Кісі көңілін қайтармайтын Лезбай Сәршеннің шындап бара жатқанын байқап сасайын деді.

— Күшік болғанымен, өз қолымыз зорға жетіп еді...

— Қырғызда жан жоқ екенін білесің ғой. Қалағаныңды берем. Түйе сұрасаң, түйе, бие сұрасаң бие...

Лезбай не дерін білмеді. Жолды Айған тапты.

— Әлгі қаладағы бала ғой алып келіп жүрген. Соған хабар салсаң, осының бір ұяласын әкеп бермес деймісің. Ал мына күшікке балалардың көзі үйреніп қалған еді, қинама бізді, Сәршен.

Лезбай әлденіп кетті.

— Ұяластары көп деген. Жарты айда бір күшікті қолыңа тигізем.

— Марғауды біз ешкімге де бермейміз, — деп балалар жан-жақтан жылады.

— Уәде құдай аты ғой, Лезбай? — деп нығарлады Сәршен.

— Енші алла.

Қоштаса келген дос Сәршен шығарып салма сөздің төркінін түсінсе де әлдебір үмітпен аттанды.

3

Күздің жылауық бұлты аспанды жиі торлайды. Бірде ұзақты күн дым бүркіп, сары аурудай созылып, былжырап тұрса, бірде қара нөсер болып, дауылдата кеп төгіп-төгіп алады. Қайтсе де, мал мен жанға қиыны осы бір кез екен. Уақыт тоқтап қалған секілді. Үйде де, түзде де сондай көңілсіз. Малмандай су басқан қойлар самарқау оттайды. Үстіне брезент шекпен киіп, жалбағайын бастырып алған Лезбай мұндайда тас-түйін.

— Оқысоқиғаларосындай күндері болып қалады. Марғау, сен оң бүйірге шық, мен сол жақта болайын. Марғау, сен алға шық, мен сонда болайын, — деп үнемі құлағы тигулі, ат үстінде жүреді. Шопан тілін анық түсіне бастаған Марғау сондай елгезек. Дегенді екі етпейді. Лезбай нұсқаған жаққа шауып шығады да, қойды қақпайлап қайырумен болады.

...Сондай бір жауын-шашынды лайсаң күннің бірі. Ертемен борай жауған ұйтқыма жаңбыр түс кезінде толастап, бұлт арасы ыдырады. Жел терістік жақтан. Өксігін баса алмаған сәбидей ауық-ауық ышқына соғып, сөгіле бастаған қара бұлттарды сілкіп-сілкіп қалады. Сол кезде жаңбыр тамшылары шаңыта бұрқырап басылады. Лезбай тоңайын деді. Денесі мұздай бастаған Марғау отарды айнала шауып жүр.

Бір кезде бір отар қойды қақпайлап екі жігіт жақындады.

— Е, Леке, аман-саусың ба? — деп айыр қалпақ киген ересектеуі бері салды.

— Мына құдайдың күні қайтеді. Қыс ерте түсе ме деймін. Әпіріктей иіріп барады, — деп шағынды Лезбай.

— Тоңсаң жылынуға болады. Күн райын байқап, бірер жұтым спирт ала шыққам...

Лезбайдың өңіне жылылық нұры жүгірді.

— Міне, білетін адам сөйтеді.

— Тоңып кеттім. Содан кейін Лекең де жетісіп жүрмеген шығар деп, ана балаға малды осылай қақпайлайық дедім ғой мен байғұс, — деп айыр қалпақ қойнынан шөлмек пен стакан суырды.

— Көмекшің бар екен ғой?

— Ағамның баласы. Мал десе, қазіргі жастардың жыны бар емес пе! Тракторға мінім деп болмайды. Жалынып жүріп, зорға көндірдім.

Ішіне жылу түсіп, буыны босай бастаған соң, күндегі үйреншікті қиындықтар Лезбайға зорайып асқаралы тау секілді болып көрінгендей.

— Көмекшің бар, жақсы екен. Ал менде таяныш жоқ. Үлкен бала Алматыда. Қалғандары әлі жас. Әйел болса ауру...

— Әй, қайдам, көмекші болып не жарытады дейсің. Шідерге жанаспағанның нақ өзі. Әйтеуір ер-қара демесең...

Осы кезде абалап ит үрді. Айыр қалпақ ер-қарасының «әй, шәй былай, шәй, шәй!» деген даусы шықты.

— Өне, бір сәт көз аударсаң көретін күнің осы, — деп айыр қалпақ атқа қонды. — Әй, бала, не болды?

— Табын араласып барады.

— Табынды араластырып... сен не, жыныңды бағып тұрсың ба?

Марғау Лезбай қасынан жосылта шауып үріп өтті: «Ана бала қойларды араластырып жіберді. Тезірек атқа қон!»

Арақ буына түскен адамға сырдың суы жұлығына да келмейтіні бар емес пе?

— Е, араласса қайтер дейсің, ажыратып алармыз, — деп Лезбай асықпай атқа мініп, малға беттеді.

Айыр қалпақ төпелеп, қойларды ажыратып әлек. Марғау мал ішінде әр қойды бір тістелеп, арсылдап жүр.

— Ау, Леке, мына итіңе не болды? Қойлардың ит әлегін шығарды тіпті.

Лезбай итін ұстады. Ер-қарасын сыбай жүріп, айыр қалпақ малдарды ажыратты. Осы әуремен кеш түсті. Іңір қараңғысында жан дәрмен Лезбай әйтеуір отарын алдына салып үйге беттеді. Марғауда ес жоқ. Арасы алыстап бара жатқан екі отардың ортасында жосылта салып абалаумен жүр.

— Бұйтпесең сен ит боласың ба?! — деп кейіді Лезбай.

— Ап! Ап! — Кейігенің не, ана отарда бір қора мал кетті.

Ит шынында да бекер абаламаған екен, ертеңіне Айған араласып, қой басын санаса, он шақты саулық жоқ.

— Осыншама жасқа келсең де айыр қалпақтың жүрген жері күйелі қақсал екенін білмей-ақ қойдың ғой. — деп кейіді Айған.

Жамандыққа баспайтын Лезбай:

— Қате санаған жоқпыз ба осы? — деп күдік келтірді.

— Бір емес, үш рет санадық қой.

— Әй, қайдам?

— Қайдам-пайдамыңды білмеймін. Айыр қалпақтың бұл үйреншікті ісі. Былтыр Сәршен ағайынды да алдап, арақ беріп, қан қақсатып кеткен. Қазір бар да көзін құртып жібермей тұрғанда малыңды қайтарып ал.

— Апырай, жамандыққа қайтіп бара қойды екен? Әлдеқалай жаңсақтық болды-ау, тегі бір. — Лезбай біреу желкелеп итеріп, біреу бұйдалап сүйреткендей болып, Марғауды ертіп, айыр қалпақ шопанға келді. Айыр қалпақ кешегідей емес, салқын.

— Ау, саған не болған? Аманшылық па?

— Бұйткен аманшылығы бар болсын!

— Не болды соншама? — деп таңданды Лезбай.

— Кеше қой араласқанда сенің отарыңда малым кетсе керек. Он шақты тоқтым жоқ.

— Не дейді? Жоқты мен іздеп келсем, жаңалықты сен шығардың ғой?!

Марғаудың мазасы жоқ. Шарбақты айнала шауып қойларға қарап үрумен болды: айыр қалпақтың сөзіне сенбе. Біздің отардың қойларын мен міне, ісінен танып тұрмын, көзінен танып тұрмын. — Соны растағандай үріккен қой арасынан бірер саулық көзін таңырқай қадап, Марғауға жақындай берді.

Айыр қалпақ қатты кейіді.

— Әй, мынау итің немене өзі? Кеше малдың берекесін алып еді, бүгін біздің берекемізді кетірді ғой тіпті — деп қолындағы күрегімен тұра ұмтылды. Марғау бөтен жердемің деп сескенбеді. Қызыл көзін қадап, тұрып қалды. Күрек сермелсе бітті, атылмақ кейіпте.

— Байқа, алып тастап жүрмесін, — деді Лезбай.

Айыр қалпақ шошынып, кейін серпілді. Марғау шоқиып отыра қалды да, дүңк-дүңк өтіп үріп қойды: малымызды жасырғаныңмен қоймай жала жапқың келеді тағы да!

Лезбай бірақ ит қылығына мән бермеді.

— Марғау, кет былай! — деді де, айыр қалпаққа бұрылды.

— Малың кетсе бізге жүр. Қара. Әйтпесе мен қарайын сенің отарыңды.

— Малыңды өрістете бер. Кешке барам. Осы байлаумен Лезбай үйіне келді.

— Ал, не бітіріп келдің? — деді Айған төсектен басын көтеріп.

Марғау дүңк-дүңк етті: түк те бітірген жоқ. Біздің қойлар қой ішінде жүр. Салмай таныдым.

— Кешке айыр қалпақтың өзі келетін болды осында.

— Өзі келетіні қалай?

— Оның да малы жоғалған секілді.

— Айыр қалпақ өйтіп бұйқыры мен сиқырын түтетпесін, — деді де Айған киіне бастады. Лезбай жаны Айғанда.

— Кетсе мал кетер. Қой-ақ қойсаң қайтеді. Күн салқын. Өзің жуырда ғана ауруханадан келіп едің. Суық тиіп қалып жүреді ғой.

Өтірік айтқан айыр қалпаққа да, әдейі барып түк бітіре алмай келген күйеуіне де ашулы Айған Лезбай сөзін тыңдаған жоқ. Жылы киініп, белін тас қып буынды да атқа қонды.

— Ал, Марғау, соңыма түс. Кімнің малы кімде кеткен екен, көрейік.

Марғау Айғанға ерді. Лезбай үйде қалды.

Бұлар келгенде сәске болып қалған еді. Айыр қалпақ қойын өріске шығарған екен. Айғанның жайшылықпен келмегенін бірден байқап, көлденендей берді.

— Кешке таман өзім барам деп едім ғой?

— О не дегенің? Сені күтіп отырған ешкім де жоқ еді ғой біздің жақта?

— Кеше сіздің отарда малым кетті.

— Ол қулығыңды қой, шырақ. Өткен жылы Сәршен байғұсты қан қақсатқан едің. Қайтар малымды!

— Малың болса, қайтарармын. Жоқ болса, не қайтарам.

Айған әрі таласпады. Атын тебінді де жайылып жатқан қойға ұмтылды.

— Айт, айт, Марғау! Ізде, қой ішінен Лезбай сорлының саулықтарын!

Марғаудың күткені де осы еді. Салып ұрып бейбіт оттап жүрген қой ішіне қойды да кетті. Отар быт-шыт, тым-тырақай. Айыр қалпақ бажылына Айған қараған жоқ. Айтақтауын айтақтаса да «енді не істер екен?» — дегендей ит қылығын бағуда. Отар ішінде жосылтып жүрген Марғау бір кезде бір саулықты қақпайлап бөлек алып шықты.

— Мынаған не айтасың? Мынау, міне, біз салған ен ғой? — деді Айған саулыққа қарап.

Айыр қалпақ күмілжіңкірей жауап берді:

— Мұндай ен бізде де бар.

— Былжырама!

Арада аз ғана уақыт өтті. Марғаудың арқасында Айған жоғалтқан малын айдап үйіне оралды.

4

Айған малын айдап үйге оралды да, төсек тартып жатып қалды. Тағы да ақ халатты дәрігерлер келді. Бірақ бұл жолы олар Айғанды ешқайда да әкетпеді. Әкетпеді емес-ау, ешқайда да барғысы келмеген Айғанның өзі.

— Бара-бара жалықтым. Не көрсем де, балаларымның алдында көрейін, мазаламандар мені енді.

Бұрын: «Қайтсе де жүресің», — деп отырып алатын дәрігерлер бұл жолы неге екені белгісіз, зорлаған жоқ.

— Бір есепті, үйде болғаны да теріс емес. Жалғыз-ақ тілек бар: не ішем, не жеймін дейді, бетін қақпаңдар. Ыдыс-аяғы, бет орамалы бөлек болсын. Балаларды көп жақындата бермеңдер қасына. — Осыны айтып ақ халаттылар қош айтысты. Соның артынан көп кешікпей қарашаның қары жауып, еріді. Қар жауғанда басын көтеріп, бір кесе сусын ішіп еді, бір күн жатып қар ерігенде ыстық дүниemen қош айтысып, мәңгіге көзін жұмды.

Ел арасында Айған сондай аяулы әйел екен. Жаназаға жиналғандарда қисап жоқ. Таза арулап, айнала тау қоршаған осы жайлаудың елге шыға беріс аузында, өзен жолында көлденең түсіп жатқан биік төбеге қойды.

— Иманды болғырдың тілеуі дұрыс екен. Ел беттен де, тау беттен де алыстан көзге түсіп, мен мұңдалап тұратын жайлы жерге жатты, — десті зираттан қайтқан қалың ел.

Ұлып-ұлып Марғау солығын басқан кезде, кезек Адыр мен Дабырға тиген секілді. Есі кіріп қалған екі бала үйге бата оқырға жиналған жұрттың сай-сүйегін сырқыратты:

— Қайран апатайым-ау, бізді тастап қайда кеттің? Ренжіткен жеріміз жоқ еді ғой!

— Енді қайтсін! Шешесіз күн қараң ғой, — деп жатыр біреулер.

Топтан бір ақсақал суырылып сөйледі:

— Балалар қайтер дейсің. Ертең-ақ жетіліп кетеді. Шын қиындық жер ортасына келген Лезбайдың басында.

— Қайсысына болсын оңай деймісің.

— Балалардың кір-қоңы мен ішіп-жемі. Үй ішінің отын-суы дегендей.

Әлгі ақсақал тағы бір түйін тастады.

— Әй, Лезбай, өлер Айған өлді. Ол енді қайтып келмейді. Үй іші азып-тозбасын, балалар жүдемесін десең, тезірек аяқтану жағын ойла. Алдыңда үкімет малы. Оны бағып-қағуға да көмекші керек. Ешкім сені сөкпейді.

Еркек жағы осыны мақұл десті. Әйелдер жағында шу көп.

— Айғанның беті жасырынбай жатып бұл не сөз?!

— Тым болмаса, топырағы басылсын да.

— Еркектер әне сөйтеді.

Басына шаққандай ақ жаулық салған бір әйел тым ерекше:

— Әй, көк тұқыл, сен өлген күннің тапертеңіне кемпірінді азғырып, бір бойдақтың арбасына салып жібермесем бе, әпкел қолыңды.

— Сенен бұрын кететінімді қайдан білдің?

— Пиғылың жаман. Аруақ соғады сені.

— Әй, қанша азғырғанмен әйел байғұс көнер ме. «Қырқы, жүзі, жылы» деп жүріп алады ғой, — деді бір әйел.

Ақ жаулық көнер емес.

— Осы тұқылға ерегіскенде қалайда көндірем.

Шал да болмайды.

— Байың өлгелі пәлен жыл. Өзің неге отырып қалдың?

— Менің жөнім бір басқа.

Ерлер ішінен біреу киліге кетті:

— Өзі секілді әзәзіл азғырғышы болмаған шығар.

— Ойын бір басқа, шын бір басқа. Лезбайдың ойланғаны жөн, — десті көпшілік.

Осы ақылмен жұрт тарасты. Ал Лезбай болса, ойланумен болды. Екінші жауған қар бекіп, дүниені суық ұрғанда Айғанның қырқына Қарғабек келді.

— Ау, Леке, осы сенің не ойлағаның бар?

Бұл сауалдың мәні неде? Жанашырлық па, әлде тағылған кінә ма? Соны түсінбеген Лезбай жауабы қатқыл.

— Не ойласын деп едің?

— Қыстың көзі қырау. Балалар болса, жас. Өзің болсаң жалғызсың. Малды қалай бағасың?

— Е, көмекшіге біреуді беретін шығарсың?

— Көмекшімен іс бітпейді, Леке. Малдан бұрын, қарауылшы балаларға керек.

Лезбайдың деген жеріне тиді білем, жүзі жылыын деді.

— Оны мен түсінбейді дейсің бе. Мал мен баланың қыбын білетін ондай қарауылшыны қайдан таппақпын?

— Іздейміз.

Лекең үндемеді. Сөзді тағы да Қарғабек сабақтады.

— Мына сиыршы ауылдағы Ұмсындықты қалай көресің осы?

Лезбай ойланып қалды.

— Ақылсыз адам емес қой. Оның үстіне Айғанға жақындығы тағы бар. Балаларға тиышсыз бола қоймас. Жиендері ғой, — деп Қарғабек айқындай түсті.

— Қайдам? — Лезбай екі ұрықтау. Оның себебі де жоқ емес. Ана бір жылдары Ұмсындық совхоз орталығында ұйымдасқан халық өнерпаздар үйірмесіндегілермен бірге жайлау аралап жүріп ән салған. Сонда әркімнің көзі түсіп, соңынан ептеп қаңқу сөз де ерткен. Сол қаңқу сөздің бір ұшы мына Лекеңнің өзіне де келіп соғады. Айған ауруханада ұзағырақ жатып, Лезбайдың жүдеңкіреп жүрген кезінде Ұмсындықтың «жездеlep» келіп, осы үйге қонып кеткені бар болатын. Оның үстіне баласы жоқ. Себебінің неде екенін кім білсін, қыздай қосылған күйеуімен де көп отаса алмады. Осы жайлардың барлығы Лезбайды толғандырмағанда қайтеді?! Екінші жағынан, Ұмсындықтың мінезі жақсы. Ел ішінде «әй, көпір» атанған емес. Айғанға арғы жағынан келіп қосылатын аталас жақындығы тағы бар. Тағдыр жазып қосыла қалса, балаларға теріс қарауға тиісті емес.

— «Қайдамды» қой, — деді Қарғабек Лезбайдың ойын бөліп. — Ұмсындық кет әрі бола қоймас. Бар да сөйлес. Көнбей жатса, елміз ғой, оны да көрерміз. — Осыны айтып Қарғабек машинаға мінді. Лезбайда тағат қалмады Ертеңіне таң сәріде атқа мінді де, «кешігіп қалсам қарай салындар», — деп малын көршідегі Сәршенге тапсырып жолға шықты. Соңына ерген итіне:

— Ал, Марғау, жүгіртіп көрші ауылға барып қайтайық, — деп адамша сөйлесті.

Көрші ауылы келесі төбенің астында отырған сиыр фермасы екен. Лезбай аттан түсіп жатыр.

— Иә, Лекесі, таң сәріде бұл не жүріс? Астыңыздан су шығудың қай жағы? — деп Ұмсындық күліп тұр.

— Бір өзің деп келдім. «Анау-мынау десең де, қимайды екен көз көрген» деген бар емес пе.

«Өзің» деп келдінің төркінін Ұмсындық бірден сезсе керек.

— Тәтей бар кезде сүтке түскен күшіктей болып жүруші едің, сақал-мұртты басып, қутындап кетіпсің ғой өзің? — деп Лезбайды сөзбен қағытып, жамбасымен қағып өтті.

— Әй, көксілім-ай, баяғы қалпыңнан тапбапсың-ау.

Ұмсындық қара көзін төңкеріп тастады.

— Немене, өзгерді деп естіп пе едің? — Өңінде күлкі, өзі сондай қылықты. Лезбайдың іші-бауырына еніп барады.

Содан ба, әлде еті үйренген бұрынғы көз көргені болғандықтан ба, әйтеуір қонақ еркін.

— Екеуміздің де айдарымыздан жел есіп тұрған жоқ, Ұмсындық. Менің әйелім өлді. Сен байдан кеттің. Кінә кімде, деп тексерер мен емес. Өткен күннің күнәсін қайсымызда көп, қайсымызда аз екен деп қазбалап та жатпаспыз. Мен елуте жетсем, сен отыздан астың. Отыз әйелге аз жас емес. Жалғыздық кімге жарасқан. Менде бір-екі қара домалақтар бар ғой. Соларға ана бол.

Ұмсындық ойнақы.

— Сол екен ғой араға Қарғабекті жеңгетайлыққа салып жүргенің.

Лезбай тіксініп қалды. Мына сөзге қарағанда, Қарғабек келіп, Лезбайдың атынан Ұмсындыққа ұсыныс жасаған. Оны қалай түсінсе екен? Бірақ көп кешікпеді, адам пиғылын әмәнда жақсылыққа жоритын Лекең көңіліне: «Жарайсың, Қарғабек, қарамағындағылардың қамын ойлап жүргенің кісілігің болар» — деген ой келді. Лезбайдың көңіл-күйіне үңіліп жатқан Ұмсындық жоқ. Әлгі сөзін әрі жалғап, «кет әрі» еместігін танытты:

— Жездемізді Қарғабексіз де білеміз ғой.

Шай келді. Шаймен бірге арақ келді. Ұмсындық тізелесе отырып, кішкене қырлы стакандарды өзі толтырды.

— Мүмкін, «мен» деп келгендегі дәмең осы шығар?

- Иә, осы еді, — деп Лезбай күлді.
- Осы болса, ал ендеше алып қояйық.
- Алсақ, алайық.

Осы «алып қоюдың» аяғы малды да, жанды да ұмыттырып жіберді. Қой қорада, екі бала қамауда қалды. Лезбай бір күн, бір түнді оңаша үйде әдемі келіншек қасында өткізді.

Ертеңіне жалғыз басты келіншектің төсек-орны тиелген оқшау шана Лезбай үйіне бет алып бара жатты.

5

...Дағдылы бір күн. Қар жапқан кең жазық далада жаяу бұрқасын бар. Лезбай ат үстінде, артта келеді. Марғау болса, дағдысынша отардың оң, мен солын кезек бүйірлеп, жау торуылдайды. Ит иісін алып, әбден үйренген қойлар жайбарақат. Кішкене темір тұяқтарын шыңылтыр қарға шегеше қадап, жайыла оттап келеді. Құлақтанып, қызара шыққан күн етекпен біршама көтеріліп барып, әлденеге ілініп қалғандай, жылусыз көзің сығырайтып қарауытқан аспаннан салғырт қарайды. Лезбай аттан түсіп, біршама жаяу жүріп, тақымын жазды. Содан соң кер бестінің ауыздығын, алып, тебінге жіберді де, өзі бір биіктеу жерге келіп отырды. Мұндайда Марғаудың отарды орағыта шауып, жан-жағына қарап алатын әдеті бар. Сыралғы ит бұл жолы да сөйтті. Тебіннің дөңестеу жерінде мойнын айналаға соза салып, қарғып-қарғып алды: көз жетер, құлақ естір, иіс келер жердің бәрінде тыныштық. Жат қыбыр, селкем дыбыс, секем иістің түк белгісі болмаған соң, Марғау салып отырып иесінің қасына келді. Кер бесті тұяқ жұмсап әуре емес, қой өтіп, босап қалған тебіннің түбін індетіп әлек. Лезбай көзі жұмулы, басын бір кішігірім тасқа салып дем алып жатыр. Ит келіп, тұмсығын шопан үстіндегі кір сіңген ескі тонға сүйкеп-сүйкеп алды. Күшік күнінен әбден мұрнына сіңген таныс иіс — шуаш иісі, кір иісі — тамаша иіс. Қаладағы жылы үйде қолда тұратын, тек бір мезгіл кеш құрым ғана біреу жетегінде көшеге шығып, сейіл құратын тұмшалы ақ саусақ туыстарын қайдан білсін, мына ең далада еркін көсіліп, қой соңында жүретін бейнетқор Марғауға, әйтеуір, дүниенің асылы осы иісте.

Лезбай көзін ашты. Бір жамбастап қисая беріп, итінің басынан сипады. Марғау бүйтіп қасына келсе, төңіректе тыныштық екенін шопан жақсы біледі.

— Таң сәріден шабуылда, шалдығып кетер, кер бестіні үздіріп алмасак, болмайды.

«Айтқаныңа түсіндім» — дегендей, Марғау да көзін жұмып, маңдайымен Лезбай алақанын сүйкеп-сүйкеп қойды. Жақсы көргенді байқаса, арсалаңдап иесінің үстіне қарғып, әдемі сезімнің бей-берекетін шығаратын кейбір даңғой туыстарын Марғау ұнатпайды. Оның бар махаббатықыласы осындай сыпайы қимылмен тынады. Итінің осы қылығына разы болды ма, кім білсін, Лезбай жарлауыт қабақтың астында жатқан кішкене көзін күлімдете қадап:

— Затың ит болғанымен, кейбір екі аяқты ақымақтардан әлдеқайда артықсың-ау, — деп дән ризалық білдірді.

Сол сол-ақ екен, Марғау жүресінен отыра қалып екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үрді де, жосылта жөнелді.

— Әй, мақтағанға дандайсып кеттің-ау деймін, — деп Лезбай қарқылдап күліп, бір аунап түсті. — Әйтпесе ит боласың ба?!

Жоқ, Марғау мақтанбағанға ұқсайды. Жан ұшыра аба-лап, қой отарын айнала шапты. Әлі де жайбарақат жатқан Лезбайға құйғытып келіп, үріп-үріп өтті: Не ғып жатырсың? Жау келді, атқа қон! Кенет қой дүрлікті. Бір сойқанның болғанын Лезбай сонда барып түсінгендей, қарғып атына мінді де, ит кеткен жаққа шоқыта салды. Істің жайын дөң асып барып байқады: бір көк шулан жер бауырлап жақындап қалыпты. Қарсы алдында Марғау. Не істерін білмейтін секілді, мойны күдірейіп, тісі ақсиып кеткен.

— Марғау, Марғау! Айт Айт!

Адам тегеурінінен сескенген көк шулан қарғып тұрды да, жөнеле берді. Адам тегеурінінен қуат алған Марғау бөрі соңынан бүктеле салды. Екеуі де дөң асты, ойға түтсті. Артта қуғын барын анық сезген Марғау көкжалды қарсы қабаққа асыла бергенде қуып жетті де, жұқа шаптан қапсыра қауып, тұмсығымен түйіп өтті, көк шулан тоңқалаң асып барып, қайта тартты. Шабынан саулаған қан қарды таспадай тіліп сызып барады. Қан көрінсе құтырынып кететін арғы тегіне тартты білем, бар қауіпті ұмытып үлгірген Марғау қасқыр соңына қайта түсті. Ит тегеурінінің оңай емес екенін енді аңғарған көкжал әлде тақыстығы, әлде сасқаны, әйтеуір қиыстап барады. Марғау мақсаты біреу-ақ: қансыраған ата жауын тағы бір қуып жетіп, Лезбай келгенше мүлде жәукемдеп тастау. Денеде әлі қуаты көп, жағдайға біржола үстем ақ тұмсық қара ит екінші бір

жыраға қасқырмен қатарласа келіп түсіп еді. Бір бүйірден жанапайлап шыға келген бір топ бөріні Марғау осы тұста барып байқады. Артында қардан шаң тұрғызып, құйғытып келеді. Өзгелерінен оқ бойы алда келе жатқан көш басы арлан жаралы ұяласын өткізіп жіберді де, Марғаумен айқаса кетті. Шар болаттай шындалған екі тұмсық арандай ашылып, бір-біріне тіресіп қалды. Құдды, қайсымыздың аузымыз үлкен екен, кәне салыстырайық дегендей ырылдайды. Осы бір сәтте екінші бірі келіп Марғаудың оң жамбасына ауызды көміп қалды. Дүние жып-жылы болып жүре берді. Тіршіліктен әлі күдерін үзбегені ме, әлде жан тәсілімі, кім білсін, жабыла шүйліккен қасқырлар жайына қалды, Марғаудың есіне ең әуелі құйғытып келе жатқан кер бесті, одан кейін қамшы үйірген Лезбай түсті. «Қайдасың?» — дегендей бір қаңқ етті де, серейіп сала берді. Сол шақта күркіреген Лезбай даусы шықты. Гүрс-гүрс мылтық атылды. Содан арғысы есінде жоқ.

...Бір кезде Марғау көзін ашты: екі бөрі сұлап жатыр. Біреуін иісінен анық таныды, — манағы өзі қуып жетіп, таңын тартқан көк шулан. Қалғандары зымзия.

— Екеулеп жүріп екеуін түсірдік. Енді Лезбайдың отарына аяғын байқап басар өздері де, — деп Лезбай сыдырып алған жас терілерді қоржынына салды да, атқа қонды. Кер бесті әлденені сезгендей көзін аларта оқырынып үрке салды.

— Е, қорықпа енді бұлардан. Ал, Марғау, кеттік, — Лезбай итімен осылайша сөйлеседі.

Марғау кеудесін көтерді. Бірақ алдыңғы аяғында жан жоқ секілді. Икемге келмейді, соны аңғартқаны ма, боларболмас белгі беріп, қыңсылап қойды. Ілгері кеткен Лезбай қайта оралып аттан түсті.

— Алда байгүс-ай, аяғыңды шайнап тастаған екен ғой. Бәсе, неғып қозғалмай қалды деп ойлап едім, — деп итінің мойнынан сипады да, атқа өңгеріп алды. — Қамықпа, әлі-ақ ойнақтап кететін боласың.

Лезбай қойын айдап үйге келді. Өрістен ерте оралғандықтан ба, үйден үрпіісе шыққан балалар мен Ұмсындық кейіпінде сұрау:

— Мал аман ба? Соны аңғарған Лезбай:

— Мал да, жан да аман. Мә, мынаны үйге апарыңдар, иге саламыз, — деп теріні балаларға лақтырды да Марғауды өбектеп аттан түсті.

— Бұған не болды? — деп Ұмсындық шошып қалды
— Қасқыр аяғын шайнап тастаса керек.
— Енді не істейсің?
— Емдейміз, — деп Лезбай екі талды жонып қалақша жасай бастады.

Ит басын жерге салып сұлық жатыр. Балалар бірінен соң бірі келіп нан тастап әлек.

— Жемейді ғой? — деді Дабыр.

Адыр киліге кетті.

— Аяғыңды қасқыр шайнаса, сенің тамақ жегеніңді көрер едім! Марғау қайта жыламай үнсіз жатыр. Сен болсаң, бақырар едің.

— Иә, саған, мен емес, ең алдымен «аяғым, аяғым» деп сен бақырар едің ғой.

— Қой, жоққа таласпаңдар, — деп әкесі балаларына басу айтты. — Марғау болмағанда мына қойды қасқыр қырып кететін еді. Ал қойды қасқыр қырды дегенше әкелеріңді түрмеде деп біліңдер.

Адырдың көзіне жас келіп қалды.

— Иә, деген! Мен сені түрмеге жібермеймін.

Дабыр өшін алғандай. Мазақтап жатыр:

— Әлгіңде ғана жыламаймын дегенің қайда? Адыр жылауық, Адыр жылауық.

— Әкемді қамап қойса, мен түгіл сен де кеңкілдеп жылар едің ғой.

Лезбай мен Ұмсындық Адырдың мына сөзіне шегі қатқанша күлді.

— Ұрлық істеген жоқ, өтірік айтпайды. Жайдан-жай әкелеріңді неге қамайды? Ешқайсың да жыламай-ақ қойыңдар! — деді Ұмсындық Адырдың басынан сипап.

Лезбай нағыз сынықшы секілді. Иттің аяғын асықпай отырып көп сипады. Сынығы, жарықшағы бар ма деп сипайтындай. Марғаудың жаны жай тауып, көзін жұмды. Адырдың даусы қаттырақ шықты.

— Көзі жұмылып кетті. Өліп қалмай ма?

Марғау баланы қорқытпайын деді білем, басын сәл көтеріп, ыңырсып қойды.

— Неге өледі, өлмейді, — деп Лезбай ит жарасына дәрі септі. Содан кейін әлгі қалақшалармен сынық аяқты таңып тастады.

Марғау үш аяқтап үш ай жүрді.

— Ит емдеп қайтетін едің, көзін құртпайсың ба? — дегендерге шопан жауабы шолақ.

— Марғау екіге жаңа ғана жетті, жас сүйек әлі-ақ жетіліп кетеді.

Лезбай сөзі қате кетпеді. Ақыры шипалы қолдың салауатымен Марғау құлан таза айығып, байырғы қызметіне ауысып еді...

6

...Марғау төртке аяқ басты. Күз белгісі біліне Лезбай отары төменге бет алды. Үй мен балаларды машинаға салып кеше жөнелткен-ді. Қой соңында Лезбай мен Марғау. Ұмындық қазан-ошақ артқан арба үстінде.

Лезбай мұндайда саспайды. Жаз бойы оты мол, суы мол шыбынсыз жайлауды еркін жайлап, шелденген малдың алдында ұзақ қыс тұрғанын әсте естен шығармақ емес. Сол себепті, «ерте барсам жерімді жеп қоям» — деген ниетпен, ықтырма мен күздеуде отыруды қатты ұстанып, жұрттың соңын ала малды оттата жылжытып келеді. Кейде шеттеген қойды қайырып, тырқырата бастайтын Марғауға жекіп тастайтыны да содан. Марғау сондай есті. Айтқанды екі етпейді. Малдың кең жайылып оттауына мүмкіндік жасап, ондайда алыстан орағытады.

Түс ауды. Мал жусайтын кез. Бұл шақта Лезбай отары айнала қалың қарағайлы тау қоршаған кең жайлаудың төменге түсер аузына іліккен еді. Ендігі бет алды Кегеннің кең жазығы. Одан әрі Құлық тауы. Тау сыртында қыстаулар, мал қоралары.

Біраз төмендегендіктің белгісін танытып бұлттан күн шықты да, ысыта бастады. Лезбай астындағы өзіндей көнбіс кер бестінің шаужайын тартып, жерге түсті. Үстіндегі кір сіңген ескі қара тонды шешіп былай тастады.

— Әй, Ұмындық, мал жусайтын кез. Демалайық. Шайсуыңды дайындай ғой.

Ұмындық арбадан зорға түсті.

— Ау, саған не болған?

— Ауырып келем.

— Ертемен шыққанда сап-сау едің ғой?

— Ертемен сау болсам, қазір аурумын. Әйел жайын білмейсің бе?

Лезбай сәл кейіңкіреп, мұрнының астымен бірдеме деді де, арбаны көлденең тартып, қалқан жасап, шай қайнатты. Ұмсындық Лезбай шешіп тастаған тон үстінде қисайып сәл жатты да, басын көтерді.

— Жазған-ау, мына тонды баяғыда таста деп ем ғой? Қайтіп киіп жүрсің?

— Қара тонмен ойнама, ол менің құтым.

— Құт болса болар, ісі әдемі екен. Тер саси ма, әлде шуаш саси ма, ажыратып болар емес, — деп Ұмсындық бөлек жерге қисайды.

— Жә, жә, кекетіп мұқатпай? Сенің де шыққан тегің белгілі еді ғой маған. Одан да мына шайды құй.

— Еркелеп жатыр дейсің бе. Ауырып келем дедім ғой.

Лезбай кенет Айғанды есіне алды. Ащылы-тұщылы бірге отасқан жиырма бес жылдың ішінде ауырып жүріп те бір рет аурумын демеген екен. Тіпті өлерінің алдында айыр қалпаққа барып, қосылып кеткен саулықтарды айдап алып келді-ау. Мүмкін, сол жолы бармай-ақ қойғанда өлмейтін бе еді, әлде қайтетін еді? Осы біртоқтам үстінде Лезбай енді өзін кіналады: біреудің бетіне келіп, осы бір жүз жыртпастық-ай десеңші. Елуді озып, алпысқа тартқан шағында аңқаулық пен аңғырттық, сенгіштік пен бұйығылық деген кеселден қайтсе құтылмақ?! «Менің қойым қайта сенде кетті» — деп шімірікпей тұрды-ау айыр қалпақ. Дардай басымен жұрт қайтіп барады екен осындай қулыққа? Қулық сырын түсінбегендіктен талай жерде опық та жеп жүр. Сондай өкініш үстінде «бұл бір сабақ болды. Енді ме, енді қайтып ондай іске Лекең баса қоймас, енді қайтып бұлай құрылған қулық тұзағына оңайлықпен Лекең түсе қоймас», — деп өзімен өзі болып, ант-су-ішкенімен, залымдық пен қулық шіркін тонын айналдырып киіп, кейпін өзгертіп келеді де, табиғатында аңғал жаралған Лезбайды тағы да оп-оңай ауната салып, жарқ беріп кете береді.

Лезбай қатты ойланған екен, атам заманнан келе жатқан тас құман тасып, бұрқырап кетіпті: «Жазған-ау не болған саған, шайың тасып жатыр», — деген Ұмсындық даусын зорға естіді.

Кенет абалап ит үрді. Лезбай жан-жағына шошына қарады. Отар тыныш. Қой біткеннің селкеу шыққан бірі жоқ. Аядай ашық жерде ұйлығып жатыр. «Марғау қайда?»

— Марғау, Марғау!

Марғау тағы да абалады. Даусы, бірақ әртінде.

Лезбай енді алысқа, алдыңғы беттегі төбеге көз салды. Марғау төбе басында. Әуілдеп үріп Лезбайды шақырады. «Жайдан-жай бүйтпесе керек еді ғой? Не көрді екен?»

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау өршелене түсті. Келер сыңайы жоқ тіпті.

— Даусы тым қатты ғой ана бишараның. Бекерге мазаланбаушы еді, бірдемені көрген болар, барсайшы, — деді Ұмсындық.

Ыстық шайдан бір-екі ұрттап, Лезбай атқа қонды. Шоқытып төбеге шықса, Марғау Айған моласының басында тұр. Лезбай көзіне жас келіп қалды. Аттан қарғып түскен бойда итін келіп құшақтады.

— Малмен бір құлқынның жайын ойлап жүріп, Айғанның осы жерде екенін де ұмытып кетіппін ғой тіпті!

Лезбай дін дегеннің не екенін де білмеуші еді. Ақсақал, қарасақалдар жиналып дұға оқып, дәм кайырып жатқанда Лезбай қолын жұрт сөзіне қалмайын деп жаятын. Басқа біреулер аузын жыбырлатып тие берсін айтып жатқанда бұл басқа бірдемені ойлап, әлденеге алаң болып отыратынды. Не болмаса: «Аузын жыбырлатқанда осылар не айтады екен?» — деген сұраққа жауап іздеп азаптанатын. Сол Лезбайың тізе бүгіп отыра қалды да: «Алдың жарық болсын, Айған. Артыңда қалған қарғаларың реніш дегенді білмесін!» — деп күбірлеп, бетін сипады. Екінші жылға айналып, басылып қалған моланың әр жерін көтерді. Қирай бастаған шарбақты жөндеді.

— Кешіктің ғой, не көрдің? — деді Ұмсындық ренішті оралған Лезбайға.

Лезбай үндемеді. Атына бір жамбастап отырған күйі отарды орнынан көтерді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, бірдеме естігеннен сауымысыз? Далада қалып қоймайық. Арбаны ыңғайла, атты жек, — деп Ұмсындық күле қарап, көзін төңкеріп тастады.

— Арба дайын емес пе? Ыңғайлайтындай шашылып жатпаған еді ғой, — деп Лезбай кете берді.

Іс мәніне жете түсінбеген Ұмсындық:

— Әлгі екі арада мынаған бірдеме көрінген шығар? — деп аузын бір сылп еткізді. Атты жегіп, шашылған нәрселерді жинастырды. Көзі кір сіңген қара тонға түсіп еді, ұрыстың бәрі осында тұрса да қойшы», деп көтеріп алып лақтырып тастады да жүріп кетті. Бұл кезде төбеден

түсе берген Марғау жұрт жаққа қарап мұрнын шүйірді. Қарайып жатқан тонды иісінен танып тұр. Лезбайға қараса біршама алыстап кетіпті. Одан беріректе ыдыс-аяқты салдырлатып Ұмсындық мінген арба зымырап барады. Қара тон жұртта қалған. Марғау дүңк-дүңк етіп екі-үш рет үрді. Ұмсындық қараған жоқ. Лезбай естімеген секілді. Ит жүгіртіп төменге түсті де, қара тонды үш айналды. Лезбай тоны, жақын келіп үш иіскеді. Лезбай иісі. Аянар жан қалған жоқ енді. Абалап үріп, алыстап кеткендердің соңынан салды. Ұмсындыққа жетіп, арбаны айнала үрді. «Тон қалды! Тон!» Ұмсындық бірақ селт еткен жоқ. Одан кейін Лезбайды қуып жетіп, отарды айнала шапты: Тоның қалды! Тоның!.. Лезбай атының басын тартып, итіне қарады:

— Неге шабаландың?

Марғау өршелене түсті: Тоның қалды жұртта! Тоның!

Лезбай қойдың ол жақ, бұл жағына шықты. Бәрі түгел, бәрі аман секілді. Артына қарады. Салдырлатып Ұмсындық та келе жатыр.

— Ау, ит неге абаланды? Ренжіген Ұмсындық жауабы келте:

— Ит иесі өзің білмесең, мен қайдан білем...

Лезбай үндей алмай қалды. Ашуды кер бестіден алғандай. Қамшыны бір үйіріп, борбайлата салды да отардың сетінеген жағына шаба жөнелді. Марғау тағы да үрді. Лезбайдың қайрылмайтынын білген соң, жосылтып, жұртқа келді. Қара тонды үш айналды. Қателеспеген. Лезбай тоны. Жақын келіп үш рет иіскеді. Нақ Лезбайдың иісі. Қызық. Қара тонды қалдырып бұлар қайда бара жатыр? Ит ақылына сыймайды. Марғау жосылтып тағы келді Лезбайға. Жағына тыным жоқ. Отарды айнала шауып үрумен жүр. Ай мен күннің аманшылығында мынадай мінез көрсеткен ит қылығын Лезбай өзінше: «Айған қалды төбеде, Айғанды тастап қайда бара жатырсың?! Қайт кейін!» — дегені деп түсінді. Өйткені Айған дүние саларда Марғаудың үш күн бойы жағын жаппағаны Лезбайдың әлі есінде.

— Өлген Айған кайтып келмейді енді. Қой, Марғау, — деп жекіді Лезбай.

Марғау, бірақ өршелене түсті: «Ап! Ап!»

Әр қилы сезім жетегінде келе жатқан Лезбай Марғау абалап, жанынан өте берген кезде бишікпен тартып жіберді.

— Байбалам сап, мазаны кетірдің ғой тіпті!

Аз ғана ғұмырында тәніне тұңғыш рет таяқ тиген Марғау әуелі шоқиып отыра қалып ұлыды да, кері салды. Артық кеткенін тез аңғарып: «Марғау! Марғау!» — деп шақырған иесіне де қарамады. Салып жұртқа келді. Тон үстіне шоқиып отыра салып тағы ұлыды. Бірақ Лезбай отары алыстай берді.

7

Арада ай өтті. Лезбайдың күздеуді қалдырып, қыстауға бет алар кезі де таянып қалған. Басында дала мінезін танытып: «Есті ит еді ғой, келіп қалар» — деген үмітпен жүрген Лекең бара-бара көңілін күдікке алдырып «Апыр-ау, қайда кете қалды?» — деген сұрақты жиі қойып, жауап таба алмай дал болатынды шығарды. Әр қилы тон пішеді: әлде қасқыр тобына кезігіп қалды ма екен? Әлде көре алмаған жат-жақын, шопан-жоралардың бірі жазым қылды ма? Әлде тәніме ащы таяқ тигіздің деп өкпелеп кетті ме? Не көрінді? Ойда жоқта неліктен беймаза бола қалды? Әлде... Қойшы, осы бір «әлдемен» жүргенде тағы да біршама уақыт өтті. Лезбай отары төменге құддилап қыстауға келіп бекінді. Бірте-бірте Марғау ізі көмескілене бастағандай. Басында ауыз жаппайтын балалардың өзі де Марғау атын сиретіп барады. Жалғыз-ақ мал сетінесе, жә болмаса, боран-шашында қасқыр торуылдаса, сонда ғана Марғау аты ауызға ілінеді.

— Шіркін, Марғау болғанда ақсақ қой далада жатып қалмас еді ғой.

— Марғау болса қасекең де аяғын байқап басар еді-ау біздің отарға!..

Осылай қыс өтуте айналды. Лезбай үйі Марғауды өлдіге санап, біржола ұмыта бастаған еді...

8

Бірін бірі жақсы көретін ит пен оның иесі Лезбай арасында әйтеуір бір түсініспестік болды: «Тоның қалды», — деп Марғау абалап барып еді, оны Лезбай Айғанға байланыстырып, өзінше жорыды. Соған орай тұңғыш рет мінез көрсетіп, қол көтерген Лезбай қылығы да Марғауға «неменеге беймаза бола қалдың, қалдырып кетсем, қарап тұрмайсың ба, келмейтін бе едім қайтып?!» — деген жарлық

өсебінде жетті. Қайтсе де Марғаудың тон күзетіп қалғанына талай уақыт. Күнде жолға қарайды. Тұмсығын созып, ауадан Лезбайдың иісін іздейді. Сөйте-сөйте жалыға бастады. Бір нәрсеге қайран: қара тонды неге тастап кетті? Неге іздеп келмейді? Ашыға бастаған кезде тышқан аулайды. Тышқан аулап, қарнына бірдеме барған кезде есіне тон түседі де, салып ұрып орнына келеді. Қызық бір ой: адам тойса, уайым-қайғысы азаяды. Жатқанды, демалғанды ұнатып тұрады. Ал ит ше? Қарны тойса, атадан мирас болып келе жатқан өз міндеті — күзет міндеті есіне түсіп, мазасы кете бастайды.

Бір күні борап қар жауды. Ит жатқан жер дөңес желдің өті екен. Сол себепті, Марғау қара тонды тісімен сүйретіп жыраға келіп түсті де, үлкен бір қой тастың ығына келіп жайғасты. Осынысы ақыл болғанына Марғаудың көзі ертеңіне жетті. Ұйтқи соққан боран жырашықты қармен толтырып, қойтастың үстінен жүріп кеткен. Етегінде кішкене саңылау бар. Құдды әдейі жасаған үйшік дерсің. Марғау далаға шықты. Айнала аппақ. Нағыз қан сонар. Тау беткейіндегі шыршалар қар жамылып мүлгіп тұр. Олай-бұлай жосылта шауып ит бойын жазды. Содан төбеге шықты. Айған моласы қар астында. Көз жетер атырап із түспеген ақ қағаз бетіндей. Әлде Марғау иісі, әлде тон иісі шошытты, түн жортпалары бұл өңірді айналып өткенге ұқсайды. Ит аңсары кенет жазда Лезбай отырған жұртқа ауды. Құйғытып келіп, айнала тіміскілеп жүр. Таныс жер, міне, мына жерде өзі жататын. Мынау Лезбай демалатын орын. Мынау, міне, Ұмсындық иісі. Қазан-ошақ иісі. Дабыр, Адыр иістері де бұрқырап жатыр. Дәп қазір сол иістердің өзі болмаса да, ит көзіне анық, айқын қалпында сол кездің суреттері келеді. Ал қаймағы бұзылмаған осы суреттердің ит жадында таныс, етене иістерге айналуы ықтимал құбылыс қой. Марғау тұмсығын көкке созып, ұзақ ұлыды. Көкіректі сондай бір ыстық сағыныш оты шарпығандай. Көзін аша салысымен бауыр басқан бір үйлі жаннан айырылып, мына жұртта Марғау неге қалды осы? Жылы ықтасын, Ұмсындық беретін сүйек-саяқ, көже көзден бір-бір ұшқандай. Бұрын мал қамы, жан қамы болмаса, құлқын қамы дегенді білмеуші еді. Ендігі іздейтіні — не кезігеді, қалай кезігеді?

Марғау өз жұртын тіміскілеп жүріп жарты таба нан тапты. Аяз сорып, қатып қалған нан. Темір секілді, домалатсаң тасқа тиіп шық-шық етеді. Марғау нанды Лезбай жата-

тын жерге алып келіп ұзақ әуреледі. Ақыры түс ауды. Нанның соңғы киқымын жеп, тұра беріп еді, алдында анадай жерде шоқиып отырған қасқыр қаншығына көзі түсті. Шошынып, денесі мұздап қоя берді. Ата жауын осыншама жақын келтіріп, қалай аңғармай қалған. Иісін қайтіп сезбеді? Марғау мойнын күдірейтіп, ырылдап еді, қасқыр қаншығы жер бауырлап жата қалып құйрығын былғады. Достыққа, татулыққа шақырған белгі. Өзі жылжып келеді. Жауап есебінде Марғау да құйрығын былғап қойды. Шын достыққа ниетің болса, мен де қарсы емеспін — дегені. Содан кейін ұшып тұрды да, төрт аяғын жерге шалқайта салып, кеудесін кере сәндене бой жазды. Ал көре ғой, ит баласының сұлулығы менен өтпеген!

Қаншық жылжи қыңсылап, Марғауға жетті. Марғау да қарап қалған жоқ, бозбала сері мінезбен екі-үш аттап барып қаншық сауырынан иіскеді. Бірақ қасқыр қаншығының бойында айлалы есеп болмаса, басқа сезім белгісі жоқ. Соны сездірмейін дей ме, құйрығын қайта-қайта былғалап, қыңсылай береді. Көңіліне әлденені секем алған Марғау алыстан тұрып, мойынын қайта соза беріп еді, қаншық шыққан беттен құйғытып келе жатқан үш ноқатқа көзі түсті. Аялдар шақ қалған жоқ. Жалт берді. Дярлық жасап, жер бауырлап жатқан қаншық кілт өзгерді де тұра ұмтылды. Дегенмен ұзын сирақ Марғау адымы алымды екен, барған сайын ұзай берді. Ұзаса да маза жоқ: қайда бармақ? Ізге түскен бір топ қасқыр қайда барсаң да қалмайтыны айдан анық. Артына көз салып еді, басқаларынан оқ бойы алда келе жатқан қаншық пен өз арасы жақындап қалған секілді. Қуғанның жетпей қоймайтынын сезген Марғау бір шешімге белін бекем байлаған секілді. Енді шоқалақтап баяулата шапты. Әлгіндей болмады, қаншық салып жетіп, ауызды сала берем деген кезде Марғау төрт табандап бұға қалды. Қаншық өз екпінімен Марғаудан асып барып үш домалады. Ит ұмтылып қасқыр алқымынан алды да, бірер толғап, ілгері тартты. Қаншықта дәрмен қалмағандай, серейіп сала берді. Соңынан жеткен үшеудің бірі қаншық қасында қалды да, екеуі төтелей салды. Бұл кезде Марғау ертемен өзі қалдырған үйшікке жетіп, сүңгіп те үлгерген еді. Екі қасқыр қара тоннан адам иісін сезсе керек, салып ұрып келгенімен, үйшікке кіруге батпады. Марғау сақ сонда да. Қасқырлар көбік қарды бұзып кіре ме деп дайын жатыр. Қара тонды сүйреп есік алдына апарды. Адам иісі

барына қасқырлардың көзі анық жетсін дегені. Үйшік іші түні бойы көк мұзданып бекіп қалған. Төңіректі олай-бұлай дүбірлеткен қасқыр салмағын көтеретін де сияқты. Бірақ көкжалдар жақындамады. Бірер сағат тас төңірегін айналып, ұлып-ұлып, ақыры қас қарая кетіп отырды. Марғау далаға шықты. Айнала бұрылып ауаны ұзақ иіскеді. Қасқыр иісі алыстап кеткен. Шыңылтыр аяздан басқа ештеңе сезілмейді.

Аяғыңды қия бассан қатер төндірген ендігі тірліктің ащы шындығы ит қабілетін инстинкт таразысына салып дәл бағалауды талап етеді. Өйткені, Марғау бойындағы қалыптаса бастаған сезім түйсіктері өзінің қара басын сақтау күресінде шынығып жетілмегендіктен дала тағысымен бұл ретте таласа алмайтыны көрінді. Әлдебір жансақтық себеп болып, тірлік үшін күрестің ұлы дүрбелең жолына оқыс түскен Марғауға, міне, енді барынша сақ, барынша әккі болу керек. Жауыңа қарсы бару — ең соңғы шара. Екінші бірі — өлесің, не өлтіресің. Адам қолында бұла өскен, көп ретте өз тірлігін қорғауда, ең оңайлы, тіпті тамақ тауып жеуде қырсыздық көрсететін Марғауға ондай тәуекелдің қажеті не?! Шамаң келсе, бұтып қал. Әйтпесе аңғырттық пен жайбарақаттық жарға жығады. Бар болмысымен осы ақиқат шындықты сезінген ит ұзақ тұрып, меңіреу тыныштық басқан төңірекке қадала қарады. Әлсін-әлсін тұмсығын көтеріп, ауадан иіс ізін іздестірді. Ақыры секем алар дыбыс пен иіс сезілмеген соң манағы қаншық жығылған жерге барды. Қарға қан тамған. Тіпті көп тамған. Қайсы ретте қасқырлардың сол қан тамған жерді қауып тістегендері де байқалады. Жығылған жерінің қарайып қалғанына қарағанда әлде қансырады, әлде есін жия алмады, әйтеуір қаншық ұзақ жатыпты. Марғау бір сәт өз күшіне, өз ісіне разы болып, қайта-қайта керіліп, олай-бұлай жүрді де, үйшігіне оралды.

9

Марғау өзінің ашыққанын сезінді. Шыңылтыр аяз сорып, қары әбден бекіген жылы үйшіктен шыққысы келмеп еді, қу құлқын тысқа қарай жетелей берді. Не істеу керек? Төскейде қалың қарағай бар. Соған барды. «Шауып өткен бір қоян ізі жатыр. Иісі бірақ ескі. Тегі, әлденеден секем алып, ығысып кеткен болса керек. Марғау ізге түспеді.

Қарағай басында бұтақтан бұтаққа қарғып бір тиін жүр. Соны аңдып ұзақ тұрды. Қимылы мүлтіксіз, қайықша сырғанайды. Бұтақ үзілмесе, жерге түсер ойында жоқ. Мекен-жайы ментамағы — ағаш басы. Марғау одан күдерін үзіп, тағы ілгеріледі. Бір ағаш түбінен аюдың иісі шығады. Баспалап келіп қарап еді, буы бұрқырап жатыр. Бірақ көп аялдамады, алыстан орағытып әрі кетті. Аюмен ойнауға болмайды. Тағы да із кесті. Алдағы бір төбе — суыр мекені. Оған да аялдаған жоқ, Суырды індету — су ішінен балық аулаумен тең. Түс ауды. Марғау айналасы қалың шілік тал түбіне тап болды. Іздегені де осы еді. Қоқыстарды қопарды да, ұйқылы-ояу қалпында бір борсықты оп-оңай суырып алды.

Қарны тойған Марғау есіне тағы тон түсті. Байқаса, біршама алыстап кетіпті. Келген ізді қуалау бос әурешілік. Сол себепті, төтелей салды. Кенет әдемі бір иіс шықты. Адам иісі, жылқы иісі. Қуанғандығы сондай, даусын созып, ұлып жіберді. Қарағай арасын қағып екі салт атты шықты. Мойнында мылтығы, соңында иттері бар. Әдепкіде Марғау құйғытып барып қосыла кеткісі келіп еді, тез айныды. Адамдар әр қилы, айдалада жалғыз қалған Марғау жайын түсінсе жақсы. Түсінбесе, «қаңғырған бұл не қылған ит?» — деп атып кетпесіне кім кепіл. Жылыстай берді. Оқыстан абалап иттер үріп, осылай салды. Тегі, Марғау ізіне түскен болса керек. Иттерге елігіп, аңшылар айқайласты. Орман іші дабыр-дұбыр, азан-қазан.

— Өне кетті ақ тұмсық қара қасқыр. Екінші аңшы қарсы.

— Қара қасқыр бола ма екен? Не шатып тұрсың?!

— Өз көзіммен көрдім.

— Қасқыр дегенің өзіміздің Қырғын шығар.

— Жоға, Қырғын онда мына жақта жүрген. Аңшылар қалай таласса, олай талассын, Марғау мақсаты қайтсе де көзге түспеу. Ізінде екшелеп келе жатқан иттер барын сезіп, қалыңға бұрылды. Сол кезде қарсы алдынан дәп өзіндей ақ тұмсық, қара ит шыға келді де, Марғауға ырылдап ұмтыла беріп, тоқтап қалды. Марғау даусында араздық та, татулық та жоқ.

— Р-р-р-р! Не керек өзіңе?

Аңшы иті құйрығын былғап, Марғаудың қасына барып қатарласа тұрды. Танауында ақ бұршақ таңбасы бар. Қалған

жері меңсіз қара. Бойының кішілігі болмаса, бас, кеуде, дене бітімі қаптап қойғандай нақ өзі, аумап қалған. Марғау бойына әлдебір жылылық сезімі пайда болды. Өзіндей ақ тұмсық қара итке таянып барып, құлақ түбінен екі рет жалады. Тіпті иісі де таныс, өз иісі. Тағы бір таныс ит иісі. Марғаудың көз алдына қырғыз шопаны Сәршенге еріп келген қара қаншық келді. Ұлы инстинкт заңы табыстырған әкелі-балалы екі ит сағынып көріскен адамдарша айқасып сәл тұрды. Сол кезде жақындап қалған ат дүбірі шықты. Түбіт жүні дүрдие қалыңдап, жартылай тағыға айнала бастаған Марғау қозғала берді. Өз орнында қимылсыз қалған Қырғын абалана үрді:

— Мені тастап қайда барасың? Бірге болайық.

Марғау да дүңк-дүңк үріп барады:

— Қызмет бар. Дүниедегі ең қымбат адам Лезбайдың тонын күзетіп жатырмын! — дегені.

Осы кезде аңшылар да келіп жеткен еді.

— Әне, әне кетті. Қара қасқыр болмайды дейсің. Мынау немене қара қасқыр емей?! — деді манағы жіті көз аңшы.

— Қырғын, Қырғын! Түс соңына! Айт! Айт, Қырғын!

Қырғын, бірақ қозғалмай қалған күйі ұли бастады.

Кейінірек келген Сәршен де басында Қырғынды айтақтап қалғанымен, кеткен ит нобайын кешеулеп барып таныды.

— Ойбай-ау, бұл Лезбайдың иті ғой. Жоғалып кетті деп зарлап жүр еді. Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау қайырылмады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлы инстинкт сезімі қара тонға қарай жетелеп алып кете берді.

— Ана иттің қайрылмағаны бір жөн делік. Бейтаныс адамдармыз. Ал мына біздің Қырғынға не көрінді? — деп таңданды аңшы серік.

Сәршен рақаттана күлді.

— Онда бір кілтипан сыр бар!

— Не сыр?

— Біздің Қырғын ана кеткен Марғаудың баласы.

Аңшы серік үндей алмай қалды.

Сәршен бір тоқтамға бекіген секілді.

— Ал, бала, Лезбай қыстауына тарттық. Итін көргенімізді айтып, сүйіншісін алайық.

— Тым алыс қой?..

— Алыс болса да, ат аяғы жетпейтін жер жоқ, бала.

Аңшылар Лезбай қыстауына бет алды.

Марғау хабарын естігеп Лезбай Сәршен аттанысымен жолға жиналды. Жақсы көретін итінің тірі екенін біліп, балалар «мен барам, мен барам» — деп таласып жатыр. Лезбай оларға: «Жер мойыны шалғай. Тоңып қаласыңдар», — деді де, аттанып кетті. Бөтенге сондай сұсты болғанымен, жақынға тым арсалаңдай бермейтін ұстамды, ақылды Марғаудың ойда-жоқта жұртта қалып қою себебін қанша ойласа да Лезбай таба алмайды. Ақыл алтау, ой жетеу, ақыры ара қонып, жайлау алқымына жақындаған еді. Қол созым жерде Айған төбесі. Төменде былтыр күзде өзі шай ішіп аттанған жер. Марғау осы жерде кеткен. Бірақ Сәршен көрдім деген түс әлі біршама алыс. Лезбай сол бетке көз тікті. Кенет кер төбе оқыранып қоя берді. «Оу, саған не болды?» — дегенше болмады, алдында оқ бойы жерде шоқиып отырған бір итке көзі түсті. Итіне аяқ астынан оңай кездесем деп ойламаса керек-ті. Әдепкіде: «Қара қасқыр болады деуші еді», — деп шошып қалған Лезбай кейіндеп барып таныды. Кәдуілгі Марғау. Жон терісі қалың, мойны жуандап, аяғы сомдалып алыпты. Лезбай атын тебініп алға ұмтылды.

— Марғау, Марғау, кә-кә-кә!..

Бұрын атылып келіп үстіне асылатын Марғау қозғалар емес. Көкке қарап, әлдебір түсініксіз дыбыс шығарды. Итке ұқсап үргенге де, қасқырға ұқсап ұлығанға да ұқсамайды. Лезбай «кә-кәлеп» жақындай берді. Марғау кейін шегінді. Екі көзі қып-қызыл, қанталап кеткен. Алты ай қыс бойы қаңғыртып далаға тастап, жаман тонды күзеттіретіндей мен саған не жаздым деген ашу белгісі. Лезбай аттан түсіп, ілгері аттады.

— Марғау, кел бері.

Марғау шегініп барады. «Бұған не болды? Танымай қалудың қай жағы?» — деп Лезбай дағдарыңқырап қалды. «Он жыл өтсе де ит иесін ұмытпайды деуші еді ғой». Сасқаныма, енді бет алды балаша сөйлеп келеді.

— Мен Лезбаймын ғой, Марғау. Үйде Дабыр, Адырлар бар. Марғауға апар деп олар жылап қалды. Қанат болса, Алматыда. Жазда біз тағы мына жайлауға шығамыз. Сонда Қанат келіп, жатып кететін болады. — Кенет Лезбай көзі әлгінде ит шоқиып отырған жерге түсті. Ар жағында үңгір үйшік. Аузында бірдеме қараяды. Лезбай

енді солай бұрылды. Марғаудың ұнатпаған белгімен аздап ырылдағанына қараған жоқ. Үйшік босағасын етік тұмсығымен бірер теуіп, қарайғанды суырып алды. Ғажап, өз тоны! Осы күнге дейін жұмбақ болып келген ит қылығын енді түсіпгендей. Марғау аңдаусызда жұртта қалып қойған тон күзетінде. Лезбай басын шайқады. Күлерінде, жыларын да білмейді. Күлейін десе, есеп-қисабы жоқ ит қызметінің адалдығы кімді болсын ойлантпай қалмас еді. Жылайын десе, жыртық тонды күзетіп айдалада қалу тіпті ақылға сыймайды. Есіне өткен жылы осы жерден қалай аттанғаны түсті. Ойлап қараса, бәріне кінәлі Ұмсындық. Кейінде бір: «Осы менің тоным қайда?» — деп сұрағанында, «лақтырып кеткем», — деп Ұмсындықтың жауап бергені де бар. Сонда қара тон мен ит жоғалуы байланысты-ау деп ойламапты ғой. Лезбай әлденеге кейігендей, Әлде өз түйсіздігіне, әлде жоқ жерде пысықсына қалған қатын қылығына кейіді ме, тонды лақтырып жіберді. Марғау: «Керегі жоқ болса, неге айтпадың? Қыс бойы бекерге күзеткенім бе мен сонда?» — дегенді танытып, ырылдап тісін көрсетті. Лезбай өз иті болған соң қорыққан жоқ. Қайтсе де қарсы жүрді. Марғау әлдебір өкпелі дауыспен екі-үш рет ұлып, үрді де жортақтай жөнелді.

— Марғау, Марғау! — Лезбай алқынып ит соңынан төбеге шықты. Шаршаса да қалатын емес. Марғау соны аңғарды білем, бір шыршаның түбіне барды да, бері қарап жатып алды. Құдды атылар қасқыр дерсің. Ит алдында өз кінәсін мойындаған шопан жан ұшыра алқына келіп, Марғауға қол созды.

— Марғау жақсы ғой. Марғау иесін қаппайды. Марғау оңды ғой. Марғау Лезбайды қаппайды.

Рас, ырылдағанымен Марғау ұмтылған жоқ. Лезбайдың жылы алақаны маңдайына тиісімен көзін жұмып сұлық жатты. Аялы алақан адам қолында тұрудан артық не бар дейсің дүниеде. Содан кейін: «Сен осы шын Лезбаймысың?» — дегендей, көзінің киығын салды да, «өкпемді кештім» — дегенді танытып, иесінің қолын жалай бастады. Қорықпаса да, басында әлде қайтеді деп сақтық жасаған Лезбай енді еркіндеп, итін қапсыра құшақтады.

— Бүйтпесең сен ит боласың ба? — Бірақ көтере алар түрі жоқ. Күзден бергі төрт-бес айдың қиямет-қайым тауқыметін тартқан Марғау бұрынғыдан да сомдалып, күш

пен қайраттың түп иесі нағыз соқталы арлан итке айналып алған екен. Қарулы деген Лезбайдың өзі ит кеудесін қозғалта алмаған соң, белбеуін шешіп, қарғы баудан өткізді де:

— Ал, Марғау, ауылға тарттық! — деп жетелей бастады. Баяғы жұмсақ, қамқор дауыс. Ит өткен күнді есіне алды білем, селқос тұрып иесінің соңынан ерді.

11

Марғау Лезбайға еріп, келесі күні қыстауға жақындады. Баяғы таныс қоныс. Таныс қора, таныс иіс. Таныс емесі бір сары ит. Лезбайды қызғана ма, алдарынан абалап шықты.

— Қойсайшы, Сарықасқа, шәуілдей бермей! — деген Лезбайды да тыңдамады. Азу тісін ақситып: «Сені мұнда кім шақырды?» — дегендей, ұмтылып келеді.

Марғау да ырылдады: «Мен болсам, осы үйдің итімін. Сен қайдан сая бола қалып едің?» Сарықасқа күжілі сондай зор:

— Бұл біздің үй. Есің дұрысында жолыңды тап!

Марғау жай ғана ырылдап, аттың екінші жағына шықты:

— Лезбай да қой деді ғой. Қойсайшы енді. Ақымақ болма! — дегені.

Бұл мінезді сары ит өзінше түсінсе керек. Марғаудың тегін келе жатпағанын сезінгендей, біржола ықтырып алмақ болып, ауызды басып қалды. Қайырыла беріп, оңша атылған Марғау сары төбетті желкеден тістеді де сілкіп-сілкіп жіберді. Содан кейін өзі: «Мен сен түтіл, небір көкжал бөрілердің де талай қоқайын көргенмін. Кәне, не қыласың?» — дегенді танытып, қасқая тұрды. Сарықасқа бір сәтке есеңгіреп қалса керек, құлап қала жаздап, теңселе барып түзелді де, дүниені басына көтеріп қаңсылай тартты.

— Әй, қой десе қоймайсың, өзіңе де сол керек, — деді Лезбай, аттан түсіп жатып қарқылдап күліп. — Сенің ит болып жүргенің Марғаудың жоқтығы ғой.

Ит даусын естіп, үйдегі балалар далаға қопарылған.

— Марғау, әй, Марғау! Марғаужан! — деп Дабыр мен Адыр жарыса келіп, нан тастады.

Марғау бірақ селқос.

— Байқандар, балалар, қауып алып жүрмесін. Бұрынғы Марғау емес бұл, — деп ескертті Лезбай.

Балалар шошып қалысты.

— Әй, мынау сабалақ жүн біздің Марғау емес қой, — деп Дабыр кейін шегінді. — Біздің Марғау мұндай үлкен болмайтын.

Дабырдан кейінірек тұрған Адыр Марғауға ұзақ қадалды. Бір кезде ит пен бала көзі түйісіп қалды. Сол кезде Адыр:

— Иә деген, бұл Марғау ғой. Неге өтірік айтасыңдар? — деп айқайлап жіберді де, жүтіріп барып құшақтай алды. — Марғау, Марғау, сен осы қайда қашып кеттің бізді тастап? Мен сені сағындым ғой.

Марғау әлдеқалай ыңырсыған секілді дыбыс шығарды да, баланың аяғын жалай бастады: «Мен сені ұмытқан жоқпын ғой, Адыр. Сенің ақылды көзің мен нұрлы жүзің менің есіме бірден түсті», — дегендей.

Марғау балалармен осылай оңай табысқанымен, Сары төбетпен зорға татуласты. Басында: «Аты-жөні жоқ жәй бір даңғаза ақымақ екенсің», — дегендей маңайластырмай жүріп еді, кейіндеп барып білді, бас-көз демей, бет алды тапырақтағанымен, арамдығы жоқ екен. Тамақ салса, таласпайды. Ең алдымен, Марғау, сен ал дегендей кейіндеп тұрады. Мал қайырғанда да мұның аңысын бағады. Содан барып, Марғау көңілі бірте-бірте жіби бастаған-ды. Осы өзгерісті Сары төбет уақытымен түсінді Сол себепті, бұл күнде Марғаусыз аяғын аттап та баспайтын болған. Қашан да қай нәрсені болса да бұрын көріп, қашан да қай иісті болса да бұрын сезіп, жер-көкті күмпілдей көшіріп, Марғау тұра тартқанда Сарықасқада жан қалмайды. Шәу-шәу етіп, не қатерге болса да соңынан жөнеледі. Бір сөзбен айтқанда, Сары төбет Марғауға, Марғау Лезбайға, ал Лезбай болса, өз совхозына қызмет етіп, аман-есен мал бағып жүріп жатыр еді, сормандайлардың ойда-жоқта мына бір оқиғаға тап болғанын көрмейсің бе?!

ЖАЛҒЫЗДЫҚ

1

Марғау тал арасында тапжылмастан екі күн жатты. Өзіне таныс қызыл белбеу машина талай келді. Қасына Ұмсындықты ертіп алған милиция формалы жігіт іздемеген қуыс қалдырған жоқ. Шөп арасын, бұта астын сүзгіледі. «Марғау, Марғау!» — деп дауыстары жыртылғанша айқайлап та бақты. Марғау, бірақ селтетпеді. Не қатердің ба-рын білмейді. Әйтеуір өз атын естіген сайын басын көтеріп, дыбыс берудің орнына қалың тал түбіндегі төмпешікті қалқалап, жерге жабыса түсті. Дес бергенде өзеннің екінші бетіне өтіп алғаны мұндай жақсы болар ма. Кейде тіпті ізшілердің қарсы бетте қол созым жерге келіп қалған да кезі бар. Сонда да байқаған жоқ. Бір ретте Ұмсындық тіпті балаларды да өзен жағасына алып келді.

— Сендер шақырыңдаршы! Адыр жауабы бәрінен де орнықты.

— Шақырғанмен түк те шықпайды.

— Неге шықпайды?

— Марғау бәрібір келмейді.

— Танысы шақырса ит келмеуші ме еді, келеді, — деп Ұмсындық көнер емес.

— Манадан бері бақырып жатырсың, неге келмейді ендеше? Сен де таныс емессің бе?..

— Не дейді мына күшік? — деп Ұмсындық бетін жырты.

Ал, Адыр болса, кәдуілгі үлкен кісіше нығарлап жатыр.

— «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» дейтін әкем. Мен білсем бар ғой, Марғауда «өлімтігімді мыналарға көрсетпей-ақ қояйын» деп алыс бір жаққа тартып отырды.

Ұмсындық үндеген жоқ. Ебін таппаған тұз жалайды дегендей, Марғаудан күдер үзген көк қалпақ қой шарбақтың алдында тыныш жатқан Сарықасқаға бас салды.

— Бұл Сарықасқа. Басқа ит дедім ғой, — деп Ұмсындық көлденеңдей берді.

Көк қалпақ тыңдаған жоқ.

— Бір ит құтырса, бар ит те құтырады. Алып барып, тексертеміз.

Ұмсындық қарсыласқан жоқ. Жалғыз-ақ тілегені:

— Құтырмаған болса қайтарып берсеңдер жақсы болар еді. Қалай десең де ит аты бар, абай ғой, — деп Сарықасқаны жетелеп машинаға салды. Кем шақта қызыл белбеу машина да, Сарықасқа да көзден ғайып болды.

Марғау тұмсығын төмпешікке салып, қимылсыз жатыр. Бір кезде Ұмсындық келіп, тап қарсы беттен су алды. Үйге жете бергенде салт атты біреу жолығыса кетті.

— Ау, Лезбай қайда, тысқа шықсын.

— Ол кісі үйде жоқ. Екі-үш күн болды, ауданға кеткен.

«Неге жасырады?» «Арақ таусылған соң Лезбай төменге түсіп еді. Сол кезде Қарғабек маған қол салды. Қызғанған Марғау содан кейін Қарғабекті талап тастады. Мұның ақыры төбелеспен тынды. Милиция келіп Лезбайды алып кетті», — деп турасын неге айтпайды? «Адамдар неге құлық сақтайды өстіп?» — Марғау осындай бір қияли сұрақ қойып, жауабын таба алмаған адамға ұқсап көзін жұмды. Бірақ көкірегі ояу. Құлағы тігулі.

Аудан жақтан келген екінші бір салт аттының хабары мүлде бөлек.

— Лезбайды қамап тастапты. Істің беті жақсы емес. Қарғабек тым ашулы көрінеді.

Лезбай аты естілген соң иесін сағынған Марғау тұмсығын көкке беріп, ұли бастады. Үй сыртында ойнап жүрген екі бала қалт тоқтады.

— Марғау емес пе ұлып жатқан? — деді Адыр тағы да сергектігін танытып.

Дабыр құлағын тосты.

— Кәне?

— Марғау ұлыған сияқтанды маған. Дабыр ештеңе естімесе де інісін құптады.

— Рас, ұлыған сияқты.

Есік алдындағы Ұмсындық бұл жайдан мүлде бейхабар. Салт аттыға қадала сөйлеп жатыр.

— Қарғабекке сәлем айт. «Өкпеге қиса да, өлімге қимайды» деген бар. Ағасын соттатқанда не барқадар таппақшы...

Марғаудың сырқырап жамбасы ауырды. Жылжып барып суға түскісі келіп еді, үй төңірегінде қара-құра көп болған соң ол пиғылынан тез айныды.

Салт атты кеткен соң Ұмсындық шарбақ ішіндегі қойды жайылымға айдады. Көзін ашқаннан бері қоймен өріп, қоймен оралатын Марғауға мына жай тіпті ауыр. Екі күн қамауда қалған бір отар қой енді тұңғыш рет Марғаусыз өріп барады. Кейбіреулері жекерек шығып, маңырап, мазаны кетірді. Не іздейді? Тұтқынға түскен Лезбайды іздей ме? Әлде тал түбінде тығылып жатқан Марғауды жоқтай ма? Әйтеуір қой екеш қойға да бірдеме жетпейтін секілді.

Қойлар жапырлап, жамырай келіп ең әуелі суға бас қойды. Марғау қыңсылай бастады. Өйткені, осы отардағы ірілі-уақ бес жүз қойдың бәрі таныс оған. Әрқайсысының мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, тіпті иісіне дейін анық біледі. Әне ана бір қайқы мүйіз секті Марғау иісінен таныды. Қашан да өзгелерден өзгеше бір иіс шығарып, бұрқырайды да жүреді. Лезбай болса, ерте демей, кеш демей далада да, үйде де ұстап алып, құйрығына дәрі сеуіп жатқаны. Ал әне бір ақ қасқа сондай жалқау. Бір-екі рет тіпті далада жатып қалып, Лезбай мен Марғаудың зорға іздеп тапқаны бар. Ал әне бір теріс жайылатын қыңыр текені қайырғанға көнбеген соң кеудесімен соғып, екі-үш рет домалатып жібергені де болған.

Айрықша үлкен бір боз саулық мамырлап кеп суға түсті. Марғау да, Лезбай да бұл қойды жақсы көреді. Лезбайдың жақсы көретіні — боз саулық жылына салмастан төрт қозы табады. Сол себепті мал иесі әманда оны көзінің алдында ұстайды. Жиі-жиі сауырын сипап қарап, кейде тіпті қоналқаға оралғанда басқалардан бөліп алып, жем беретіні де бар. Ал Марғаудың жақсы көретіні, боз саулық қамшы салдырмайды. Үнемі қойдың кеуде тұсында жүреді. Бұра тартып, бүліне шығатын мінезін мүлде көрген емес.

Боз саулық суын ішіп болды да, ит жатқан қарсы бетке қадалып ұзақ тұрды. Марғаудың иісін алды ма, кім білсін, маңырай бастады. Иттің тынышы кетті. Бар катерді ұмытып, атып арғы жағаға шығайын деп еді, қираған бөксе қақсап ауырып, қозғалтпады. Аанада мына бетке ет қызуымен өткені енді белгілі.

Суға қанған қойлар жағаға шығысымен-ақ отқа бас қойып, ұзай берді. Марғау өзімен өзі арпалысып, аз-кем жатты да, дәрменсіздігін білдіріп, көзін жұмды.

Марғау тал арасында тапжылмастан үш күн жатты. Лезбай із-түзсіз. Сарықасқа да ізім-қайым. Қызыл белбеу машина да, ақ халатты әйелдер де көрінбейді. Ат сабылтып келіп жүретіндер де сап тыйылған. Бұл дүниеде Лезбай бары, оның мына бір жылап ағатын тау өзені жағасында үйі тұрғаны, бәрі де ұмыт болған сияқты.

Әйтеуір күйкі тірлік. Кешірек айдап шығарып, ертерек айдап қамаса да, қойды Ұмсындық бағып жүр. Қой өріске ұзап шыққан кезде екі бала оянады. Көже қатығын іше салысымен өзен жағасына келеді. Ойнайтындары құм. Шұқанақ қазады. Тау тұрғызады. Сарай соғады. Ойынды тату бастайды да, араздасып аяқтайды. Кейде әрқайсысы өз алдына ту тігіп, араз бастап, тату аяқтайтын да кездері бар. Ондайда әңгіме тақырыбы да жарасты.

— Әкемді сондай сағындым ғой, — дейді Дабыр. Адыр төтеден қосылады.

— Мен де.

— Бізді зарықтырып неге келмей жатыр екен? Адыр үлкен кісі секілді. Кешіккен әкенің келмей жатқан себебін анықтап әуре.

— Әкем ауданда жиналыста жүрген жоқ па? Жиналыс қалай бітеді, солай келеді.

Дабыр үндемеді. «Жиналыста жүр» — деген Адыр сөзі құлағына жағатын секілді.

— Бәрінен де Марғауды айтсайшы. Ол әкем секілді жиналысқа кеткен жоқ қой. Жиналысқа кетпеген соң, қайтып келмей қалуы да мүмкін ғой, — деп Адыр тағы да зерделілік білдірді.

— Ә, қайдан білесің, әкеме еріп кеткен шығар? — деді Дабыр.

— Қалай еріп кетеді?! Аяғы сынып қалғаны қайда!? — Адыр жауабы бұлтартпайды.

Өз аты жиі қайталанған соң Марғау шыдай алмады. Жайлап басын көтерді де, «Ап, ап!» — деп соңын уілмен бітірді.

Адыр қалт тоқтады.

— Әне, Марғау үрді ғой?

— Иә, үргендей болды.

Екі бала ойындарын қалдырды да, суға төніп келді.

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Кә-кә-кә! Марғау тал түбінен бері жылжып шықты да, жүрелеп отырды.

— Ап-ап! Ап-ап! Адыр бұрын көрді.

— Әне Марғау!

— Мен де көрдім, — деп Дабыр да қосарланды.

— Марғау! Марғау! Бері келе ғой. Марғау орнынан қозғалмады.

— Келмейді ғой? — деп ренжіді шыдамы таусылған Адыр.

Дабыр қарсы:

— Дұрыстап шақыра алмай тұрмыз. Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау сонда да қозғалмады. Адыр жаңа бір ұсыныс жасады.

— Марғаудың қарны ашты ғой. Тамақ апарып берейікші!

— Сөйтсек, сөйтеік!

Екі бала жүгіріп үйге барды да, жүгіріп қайтып келді. Қолдарында нан, май, ет. Үш күн нәр татпаған Марғаудың сілекейі шұбырды. Қыңсылап, тағы бір табан төмен жылжыды. Қимылсыз жатқанда мазаламаған жамбас енді қан қақсап ауырып барады. Содан ба, Марғау балаша жылаған секілді.

— Марғау шақырып жатыр ғой, арғы жағаға өтейік, — деді Адыр.

Дабыр бұл жерде естияр екенін танытты.

— Сен өтпейсің, мен өтем. Сен кішкентайсың, суға жығылып қаласың.

— Сен мені ұстап жүр, сонда жығылмаймын.

Дабыр сонда да көнбеді.

Ит тағы да үрді.

— Әне «тез кел» деп Марғау мені шақырып жатыр, — деп Дабыр суға беттеді.

— Жоқ, «Адырды тастама, бірге өтіңдер!» — деп тұр ғой.

Марғау тағы да үрді.

— Әне, естідің ғой өзің де, — деп Адыр тиянақтап қойды.

Дабыр көнейін деген секілді.

— Сен онда менен мықтап ұста. Сонда жығылмайсың.

Екі бала тәуекел деп суға түсті.

Өзен табаны төменгі бетте ойлы-қырлы, кедір-бұдыр тереңірек болғанымен, дәп мына тұста ұсақ малта тастары қолдың саласындай тізіліп жатқан тегіс болып келетін еді. Балалар соны білетін секілді. Жылжып келеді. Дегенмен орта тұсқа жеткенде Адырдың белуарына жақындаған су көбіктеніп «байқа, ағыным бар» дегендей сылдырай бастады.

— Құлап қалмаймыз ба? — деді Адыр сескеніңкіреп.

Бойына сенген Дабыр мақтанғысы келді білем:

— Сен құласаң, құларсың. Мен озім құламаймын, — деп ілгерілеп кетті. Адымдай аттап, қаттырақ жүргендіктен бе ағын екпінімен сәл ығыңқырап төменгі тереңірек жаққа салғанын өзі де байқаған жоқ. Ал қорқа басып сақ келе жатқан Адыр су астындағы ұсақ малта тастарды табанымен сипалап тура жылжи берді. Сол кезде бір ірілеу тасқа барып тірелген Дабыр:

— Әй, берірек жүрмейсің бе? — деп аттай берді де, су шайып, шалау тұрған сырғанақ тастан аяғы тайып кетіп, тәйкесінен түсті. Бірер рет су жұтып шашалған соң қолындағы май мен еттен де айырылып қалды. Ал Адыр болса, сасқан жоқ. Ышқырланып алған көйлек ішіндегі нанды бір қолымен басып ұстап, арғы бетке шықты да, артқа көз салды. Мықтымсынған батырың кейін кетіп барады.

— Әй, ет пен май қайда?

— Суға кетті.

— Ендеше үйден тағы да алып шық.

— Жоқ, алып шықпаймын.

— Неге алып шықпайсың? — деп қадалды Адыр.

— Итке тамақ беремін деп жүріп суға кетіп қалсын дейсің бе?

— Кетпейсің. Мұнда мен бармын.

Дабыр қайырылмады. Құм ойыншыққа қайта ауысты. Оның шын келмейтініне көзі жеткен соң, Адыр көйлек ішіндегі нанды суырды.

— Мә, Марғау, жей ғой.

Ашыққан Марғау әп-сәтке жіберген жоқ, шеті ғана үзілген бір таба нанды жеп, жүрегін жалғады да, шалпылдатып су ішті. Содан кейін қайта жылжып келді де, дән ризалығын білдіріп, Адырдың сирағын жалай бастады. Бала да қарыздар болып қалмады. Иттің басын сипады.

— Үш күн бойы қайда кеттің, Марғау?

Марғау жауап берудің орнына қыңсылай бастады.

— Білем, білем тығылып қалдың ғой. Тығылғаның жақсы болды. Әйтпесе, ана Сарықасқаға ұқсатып сені де алып кететін еді. Сарықасқаны сау қайтады деп ойлама енді.

Өстіп ит пен бала көп отырды. Күн еңкейейін деді. Кенет Марғау басын көкке көтеріп, танауын шиырды да қалыңға қарай жылжи бастады.

— Марғау, қайда барасың?

Марғау қайрылмады. Арғы беттен Дабырдың даусы шықты.

— Адыр, бергі бетке шық. Ұмсындық келе жатыр. Ұрсады ол.

Марғаудың неге жылыстап кеткенін Адыр енді түсінді.

— Әй, Дабыр! Қазір Ұмсындық тәтем келгенде Марғауды көрдім деп айтпа. Марғауды көрдім десең бар ғой, машинаға салдырады да, аудан басына аттандырып жібереді. Білдің бе?

— Білдім. Ал өзің бергі жаққа өт. Ұмсындық ұрсады.

— Қалай өтем? Тәтем ұрсады екен деп суға кетіп өлейін бе? Кел де шығар.

— Қара өзін! Суға кетсін деп тұрсың ғой? — деп Дабыр дауласа бастады.

— Ендеше тәтемнің өзі келіп шығарып алады.

— Өзі келіп шығармайды. Өзі келіп ұрады тәтең сені.

— Ұрса, ұрсын...

— Сен жылайсың сосын.

— Жыласам, жылайын...

Дабыр енді не дерін білмей қалды. Сол кезде Ұмсындықтың даусы шықты.

— Әй, балалар, қайдасыңдар? Қойдың алдын қайырысыңдар!

Дабыр жүтіріп кетті де, әлгіндей болмай Ұмсындықты ертіп қайтып келді.

— Әне, әне отыр.

— Ол бетке неге шықты?

— Білмеймін. Марғауды көрдім дей ме, — деп күмілжіді Дабыр.

Адыр айқай салды.

— Өтірік айтады, тәте. Дабырдың сөзіне нанба. Марғауды көрдім дегенім жоқ.

— Енді неге өттің?

— Дабыр ерегістірді. Сен өте алмайсың, кішкентайсың. Ал мен үлкенмін, өте алам деді. Мен сосын өтіп кеттім. Ал үлкенмін деген Дабыр су ішінде жығылып қалды.

— Иә деген, Адыр өтірік айтады, — деп Дабыр бір бәленің басын қылтитып келе жатыр еді, Адыр мына беттен жұдырығын түйді. Ұмсындық: «Не дейді мыналар!?» — деп бетін жырты.

— Жығылғаның өтірік пе? Неге мойындамайсың?

Адыр болар емес.

Бір жақсы жері Ұмсындық ит жөніндегі әңгімеге мән бермеді. Етегін ышқырына түріп, бергі жаққа өтті де, Адырды көтеріп алды. Жұмыстан шаршап келгендігі болса керек, қабағында кірбің.

— Сен ерегісем деп жүріп суға кетсең, әкеңе не бетімді айтам?

Тасада жатқан Марғау есінеп алды. Әрине, ол адам болса, «бала өлімінен көрі, бала әкесінің алдында жауап беру көбірек қинайды екен ғой сені?» — деген болар еді. Бірақ жегі жасар бала жауабы одан да асып түсті.

— Суға кетемін деп ерегіспедім ғой, қайта суға кетпеймін, арғы бетке өте алам деп ерегістім ғой.

Ұмсындық аузын сылп еткізді.

— Мына шірік не дейді?

— Тәте, мен өлмей-ақ қояйын. Сен әкем алдында жауап та бермей-ақ қой.

— Жетпегірдің сөзінің тастайын қарашы! — деп басқа жауап таппаған Ұмсындық Адырды жерге түсіре беріп, маңдайынан иіскеді. — Арғы бетке енді өтпейсін ғой?

— Өтпейін, тәте!

Ұмсындық Дабырға қатаңдау ескертті.

— Енді қайтып ерегістірмейсің ғой?

— Ерегістірмейін.

— Ерегістірсең, менен жақсылық күтпе. Аямай шықпыртам.

Дабыр мұрнын тартты.

Осы оқиғаның бәріне куә болып жатқан Марғау өз орнына жайласып алды. Тамақ уайымы тарқаған секілді. Ендігі уайымы — Лезбай. Сағынады. Даусын сағынады. Иісін сағынады. Жұмсақ алақанын сағынады. Әрине, Лезбай үйде болса, бүйтіп тасада жатпас еді. Марғау орны онда үй қасы болар еді ғой. Лезбай арғы қыстағыдай Марғаудың сынған жамбасып сылап, сүйектерін орнына келтірер еді де, дәрі сеуіп, таңып тастар еді. Содан кейін аз-кем күннің ішінде Марғау құлан таза айығып, шапқылап та кетер еді. Ит басындағы осы бір қасірет ұлғайып Лезбайдың жоқтығын

дауасыз ауруға, іш құса уайымға айналдырып жібергендей. Марғау басын төмпешікке салып ақырын сыңсып, ұзақ уақыт ұлып жатты.

3

Марғаудың тал арасында тығылып жатқанына бүтін жетінші күн. Бір жақсысы, ішіп-жем мәселесі бұрынғыдай қинамайтын болған. Ұмсындық ертемен қой жайып кетеді. Олар кетісімен Дабыр мен Адыр өзен жағасына келеді, тамақ лақтырады. Марғау жылжып төменге түседі де, тамақтың өзі жатқан жағаға жеткенін қақшып жейді. Содан кейін шалпылдатып су ішеді.

Бүтін де сондай бір дағдылы күн. Ұмсындық қойды өріске айдады. Бірақ неге екені белгісіз, бұрынғыша Марғау балалардың келуін күткен жоқ. Жылжып су жағасына түсті де, әлдебір сағынышты зар танытып, қайта-қайта ұли бастады.

Дабыр мен Адырда ес жоқ.

— Тез барайықшы, Адыр, Марғау ұлып, бізді шақырып жатыр. Қарны ашқан ғой байғұстың, әйтпесе бұрын өйтіп үрмейтін еді ғой, — деп асықтырды Дабыр.

Бір қызығы, Адыр ойы осындайда мүлде басқаша:

— Мен таптым!

— Нені таптың?

— Марғаудың неге ұлып жатқанын.

— Иә, неге ұлып жатыр?

— Бүтін әкем келеді. Соны біліп ұлиды Марғау.

Әкесін сағынған Дабыр айқайлап жылап жіберді:

— Әке-ау, қайда кеттің бізді тастап? Сағындым ғой сені?!

Адыр кіші болғанмен есті.

— Өй, неге жылайсың? Жыласаң, әкем келмей қояды. Сонда қайтесің? Бақыра бермексің бе әлдебір жаман балаларға ұқсап?

Дабыр көзінің жасын сүртті.

— Ал онда Марғауға тамақ апарайық

Марғау бұл кезде сүйретіліп өзеннің бергі бетіне шыққан еді. Үй қасына келіп, жолға қарап тағы да үре бастады.

Екі бала нан мен кешегі желінген тамақтың сүйек-саяғын алып үйден шыққанда, Марғау есік алдында болатын. Дабыр мен Адыр соған қайран.

— Айттым ғой, қарыны ашты деп. Міне, қарыны ашқан соң ғой өзі келіп тұрғаны, — деп Дабыр тамақты Марғау алдына тастады.

Марғау тамақты екі-үш қармап, алғы жаққа құлағын тікті де, үре бастады. Екі бала сол бетке көз салып еді, алыстан қарайып бір машина көрінген екен. Осылай қарай салып келеді.

Екеу ара мана басталған таласқа енді Адыр жауап беріп жатыр.

— Айттым ғой әкем келеді деп. Әкемнің келе жатқанын сезіп, Марғау, міне, үйге оралды.

«Әкем келе жатыр» деген соң несіне талассын, Дабыр үндеген жоқ. Хайуан сырына тым жетік, нағыз кемеңгер адамша кесіп-пішіп айтқан Адыр пікірі бұрыс па, дұрыс па, оны бала түгіл үлкендердің өзі де дәп басып дәлелдей алмас еді. Тетігі қайда екенін кім білсін, әйтеуір жақсылық, жаманшылық хабарды ең алдымен ит сезетіні көпке аян ғой. Машина жақындаған сайын балаларда да, итте де ес қалған жоқ. Абалай үріп, бөксесін сүйретіп ит қозғалды. «Әкелеп» балалар жүгірді. Дабыр мен Адыр, бірақ бұл жолы Марғаудан жүйрік болып шықты. Олар жеткенде кілт тоқтаған машина ішінен әкесі емес, Қанат қарғып түскенді.

— Ой, ағатайым ғой?

— Алақай-алақай, ағатайым келді!

Мойнына асылған екі інісін Қанат кезек сүйіп жатыр.

— Ұмсындық тәтелерің қайда?

Адыр өкпелі.

— Төтең қайда дегенше, әкеңді неге сұрамайсың? Қанаттың қабағына кірбең ілінді.

— Әкеңнің қайда екенін біліп келем, Адыр.

— Ал қайда екен?

— Жолда аудан орталығына соғып, сұрасам, Алматыға жөнелтіп жіберіпті.

Екі бала тұнжырап қалды. «Алматыға жіберетіндей не жазығы бар еді?» — дегенді танытқаны ма, кім білсін, Марғау қайта-қайта абалады.

— Ә, Марғау үйде екен ғой?

Екі бала жарыса сөйлеп, түсіндіріп әуре.

— Әкемді әкеткенде Марғау тығылып қалған.

— Марғау сенің келе жатқаныңды біліп, осы жаңа ғана үй жанына келді, — деп анықтады Адыр.

Дабыр таласа кетті.

— Иә, саған... Әлгінде сен әкем келе жатыр, соны біліп келді деп едің ғой?

— Әкем келді не, ағатайым келді не, бәрібір емес пе мынадай күйзеліп тұрған кезде.

— Жә, жоқ нәрсеге таласпаңдар, — деп Қанат басу айтып, екі баланы жерге түсірді де, өзі қыңсылап жылжып келе жатқан Марғауға барды.

— Марғау! Марғау деймін. Сен мені таныдың ба?

Марғау құйрығын қайқайта былғап, алдыңғы аяғын тыпырлатты.

— Ап! Ап! — танығанда мен таниын. Көзімді ашпай тұрып иісінді алған едім ғой. Сол иісін бүгін күндік жердей маған жетіп, тығылып жатқан жерімнен сүйреп шыққан жоқ па?! — деген секілді. Қанат қайран қалды. Алдында баяғы Жойқынның өзі жатқандай. Ұмтылып барып, жүресінен отыра қалды да, иттің арқасынан сипады. Марғау алдыңғы екі аяғын тік басып, кеудесін көтерді. Содан кейін бұған тура қарап, ұзақ үрді. Әкесінің не себепті тұтқынға алынғанын біліп, торығып келген Қанатқа ит көзінде терең мағына бар: Қарғабек сенің әкеңнің арын қорлады. Намысын аяққа басты. Соның жазасын тартып Лезбай түрмеде жатыр. Мен болсам, міне, жарымжанмын. Ал Қарғабек болса, сайрандап жүр.

Шынымен ит көзінде осындай сырлар жазылған ба, әлде сол бір оқиғаның қаһарманы Марғауды көрген соң бұрқ еткен өз көңілінің түйткілі ме, Қанат оны анықтап жатпады:

— Әй, «жігіттер!» қамықпаңдар. Бүгін болмаса, ертең әкеміз үйге келеді, — деп інілерін жебей сөйледі.

— Ертең келгенше, бүгін келсе жақсы болар еді, — деді Дабыр.

Адыр сабырлы:

— Қашан келсе де, келсе екен әйтеуір.

Қанат сипалап, иттің жамбасына қол апарып еді, Марғау арс етті. Ашуы емес, ауырды дегені. Басқа бір шәлдігей, шыдамсыз ит болса, қаңсылап жер-көкті басына көтерген болар еді. Марғау болса, дүңк етіп бір үрді де басыла қалды. Байқап тұр: иттің жамбасы қираған. Егер жедел жәрдем көрсетілмесе, қатарға қосылуы екі талай. Осы жайды түсінген Қанат інілеріне сұрана қарады.

— Әкелерің келер-ау, мына Марғауды не істейміз?

Адыр ойы әртінде:

— Ағатай, Марғауды Алматыға алып кете көрші. Мұнда қалса, бәрібір ауданнан келетіндер атып кетеді. Олар атпаған күнде де Ұмсындық тәтем ашулы, тірі қоймайды.

Қанат ойланып қалды. Әрине, болған оқиғаның егжей-тегжейін білмесе де, көңіліне түйген жорамалы бар-ды. Онысы Қарғабек пен Ұмсындық ара қатынасына саятын. Ел құлағы елу дегендей, ауылдан келгендердің кейбірі Қарғабекті көрінеу жамандаса, кейбірі астарлы күлкімен «Ол ма? Ол...» — деп айрықша мән бере әжуалап, көңілге түйткіл салып кететін-ді. Жігіт көңілі албырт. Төзімін намысқа алдырып, шыдамы таусылған бір сәтте:

— Әке, ел іші гулеген сөз. Тындырсайшы бірдеме ғып! — деп қалғаны да бар. Бірақ құлақ аса қоятын әкені көре алмаған-ды.

— Жұрт сөзі ана қара домалақтарға шеше, маған қатын бола ма, шырағым?! Оттай берсін! — деп Лекең бір-ақ қаққан.

Сол елемеушілік, ынжықтық мынадай жағдайға душар етіп отыр. Не істеу керек? Бір ойы — дәп қазір салып ұрып Ұмсындыққа барып, көкіректе кек болып қатқан намыс отын дүр ете түсіргісі келді. Онда не болады? Әке соңынан өзі де барып, абақтыға отырмақ па? Жоқ, бұл ақылдылық емес. Одан да істің жөнімен танысып, алдын алу керек. Осы бір тоқтамға келген Қанат тоқал шешемен кездессе істің насырға шабарын білді де, күрт шешім жасады.

— Әй, Дабыр, әй, Адыр, тез киініңдер де машинаға отырыңдар. Алматыға, әкелеріңе алып барам.

Дабыр айқайлап үйге жүгірді. Адыр тұрып қалды.

— Марғау қайда калады сонда? Тастап кетеміз бе?

Көңілін әке қайғысына алдырған Қанат оқыс бұрылып итке қарады. Марғау тұмсығын жерге төсеп, көз қиығын ағалы-інілі екеуіне кезек қадап, сұлық жатыр екен. Қанаттың көзімен көзі түйіскенде ақырын қыңсылап белгі берді: «Көзімді ашқан күннен бері мен сендерге адал қызмет етіп келем ғой. Жеті күн бойы сен келер деп, не болмаса әкеңнің өзі келер деп тығылып жатып ем. Мына жарымжан күйімді көрмейсің бе, қалдырып кете көрмендер!» — деп жатқан секілденді жігітке. Қанат не қыларын білмей сасып қалды. Жолда Көртоғай аузындағы шлагбаум есіне орал-

ды. Арғы бетте аусыл бар екен. Өткен-кеткен машинаны қарап, арнайы ерітінді құйған жерден өткізіп жатқан-ды. Итті қалай алып өтпекші сол жерден?

— Қалдырып кетуге тура келетін шығар?

— Қалдыруға болмайды, ағатай. Біз кетсек-ақ болды, көзін құртады оның табан аузында, — деді Адыр.

— Жолда карантин, бәрібір жібермейді итті.

Адыр көнер емес.

— Ендеше мен де бармаймын. Марғаудың қасында болам.

Өңгіме негізін ағайынды екеудің бет әлпетінен аңғарған Марғау Қанатқа тура қарап үре бастады. «Алып кетпесең, қайтейін, тағдырдың салғанын көремін де. Алдыңнан жарылқасын!» — деген сияқты болып естілді Қанатқа.

— Тәуекел, Адыр, бар, киініп келе қойыңдар. Марғауды да алып кетеміз, — деді Қанат. Қуанған екі бала үйге жүгірді.

Аз-кем уақыт өтпеді, кішкене «Жигули» машинасы кері айналып, келген жолына қайта түсті. Ит пен Адыр артында, Дабыр мен Қанат алдында. Ілгеріде жайлаудың ирелең жолы жатыр.

Кенет оң бүйірден әйел даусы шықты.

— Әй, тоқта, Қанат!

Жалт қараған Қанат далақтай шауып келе жатқан Ұмсындықты көрді. Оқыстан жүрегі өрепіді. Көріспейін-ақ деп еді, енді не істесе екен?

— Тәтем ғой мына келе жатқан. Тоқта, ағатай, — деді Адыр.

Ұмсындық даусы енді айқыңдала бастады.

— Қайрылмай кетті деген не сұмдық? Тоқтаңдар, дедім ғой сендерге!

Шие «Жигули» жолдан шықты. «Неге тоқтадың?» — дегені ме, жә болмаса, Ұмсындықты көргісі келмеді ме, машинаны басына көтере маңқылдап Марғау үрді.

Бұрынғы жылылығы жоқ, Ұмсындық жүзі салқын.

— От ала келдің бе, неге қашып бара жатырсың?

— Қашып бара жатқан ешкім де жоқ, — деп Қанат та салқын жауап берді.

— Енді неге келдің?

— Келгім келді келдім. Кеткім келді, кетіп бара жатырмын.

— Қалай-қалай сөйлейсің, шырағым. Әкеңді жіберттірген мен деп тұрсың ба? — деді Ұмсындық.

— Енді кім? Бәрін де білем. Мүләйімсімей-ақ қой, Ұмсындық.

— Ей, шірік, не деп тұрсың өзің? Нені білесің? — Ұмсындық кер бестіні тебініп, машинаға жақындады. Қорғанудың амалы — шабуыл жасау екенін жақсы білетін секілді. — Менен ана ит артық болған екен ғой? Соған келген екенсің ғой?!

— Енді кімге келді деп едің? Ит пен інілерім үшін келдім.

Ұмсындықтың қара көзі от шашып, жалт етті.

— Ендеше ана малды жинап алыңдар. Боқтарыңды теріп жүре алмаймын сендердің, — деп тебіне жөнелді.

— Тергенде, қандай тересің әлі. Лезбайдың малы мен дүниесі үшін келмегенде неменеге келіп едің? — деп айқайлады Қанат ұзап бара жатқан Ұмсындық соңынан. — Ашгуланғаны сондай, аяқ-қолы дірілдеп, машинаға зорға енді.

Адыр аяушылық білдіріп жатыр:

— Тәтемді бекер ренжіттің-ау, ағатай.

— Тәтең әкеңді неге ренжітеді ендеше?

Адыр үндеген жоқ. Машина тағы жолға түсті. Сол қаптада Қарқара өзені жарысып келеді. Төмен түскен сайын көлденеңдеп келген жыра-сай, жылап аққан бұлақ, бастау көздер қосылып, молыға түскен өзен даусыз зорайып, мотор үнімен тамаша бір әуен тапқандай. Біршама уақыт өтті. Осындай дала жолында бауырын жаза алмай, кібіртіктеп қалатын «Жигули» машинасы Айған төбені айналып барады. Марғау терезеден басын шығарып, дүңк-дүңк етіп үре бастады. Неге мазасызданды? Бұл өлкенің қыбыр еткен тышқанынан бастап, жыра-сай, төбе-төмпешіктеріне дейін дәл басып жадына сақтаған ит: «Ей, Қанат, Ей, Дабыр, Адыр, тоқтасаңдаршы! Мына төбеде аяулы аналарың жатыр ғой, бір сәтке бұрыла соғып, тауап етіп кетпейсіңдер ме?» дей ме? Жә болмаса, тұңғыш рет машинаға отырғанына не күйініп, не сүйініп үре ме, ол арасын кім білсін, қайтсе де ит тілін ұғайын деп ұмтыла қойған ешкім болған жоқ. Алғаш рет қалаға келе жатқан екі бала алыс арман жетегінде. Ал рульде отырған Қанат болса, әлгі бір оқиға төңірегінде күйкі тірлік азабымен әуре. Айған төбе ұзап қалды. Ұзап

қалса да, бір кезде өз тәнінен жаралған үш қарғасына ақ жол, оң сапар тілегендей көпке дейін мен мұңдалап тұрған еді. Машина жүрісіне еті үйрене бастаған Марғау тыныш-талайын деді.

— Ау, Адыр, соншама абалап итіңе не көрінді? — деп сұрады жадырай бастаған Қанат.

Ақылды, тапқыр Адырдың өзі де не деп жауап берерін білмей қалды. Ең әуелі «жоқ жерде осы сенің мазаң неге кете қалды?» — деп Марғауға қарады. Содан кейін оң мен солына көз салды. Ақыры: «Марғау қимайтындай не қалып еді?» — дегендей артына бұрылып еді, мен мұңдалаған Айған төбеге көзі түсті.

— Әй, ағатай, тоқта!

Қанат тежемені басты.

— Жаңа дәп қасынан өтіп, апама тие берсін де айтпаппыз ғой. Марғау соған мазасызданған. Енді таптым.

Ит пиғылы дәл осылай болмаса да, іні жауабы Қанатқа сондай орынды көрінді. Өлген аруақты ескермей, баса-көктеп өтіп бара жатқан өз ісін ағат санап, машинадан шықты. Екі бала соңынан ерді.

— Ағатай, кейін оралып, соға кетсек қайтеді? — деді Адыр.

Мұны Дабыр да қостады.

Қанат сәл ойланды. Күн ауып барады. Жол болса, ұзақ. Оның үстіне қырық-елу шақырым дала жолымен қиыстап, шлагбаумды айналып өту керек. Әйтпесе Марғауды қалаға апару оңай емес. Бұл ісінің теріс екенін жақсы да біледі, бірақ амал қанша, кейде қоғамдық тәртіп пен адамгершілік, мораль принциптері өстіп қабыспай қалатыны да болады ғой. Сондайда жақсы деген азаматыңның өзінің де былай тартса арба сынады, былай тартса өгіз өледінің қайсысын қалары неғайбіл.

— Өлген шеше өлді ғой. Қарап жүріп кіріптар болып қалған тірі әкені тезірек босатып алудың қамын ойлайық, — деп Қанат машинаға отырды.

Неге екенін кім білсін, машина қозғалысымен-ақ артқы терезеге тұмсығын қадап Марғау ұзақ ыңырсыды. Әлгі бір өз қателігін кешірілмес күнә санап, қазылып отырған жігіт ит тілін өз көңіл-күйіне әуендестіре түсінгендей:

«Кешір, Айған, қапа бола көрме! Қайтесің, адам табиғаты осылай. Әйтпесе балаларың жаман емес. «Қасымнан

өткенде есіне неге алмады» деп ренжуің де мүмкін. Бірақ өзіңе де аян ғой, тірінің ісі қашан біткен. Асығып барады. Жолдарын бөгеме!» — деген секілді болып кетті оған ит ыңырсуы.

Қанат терең күрсінді. Анасын еске алған екі бала іштей тынып, үндемей қалды. Біршама уақыт өтті. Күн еңкейейін деді. Жолаушылар айналып жүрер жол межесіне жақындады. Жақындаған сайын Қанат: «Тәуекел деп тура кетсем қайтер еді?» — деп толқып келе жатыр еді. Дес берісте бір таныс шофер қарсы жолығып, күзет қала жақтан келетіндерге ғана қойылғанын бұл жақтан қалаға қарай жүретіндерге тоспаның жоқ екенін айтты. Расында да солай екен. Тосқауылдан оңай өтіп, машина асфальт жолда көсіле салып келеді. Ағайынды үшеуі де енді көңілденейін деді. Бұрын менен жүйрік кәне кімің бар дегендей, ен далада жосылтып жүретін Марғау да «Жигули» атты өзінен зор шыққан соң креслоға басылып, тынып қалған. Артта алыстап тау астында Айған төбе қалды. Алға сағымдай бұлдырап үміт пен арман жетелейді. Өскен жерді тастап, туған жерге келе жатқан жарымжан Марғау жөні бір басқа. Ақ басты тау етегінде көк түтінге оранып далиып жатқан үлкен қала — шоғырланған адам мекені — оған не сыйлығын дайындап тұр? Айту қиын.

Төртінші тарау

ӘУРЕ-САРСАҢ

1

Қалаға жақындаған сайын жол үстінде үлкенді-кішілі машиналар көбейіп кетті. Содан болса керек, жер де, ауа да тарылып, тыныс алудың өзі қиындай бастады. Әсіресе, қара тұман құсып бара жатқан дарылдақ дәу машиналарды басып озғанда қиын. Қолқанды атқан көк түтін кабина ішіне лақылдап кіреді де, көпке дейін сейілмей тұрып алады. Марғауда маза жоқ. Қыңсылап, есікті тырналаумен келеді: «Көсіліп жүгіретін ен даланы қалдырып, қайда келе жатырсыңдар?» — дегендей. Әрине, Лезбай мен өзі тартқан

мына тауқыметтің негізіне үңіліп, себебін ашуға оның қабілеті жетпейді. Сонда да иіс пен дыбысқа сергек Марғау тыныс алу қиындығы машинаға, бензинге тікелей байланысты екенін жақсы түйсінеді. Беймазалықтың кілтпаны да сонда.

Қанат қала шетіне іліге беріп, ұбақ-шұбақ тізіліп тұрған көп машинаның арасына кіріп тоқтады. Қиямет-қайым осында ма дерсің. Төңіректі орап алған бензин иісін тек машинамен ғана байланысты жадына ұстаған Марғау тағы бір «жаңалық» ашқан секілді: мына бір жағымсыз иіс машиналардан ғана емес, келіп тоқтаған соң машиналарға түтіктерін созатын ана бір темір жәшіктерден де атылып жатады екен. Неге екені белгісіз, мұндағылардың бәрі ашулы. Жоқ жерден себеп тауып, айқайласып жатқан біреулер. Қанша тұрсаң да, қарқылдап күлмесе де, жылы шырай танытып, көңілді жүрген ешкімді кездестіре алмайды екенсің. Сондай қызық, мына кішкене машина ішіндегілер де бірте-бірте қабақтарын түйіп, қалай сыздап, қалай ашулана бастағандарын өздері де аңғармай қалды. Марғау тіпті тұлданып алған, қараптан қарап отырып біреуді барып бас салып қауып алғысы да келді. Осындай халде кезек күтіп тұрған бұларға бір үлкен машина жақындап, кабинасынан бадырақ көз біреу басын қылтитты:

— Әй, сәулік, атаңның басына қарап тұрсың ба? Ана өз колонкаңа бар. Машинасына ит салып алған түрін... түріңді ұрайынның?!

Иі жұмсақ деген Қанаттың өзі қатты қыстықты. Әлдебір тұздықты сөзбен бетін қайтарып тастайын деп оқтайлана беріп еді, бадырақ көздің пошымы мен дауыс ырғағын, қимылын ұнатпаған Марғау алдыңғы екі аяғын ашық тұрған терезе жақтауына салып алып, мойнын соза ұмтыла үріп, төңіректі шулатып жіберді. — Ап! Ап! «Жап аузыңды, шошқа! Әйтпесе алқымыңнан бір басып, үніңді өшіре салармын!» — дегені.

Құлақ түбінен шыққан ит даусының зорлығына қайран болды ма, бадырақ көз ашуынан тез қайтып, Қанат машинасына жақындап барып басын шайқады.

— Әй, мынау бір иттің дәйі ғой!

Адыр да ашулы екен.

— Әрі кетіңіз, әйтпесе есікті ашамын да, итімді қоя беремін, — деп қорқытты.

Бадырақ көз сескеніп, кейін шегінді. Айласының асқанына іштей мәз болып, масайраған Адыр үстемелеп жатыр:

— Менің итім сіздей бейпіл ауыздардың талайын көкесіне танытып жіберген!

Бадырақ көз: «Кәне, қалай танытар екен, жібере ғой!» — дей алмады. — «Құтты жолбарыс дерсің. Осындай үлкен итті тумысымда кездестірген емеспін», — деп өз машинасына беттеді.

Қанат Марғау тарихын баяндап жатпады.

— Не десең де сияды, — деп машинасын ілгері колонкаға таяды. Бірақ көңілінде реніш: айқайлап, балағат сөз айтпай-ақ: «Әу, жігітім, сіз қате тұрсыз ғой, колонкаңыз ілгеріде емес пе, солай жылжыңыз», — десе жетпейтін бе еді? Бензин колонкасына келгенде адамдар не болып кетеді осы? Осы бір ауыр оймен Қанат қаланың ішіне кірді. Ағаның көңіл күйі балаларға да әсер етсе керек. Дабыр мен Адыр да үнсіз. Өзінің жайсыз, жат ортаға келе жатқанын сезе ме, әлде жарасы сыздап ауыра ма, әйтеуір, адамдар өңінен салқындық нышанын байқаған Марғау да үйге жеткенше ұзақ ыңырсып, ұлумен болды.

2

Машина бір биік үйдің алдына келіп тоқтады.

— Нағира жеңгейлерің, міне, осы үйде тұрады, — деді Қанат машинадан түсіп жатып.

Адыр сұрағы оқыс:

— Ал өзің ше?

— Мен де.

— Ендеше «Нағира жеңгелерің» — деп неге бөлектеп жатырсың

— О, Нағира жеңгелерің жақсы адам!.. — Інілерін мына жаңа жағдайға дайындағысы келді білем. Қанат әйтеуір өз әйеліп осылай мақтай сөйледі.

Нағира — Марғаудың көп естіген есімі. Қыстың суық шағында көрінбей кеткенімен, жаздың сарша-тамыз ыстығы түскен кезде үнемі Қанатқа еріп, ақ сары келіншек жайлауға келетін. Нағира — соның аты. Ит жадында із қалдырғаны — Нағираның иісі. Қарғабектен шығатын арақ иісі, немесе ақ халаттылардан бұрқырап тұратын дәрі иісі де емес, басқа бір түсініксіз иіс. Қарғабек ішіп шығарса,

Нағира жағып шығарады. Тағы бір ерекшелігі — Нағира бұл төңіректегі әйелдердің біріне де ұқсамайды. Жұрт болса, қой шарбақта, жә болмаса қазан ошақ төңірегінде тірлік қарекетімен әуре болып жатар еді, ал Нағира болса өйтпейді. Лезбай қойды өрістетіп, сәске кезінде шайға оралғанға дейін ұйықтайды. Содан кейін Қанатты алып өзен жағасына барады да, кеудесі мен бөксесінен басқа жерін жалаңаштап суға шомылады. Күнге қыздырынады. Тағы шомылады. Сосын асықпай жуынып, таранып, әлгі бір түсініксіз ащы иісті бұрқыратып жаға бастайды. Марғау бұл иісті де ұната бермейді. Дегенмен бензин мен арақ иісіне қарағанда иман таразы екенін де аңғара алады. Кейде жақсы мінез-қылықтармен араласып, қатарласа шықса, ұнатпайтын дүниенің көлеңкеде қалатыны болмай ма, сол секілді Марғаудың мына өз табиғатына жат әтір иісіне онша көп өшікпейтіні де Нағираның сырт келбетінің әдемілігіне, мінез-құлқына, сыпайылығына байланысты болса керек. Нағира жайлауға қаншама рет келіп жүріп, біреумен айқайлап ұрысқан, немесе тіпті дауыс көтеріп қатты сөйлескен кезін Марғау көрген емес. Бар болғаны, кішкене күшіктерге ұқсап Қанаттың мойнына асылып, ойнап еркелейтіні ғана ит жадында қатты сақталған. Содан болса керек: «Мен Нағираны танымын ғой» — дегенді байқатып, құйрығын былғаңдатты.

Балалардан құптау сөз ести қоймаған Қанат:

— Әне «Нағира» дегенге Марғау да құйрығын былғап, ықылас білдіріп жатыр, — деп қойды.

— Жақсы, жаманын қазір қарсы алғаннан-ақ білеміз. Ал, Марғау, сен бүйтіп бос жалбақтай берме, — деп Адыр итінің құлағынан тартты. — Кәне, түсейік.

Марғау қыңсылап, тағы да құйрығын былғаңдатты: өз бетіммен түсе алмаймын ғой, — дегенді танытар көмек сұрау белгісі.

— Марғау жүре алмайды ғой, көтеріп алсақ қайтеді? — деді Адыр.

Оған қарағанда Дабыр бар, жоқ шаманы байқайтын секілді.

— Қалай көтересің? Көтере алмайсың Марғауды.

— Біз көтере алмасақ, ағатайым бар, көмектеседі, — деп Адыр тағы да жол тауып кетті. — Ағатайым көтеріп шығарса, Нағира тәтем де «иттерің не, әкет» дей қоймас.

Тапқыр інісінің сөзіне мәз болған Қанат машина багажнигінен бір құлаш жіп алып шықты да, итті шабынан асып, бір ұшын екі балаға берді.

— Үшінші қабат. Ал көтерілдік... Алдыңғы аяғы сау ғой, Марғау кеудесін өзі алып жүре алады.

...Есікті Нағираның өзі ашты. Марғау оны бірден танығанын білдірді:

— Ап! Ап! — Сәлеметсіз бе, — дегені.

Ит даусында ашу болмағанымен Нағира шошып, жүрегін ұстады.

— Танымай қалдың ба? Бұл Марғау ғой, Нағира! — деп Қанат неге екені белгісіз, көтеріңкі айтты.

Нағира таң-тамаша.

— Қайдағы Марғау?

— Кәдуілгі Марғау ше? Талай-талай қасқыр алған, әкем баққан малды талай-талай апаттан сақтап қалған Марғауды қалай ұмытып қалдың?

Нағира түсінгендей болды. Бірақ жүзінде жылылық жоқ:

— Бұған не болған?

Қанат ептеп қосыңқырап сөйледі:

— Әкем жоқта қой ұрлаймыз деп келген біреулер мертіктіріп кетіпті.

Нағира сөзі кекесінді.

— Ит өлген жерден сосын осында алып келдің мертіккен итті?!

Суға кеткен тал қармайды дегендей, сасқаны ма, Қанат болмашыға жармасып жатыр.

— Ойбай-ау, Нағиражан-ау, бұл ит емес, баяғы өзім барып сатып әкелетін күшік қой.

— Күшігі не, иті не, бәрібір маған.

Сөз таппаған Қанат күмілжіп желкесін қасыды. Нағира сәл жібіңкіреген сияқты.

— Аядай екі-ақ бөлме, қай жеріне ит ұстайсың? — деп шарасыздық белгі танытып алақанын жайды.

Әңгіме басы осылай салқын болған соң ба, Дабыр мен Адыр есік көзінен аттай бере тұрып қалған. Марғау дағдысынша тұмсығын еденге салып, Нағираның жүріс-тұрыс, қимылы мен қабағын тапжылмай бағып, сұлық жатыр. Бір ғажабы, ықылассыз қарсы алған осы әйелге түк өштігі жоқ. Қайта, неге екенін кім білсін, жүрек түкпіріндегі

бұрынғы бір жылы сезім құйрығының ұшына барып, дамылсыз қозғай беретін секілді. Өйткені ит түйсігі қате болмаса, Нағира жауыз, қайырымсыз әйел тобына жатпайтын секілді.

Қанат енді әйелін сөзбен сылап жатыр.

— Нәке, ақылсыз емес едің ғой. Әкем болса, тұтқында отыр. Марғау оның мына балаларына тең санайтын қадірлі иті. Ертең тұтқыннан шығып: «Итім қайда?» — десе, не дейміз сонда?

Нағира артығырақ кеткенін осы жерде аңғарды білем, балаларға қарады.

— Ал сендер неге бұл жерде тұрсыңдар? Былай шықпайсыңдар ма?

Аузын бұртитып, ашуланыңқырап тұрған Адыр суырыла сөйледі.

— Қалай шығамыз?! Қалада Нағира тәтеміз бар деп сағынып келгенде маңдайымызға салып-салып жібердің. Есеңгіреп қалдық қой тіпті.

Нағира балаға бұрыла беріп аңырып қалды. Жүзінде ашудың ізі жоқ. Қайта көзінде күлкінің нышаны байқалады.

— Өзің де сол керек, ал сөйлес енді Адыр қайын ініңмен, — деп Қанат ұрымтал жерден ұстады.

— Әй, сен Адырсың ба?! Өсіп, сойталдай жігіт болып кетіпсің ғой өзің? — деп Нағира жадырай келіп, Адырды көтеріп алып бетінен сүйді.

Кенет разы болғанын танытып, үйді басына көтере дүңкілдеп Марғау үрді.

— Кет, ей! Қауып алып жүрер мынауың?

— Қабағыңды қарс жауып қарсы алып жатырсың, қапса қабады да, — деп қойды Қанат.

Адыр аңқау бала мінезін танытты.

— Марғау қаппайды. Өйткені біз тірі жетім сияқты — Нағира тәтемнің қолына келдік қой. Өзі біреуге кіріптар бола тұрып, несіне жетісіп қабады! Қай кезде, кімді қалай қабатынын Марғау біледі!

Қанат ішегі қатқанша күлді. Нағира да сылқылдай күліп, Адырды құшағында ұстаған қалпы умаждап әлек.

— Мынаның тілі мірдің оғындай ғой. Тұқымында ділмар ешкім жоқ еді, кімге тартып мұндай болып жүрсің?

Адыр әлгі ойының жетегінде.

— Бір күн тамақ бермей қойсаң, саудамыз біткен жоқ па. Өтірік деші, Марғау.

Марғау растағандай, әлдебір дыбыс шығарып ыңырсып қойды.

Нағира мүлде жадырап алды.

— Қорықпа Адыр. Тамақ та, қабақ та болады. Бұл сенің өз үйің, жайғаса бер. Әкеме барам деп кетіп, ит алып келген соң, мына ағаңа қыжылым ғой көрсетіп жатқан, — деп Адыр мен Дабырды ілгері бөлмеге қарай жетеледі.

— Жоқ, тәте, итімді есік көзінде қалдырып, ол жағыңа шыға алмаймын.

— Итімді де төрге шығарамыз. Бірақ, ең алдымен, тазалап жуындырып, дәрігерге көрсетіп, содан кейін шығарамыз.

Марғау қателеспепті. Нағира салқын қарсы алғанымен, кілті табылса көктемнің күн шуағындай жазылып кетер тегі жақсы, қайырымды әйел екенін бірден танытқан еді.

3

Түнімен Марғаудың мазасы болмады. Ен далада таза ауа да еркін өсіп, көсіле жүтіріп дағдыланған итке мына дәліз тар қапас дерсің. Тынысын тарылтып, тынышын кетірді. Әлденеше рет есікті келіп тырналады. «Түнгі сағат он бірден кейін бейсеует дыбыс шығаруға болмайды» — деген қағиданы адамдардың өздері де үнемі орындай бермейді. Марғауға не зорық. Шырт ұйқыда жатқан жұртты оятып, дүңк-дүңк етіп әлсін-әлі үрумен болды. Қанат оны далаға да алып шығып келді. Сонда да үре берді. Адыр мен Дабыр оянды. Дымы құрып, шыдамы таусыла бастаған Нағираға дәлелді жауапты тағы да Адыр тауып жатыр.

— Марғау бар ғой, тәте, әкемді сағынып жатыр. Осында келе жатқанда үндемеді ғой. Үндемеген себебі — әкемді көрем деп ойлады. Ал әкем болса, жоқ. Әкем жоқ болған соң: «Неге мені мұнда әкелдіңдер? Табыңдар, кәне!» — деп үреді. Әкем қазір кіріп келсе бар ғой, Марғау бірден басыла қалар еді ғой. — Адыр топшылауы өз тілегі, өз ойындағысы екенін Нағира түсінеді. Лекең келсе иттен бұрын, ең алдымен, Адырға жақсы болар еді ғой.

— Ұрлық қылған жоқ, өтірік те айтпаған. Нақақ адамды тектен тек ұзақ ұстамайды. Көп кешікпей келеді әкеміз.

— Тәте, аузыңа май. Айтқаның келсін.

Қаймағы бұзылмаған ауыл ішінің осы бір сөзін үлкен-дерше деп түсіріп айтқан бала тіліне Нагира сондай қайран.

Бір сәт тынышталған ит тағы абалады. Сөйткенше есік қоңырауы сылдырады.

— Бұл кім? — деп сұрады Қанат ит мазасын алып ұйқысы қашып, «енді не істеу керек?» — деген дағдарыспен.

— Аш дедім ғой. Көршіңмін... — Дауыс сондай өктем.

Есік ашылды. Ар жақтан бір тақыр бас көрінді. Беймезгіл шақта мына келістің жай келіс емес екенін білсе де Қанат сыпайылықпен ілтипат білдіріп жатыр.

— О, көрші екенсіз ғой? Танымай қалғаныма ғафу. Жоғары шығыңыз.

Бұл құрметке мән берген көрші жоқ.

— Қалада тұрып ит асыраған деген не өнер? Ұйқымызды алдыңдар ғой?

— «Ұйқы алғанда...» — деп Қанат істің мән-жайын түсіндірейін деп келе жатыр еді, ашулы көрші бір-ақ қақты.

— Ана-мынаңды мен білмеймін. Мына пәленің көзін құрт. Әйтпесе табан аузында милицияға хабарлаймын.

— Немене, милиция ит ұстамасын дей ме екен сонда?

Тақыр бас ашулы көрші таңырқап қалды. Шіңкілдеген бала даусы. Қайдан шықты? Сөйтсе жүресінен отырған ит тасасынан бір кішкене баланың құлағы қалқаяды. Қанат артына бұрылып Адырды көрді де, күліп жіберді. Ашулы көрші де езу тартты.

— Тілің мен жағыңа сүйенген сен өзің кімсің?

— Еркекпін.

Көрші қарқылдап күлді.

— Еркек екеніңді көріп тұрмын ғой, — деп күмілжіді тақыр бас.

Адыр бастырмалатып барады.

— Еркек екiнiмдi бiлген болсаңыз, ендi неге сұрайсыз?

Манадан бері бала тіліне мәз болып тұрған Қанат Адырдың қатты кеткенін байқап, қысылып қалды.

— Адыржан, олай деме. Біздің бұл көрші үлкен ғалым адам. Ертең жігіт болған кезінде өзің түсіп оқитын университеттің профессоры.

Адыр ит тасасынан бері шығып, тақыр басқа жақындады да, балалық аңғалдықпен сыбырлай сөйлеп, сырын ақтарды.

— Марғау бар ғой ішқұса. Осында әкемді көремін деп келіп еді. Ал әкем болса, жоқ. Сағынып келгенде көргісі келеді. Көре алмаған соң үрмегенде қайтсін... Әкемді мен де сағындым. Сағынғандықтан да ұйқым келмей қойды. Бірақ үндемей жатырмын. Егер Марғауға қосылып мен де бақырсам онда не болғаны? Сіз онда тіпті әйеліңізді ерте келіп, әлектің көкесін екеулеп көрсеткен болар едіңіз ғой. Сол себепті, мен жыламаймын. Өлсем де жыламаймын. — «Жыламаймын» — десе де бала көзіне жас келіп қалды. Соны байқаған Марғау тағы үре бастады. Әкесін сағынып, көңілі босаған Адыр итінің мойнынан қатты қысып құшақтап алды да, бақырып жылап қоя берді.

— Үрме, Марғау. Үріп жұрттың мазасын ала беретін болсаң, алып кетеді де, бір жерге апарып атып тастайды. Білдің бе? Дыбысыңды шығарма ақылды болсаң! — деп шырылдады. Бала шырылдаған сайын ит даусы да зорайып, ығы-жығы халқы көп үлкен үйдің бүкіл орамын алып кетті. Түпкі бөлмеден Нағира көрінді.

— Жақсы көршісі-ау, түн ішінде қонағымызды дүрліктіретіндей не жаздық? Қай бір айдарымыздан жел есіп, ит асырайын дедік дейсің. Істің реті осылай болып қалды. Бірер күнге шыдасаңыз не ететін еді. Таяу арада әкеміз келеді. Әке келген соң далада өскен ит пен баланы байласақ та тоқтата алмаспыз, — деп байсалды сөз айтты.

Басында ашумен келген тақыр бас көрші енді неге келдімге түсті. Бар айтқаны:

— Байқаулы болсаңдаршы. Түн ортасында ит үріп, мазаны кетіргеннің несі жақсы дейсің, — деп есікті жапты.

— Рақмет, ағасы, — деп Қанат есіктің баспасын салды.

Қаладағы алғашқы түнді Марғау осылай өткерген еді...

4

Үнемі қой соңында жүрген Марғау мен Лезбай ұйқы дегенді білмеуші еді. Кез келген жерге қисаятын да, бір ғана шаққа қор ете түсіп, көз шырымын алып, тұрып жүре беретін-ді. Ал мына қала халқы мүлде басқа. Жұмыстан келе салып тамағын ішеді. Содан кейін телевизорға шұқшыяды. Содан кейін баптап, мамықтап төсек салады. Содан кейін ит үшін жылыңа пара-пар ұзақ түнде тұяқ серіппей ұйықтайды.

Міне, таң атқалы қашан. Жайлаудағы мал ұзап өріп, отығып алған да болар. Таң атпақ түтіл күн де біршама көтеріліп қалды. Жайлаудағы мал суға беттер, ал, Марғау болса, иісі бұрқыраған кең сахарада жосылта салып, отарды өзенге қарай қаумалар шақ. Ал, мыналар болса, әлі тұяқ серіпкен жоқ. Дәліз болса, қапас орны секілді, аядай ғана. Бір аттауыңа келмейді. Тарлығы бір сәрі-ау, тынысыңды тарылтатынын қайтерсің. Марғау даланы сағынады. Даладағы жусан иісін, шуаш иісін кер бесті мен Лезбай иісін сағынды. Сағынғандығы соншалық, тұла бойы өрт дерсің. Еріксіз аузын ашты. Көкіректе шер боп тұнып, шемен боп қатқан жалын тарғылданып, тыныс белгісі жоқ үрдіс те ұзақ, құлақ кесті ащы бір дыбысқа айалып жүре берді. Ит ұғымында соншама ұзақ ұйқы болғанымен, адам ұғымында көршіге де маза бермей түнімен дүрлігіп, жаңа ғана көз іліктірген Қанат пен Нағира шошып оянды.

— Мынау тірлік болмайды ғой. Енді қайттік? — деп сұрады Нағира.

Қанат үндемеді, бар болғаны, сағатына қарады да:

— Ойбай-ау, сегіз болып қалыпты ғой? — деп киіне бастады.

— Мына итті не істейсің?

Оқыстан Қанат ойына Адырдың түндегі бір сөзі оралды. Жеті жасар бала түгіл, үлкен кісінің өзі тауып айта бере алмайтын сөз.

— Осы ит шынында да Адыр айтқандай ішқұса ғой деймін. Әкемнің ескі-құсқы бір киімін алдыру керек шығар.

Нағира қанша десең де бұл жолы әйелдігін жасады.

— Ескі киім деп үні жүз шақырым жерге тағы да машина айдамақсың ба?

Қанат үндемеді. Нағира да қайталап тіс жарған жоқ. Солай жүріп екеуі тамақ ішті. Обалы нешік, Марғауды да ұмытқан жоқ. Суға салып қара нан, қалған-құтқан тамақ қалдығын әкеп алдына қойды. Содан кейін итті алып, ерлі-зайыптылар далаға шықты...

Сағат тоғызды соқты. Ит мінген, ерлі-зайыпты екеуі мінген кешегі кішкене машина біраз көшелерді аралап, бұрыла салып, бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Үлкен үйдің үлкен есігіне маза жоқ. Қалың нәпір адам тобы осы бір мерзімге әдейі уәделескен секілді, жан-жақтан шоғырыла жиналып, ағыла кіріп жатыр.

— Түсіністік қой деймін? — деді Нағира машинадан түсіп жатып. Даусында айрықша бір мән бар.

— Адыр жылап жүрмес пе екен?

— Осыншама жасқа келіп, екеулеп жүріп, жеті жасар баланы жұбата алмаймыз ба?!

Қанат желкесін қасыды.

— Бәрекелді, қалаға алып барып... жақсы істеген екен-сіндер. Өйтетінің бар, жатқан жерінен неге қозғадыңдар? — деп әкем келгенде реніш білдіреді-ау...

— Қой, былқылдатпа, жігітім, тыныштық керек. Ал уақыт болып қалды. Дегенді істе де, тез орал, — деп Нағира ішке беттеді. Тумысында ит баласынан тұңғыш рет қойнына Марғауды ғана салған Қанат пен тумысында адам баласынан тұңғыш рет Қанаттың иісін алған Марғау екеуі машина ішінде оңаша қалды. Қанат ойын ит түсінді дей алмайсың. Сонда да бірдеме айтқысы келгендей, ашу араздығы да, тату-тәттілігі де жоқ бейтарап салқын жанарын жігітке қадап дүңк-дүңк етіп үрді де, креслоға қисайды. Алда күтіп тұрған ит тағдырын жұмсартқысы келді ме, жә болмаса, амалсыздықтан туған қатыгез өз шешімін ақтағысы келді ме, кім білсін, Қанат әйтеуір артына қайырылып Марғаудың маңдайынан сипады.

— Жазғыра көрме, Марғау. Қала жәйі қиын, сен жарымжансың. Ал бізде сені күтерлік жағдай жоқ. Сол себепті мен сені көшеде ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп алып шықтым. Басқа амал қалмады.

Марғау тырс етпеді. Тағдырдың не сұмдығын болса да қайыспай қарсы алар кейіпте.

Кішкене машина қозғалып кетті. Әр көшеге бір түсіп, ұзақ жүрді. Жапырайған аласасы мен маңқиған биігі, дүңкиген үлкені мен үйшіктей кішкенесі... небір үйлер артта қалды. Көшелер де әр қилы екен. Шолтаң етіп, маңдайы әлденеге барып тірелетін шолағы мен қанша жүрсең де таусылмайтындай болып көрінер ұзыны да, тау етегіндегі орман секілді көгалдысы мен қызыл шақа жартас секілді жалаңашы да, шынардай сұлу мүсін түзуі мен сексеуілдей бұралып жатқан қисық, бүкірі де бар.

— Жайшылықта көлденең жүргізбеуші еді. Бұл иттер қайда кеткен? — деп кейіді Қанат. Әлде, салып отырып ит өткізетін жердің өзіне барған дұрыс па? Ондай пункті қайда болды екен? Жігіт өтіп бара жатқан бір ересек адамды тоқтатты.

— Ит өткізетін жердің жобасын айтып жібермес пе екенсіз?

Ересек адам жақын келіп машинаға үңілді.

— Қалай дедіңіз?

— Ит өткізетін жер?..

Ересек адам көзі артқы креслоны бір өзі толтырып терезеге қарап шоқиып отырған Марғауға түсті.

— Кешіре көріңіз, ит өткізетін жер болғанда... өткізейін дегеніңіз сонда мына ит пе? Жаңылыссам, әрине, айып ете көрмеңіз. — Таңданған да, тамашалаған да сұрақ.

Қанат жалтара сөйледі.

— Жоқ, мұндай итті өткізіп... жынданды дейсің бе?

— Бәсе, бәсе... — деп көлденең адам қуанып қалды. — Дегенмен бұл итті өткізбесеңіз, ондай жердің не қажеті болды екен сізге? Сұрағым ерсі болса, әрине, кешіре көріңіз, інішек.

Қанат не дерін білмей қысылып қалды.

— Қажеті болғаны да.

— Құдай ақы, қысылмай-ақ қойыңыз. Расыңызды айтсаңыз екен.

Қанат енді көп созып тұрмайын деді де, төтелей тартты.

— Ағасы, егер білсеңіз сілтей салыңызшы.

— Сілтегенде... мына келесі көшемен оңға бұрылып, одан арғы көшеде солға... — деп көлденең адам сәл мүдірді.

— Жоқ... жо... астапыралла, қателесіп тұр екем. Келесі көшемен оңға емес, солға бұрылып, арғы көшеде солға емес, оңға бұрылып... Ит өткізетін жер... Так... так... Ит өткізетін жер, ә?.. — Көлденең адам ит пен Қанатқа алма кезек сұқтана қарап сәл тұрды. Содан кейін бармағын тістеді. — Ит өткізетін жер, ә? Құдай-ау, ит өткізетін жер дейтін жер бар ма еді осы қалада?

Қанаттың шыдамы таусылды.

— Білмесеңіз, білмеймін демейсіз бе?

— Оныңыз рас. Білмейді екем шынында.

Ашулы Қанат жөнеле берді. Көлденең адам қайта дауыстап ұмтыла түсті.

— Ә, былай екен ғой, жаңа есіме түсті.

Табиғатында ұстамды Қанат қайта тоқтады.

— Ғафуетіңіз. Мынадай сұлу итті ондай жерге апарғанша, маған бере салсаңыз қайтер еді? Әрине, құнын төлеген болар едім.

Көлденең адам пиғылын Қанат енді түсінді.

— Е, бұталақтатпай, басында-ақ осылай демейсіз бе?

— Сізді ренжітіп алам ба деп... — деп мүдірді көлденең кісі. Мынадай сұлу иттен сізді жерінер деген кімнің ойына келмекші.

— Жерінбес-ақ едім, амал қанша. Жарымжан болып қалды. Жамбасы қираған болса керек, бөксесінде жан жоқ.

— Қап, өттеген-ай, ә? Тұқымын алатын-ақ ит екен.

— Анығын айттым. Алам десеңіз, қарсы емеспін.

Көлденең адам қуанып кеткені соншалық, итке қолын созды.

— Итім жақсы ғой...

Манадан бері мына әңгімені үнсіз тыңдап, тыныш жатқан Марғау ырылдай бастады: «Осыдан қолыңды тигізіп көр! Жұлып алайын!»

— Ұнатпады білем, ырылдап жатыр ғой?

Қанат Марғауды сипалады.

— Марғау жақсы, Марғау қаппайды... — Айтпақшы, қайда тұратын едіңіз? Апарып салайын, итті сол жерде алып қаларсыз.

Көлденең адам қуанып, алдыңғы есікті аша беріп еді, Марғау атып тұрып, арс етті. Қанат итке тәтті де, ащы да айтты. Бірақ Марғауда көнер сиық жоқ. Көлденең адам есікті ашып қалса-ақ болды, бас салып, талап тастауға әзір. Қанаттың ашуы келді.

— Ендеше өз обалың өзіңе. Айдалаға апарып тастаймын. Не болмаса, ит аулайтындардың арбасы кезіге қалса, салам да жіберем. Сонда табан аузында сабын қайнататын жерге жетесің де, қолың қол, бұтың бұт болып кете барасың. Ал не таптың?

Не табарын кім білсін, Марғау әйтеуір, көнген жоқ. Қыстыққан Қанат газды басыңқырап жіберді білем, шие түсті «Жигули» зырлай жөнелді. Қайда бармақ? Есеп бермеді. Бар мақсат қайтсе де масыл иттен құтылу. Келесі қапталда салдыртып кеп үлкен магазиннің алдынан бұрыла беріп еді, кеше қиысында оғаштау тұрған біреуге көзі түсті. Біреу болғанда да бір жерде көрген таныс адамы. Бір кереметі — мойыны толған сары ала медальдар. Айқыш-ұйқыш етіп салып алған. Бірақ көйлек, шалбары умаж-умаж, сары ала сауыс. Бір кездегі жасыл түсті қалпағы аппақ

бөздей жұқара оқып, мыжырайып қалыпты. Қолын сілтеп бет алды сөйлеп тұрған секілді. Тамашалаған топ құрамы алысырақта, әжептеуір. Қайда көріп еді? Оқыс есіне түсті де, сарт еткізіп тежемені басты.

— Иван Иванович!?

— ...Әй, жарандар! Түсінсеңдерші! Соңғы екі ғасыр дүниеге өзінің екі ұлы перзентін әкелді. Бірінің аты — Сүлеймен, екіншісінің аты — Ахмет. Он тоғызыншы ғасырдың ұлы перзенті Сүлейменнің қартайған шағы. Үйірді бастар шама жоқ енді... — деп тоқтады.

Топ ішінде күбір-күбір сөз, сыбыр-күлкі.

— Ұлы перзенті не? Үйірі қалай?!

Иван Ивановичқа бұл күлкінің түк әсері болмады. Қолын ілгері сермеп, сөзін жалғастыра берді.

— Сүлеймен кілең қыршын, көкөрім жастарды сапқа тұрғызды да, топ алдында ойқастап ұзақ жүрді. Әрқайсысын түмсығымен түрткілеп, аяқ-қолын, өсіп келе жатқан күрек тісін байқады. Ақыры қарт көңілі Ахметке құлаған ғой. Бұл ықласты өзіне мақтаныш санаған Ахмет Сүлейменнің қасында қолқанат-серік болып ұзақ жыл жүрді. Жатса күзетіп, демалса шыбынын қақты көрінің. Өстіп жүріп күндердің бір күнінде екеуі де ғайып болды. Сырттан бақылаған көпшілік құлағы түрік, бір-біріне сұрау салып хабар алып жатты. Бірақ Сүлеймен мен Ахметті көрген бірі жоқ. Ақыры араға алты жыл түсіп жұрт көңілі суып «өлдіге» санаған кезде туған жері Кениясына Ахмет қайтып оралып еді. Қартайған Сүлеймен әлде мұхитқа жетіп суға кетті, әлде Піл сүйегі жағалауы еліне барып, батпаққа батты, бір құдайым білсін оны. Көп кешікпеді, Ахмет Сүлейменнің орнын басты. Үйірге түсті. Сүлейменге ұқсап аса ірі, аса қарулы, ақылды болып өскен Ахмет жетпіс жыл бойы өз үйірін сетінетпей, от пен судан да, қаскөй жаулары құрған айла-шарғы қамалдардан да аман алып өтіп, бүтінгі заманның ұлы перзенті атанды.

Сол ұлы перзент Ахмет те қартайды қазір. Ұлы ұстазы Сүлейменге ұқсап, бұл да өзіне қолқанат-серік таңдап алып, үйірімен қош айтысқан. Осы кереметті көрейін деп мен Африкаға бардым. Кенияның ой мен қырын, далаларын кездім. Қия жартастарда миллиондаған жыл бойы піл аяғы қашап түсірген ғажайып жолдармен жүрдім...

— Мен бұл шалды жақсы білем. Африкада болдым деп өтірік айтады, — деді біреу топ ішінен.

Екінші біреу жарыса кетті.

— Ана мойнындағы салпыншақтары да қызық. Ит көрмесінен келген медальдар.

— Айтып тұрғаны не нәрсе өзінің? Түтіне түсінсем бұйырмасын, — деп екінші біреу жүріп кетті.

Машинадан шыққан Қанат Иван Ивановичтің нені меңзеп тұрғанын білгісі келеді. Неге болса да шыдап, тыңдап қалған.

— Мен, сөйтіп, қызыл шақа қия жартаста миллиондаған жыл бойы пілдер түсірген жолмен жүрдім. Іздегенім — Ахмет. Көрсем деймін. Төртінші күн. Қасымдағы кениялық жол басшым қуанып кетті.

— Мінекей Ахметтің ізі!

— Ахметтің ізі екенін қайдан білдің?

— О, Ахметтің ізін білу оп-оңай. Басқа пілдерден Ахмет екі есе үлкен ғой. Сол себепті табаны да сондайлық жалпақ.

— О, бұл шал пілдер туралы айтып тұр екен ғой, — деген көп ішінде сыбыр жүгірді.

— Мен жерге еңкейдім, — деп жалғады Иван Иванович сөзін. — Расында да, екі піл қатар өткен айқын із. Мені қайран қалдырды: бір із бақыр шелектің түбіндей де, екінші із бақыр шелектің аузындай.

— Байқайсың ба, тезегі әлі жас екен. Бұл жерден кеше ғана өткен ғой. Алыста емес, осы маңда. Бүгін кешке, не ертең аздаң кездесуге тиіспіз, — деді жол басшы.

Тағы да екі күн өтті. Біз Ахметтің ізінен қалмадық. Үшінші күн аздаң бір ағаштың түбінде үйездеп тұрған Ахметті көрдім мен. Қасындағы әзірге аты жоқ бала пілге қарағанда таудай екен. Тұмсығын созып, ағаштың шор басындағы жапырақты жұлып жеді де, ұзақ уақыт құлағын тігіп, қимылсыз қалды. Төңірегінде кісі барын сезген болды-ау деймін. Одан артық жақындауға батылымыз бармады. Тағы біршама уақыт өтті. Ахмет тұмсығын жоғары көтеріп, бірер рет өкіріп еді, анадай жерде оттап жүрген жол серігі жүтіріп келді. Содан кейін екеуі маң-маң басып ілгері кетті. Алдында Кенияның ұлан қайыр, кең жазық қырқа қорығы жатыр. Сол қорықты еркін жайлап жүреді де, бір әдемі күні Сүлейменге ұқсап Ахмет те ғайып болады. Иә, бұл бір адам үшін шешілмес жұмбақ. Өлер шағында пілдер осы қайда кетеді? Бір адам оған жауап бере алмайды. Оның себебі

— піл піл болып жаралғаннан бері піл өлімтігін көрген бір адам жоқ. Өлген піл сүйегін кездестірдім деген бір пендені ұшырата алмайсың. Иә, Ахмет те солай, ақтық демі таусыларға дейін кең жазира даласын төстеп жүре береді. Өйткені Ахмет секілді табиғат ғаламатына бір пенде қол көтеруге тиісті емес. Қол көтерер бір тентек табыла қалса, Кения заңының қатал қаһарына ұшырайды. Өйткені Ахмет ұлт, адамзат мақтанышы. Ахмет жиырмасыншы ғасырдың ғаламаттарының бірі. — Көңілі толқып, көзі жасаураған Иван Иванович алақанын алға созды. — Ей, жарандар! Мен сендерге не жаздым? Итім қайда менің? Жойқынымды қайыссың аттыңдар? Неге аттыңдар? Дүниеге ғаламат күшіктер келтіргеннен басқа не жазығы бар еді оның? Анау піл төресі Ахмет секілді, менің Жойқыным да ит төресі еді ғой. Жүрегі дауалап қай хайуан қол көтерді екен?! — Иван Иванович даусы барлығып, аяқ-қолы дірілдеп кетті.

Шал қасіретін Қанаттан басқа бір пенде түсінбеген секілді. «Бет алды сөйлейді екен. Алжасқан шал ғой мынау бір», — деп тараса бастады. Қанат машинаға сүйенген қалпы қозғалмай қалған. Иван Иванович сөзі көр соқыр көңіл көзін әлденеге ашып жіберген секілді. Өзінен өзі қысылып итіне бір, Иван Ивановичқа бір қарады. Байқаса, әлгінде ғана көшеде кездескен бейтаныс адам ұғымы Қанаттан көш ілгері екен ғой. Қандай надандық! Көзін аша салысымен әкесінің малын баққан, адал баққан асыл итті көзі қиып қалай өлтірмек болды. Жарымжан? Жарымжан болса момын әкенің намысын қорғаймын, арын аяққа бастырмаймын деп мертікті ғой. Қазір үйге барғанда «итім қайда?» — деп алдынан жылап шығар кішкене інісі Адырға не демек? Ертең әкесі келгенде қандай дәлел таппақшы? — Қанат осыған қысылды. Марғауды ветпунктке апарып көрсеткен жөн.

Мына шал жоғалған Жойқынды өлген жақынындай жоқтап, қастерлейді екен. Қанат болса, бір түнгі қиындықты көтере алмады. Марғаудан құтылғанша асық. — Өз ойынан өзі ұялған жігіт тез басып машинаға келді де жүріп кетті.

Оқыс шошынғанда кей сақаудың тілі шығып кететіні секілді, Иван Ивановичпен кездесу — мына шаруаға жауапсыз, жеңілдеу қараған Қанатты кілт өзгертіп жіберді. Бір шешімге шұғыл келіп, мықтап бекінген жігіт күшік күнінде қойнына салып, елге апарған Марғауды енді қайтып

жәбірлемеске ант етті де, маңдайшасында «Ветпункт» деген жарнамасы бар үй алдына келіп тоқтады.

Кішкене бөлме сондай таза екен. Кәдуілгі поликлиникалардағыдай үстінде ақ халаты бар қария қарсы алды.

— Не шаруамен келдіңіз?

— Итім мертліккен еді, жәрдем керек болып тұр.

— Дәрігер қазір болады.

Қанат Марғауды алып, қайта кіргенде ақ халатты дәрігер орнынан ұшып тұрды.

— О, мынау Иван Иванович итінің тұқымы ғой.

— Ә, иә, біледі екенсіз ғой?

— Білмегенде ше! Иван Иванович айрықша ірі, аса көрнекті ит тұқымын өсірген үлкен кинолог еді ғой.

Дәрігер сөзі өткен шақпен айтылғандықтан ба, Қанат күрсініп алды.

— Иван Ивановичті мен осы жаңа ғана кездестірдім.

Дәрігер басын көтеріп алды.

— Біреудің ала жібін аттамайтын алтын адам еді ғой. Әттең, не керек... Әсіресе, иті өлгеннен бері адам танығысыз, тіпті.

— Итін кім атқан?

— Кім атты дерің бар ма? Жер бетінде ақымақтар көп қой әлі.

— Сонда да?.. — деп қиылды Қанат.

— Иван Иванович соңғы кезде бір құрылыс объектісін күзеткен екен. Ұйықтап қалған ғой. Түнде келген ұрылар объектіге кіре алмаған соң, итті атып, қашып отырған.

— Мынау ит ендеше сол Иван Иванович итінен туған еді. Мұны да бір хайуан мерткітіріп тастады.

Дәрігер Марғаудың жамбасын ұзақ сипалады. Айнаға да салды. Ақыры жіліктің жамбасқа кіріп тұрған ұршық басы үзіліп кеткенін анықтады. Содан кейін укол жасады. Гипске салып таңып берді.

— Итің көп жатып қалған екен. Ертерек келгеніңде жазатын едік. Амал бар ма, тым кеш әкеп тұрсыз. Осылай ақсақ болып бітеді енді, — деді дәрігер.

Қанат қапаланып, ветпункттің есігін жапты.

Жараның аузын тазалап, укол салып, гипстеген соң жамбас сырқырағаны басылайын деді. Марғау үш аяқтап жүруге жарады. Содан ба, әлде қала тәртібіне көндігейін деді ме, әйтеуір келесі күндер шусыз, дұрыс өтті. Ит тыншыққан соң негізінде ақылды Нағира да назаланған жоқ. Қанат айтқан дәлелді сөзге құлақ асып:

— Түнде үріп, көршілерді шулатпаса болды ғой, — деп тынды.

Осындай өзгерісті байқаған Адыр да жадырай бастады. Ағасының машинасынан түспейді. Қайда барса да қасында. Қанат әлдебір жұмыспен бір мекемеге кірсе, Адыр ұзақты күн күтуге бар. Шаршамайды. Жалықпайды. Іші пысса, ермегі дайын, сурет қарайды. «Балдырған» журналының беттерін аударыстырып, өлеңдерін ежіктейді. Табиғатында пысық, дарынды бала жайлауға келетін газет-журналдарды екі жасынан бастап қарап, әріп таңбаларын өз бетінше жаттап алған еді. Енді қалаға келгелі басқа ермек болмай, көбірек үңілгендіктен, сол әріптердің басын қосып, ежіктеуді машық ете бастаған-ды...

...Шие «Жигули» бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Дағдысынша Қанат Адырды машинада қалдырып, «отыра тұр» — деп кетіп қалды.

Адыр ұзақ күтті. Аздап зеріге бастаған соң машинадан шықты да, ашылып, жабылып, шиқылдап жатқан үлкен есіктің алдына келді. Есік қапталы жыпырлаған бір кенерелі тақтайлар. Сол көп тақтайдың бірінен Адыр «Облыстық прокуратура» — деген жазуды оқыды.

Бір кезде Қанат шықты.

— Ағай, әкем осында ма? — деп сұрады Адыр.

— Оны неге сұрадың?

— Әне, прокуратура деп тұр ғой.

Қанат өсіп келе жатқан ақылды ініге сүйсініп қойды. Тек тіл-көзден аман болсын де.

— Осында.

— Неге мұнда? Әкемді милиция кеп әкетіп еді ғой?..

— Милиция қателескен. Сосын істі прокуратураның өзі қолға алды.

— Әкем, немене, ойыншық па еді оларға?! Неге қателеседі? Бәріне кінәлі Қарғабек сұм ғой, Ұмсындық

тәтеме қол салып... Қателессе, соны неге алып барып жауып қоймайды?

Қайтер екен деді білем, Қарғабек аты аталған соң Қанат інісін жайлап сөзге тартты.

— Алдымен қол жұмсаған әкемнің өзі көрінеді ғой?

— Иә, саған! — деп Адыр ашулана бастады. Әкесіне шаң жұқтырар емес. — Қарғабек сұм ғой Марғауды мерткітіргеніне қарамастан, әкеме «әкеңнің аузы...» деп... Әкем сосын «Не дедің? Қайталашы?» — деді. Қарғабек сұм тағы қайталап «әкеңнің аузы...» деді. Әкем, қайта, құлаштап бір-ақ рет ұрды. Мен болсам... бар ғой, оның аузын бұзар едім... — Адырдың көзіне жас келіп қалды. Қанат зерек інінің енді сұңғылалығына қайран. Әрі қарай жанын жара-лай бермейін деп жұбата сөйледі.

— Ау, сен немене, ынжық балалар секілді көзіңе жас алып... Мен жаңа облыстық прокурордың өзінде болып, түгін қалдырмай айттым ғой. Істі өзім алып танысам деп, ол кісі уәде беріп қалды ғой.

Адыр жадырайын деді.

6

...Кешке қарай Қанат пен Дабыр, Адыр ушеуі Марғауды есік алдына алып шықты. Ушеуі де көңілді. Үлкенді-кішілі болып бірін-бірі әзілмен қағытады.

— Итің мақтаулы ит болмады ғой, Адыр. Бір Қарғабекке шамасы келмей, өзі мерт болған соң не дерсің, — деді Қанат.

— Шамасы келмеген жоқ. Келді. Бірақ аяды ғой, — деді Дабыр.

Адырдың қабағы қалыңдап кетті.

— Аяғаннан не пайда, әкем түрмеде жатыр. Әкемді бәрібір түрмеге салатын болған соң, көкесін таныта талауы керек еді.

Кенет ит үрді.

— Ә, итін жаманшылыққа үйрететін мына батырдың өзі екен ғой. — Құлақ түбінен естілген бір таныс дауыс. Зәре-зат болып қалғандықтан ба, Адырдың жүрегі су ете түсті. Тақыр бас көрші профессор екен.

Адыр жүтіріп профессордың қасына барып:

— Көке, құлағыңызды тосыңыз, оңаша айтар сөзім бар, — деді.

Профессор жуан денесін иіп, Адырға еңкейді.

— Көке, Марғаудың күшіктері қасқыр алатын кілең ірі ит болып шығады. Солардың ішінен нағыз дөкейін таңдап сізге сыйлаймын.

Тақыр бас профессор карқылдап күлді.

— Рахмет, Адыр.

Адыр профессорды еңкейтіп тағы сыбырлады.

— Марғау сондай ақылды. Бет алды үрмейді. Жаманшылық ойлап келгенге ғана үреді. Сіз, міне, жақсы адамсыз. Марғау сізге үрмейді. Өйткені сіз қастық ойламайсыз.

Профессор да, Адыр сыбырын естіген ағалары да мәз.

— Бірақ итің жаңа мен келгенде үрді ғой... — деді көрші аздан кейін сәл қуланып.

Адыр жауапқа қысылған жоқ.

— Жоқ, ол үргені емес, амандасқаны ғой. Сіз түсінбей қалған екенсіз ғой. Жақсы адамдармен Марғау үнемі өстіп амандасады.

Профессор кішкене дипломаттың тіліне мәз болып үйіне беттеді.

Кенет есік алдына машина келіп тоқтады. Ішінен бір жігіт шықты. Жыға танымаса да, Қанаттың бір көрген адамы секілді.

— Қырғыз Сәршен кездесіп, арнайы сәлем айтып жіберді.

— Құлағым сізде.

— Сіз осы Лезбайдың баласысыз ғой?

— Ия, Лезбайдың баласымын.

— Тоқал шешеннің аты Ұмсындық па?

— Ия, Ұмсындық? — деді әлденеге жүрегі лүпілдей бастаған Қанат.

— Ендеше сол Ұмсындық шешен ашуланып, «қой бақпаймын» деп кетіп қалыпты...

— «Қой бақпаймын» деп?.. Отар қайда?

— Білмедім... Қырғыз Сәршеннің айтқаны осы.

Не істеу керек? Мал иесі — мұның әкесі. Ұмсындықта түк жауапкершілік жоқ. Мынадай іске шатылып жүргенде, оның үстіне бір отар қой қолды болса... Құдай ұрды дей бер.

Ұмсындықтың кетіп қалуына өзін тікелей кінәлі санаған Қанат әйеліне телефон соғып, істің мәнін түсіндірді. Содан кейін жұмысына барып, бірер күнге рұқсат сұрап алып, дереу жолға шықты. Ең болмаса, қолдан санап, үкімет қойын өзіне өткізу керек.

7

Марғау дәлізде тыныш жатыр еді. Зеріккен екі бала магнитофон ойнатты. Қонаққа келгендердің даусын жазып алу Қанат пен Нағираның машығы екен. Барлығып шыққан домбыра үні, еркек дауысты әйелдер, әйел дауысты еркектер... Бәрі де осында. Дабыр өткен жылы мектепке барса да, екі баланың хатқа жүйрігі Адыр. Сыртына кісі аттарын бадырайта жазып, дестелеп қойған ленталарды сұрыптап отырып, өз әкесінің даусына кездесті: «1974 жыл. Көктем айында қалаға келгенде жазып алынған» — деп Қанат қол қойыпты.

— Әй, мына қара, әкем де жүр!

— Кәне! Кәне?... — деп Дабыр қосарлана үңілді. — Кәне, ойнатайықшы.

Магнитофон жағына жүйріктеу Дабыр ойналып жатқан лентаны алып тастады да, әке даусы жазылған лентаны қосты: әуелі күмбірлеп домбыра тартылды. Содан кейін орта жасты бір әйел тамаққа тойып алған болса керек, ентіге отырып Нұрғисаның «Құстар әнін» шырқады. Әке даусына құмартқан Адырда шыдам жоқ.

— Фу, Ұмсындық тәтем әлдеқайда жақсы айтады.

Ду қол соғылды. Түсініп болмайтын бір еркек, әйел әзілдерінің соңы күлкіге ұласты. Содан кейін теңгермес асыл әкенің «Қадірлі туыстар!...» — деп бастаған қасиетті, ыстық даусы саңқ етті. Екі бала таласа келіп магнитофонға төнді. Сол мезетте жайбарақат жатқан Марғау құлағын қайшылап, оқыс қарғып тұрды да, келер сәтте абалай салды. Оқыс үрген иттен сескеніп, Дабыр кейін шалқайды. Адыр орнында қозғалмай тұр. Марғау келген бойда магнитофонға қарғыды. Тышқан інін иіскелегендей әр жерін бір иіскеп, дауыстап сөйлеп жатқан Лезбайды іздейді. Көрінбегені өз алдына, иісі жоқ тіпті. Соған таңырқады ма, енді әлдебір жалынышты кейіппен қыңсылай бастады: «Дауысыңды естимін, өзің де, иісің де жоқ. Қайда, қалай тығылып тұрсың? Шықшы бері қарай!» — деп жалынатындай.

— Әкем даусын Марғау да таныды ғой. Әй, қорқақ, бері кел! — деді Адыр.

Таңырқаған Дабыр қайта келді. Магнитофон ішін тіміскілеп ештеңе шығара алмаған Марғау қатты ызаланды білем, екі-үш рет арсылдап үрді де, кеудесімен тумбаны соғып өтті. Тумба бір жаққа, магнитофон екінші жаққа домалады. Екі бала қатты шошынды.

Түскі шақта кішкене қонақтарға тамақ істеп берем деп үйге келген Нағира да сескенгендей: «Құтырғаннан сау ма скеп?» Қанша сабырлы болайын десе де, осы иттің жан масылдығы өз алдына, шырықты бұзып, берекені кетіре бастағанына қынжылатын секілді. Не істеу керек? Әлде ит аулайтындарды шақырып алып, арбасына салып жіберсе қайтер еді? Көп болса қайын атасы ренжір. Тіпті кісі азасы да ұмыт болмай ма, ренжір де басылар... Бір итке бола ажырасып кете қоймаспыз. Ажырассаң, татуласармыз. Осындай тоқтамға келген Нағира телефон трубкасын көтерді...

— Алло... Алло... Бізде бір мертіккен ит бар еді. Күні-түні, өзімізді былай қойғанда, көршілеріміздің мазасын алып, шырқымызды кетіріп тұрғаны. Алып кете көріңіздерші. Құдай ақы, жол шығынын өзім төлейін тіпті. Жүгіртіп келе қойсыншы. Сұрамаңыз тіпті. Келістік қой?.. — Нағира телефон трубкасын қойды да, үстінен бір ауыр жүк түскендей күрсініп алды: «Бүгін магнитофонды қиратса, ертең жыны түссе, мына балалардың біріне ауыз салмасына кім кепіл? Қайтсе де құтылған дұрыс».

Адыр сұңғыла. Әңгіме төркінін аңғарып қалған секілді.

— Тәте, Марғауды қайда жөнелтпексің?

— Жарасын емдеп жазам деген бір дәрігер бар еді. Соған... — деп жалтарды Нағира.

Адыр «рас па?» — дегендей Нағираға сынай қарады. Нағира ештеңеге түсінбегендей.

— Ал, балалар, менің уақытым аз. Шайға келіңдер.

Екі бала үнсіз келіп тамаққа отырды. Марғау дәліздегі өз орнында үнсіз жатыр.

— Тәте, Марғауды ешқайда да жібермеші.

— Емдеп, жазатын адам дедім ғой.

— Емдемей-ақ та, жазбай-ақ та қойсын.

Нағира жауап беріп үлгірмеді. Марғау дәлізде бір жамбастап ерсілі-қарсылы шапқылап, үйді басына көтере үре бастады. Оған Адыр даусы қосылып жатыр.

— Тәтетай! Келді ғой, әне, Марғауды алып кетуге. Мен естідім ғой, дәрігер емес, ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп тұрсың ғой. Керегі жоқ, тәте. Ешкімге де емдетпей-ақ қойшы Марғауды, — деп боздады.

Әлде ашуы, әлде қуанышы, итте, әйтеуір, ес қалған жоқ. Арсылдай үріп, есікке шапшыды. Адыр да шырылдай түсті.

— Марғаудың далаға шыққысы келеді. Көрмейсің бе, әне, есікті тырналап жатқанын. Мен Марғауды далаға алып шығайыншы, тәтетай. Мен Марғауды далаға алып шығып, қыдыртайыншы.

Істің аяғы бұлай насырға шабады деп Нағира ойламаған еді. Өз есебі бойынша балалар тамақ ішіп жатқан кезде ақырын ғана есікті ашып, жөнелтіп жібермек болтан. Енді қайтпек?

Марғау арсылдап, тағы да есікке асылды. Не істерін білмей әрі қысылып, әрі дағдарған Нағира:

— Жә, шығарсаң, шығаршы! — деді. Даусы қытымыр.

Адыр жүгіріп есікті ашты. Марғау сыртқа атылды... Иттің жұрт түсінбеген осы бір жат қылығының сыры біреу-ақ еді. Жаңсақ статьямен түскен ісі бұзылып, түрмеден шыққан Лезбай бұл кезде есік алдына жеткен болатын. Нақақтан аз да болса зәбір көріп, тұтқыннан көңілі бұзылып, жасыңқырап шыққан шопанды есік көзінде бірінші болып қарсы алған, үлкенді-кішілі балалар да, ата сыйлай білетін жақсы келін де емес, жаздың аптап ыстығы мен қыстың қақаған үскірігінде де көлеңкесі болып, қалмай қасында жүретін ит жолдас — адал жолдас — Марғау болып шықты. Шын сағынған екен, Сау жамбасына салмақ салып, артқы аяқтап көтерілген ит сағынысып қауышқан кәдуілгі адамға ұқсап, алдыңғы екі аяғын иесінің иығына асты да, тұмсығын Лезбайдың мойнына тығып алып, ыңырсып көрісе бастады. Шопан көзіне жас келіп қалды.

— Жә, жә болды, Марғау, мен, міне, біржола босап шықтым, — деп итінің жауырынынан қағып, үйге беттеді.

Балалар мен ит ұғымында жүдеу тартып тұрған үй бірден көңілденіп жүре берді. Сағынған сәбилер әкесін қоршап алған. Соңғы жарты айда болған түрлі жаңалықтарды жарыса айтысып, әке мағлұматын кеңейтіп жатыр.

Нағираның балаларға арнаған шайы келді. Үлкен кісі төрде, балалар екі жақта. Бірден күрт тынышталған Марғау Лезбай аяғына тұмсығын салып, стол астына кеп жатты.

Сондай сұлық. Енді қайтер екен деп жеңгесіне қайта-қайта қарай берген Адыр дастарқаннан нан алып төмен еңкейді де, дауыстап жіберді:

— Әке, мына қара, Марғау жылап жатыр!..

— Қой, ит жылайтын ба еді? — деп Нағира төмен еңкейді.

Жасының үлкендігі, мінезінің ауырлығына қарамастан Лезбай да Дабырмен бірге орындығын кейін ысырып, стол астына үңіліп жатыр. Адыр сөзі рас екен. Талай күндер аурумен, ең жақын деген адамдардың білместігінен, жат адамдардың немқұрайды салғырттығынан барып туған өлім қатерімен, сағыныш атты дертпен алысқан Марғау дәп қазір айтып жеткізе алмас ұлы бір тыныштықта — рақат-жан тыныштығында. Бір пенде түсініп жетпес ит көңілінің арғы бір терең түкпірінде туып, жұмулы көзінің ұшпасынан секунд сайын мөлдіреп шыққан жас тамшысы кірпік астындағы қылшық ұштарымен дыбыссыз домалап, кілемге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Нағира қысылайын деді.

— Құдай-ау, кәдуілгі адамша жылайды ғой.

Жұбаныш тауып, көңілдене бастаған Адыр енді мықты.

— Марғаудың заты ит демесең, адамнан да артық. Ал, тәте, сен болсаң, осындай ақылды итті беріп жібергің келді ғой.

Лезбай елеңдеп қалды.

— Беріп жібергісі келді? Қайда?

Шақырған адамдары келіп қала ма деп қыпылықтап, асығыс ісін ағаттыққа санап, қысылып отырған Нағира атасына шынын айтты да, телефон трубкасын қайта көтеріп, «келмей-ақ қойыңдар» — деп өтінді.

Лезбай көңілі бір түрлі, күйзеліп, жасып қалғандай. Өзі жоқ он бес күн талай-талай өзгерістерге толы: екі бала қаңғып Алматыда жүр. Ұмсындық болса, Лезбай үйінің түндігін жауып, түтінін өшіріп өз жайына кеткен. Ақылды деген келін пиғылы болса, мынадай. «Қой, шалқайып жатып, қонақтап қала қыдырар шақ бұл емес. Қайтсе де ауылға жетіп, сөнген отты қайта жағып, жабылған түндікті қайта ашу керек».

Лезбай дайын шайдан екі-үш ұрттап, қасына балалары мен итін ертіп алды да, ауылға аттанып отырды...

ІЗІМ-ҚАЙЫМ

1

Жайлау қақпасынан өткен соң-ақ Марғаудың мазасы кете бастады. Таныс жер — кең сахара. Ауасы да бөлек. Әр тұста көк шүйгінге тұмсығын қадап, жайылып жатқан шоғыр-шоғыр мал. Қарбаластық, әбігершілік дегеннен мүлде бейхабар. Марғау машинаның ашық терезесінен басын шығарып, тұмсығын шүйірді. Шопан иісі, қой иісі — жұпар иіс. Қазір машинадан қарғып түсіп, мына тылсым тыныштық орнап тұрған кең жазық, жасыл аңғарда бауырды бір жазып алар ма еді! Не керек, бір Жамбастың аты — бір жамбас, салдауыр секілді. Қимылға келмейді.

Машина үйреншікті есік алдына келіп тоқтады. «Үйге келдік, үйге келдік!» — деп балалар жамыраса түсті. Қуанғандығы сондай, үш аяқтап Марғау да қарғып түсіп Жан-жақты тіміскеlep иіскей бастады. Үй де, қой шарбақта орнында, бірақ бәрі иесіз. Қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ. Қой қайда? Ұмсындық қайда? Ұмсындық төркініне кетерде қойды өткізіп жіберген шығар... Осы бір жорамал жауап ретінде көлендеп көңілге орала берсе де, жаңағы екі сұрақ қорғасын болып көмекейде тұр. Әлсіздік тұтқындаған осы бір сәттегі хал мүшкілдігін, бишара кейпін балаларына көрсетпейін деді білем, Лезбай теріс айналды. Ұмсындыққа не болды екен? Төсекте басы қосылып, шопанның ащы еңбегінде білегі айқасқан соңғы бірер жылда ренжіткен күні жоқ еді ғой. Бетіне де келмеген. Кейде оныкі қисық, өзінікі дұрыс болса да, заты әйел ғой, бұзып жарып не қылар дейсің, ренжітпей-ақ қояйын деген ниетпен: «Жә, сенікі жөн» — деуші еді ғой. Бір он бес күнге шыдамай, неге кетті? Әлде күнде арқасынан қағып, маңдайынан сипап жүрсең де, күн сайын сөгіліп, ашыла берер қираған ескі үй қабырғасындай көлденен түсіп, жас алшақтығы себеп болып жатыр ма? Бірақ отыз деген әйелге аз жас емес қой. Сырт қарағанда екеу ара жас айырмашылығы он сегіз жыл кере қарыс секілді болып көрінгенмен, келер мүмкіндікті салыстырсаң, шығар төбең — бір он бес жыл қарайлас, қатар шауып шығар меже емес пе. Қырық бес-

те әйел шешек жармайды. Бұл көпке аян. Алпыс бестегі еркек туралы олай дей алмайсың. Рас, жер ортасы елуге келгенде тағы төсек жаңғырту оңай шаруа емес. Бірақ аяғын алыс-шалыс басып жүріп, отызға келген әйелдің де жар тауып ала қоюы оңай ма? Қарғабектер жолсоқты ғана. Шынтуайтқа келгенде, бетіңнің әрі он жерден құлпырып тұрса да аузыңа су да тамызбайды. Ұмсындық ақылды болса осыны неге ойламайды? — Лезбай күрсініп қойды. — Кім біледі, мүмкін ойлайтын да шығар. Өйткені өзі білетін Ұмсындықты ақылсыз әйел дей алмайды. «Әрі отыр, бері отырсыз» үй іші болмақшы емес қой. Сондай кезде Ұмсындық істі ушықтырмайтын. Қайта ыңғайлы жол тауып, бірлік, татулық жалауын жоғары көтеруге тырысатын-ды. Ана екі өгей баланы алалап, маңдайынан шерткен кезі болған жоқ. Әрқайсысында әр қилы мінез болғанымен солардың жүрегіне жол тауып, қатесін қате, дұрысын дұрыс деп әділ қазы бола білді. Қасына келінді ертіп, кісі ертіп ерте демей, кеш демей қаладан келіп жүретін Қанатқа да бөтен мінез көрсеткен емес. Әке ойын Адыр бұзды:

— Ұмсындық тәтем рас кетіп қалған ба? — деді аузын бұртитып жыларман түрмен.

Дабыр да көңілсізденіп қалды.

— Бәріне ағатайым кінәлі.

— Ағатайың неге кінәлі? — деді Лезбай жұлып алғандай.

— Бізді алып кетерде ұрысты ғой Ұмсындыққа.

— Сөйтіп пе еді?! — деп Лезбай жақтырмаған кейіппен шытынаңқырап қалды. Бір пәленің беті ашылғандай.

Ошағына қайтып оралған Марғау күйі бір басқа: жатқан, шоқиып отырған, тамақ ішкен жерлерін тіміскілеп жүріп қой шарбаққа келді. Өткен түнде түнеп шыққан бір отар қой иісі бұрқырап жатыр. Ит жер иіскелеп түртінектеп біраз жүрді де, екі-үш дүркін маңқ-маңқ етіп үріп, үш аяқтап қырға тартты. Лезбай Марғауды қайырган жоқ. Қалай десең де, үйде біреу қонғанға ұқсайды. Ертеңгі қой қиы әлі кеуіп үлгірмепті. Әлде Ұмсындық қайтып келіп, қой жая кетті ме екен? Лезбай көзі ит кеткен жақта. Шоқандай алыстап, ноқатқа айнала бастаған Марғау жайылып жүрген бір отарға жетті. Сол-ақ екен, ұшып тұрып біреу атқа қонды. Марғау ноқатқа өзіндей тағы бір ноқат қосылып, енді үшеу болып бері салды.

— Кім болды екен?

— Дәуде болса осы келе жатқан Ұмсындық, — деді Дабыр.

Адыр баяғы қалпы, ойға жүйрік.

— Марғау қасында қара ит бар. Тәтем болса, ол қайдан сая бола қалған екен?!

— Сарықасқа қайтып келген болар?

Адыр болар емес:

— Сарықасқа сары ит. Ал, мынау, әне көрмейсің бе, қара ит.

Дабыр дәлелді сөзге жауап бере алмаған соң үндемеді.

Әлгіндей болмай салт атты келді. Қырғыз көрші Сәршен.

— Оу, Лезбай, келіп қалдың ба, әйтеуір аман-есен? «Қатын елде» деп атаң қазақ баяғыда білмей айтпаған. Ең жақсысы, жасыма. Жаныңа салауаттық болса, бәрі де қалпына барады. Ал отарың аман. Кірген кірісің болмаса, шыққан шығының жоқ. Санап ал.

Істің жайын сөз шалымынан байқаған Лезбай еміреніп кетті.

— Әй, Сәршен, аттан түс. Еркектерше төс түйістіріп, құшақтасайықшы бір. Он бес күн он бес жыл секілді. Сағындым ғой.

Ежелгі дос қырғыздың кісілігін Лезбай осы жерде тағы көрді. Өгей баласына өкпелі Ұмсындық малды тастап кеткенде, көрші Сәршен шыдай алмаған екен. Өз малын әйелі мен көмекшісіне қалдырып, Лезбай отарына келген де, екі күн қамауда жатқан қойларды өріске шығарған. Адал достың осы азаматшылығын көрген Лезбай іштей ұялатын да сияқты.

— Ана жылы итімді қалап келгенінде ойлаған жеріңнен шыға алмап едім. Мына ісінді көріп сол қылығыма қысылып тұрмын нансаң. Кісілік жасадың, Сәршен. Бір семіз құнаным, бір семіз танам бар — қалағанын ал.

Сәршен көмекейіне дейін көрсетіп қарқылдай күлді:

— Бірер күн малыңды бақсам, сенен ақы дәметіп бақты деймісін. Күнде байқаймын, қойың қамауда. Маңыраған даусы мына бетке — бізге естіледі. Үй төңірегінде қабырлаған тірі жан жоқ. Ежелден мал баққан елдің баласы емеспіз бе, содан соң шыдай алмадым. Ойлаған жеріңнен шықпадым деп қысылма, Лезбай, түйе қалап, бермесең, өкпелер едім. Ит бермедің деп өкпелеу иттік болады. Ит бермесең де,

нәсілін бердің. Мынау жатқан Қырғын сенің итіңнің баласы. Марғауыңнан артық десем, мақтанды дерсің. Бірақ кем десең, кеміткенің. Өткен қыста бір өзі үш қасқырды домалатты.

Коңілдене бастаған Лезбай козі енді иттерге түсті. Марғау мен Қырғын сән түзеп қатар жатыр. Нәсілі десе дегендей. Әкесінен сәл кішілеу көрінгенімен, жамбастағы ақ бұршақ таңбалары жоқ демесең, аумай қалған, сом денелі, сұлу мүсін ақ тұмсық қара ит. Лезбай қызыға қарады. Бәрінен бұрын ит татулығына қызықты. Бұрын көріспеген екі ит өскен қыста ай далада жолығысып, бірін бірі иісінен таныды. Мынау екінші рет кездесуі. Сонда да атам заманнан бірге өскен секілді. Айналасы кең болғанымен бір-біріне тақасып, тату жатыр.

— Айтқаным айтқан, Әсіре сөз деме, Сәршен. Екеуінің бірі — қалауың.

— Менің де айтқаным айтқан, Лезбай. Бұлай тұрып, саудаласа бермейік. Сен барам деп ойламаған жеріңнен кемді күн дәм татып оралдың. Ендігі дәм қырғыз үйінен. Малды иттер мен балалар қайыра тұрады. Жүр, атқа мін.

Лезбай сәл ойланып, Сәршенге ерді.

2

Кеше күні бойы ет қызуымен көп жүтірген Марғау бүгін қозғала алмай қалды. Жамбасы сырқырап, қалай көтерсе де қақсап, ауыра берген соң амалдың жоқтығынан киіз үйдің көлеңкесіне келіп жатты. Қой болса, өріп кеткен. Соңында шапқылап Дабыр жүр. Адыр көңілді. Су жағасында дағдылы ойынымен әуре. Бұл төңіректе көңілсіз жүрген жалғыз ғана Лезбай. Ертемен қойды өргізіп, Дабыр алдына салып беріп, қайтып оралған еді. Ер-тұрманды жастанып, қолын желкесіне айқастырған қалпы ұзақ жатты. Түс болды. Әлде ой қажытты, әлде басқа себеп бар, әйтеуір бір кезде оқыс тұрып анадай жерде тұсаулы жүрген кер бестіні әкеліп ерттей бастады. Шамасы бір жаққа жиналатын түрі бар. Марғау ата кәсібіне бағып, атып тұрып еді, жамбасы қақсап қоя берген соң, бір қаңқ етіп, қайта жатты. Осы кезде кішкене машинасын салдыртып Қанат келді. Қуанғанын танытып, бірер рет әуілдеп үріп еді, көңіл аударған Қанат болған жоқ, «Әке!» — деп құшағын жайып Лезбайға ұмтыла берді.

— Шығарда ғана жолықтым ғой прокурорға. Шығарамыз деп еді. Сөзінде тұрған екен ғой.

Лезбай салқын. Қолымен белгі жасап, баласын тоқтатып тастады. Ұмсындықтың кеткенін Қанаттан көретін секілді.

— Үйіңнен алдыңғы күні шыққан екенсің, содан бері қайда жүрсің?

— Сол күні осында келгем. Қырғыз Сәршен «малыңды мен қарай тұрайын» — деген соң совхоз орталығына бардым. Директор жоқ екен, соны күттім.

Лезбай даусы кекесінді.

— Көп нәрсені тындырыпсың.

Әке жөнінде әр қилы қаңқу сөз естіп, сағы сынып жүрген Қанат та шыдай алмады.

— Өзің де тындырып келдің ғой біраз дүниені. Әкесінен асып қайда барушы еді баласы.

Лезбайдың селдір мұрты дірілдеп кетті:

— Осыны айтқалы келдің бе?

Қатты ашуланса да, не істеудің амалын таппай мысы құрыған Қанат жылармен халде:

— Ел іші гүлеген сөз. Тұтқынға түсуің жайлы әркім әр саққа жүгіртіп айтады. Тыңдауға ұяласың, тіпті. Сүйекке таңба екенін ұқсаң деймін.

— Жә, жә! Ақылгөйсу ақылы аздың үлесі! Ойға кемел, кемеңгер адам артық ақыл айтып, көрінген жерде шашыла бермес болар. Сен қаладасың. Мен екі ініңмен даладамын. Сен маған бала, мен саған әке болғаныммен отымыз бөлек. Әркім ауырған жерін өзі біледі. Өз қоңын өзі қасиды. Мен өлсем, жаназамды сен шығарып, арулап сен қоярыңды да жақсы білем. Бірақ қалаға хабар барып, сен мұнда жеткенше олай-бұлай болып кетсем, басымды кім ұстайды? Аузыма суды кім тамызады? Осы арасын ойладың, ба? — деп Лезбай жуаси, салмақ сала сөйледі.

Қанат шоршып түскендей. Сұрағы да оқыс:

— Сөзіңнің төркіні жаман екен. Ұмсындықтың аяғына тағы барып жығылмақсың ба сонда?

Лезбай шыдамады:

— Анада әдейі келіп ұрыс салғандағы ойың бізді ажыратып жіберу екен ғой? Енді түсіндім.

Ішкі бір есеппен әке тамырын басқысы келген Қанат «қайтер екен» деп әдейі морт кетті:

— Ұмсындық қайтып осы үйдің табалдырығынан аттаса, мені балам деп санамай-ақ қой.

Қақпанға түсер Лезбай жоқ.

— Санамадесең, санамай-ақ қояйын. Отқа қарап отырған жоқпын. Басқа да балаларым бар. Ештеңем кете қоймас. Мен, бірақ сені аяймын. Осы күнге дейін ішіп-жемнің өзін бізден тасисың. Астыңа машина мініп, шалқақтап жүргенің де жаман әкеңнің арқасы. Ал, әкең болса, біреу-ақ еді ғой. Содан айрылып қалсаң, сенің күнің не болады?

— Ол жағынан қиналмай-ақ қой.

— Ендеше, мен жөнінде сен де қиналма!

Қыстығып, сөз таба алмаған Қанат үндей алмай қалды.

Лезбай даусы енді күрт жұмсарып, жылылық нышанын танытты.

— Жұмысыңнан зорға босанып шыққан екенсің. Күн ашықта үйіңе жетіп ал да, ертең қызметіңе бар. Ұят болып жүреді.

Әке сыңайынан ештеңе шығара алмайтынын білген Қанат осы жерде қош айтысты да, келген ізімен кейін қайтты.

Лезбай ұзақ отырды. Манадан бергі әке-бала қарым-қатынасына сырт куә Марғау жағын таянып, әлденеге ойға шомып қалған иесінің қасына келіп жатты.

— Е-е, Марғау, сен жарымжан, мен жалғыз. Ендігі күніміз не болар екен?

Лезбайдың ішкі сезім, ой ағынын қылп еткізбей кейпінен бағып, көз алмай жатқан Марғау егер адамша сөйлер болса: «Намыс үшін ер-азамат өлімге де барады. Қанат балаң дұрыс айтты. Арың тапталған сүрлеуге қайта түспе. Аузыңа су тамызар, басыңды ұстар адам іздесең, өз құралпыңнан іздей көр! — деген болар еді. Бірақ тілі болмағандықтан құйрығымен екі-үш рет жер соғып, екі-үш рет үріп басылды.

Лезбай терең бір күрсініп алды да, атқа қонды.

— Қой, бұл тірлік — тірлік болмайды. Қайтсе де істің басын ашқан жөн.

...Түс ауды. Дабыр шоқытып келіп, сусын ішіп кетті. Адыр ойын үстінде. Бұл кезде қан жайлаудың төсінде қой арасында салдыртып жүретін Марғау болса, тілін сала құлаш етіп шығарып жіберіп, іс-қарекетсіз үй көлеңкесінде жатыр. Ұят сондай...

...Бесін болды. Дабыр отардың бетін бері бұрды. Қазір қойлар жапа-тармағай кеп, суға құлайды. Содан кейін орта

қалған жері болса, соны толтырып, аз-кем шақ тағы жайылады. Сөйткенше кеш түседі. Қақпа шалқалап ашылады. Қой кең шарбаққа кіреді. Күнімен қарынға түскен дүниені қорытып, бойға сіңіру үшін сол бойда жата-жата калады да, күйіс қайыра бастайды...

Марғау, міне, күнделікті кәсіп-тірліктің рет-ретімен бәрін де біліп жатыр. Амал не, қимылдауға дәрмен жоқ.

...Ымырт үйірілді. Сәскеде кеткен Лезбай әлі хабарсыз.

Сәршен көрші келді де:

— Әкелерің әлі келмеген бе? Ірі әңгімеге кіріскен ғой. Түнделетіп болса да жетер. Анда-санда судан өтіп келіп, қойларыңды өзім байқаймын ғой. Алаңдамай жата беріңдер, — деп кетті.

...Ай туды. Марғау бұрынғы дағдысы бойынша қой шарбақтың қасына барып жатты.

...Таң атты. Өзеннің арғы бетіндегі қырғыз малы өре бастады. Марғау есік көзіне келіп ұзақ үрді: оян, Дабыр, жұрт малын өргізіп кетті. Әкең болса, келген жоқ. Қойың қамауда. Өріске шығар мезгіл болды.

Ит даусынан Дабыр емес, Адыр оянды. Ояна салып Дабырды шымшылады.

— Ерте оянам деген батыр едің. Әлі ұйықтап жатырсың ғой. Тұр кәне. Малды өріске шығарайық.

Ит Адырды оятып, Адыр Дабырды оятып, ақыры Лезбай отары өріске беттеді. Сәршен келіп балаларды мақтап кетті.

— Қайтер екен, оянар ма екен, оянбас па екен деп әдейі кешеулеп келіп ем. Жарайсыңдар, балалар. Кісі болғандарыңның белгісі бұл.

Тағы да түс болды. Үш аяқтап қой соңына ерген Марғау жамбасы ауыра бастаған соң амал бар ма, кері оралып, кешегідей тағы да үй көлеңкесіне орналаса беріп еді, кенет машина дүрілі естілді. Ит, бірақ бұрынғыдай қарсы ұмтылған жоқ. Мазасының кете бастағанын танытып, екі-үш рет арсылдап үрді де, алысырақ барып жатты. Әлгіндей болмады, қырқадан қалқайып көрінген жүк машинасы есік алдына келіп, бір-ақ тоқтады. Сол машинамен жарыса салған Лезбай да аттан түсті.

— Ал, Ұмсындық, мынау өз үйің. Үй сәні әйелмен. Сен кеткелі тозып қалғанға ұқсайды. Қолыңа ал.

Ұмсындық сызылып машинадан шықты. Баяғы қалпы. Қабағын керіп, қара көзін төңкеріп, жан-жаққа көз салды.

Лезбай бала секілді. Алдына түсіп жорғалап жүр.

— Сенікі де қызық. Жоқ жерден өкпелеп?.. Бала менікі болғанмен оты бөлек, суы бөлек. Қалада тұрып, тік мінез болып кеткен жандар. Ол келмесе, мен өзім барып басымды идім. Не қыл дейсің?!

Ұмсындық сыңайы ұнатпағандықты танытады.

— Жә, қойшы. Кешеден бергі айтқаның бір сөз. Көке мылжың болып кеткенсің ғой деймін өзің.

Лезбай жым. Машинадан көр-жер, төсек-орын түсіріп, үйге тасып әлек. Ұмсындық та қолқабыс жасайын деп білегін сыбанды.

Анадағы өзі салған үш тіс таңбасы тыртық болып шодырайып біткен екен. Соны байқаған Марғау жадына сол бір оқиғаның елесі қайта оралып, ырылдай бастады. Ұмсындық итті осы кезде ғана байқап, шошып қалды.

— Мынау ит тағы да сая болған ба?

— Үйге келсек, есік алдында жатыр ғой, — деп Лезбай қосыңқырап жіберді.

Ұмсындық мұндайда сабырлы. Тіс жарып ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ қабағы да онша жадырамады. Иттің де оған деген ықыласы көп емес. Тамақ берсе, ішеді де, алысыраққа барып, үй ішіндегі, үй төңірегіндегі жайларды сырттан ғана бақылап жата береді.

Осындай қоңыр салқын қоңырайысқан күйде біршама күндер өтті. Келе жатқан күз белгісін танытатын беткейлер түсі әр қилы. Қайындар сарғайып, терек жапырақтары қызарып сола бастаған. Дегенмен жайлау өңі онша өзгермеген. Биік тауға өрмелей өскен шыршалар ғана әуендесе көгеріп, қалпында жатыр.

Бір әдемі ашық күн. Неге екені белгісіз, Ұмсындық пен Лезбай ұзақ сөйлесті. Әлденеге келіспейтін түрлері бар. Тіпті Ұмсындық даусы қаттырақ та шығып кеткендей.

— Өйтетін болсаң, соңымнан сүмендеп несіне келіп ең?

Лезбай үндемеді. Сол бойда қой шарбаққа кіріп, бір тоқтыны ұстап алды да, тағы да алып ұрды. Өрген қойдың соңында Дабыр кетті. Өзі үйде қалды. Құдды осыдан ай жарым бұрынғы жағдай. Жалғыз-ақ күн бұлыңғыр емес, ашық. Қой да өрісте. Ал жас тоқты еті болса, енді далада, жер ошақта бүлкілдеп жатыр.

Ұмсындық пен Лезбайдың тағы бір қадірлі қонақ күтердей түрі бар.

Ақ тұмсық қара ит те анадағыдай тұмсығын жерге салып, қой шарбақтың қасында жатыр. Бірақ бұрынғы күй жоқ. Уақыт озған сайын жамбас жарасы ұлғайып бара

жатқан секілді. Бір күн қоймен өріске шықса, азабы екі күндік. Өстіп жатып қалады. Содан болса керек, Лезбай да бұрынғыдай емес. Көңіл бөле бермейді. Марғау: «Кә-кә-кә!», «Айт, айт! Айт!» — деген сөзді естуден қалып барады. Кейде кәне, қашан кә-кәләр екен? Кәне, қашан айтақтар екен?» — деп мәлиіп ұзақ жатып күтетіні де бар. Ама қанша, ондай күн бұлдыр сағым-сағынышқа айналған. Өзің ит болып жаралған соң, кә-кәлеп ешқайда шақырмаса, айтақтап, ешқайда жұсамаса, дүниенің қоры екенсің ғой. Керемет қызықтың бәрі деннің саулығында.

Марғау өстіп мына күйбең тірлік қарбаластығынан шеттеңкіреп жүдеп жатыр.

Кенет машина гүрілі естілді. Ит селк етіп, басын көтерді де, қайта жатты. Қозғала қоймады.

— Келе жатыр ғой? — деп Ұмсындық үйден жүгіре шықты.

— Солар ма екен? Әлде басқа біреу ме? — деп Лезбай да тесіле қарады.

Баяғы жолмен баяғы жерге келіп машина тоқтады. Баяғы машина. Адамдар да солар. Қарғабек, Таспай, Баспайлар. Басқа айтар сөз жоқ па, әлде жатталып қалғандықтың салдары ма, неге екені белгісіз, баяғы сөз де қайталанып жатыр.

— Мына бала — құда бала, мына бала — жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Ауылға келген екен, жайлауымызды көріңдер деп әдейі алып шықтым.

Лезбай елп ете қоймады. Салқын. «Түсе қалыңдар» — деп бәйек боп жатқан Ұмсындық қана. Қарғабек, бірақ баяғы қалпы, еркін.

— Әй, жігіттер, кәне, ана аға сыбағасын ала түсіңдер!

Екі жігіт коньяк, шампаны бар бір жәшікті көтеріп жерге қойды.

— Ой, бұларың не, ішіп-жем осында да бар еді ғой? — деп Ұмсындық қысылыңқырап қалды.

Қарғабек домалаңдап жүр. Бет бақтырар емес.

— Жоқ дегенім емес. Ағамыздың алдында аздап кінәміз бар. Ат-шапан айыбы соның.

Қарғабек кішірейген соң Лезбай езу тартайын деді.

Манадан бері Лезбай қылығына разы болып тыныш жатқан Марғау «өлсең де иіле көрме!» — дегенді танытып ырылдап қойды. Қарғабек шошып кейін шалқайды.

— Әй, мына итің әлі бар ма еді?!

Лезбай ұнатпағандықты танытып итіне жаман көзімен қарады. Соны түсінген Марғау: «Байқамай қалдым, кешіре көр», — дегендей әлдебір жалынышты түрде қыңсылады да, шоқандап кейінірек барып жатты.

Қонақтар үйге кірді.

Дәл анадағы көрініс: Лезбай төменде оңаша. Төрде Таспай мен Баспай. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық.

Қарғабек басын көтерді.

— Мен қазір жұмыс жайын сөйлегім келмейді. Ол басқа мәселе. Мен ферма бастығы болғаныммен, қызмет бабында келіп отырғаным жоқ, — деп бір тоқтады да, Лезбайға қолын шошайтты. — Мына кісі маған аға болады. Арамыз бес-алты ата ғана. Сол ағаға сәлем берейік деп келдім. Сол үшін өзім ақ алып қоям...

Жұрт көтеріп қойды. Лезбай отырып қалды. Ұмсындық бәйек болып жатыр.

— Жолының үлкендігіне қарамастан ағалап жатыр ғой. Алып қой енді.

Лезбай алып қойды.

Шыны сылдыры көбейе берді. Тарсылдап шампан атылды. Қандала иісіне енді ашыған көже секілді бірдеменің иісі араласып, бүкіл орамды алып кетті. Осы иістер ұлғайған сайын үйдегі адамдардың да дауыстары зорайып, күлкі жиіледі.

— Ал, ағайындар! — Бұл тағы да Қарғабек даусы. — Мына шал, байқаймын, әлі де қоңыр отыр.

Сөзге Ұмсындық араласты.

— Қоңыр отырмайды. Кеше сен келем деп хабар салған соң-ақ бәрін кешкен.

Қарғабек даусы қайта көтерілді.

— Кешкенде бар ғой, бір сәт адам болып тереңірек ойланайықшы. Неге ренжістік біз осы? Бір итке бола!.. Итке бола ашуланыстық. Итке бола төбелестік. Естір құлаққа ұят тіпті. Ал енді ағалы, інілі болып жүріп сол ағаттығымызды, тіпті ағаттық емес-ау, ақымақтық қой, міне, сол ақымақтығымызды бір-бірімізге кешіріспесек, көрінген жерде қоңырайысып, сәлемдеспей жүретін болсақ, сонда не болғаны?.. Құдай-ау, біз сонда бар ғой адам болып екі аяқтап жер басып жүрсек те, төрт аяқты иттің нағыз өзі болып шықпаймыз ба?!

Баспай мен Таспай ішегі қатқанша күлді.

— Ай, біздің Қараекең сөйлейін десе тілдің майын тамызады-ау өстіп?!

— Рас емес пе осыным? Жо-жо... Тіпті бар ғой иттен де жаман болып кетеміз.

— Жөн айтасың, қайын інім, — деп қойды Ұмсындық.

— Сол себепті, мен өзім көп сөзді білмеймін, — деп Қарғабек қайта көтерілді. — Жасы үлкен аға, Леке, сіздің алдыңызда абайсызда иттік жасап алдым. Сол кінәмді мойындап, кешірім сұрай келіп отырмын. Кессең, бас мінекей. Кешсең, ықыласыңдамын.

Екі жігіт жарыса сөйледі.

— Төс түйістіріп, ер азаматтарша құшақтасу керек, Қарғабек ұшып тұрды.

— Аталы сөзді қайырма енді, түрегел, — деп Ұмсындық та Лезбайдың қолтығынан алды.

Шопан қарсыласқан жоқ. Ұмтылып келген Қарғабекке құшағын жайды.

— Кіші болып, кішірейіп келгеніңе рақмет, Қарғабек. Мен де өзімді ұстай алмай қалдым ғой. Сен де сол ағаттықты кешіре көр. — Лезбайдың көзіне жас келді білем, даусы барлығыңқырап шықты.

Манадан бері үй ішін бақылап, қой шарбақтың түбінде үнсіз жатқан Марғау құшақтасып, шөпілдесе сүйісе берген Лезбай мен Қарғабекті көрді де, атып тұрып, үре бастады: «Ай, адамдар-ай, үшеу ара араларыңда не қатынас — сыр жатыр, жақсы білесіңдер ғой. Ұмсындық Лезбайдың некелі әйелі екені Қарғабекке қандай анық болса, сол әйелдің Қарғабекпен не қатынасы бары Лезбайға да сондай аян ғой. Ұрыс басы ит болғанымен тамыр тереңде емес пе. Сол жайды біле тұрып, білмеген боласыңдар. Көре тұрып, көздеріңе жас алып құшақтасасыңдар. Өстіп, жәй көлгірсу неменеге керек осы?!» — дегені болар ма?

Екі аттап орнына барған Қарғабек ит даусын естіп тынып қалды.

— Әй, Леке, кешіргенің рас болса, осы иттен құтылшы. Көкесіндей ит тауып берем...

Ұмсындық даусы жарыса шықты.

— Бұрын қой қайырады деуші еді. Енді нендей дәлел айтар екен?

Лезбай дәлел таппады білем.

— Қалай құтылам? — деп дағдарды.

— Сол да сөз болып па?! — деп Қарғабек кекей сөйледі.

— Былай шығарасың да, атасың да тастайсың.

— Жоқ. Марғау сондай қадірлі ит. Қол көтере алмаймын. Ит те болса, обал.

Қарғабек қояр емес:

— Ендеше Баспай мен Таспайдың бірі атады. Арақ ішіп қызыңқырап алған екі жігіт жарыса сөйлеп:

— Қарғабек аға айтса, ит түгіл... — деп мүдірді. Анада өз үстінен жасалған актыға қол қойған үшеудің екеуі осы Баспай мен Таспай болатын. Сол есіне түсті білем, Лезбай:

— Ит түгіл, немене мені де атасыңдар ма? — деп тіксініп қалды.

Қарғабек шалқая тартты:

— Ал енді бар ғой, жеме-жем дегенің, міне, осы жер. Осы тілегімді орындамадың бар ғой... Онда, шынымды айтайын, қанжығада көрісеміз.

Ұмсындық шыр ете түсті:

— Мына қара ит қара пәле болып жабысты-ау осы бізге!

Лезбай отырған орнынан ұшып тұра келді де, тұңғыш рет әйеліне:

— Өй, иттен жаралған неме, жапа аузыңды! — деп ақырды. Содан кейін Қарғабекке төнді: — Қанжығада көріскенде, немене, шауып аласың ба мені?!

Қарғабек даусында салмақ жатыр.

— Одан да жаманы болады.

— Жаманы болса, көрсеткәне, найсап! Көп болса, үшеуің бірігіп тағы акт жасарсыңдар. Тағы да қаматарсыңдар көп болса, — деп Лезбай ойламаған жерден көтеріліп, булығы сөйледі.

Қарғабек басылып қалғандай.

— Оу, Леке...

Лезбай өршелене түсті:

— Мен сендерді шақырған жоқпын ғой. Не әкелеріңнің құны бар осы менде? Кәне, қайқайып тұрыңдаршы!

Үш жігіт жым болды. Ұмсындық дағдылы ерке қылығын танытып:

— Біздің үйдің кісісі, үйге келген қонақты қуып, бұл не?.. — деп жатыр еді, Лезбай бір-ақ қақты:

— Қарғабекпен кіндігің жабысып қалған болса, бар, сен де кет!

Марғау сөйленіп жатқан сөз мағынасын түсінбесе де, бірте-бірте зорайып шыққан дауыс екпініне сондай қанық. Мұндай отырыс аяғы жақсылықпен бітпейтіні — ит жанына өшпес таңба, із қалдырған. Анадағыдай Қарғабек шыға

келіп, бұған ұмтылар болса, Марғауда қарсы тұрар қайрат жоқ. Ит бойындағы тірлікке құмарлық санасыз түйсік тұжырымы осы. Сол себепті, тұмсығын көкке беріп, ұзақ ұлып үрді де, бір жамбастап келіп судан өтті. Бет алды — қалың жыныс тау беткейі. Аңада өзі жатқан тал түбіне де соққан жоқ. Бұл биіктеген сайын өзен деңгейі айқындалып, ал сол өзен жағасындағы шопан үйлерінің қарама-кәсірейіп барады.

Кенет дауыс естілді. Таныс дауыс. Лезбай даусы.

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау бір сәт кері бұрылды. Лезбай үйінің қасында бес кісі тұр. Бәрі де таныс: ақ байлар салған әйел — Ұмсындық. Ұзынды-қысқалыекеу — Баспаймен Таспай. Аланабуылтық дене — Қарғабек. Лезбай олардан қол ұсыным алда:

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Бұл шақырыстың мәні неде? Жалғызсыраған Лезбайдың Марғаудан сұрар көмегі ме? Жә болмаса, дуылдап, қанша керіссе де қайта табысып, ымыраға келген топтың әлдебір қатпарлы шешімі ме? Марғау оны қайдан білсін, кайтсе де қайырылмады. Беткейді бөктерлей ілгері салды.

«Марғаулаған» Лезбай даусы айқын, саңқылдап шығады. Марғау?! Көзін ашқан күннен бастап құлағына сіңген осы сөзде енді түк мағына жоқ секілді. Марғау не? Қырғын не? Не болмаса, Сарықасқа дедің... Онда не тұр! Ақылы асып жаралған адамдардың бір итті екінші иттен ажырату үшін жай ғана ойдан шығарған бірдемесі. Бұдан былай ондай аттардың ақ тұмсық қара итке түкке де керегі жоқ. Ақ тұмсық қара ендігі жолда кездескенді түстүті мен иісінен, тісі мен күшінен танып, дәп басып ажырататын болады.

— Мар...ғау!.. М-а-р-ғ-а-у!.. — Үзіліп жіңішке шыққан балалар даусы.

Марғау оқыс тоқтап артына бұрылды. Екі бала өзгелерден бөліне шығып жарыса айқайлайды.

— Марғау! Қайда кеттің, Марғау?!

Айла-арамдығы жоқ, тек қана ыстық ықылас, сәби махаббатынан туған бұл шақырысқа құлағын төсеп, сәл тынып қалған ит шоқиып отыра қалып, ұлып-ұлып алды да, тағы да ілгері жөнелді. Жуан-жіңішке, үлкенді-кішілі адам үні барған сайын алыстап барады.

Біршама уақыт өтті. Бір жамбасын көтеріп үш аяқтай салған ақ тұмсық қара ит шоқандап жортқан сол бойы қалың қарағай арасына енді де, көзден ғайып болып жүре берді...

ЭПИЛОГ

Арада айлар жатыр. Қыс түсіп, қар бекіп алған. Лезбай отары қыстауда. Шопанның дағдылы кәсібі: ашық күні ертерек айдап, малды тебінге шығарады. Кешеулеп әкеп жылы қораға қамайды. Жер үй мұржасынан ұшатын түтін де ошақта тірлік барын танытып, будақтап шығады. Күзде жоғалған Марғау да ізім-қайым. Сырт қарағанға пәлендей өзгеріс жоқ секілді. Ия, бұл сырт көзге ғана осылай. Жаңарған тірлік нышаны мән беріп, үңілгенге ғана байқалмақ. Өзгерістің үлкені — балалар совхоз орталығында оқуда. Адыр биыл бірінші класқа барған. Ол жақтан бір жақсы хабар бар: Адыр екі ай оқып, екінші класқа көшіріліпті. Бала ыждаһаты жақсы. Көктем шыққанша Дабырды басып озып үшіншіге ауысып кетуі де ықтимал. Сабақ берген мұғалім пікірі осылай. Әлі жаттыға қоймаған сәби қолымен әкесіне жолдаған хатында: «Жалғызбын деп қамықпа, әке. Жазғы демалыста өз қасыңда боламын. Өз қасыңда болып, жаз бойы қой бағысам», — депті Адыр.

Жалғыз қалған қам көңіл әкеге медеу болар мағыналы хат бұл.

Ия, Лезбай қазір жалғыз. Аңадағы оқиғадан кейін ол күрт өзгеріп, үндемейтін болып алған. Не ойласа да ішінде, әйтеуір. Бұрынғыдай Ұмсындыққа жалбақтай да бермейді. Осы өзгерісті аңғарған Ұмсындық жоқ жерде мінез танытып, реніш білдіріп қалатын болды. Сондай бір үйішіндік кикілжің үстінде Ұмсындық:

— Өйтетін болсаң, кетемін! — деп қалды.

Үлкен баласы — Қанатпен арасы ашылып, оның үстіне ел ішінің өсегі құлағына жетіп, әрі жасып, әрі қазылып жүрген Лезбай жалына қоймады.

— Осы үйден қалағаныңды алда, бара қойшы! Құлағымыз тынышталсын, — деген.

Ұмсындық қайырып ештеңе айтпады. «Тағы келіп аяғыма жығылып, жалынасың ғой, байғұс», — деген ішкі есеппен өзіне тиесілі дүниесін алып, кетіп отырған. Лезбай, бірақ қайтып барған жоқ. Бұл жолғы шопан байлауы — нағыз шие, шешілмес түйін.

Ұмсындық кеткен соң көп кешікпеді, Қарғабек те орнынан алынды. Тағылған айып: ішеді, қыдырады, өзіне тапсырылған қызметке жауапсыз қарайды. Жаңа болған ферма бастығы жүре бара бұзылмаса, дәп қазір Қарғабек

бойындағы кеселдерден таза. Жұмысына да ұқыпты, ізетті жігіт. Жалғыздығы ауыр тисе де, Лезбай қазір Ұмсындық пен Қарғабек арқылы қадалған шөңгеден құтылып, кісі болып қалды. Жалғыз дейтін, тіпті, жалғыз да емес ол қазір. Совхоз директоры көмекшің болсын деп бір жас жігітті қосып берген. Енді малды екеулеп бағады. Сонда да Марғаудың жоқтығы ма, боранды күні жиі-жиі қасқыр торуылдап, мазаны алып жүр. Жол серік, жұмыс серік бір тәуір итің болмаған соң шопан тіршілігінің оңбайтынына көзі жеткен Лезбай бір күні аудан орталығына арнап келіп, Қанатқа телефон соқты.

— Балам, Марғаудан айрылған соң, шырқымыз бұзылайын деді. Әлгі ит алған кісіңе жолығып, қайтсең де бір тәуір күшігін алып бермесең, құритын болдық.

Әке туралы өсектен құлағы тынышталып, көңілі орнына түскен Қанат ықыласты:

— Әке-ау, ол кісінің иті өліп қалған.

— Өліп қалса, үрім-бұтағы, зәузаты бар шығар, соларға із сал.

Әке айтқан соң амал жоқ. Қанат Алматы өзенінің жағасындағы таныс үйге тартты. Келсе, Иван Иванович үйінің орнында төрт қабатты бір үлкен жай тұр. «Осы үйденсің-ау» дегеннің Қанат бәрін де тоқтатты.

— Осы жерде бұрын Иван Иванович деген кинолог тұрып еді. Қайда көткенін айтпас па екенсіз?

Кездестірген адам сондай көп. Жауап, бірақ, біреу-ақ:

— Атам заманнан бері бұл жерде осы үй ғана. Иван Иванович дегенді естіген де, көрген де емеспіз.

Тауы шағылған Қанаттың есіне ветпункттегі дәрігер түсті.

— Ә, Иван Иванович па? — деп дәрігер суырмадан бір блокнотын суырды. — Міне, адресі:

Иван Иванович қаланың шет жағындағы жаңа салынған биік үйлердің бірінде тұрады екен: Дәрігер көрсеткен адреспен оңай тапқанымен, Қанат одан да ештеңе шығара алмады. Есікті ақ сары бір қыз ашты.

— Маған Иван Иванович керек еді...

— Иван Иванович?

— Иә, Иван Иванович. Кинолог. Былайша айтқанда ит бапкері. Асыл тұқымды ит асырайтын адам.

Ақсары қыздың жүзі жылы тартты.

— Ә, Ваня ағайды айтады екенсіз ғой?.. Ол кісі дүние салған...

Қанат шошып қалды.

— Қайтіп?

— Ваня ағай көптен ауыратын еді ғой...

Не дерін білмей абдырап қалған Қанат тыныштықты бірінші болып бұзды.

— Ал семьясы, әйелі қайда?

Ақсары қыз күрсініп алды.

— Әйелі жоқ болатын. Балалары болса бой жетіп, ер жетіп әр жаққа кеткен.

— Ал сіз ше?

— Мен бе? Мен бір пәтерші ғана едім...

Қанат сөз аяғын күтпей кері бұрылды.

Иван Ивановичтің өлген хабары жетіп, айтулы күшіктен күдерін үзген Лезбай, енді Марғауды ойлай бастады: Ит жамбасы жазылып кеткен секілді оған. Ана жылғыдай әлдебір себеппен жайлауда ғана қалғандай. Осы бір ойдың жетегіне ергені сондай, тіпті ескі-құсқы киімдерін де түтендеді. Қара тонды күзеткеніндей және бір киімін бағып, далада қалып қоймады ма екен тағы да?! Тіпті Лезбай ат сабылтып әдейі іздеп Сәршенге де барды. Өзін, итін, тағы бір жігіттерді ертіп, топ-топ болып талай күн Мыңжылқы, Қарқара жайлауларының ормандарын сүзді. Ел ішінде гу-леп бір сөз жүр:

— Ақ тұмсық бір қара иттің Айған төбеде ұлып тұрғанын біреу көріпті.

— Бір көкжалмен алысып жатқанда үстінен шыққан біреу бар деседі...

— Орман ішінде аң қағып жүрген ақ тұмсық қара қасқырға пәленшекең жолығысып қалыпты дейді ғой...

Лезбай осындай сөз шыққан жердің бәрін де індетті. Бірақ ақ тұмсық қара итті өз көзімен көрген бір адам жоқ. Екінші, үшінші адам арқылы жеткен лақаптардың арты тайғақ. Сөйтсе де күдерін үзер емес: ертең көктем келеді. Мал тағы да жайлауға бет алады. Сонда Айған төбе тұсынан Марғаудың еркелей шығып, Лезбай мойнына асыла кетугі де ғажап емес қой...

МӘЖНҮН ТАЛ

1

О л кезде Бағдан аты шыға қоймаған жас суретшілердің бірі ғана болатын. Көркем училищені бітірген соң бірер жыл осы Алматы қаласында қызмет істеді. Бір үлкен суретшінің көлеңкесінде жүріп салынып жатқан сарайларды, жаңадан ашылып жатқан ресторандарды өрнектеді. Бір ғажабы — көп идеялар мұныкі болса да, сол идеяларды бұл өзі өз қолымен жүзеге асырып жүрсе де, атақ-абырой жаңағы үлкен суретшінікі болып шығатын. «Өрнектеріңде тапқырлық бар екен. Жақсы. Ұнаттық», — деген жылы сөздер де, газеттегі ресми пікірлер де жаңағы үлкен суретшіге арналатын. Неге екенін кім білсін, о да: «Жоқ, бұл жұмыс менікі емес, Бағдандікі еді», — деп жатпайды. Бәрін де өзіне қабылдайды. Тіпті оңаша бір сәттерде де бұған келіп кешірім сұрап көрген емес. Содан ба, Бағдан да басында: «Бұл қалай?» — дегенімен, кейін келе көндіге бастаған-ды. Өйткені ана суретшінің бедел-атағы болмаса, ондай мақтаулардың болмайтынын бұл да білетін.

Өстіп жүріп жатқан еді. Бір ретте Жамбыл қаласына жол түсті. Сол сапардан әсерленіп қайтқаны сондайлық, келе салып үш-төрт айдың ішінде «Айша Бибі» деген үлкен полотно жазды. Өзі де ойлаған жоқ. Жұрт дүрідетіп әкетті: Біз Бағданның талантын білетін едік. Оның сарай, ресторандардағы қолтаңбасынан қабілет-қуатын танып, бағалаушы едік. Міне, сол ұғымның айғағындай болып жас дарын жаңа бір қырынан танылып, жарқ етті.

«Айша Бибі» — Бағданның тұсау кесері болды. Осыдан кейін оның аты жиі аталды. Даңқы жайыла бастады.

Бағдан бір әдемі қызға үйленді. Бала сүйді. Бір сөзбен айтқанда оған кәдуілгі қала тұрғынына лайықты тірлік құруға жол ашылды.

Бағдан көлденең жүрісті білмейді. Ермегі де, қызметі де өзі қуған осы өнер. Сол себепті көп жазады. Жазғандары айқай-шусыз өтеді. Артық мақтап жатқан ешкім жоқ. Сонымен қатар, шұқшия жамандап, сынайтындар да кездесе бермейді. Күнделікті күйкі тірлік секілді: дұрыс екен, қабылдайық. Ұсыныс осы. Жазған дүниелері бәлендей кедергі-кілтеңге соқпай өтіп жатқан соң, Бағданның тұрмыс күйі де жөнделіп қалды. Аз жылдың ішінде қатардағы үй — дүние құрап, енді дәулетті семьялар тобына кірді. Басында үлкен суретшілермен кездескенде именіңкіреп жүретін жұбайы Сәлима да енді қаракөлден тон, норкадан бас киім киіп, «мен кәне, қайыссыңнан кеммін» дегендей, төрге қарай ұмтылыққырайтын болды: әңгіме жаста емес, сіңірген еңбекте, талантта. Таланты зор адамдар қашанда жұрт көңілінде екенін ол жақсы біледі.

Бір ретте Бағданға тағы бір жол түсті. Ол тұңғыш рет суретшілердің Бүкіл одақтың съезіне делегат болып сайланды. Қайтар жолда жұрт самолетпен аттанып жатса; Бағдан асыға қоймады: Съезд әсерлерін саралап жүйеге келтірейін деді ме, әйтеуір билетті поездға алды. Шынында да осынысы ақыл болған екен, жол үстінде болашақ шығармаларының жайын ойлап, әр түрлі эскиздер жасап, біршама іс тындырып тастады.

Поезд Жамбылға келді. Бағдан бой жазайын деп сыртқа шығыпеді, осы вагоналдында біртоп жастартүрекен. Кімдер екенін бұл танымаса да біреулері бас изеп амандасқандай болды. Әрі өтіп бара жатқанда: «Мынау Бағдан ғой. Қазіргі суретшілердің ішінде ауызға жиі ілініп жүргені», — деген сыбырды құлағы шалып та қалды. Бағдан артына бұрылып қараған жоқ. Жай езу тартты да әрі өтіп кетті: талай жерде талай-талай естіген, құлағының еті үйрене бастаған сөздер. Сөйтсе де құдай тағала бұған талант беріп, былайғы жұртты өзіне аздап болса да табындырып қойғанын шүкіршілік еткендей, көңіл шіркін марқайып, мерейі үстем болып, жүре берді. Өзіне деген осы бір өз ырзалығымен біршама перронда жүріп купеге келсе, қарсы орында жайғасып жатқан бір қызға көзі түсті. Шамасы әлгі топ осы қызды шығарып

салған болу керек, Бағдан кіргенде бұл да сыпайылықпен бері бұрылып сәл жымып сәлем етті.

— Қысылмаңыз, жайғаса беріңіз, — болды Бағданның алғашқы сөзі.

— Рақмет, — деді қыз естірттер-естіртпес етіп. Содан кейін жонын бермей, бір қырындау тұрып, төсек-орнын реттеді. Бағдан: «Ибалы қыз екен, әдептісін қарашы. Танымайтын адамы болса да жонын берудің жөн емес екенін жақсы біледі», — деп ойлады.

Қыз сыпайылығы ештеңе көрмеген ауыл қызының ұяңдығы емес екен. Оған көп кешікпей-ақ Бағданның көзі жетті. Сапарлас көрші жайласып болған соң, Бағданға тура қарап:

— Жолым болады екен. Сіз менің түсімде де көрмейтін адамымсыз ғой. Міне, көрмейсіз бе, бір купеде баратын болдық, — деді оқыстан.

Қыз сөзі екі ұшты: даңқты адаммен кездесіп танысқанына ғана қуана ма? Әлде сол даңқты адаммен танысқандығының үстіне бір купеде бір күн Алматыға дейін оңаша баратынына қуана ма? Түсініп көр. Бірақ Бағдан болам деп әлі бола алмай келе жатқандықтан ба, алғашқы ұшқа көбірек ден қойды. Айна алдында өзін-өзі тамашалайтын сұлуларға ұқсаңқырап:

— Сіз мені қайдан білесіз? — деп сұрады.

Қыз жымып күлді.

— О, сізді білмейтін жан бар ма! Сізді не надан, не болмаса, көзі шын көрмейтін соқыр ғана білмеуі мүмкін. Ал менің көзімнің барлығына сіздің көзіңіз жетіп отырған шығар деп ойлаймын.

Жұбайы Сәлима секілді даңқ деген дертке аздап болса да, өзі де шалдыға бастаған Бағданға «менің көзім», «сіздің көзіңіз» — әзіл болса да ұнай қойған жоқ. «Қалай десең де ауыл-үй арасынан шыққан қыз балалар қанша әдепті болғанымен өстіп әзілдерін «тұздықтаңқырап» жіберетін әдеті емес пе?» — деген жұбату тауып, оның өз қаруын өзіне қолданбақ болды:

— Ал менің көзімнің барлығына сіздің көзіңіз анық жете ме?

Қыз тайынбады:

— Анық жетеді.

— Дәлел?

— Көзіңіз болмаса суретті қалай сала аласыз. Керең

композитор музыка шығарады дегенді естігем. Себебі «внутренний голос» деген бар. Қазақша қалай десем екен? «Жады» деген дұрыс. Өйткені кейбіреулердің «ішкі дауыс» деп аударуында түк мағына жоқ. Ал соқырдан да суретші шығады, көзі жоқ адам да сурет салады екен дегенді естісем құлағым керең болсын.

Сапарлас көрші сөзі әзіл болса да түйеден түскендей тым ірі секілді: айталық, таныспай жатып «құлағым керең болсын» деп қарғанудың не керегі бар? Содан ба, Бағдан іркіліп қалды.

— Енді таласпайсыз ғой? — деп қыз тіктеп қарады. Жанарында ұшқындап тұрған от бар секілді. Сыйлауы болғанымен «жасы үлкен, даңқы зор» екен деп қаймығуы жоқ.

Жоқ, Бағданның таласқысы келді: ең алдымен «жады», «жадында» сөзі дұрыс емес. «Көкірегі», «көңілі» — деген жөн. «Көңілі ояу», «көкірегі ашық» деген бар емес пе. — Атам заманда естіген дыбыстың кейде көңіліңе оралып, құлағыңа ызындап тұратыны болады ғой. Сол секілді ертеде бір көргеніңді де көзіңді жұмып, көз алдыңа келтіре аласың. Олай болса, соқырдың да сурет салуына болады. Соқырлар қоғамындағы басырлардың істемейтіні жоқ. Соның бәрі көкіректің ояулығы. Бағдан қызбен осылай таласқысы келді. Бірақ таласпады. Өйткені бір ұлы композитордың ең ұлы шығармасын керең кезінде жазғанын білгенімен, соқыр суретші болған дегенді естіген емес-ті. Оның үстіне даңққа бөлене бастаған жолында туған шамшылдығы, кіділігі болмаса, қанша дөрекі айтылды десенде қыз әзілі мұның өз пайдасына шешіліп жатыр ғой. Іркіліп қалған Бағдан жаңағы от шашып тұрған өжет көзге қайта қарап еді, достық, татулыққа шақырып тұрғандай көрінді. Қаймықпай тік қадалған көзде жылылық, әдіемілік, өзіне тартар сиқырлы күш бар екен. Құдіретті күш. Осыны сезінуі-ақ мұң екен, жігіттің арқасы мұздады: әлгі бір кесірлі ойдың жетегінде кетіп бірдеме деп тастаса суретші деп мақтан тұтып, бір купеде келе жатқанын дәреже санаған қыз алдында ақымақ болып қалатын еді ғой.

— Әрине таласпаймын. Өйткені сіз мені қандай білсеңіз мен де сізді сондай білемін, — деді Бағдан. Бірақ мұнысы балалардың ойыны секілді екенін өзі де анық түсінеді. Түсіне тұра айтты. Сөйтсе де әсерсіз де шықпаған секілді. Қыз «қайдан білесіз?» — дегендей таңырқай қарады.

— Сіз Әспетсіз.

Қыз кейпінде әлгі сұрақ: Иә, ал сосын?

Бағдан мүдіріп қалды. Өйткені жаңағы бір топ жастар арасында: «Әспет, ренжіме, өмірде не болмайды. Әспет, барған соң хат жаз», — деген секілді сөздерді естіген соң. «Сол Әспет дегені осы шығар», — деп төтелеп жібергені болмаса басқа не біледі?

Қыз кейпіндегі таңырқаумен сұрақ, өте берді:

— Атымды әлгі шығарып салғандардан естідіңіз ғой. Әйтпесе мені қайдан білейін деп едіңіз, — Қыз өңіне жанағы бір жылылық қайта оралды. — Ал мен болсам сізді көбірек білем. Сіз салған «Айша Бибі» көпке дейін біздің үйдің төрінде ілулі де тұрған.

Бағдан бойындағы даңқ құмарлық әрі қуантып, әрі шошытып тастады.

— Неге көпке дейін? Қазір ше?

Әспеттің жүзінде реніш көлеңкесі жүтіріп өткендей болды.

— Ол бір ұзақ хикая.

Неге сұрадым деп өкінді ме, әлде қыз реніші әсер етті ме, Бағдан күрсініп қойды. Әспет бірақ тез жадырады.

— Неге күрсіндіңіз?

— Өзім де білмеймін, — деп Бағдан күлді.

Қыз іркіліп қалды. Сол сәтті пайдаланды ма, Бағдан оған қабақ астынан ұрлана қарады: Бір ғажабы — басында жүре көз салғанда он жеті-он сегіз жасар қыз секілді болып көрінген Әспет, байқаса, енді жиырмалардан асқан әйел екен. Суретшіге тән қырағы көз бірден таныды: өңінде әжім болмаса да, балалық пәктік, наушалық емес, құрсақ көтерген, өмір көрген әйелге тән іздер жатыр. Сөйтсе де тартымды кескін. Осы төңіректің қазақтарына тән дөңгелек бет, қысық көз торы емес, ат жақты, қыр мұрын, ақ сұр. Тағы бір байқағаны — өңінде бір мін, дақ жоқ. Түп-түтел әлдебір асыл заттан құя салғандай. Тік жарлауыт та емес, жә болмаса кемерсіз өзен жағасындай жайпақ та емес, әдемі біткен қабақ, астындағы көздерде ыстық құмарлық та, тентек ашу да бар. От пен мұз ебін тауып қатар қонғандай.

Ал ана парасатқа біткен әрі кең, әрі биік маңдайдан иегіне қарай жіңішкере түскен екі жақ мысқалдап өлшеп тең соққан зергер қолынан шыққан секілді. Сондай мінсіз. Осы әдемі келбетке орай дене бітімі де жарасты. Шығыңқы кеуде, биік мықын, аш қарын. Күнәлі бір ой: тыржалаңаштап

картина жазар ма еді! Қанша мақтаса да қайта дәуірлеу кезіндегі жалаңаш мадонналар Бағданға ұнай бермейді. Ол әйелдердің бар сызық-линиялары, қимыл-қозғалыстары қанша жұмсақ болғанымен қарын бітімдері сарықарын әйелдердікіндей шығыңқы келеді. Бір досының бір әдемі талдырмаш келіншек көрсе: «Аш белінен қысар ма еді!» — деп тамсанатыны Бағданның есіне түсті. Аш бел! Қыпша бел! Құмырсқа бел! Шіркін, қазағың да сұлулықты тани білген-ау!

Кенет қыз даусы шықты:

— Ал қалай, Бағдан аға, зерттеп болдыңыз ба мені!?

Қанша білдірмеймін десе де Бағдан сезімін сұңғыла қыз сезіп қалыпты.

Табиғатында сыпайы Бағдан:

— Кешірім сұраймын, — деп қысылыңқырап қалды.

— Кісі мүсінін зерттеу сіздердің машықтарыңыз емес, кәсіптеріңіз ғой. Ерсілігі жоқ. Машығы бар да, кәсібі жоқ біреу болса, сазайын берген болар едім.

Қыз жауабы тағы оқыс. Тапқырлық пен білгірлік те, тентектік те бар. Қараған үшін де сазайын бермек! Бірақ қараудың да қарауы бар ғой: жай ат үсті қарау... көз ала алмай қызыға қарау... ішіп-жеп тесіле қарау... өліп-өшіп құмарта қарау... тағы, тағы қараулар. Әспет жауабына қарағанда Бағдан қарауы да жай әншейін қарау емес, сондай бір ерсі сынай қарау болса керек. Жігіт соған қысылды. Қызық — жаңа ғана жасының біршама үлкендігімен, атының зорлығымен мысы басып тұрған Бағдан енді қыз ырқына түсіп, пұшайман болып қалғанын өзі де байқаған жоқ. Сол қолайсыздықтан шыққысы келді ме:

— Мен алыс сапардан келе жатқан адаммын ғой. Ресторанға барып тамақ ішсек қайтеді? — деді.

— Аға шақырса неге бармайын, барам.

«Неден болсын тайынбайтын пәле ғой мынау», — деген оймен Бағдан орнынан көтерілді.

2

Бір жақсысы, вагон-ресторанда кісі аз екен. Қолайлы деген бір столға келіп, әуелі Әспетті отырғызды да, Бағдан өзі қарсы бетке жайғасты. Ол енді сақтаныңқырап көз салып еді, таң-тамаша: әлінде ала көлеңкелеу купе ішінде ескі өңділеу сияқтанып көрінген Әспет мына жарық ресторанға

келгесін бе, әйтеуір құлпырып кеткен. Манағы қырағы көз байқаған сұлулық нышандары мына жерде суретші түтіл жай адамның өзі де байқай алатындай көзге ұрып тұр. Көзі қоңыр емес, қап-қара, мөп-мөлдір. Қаны тереңде жатқан аппақ балғын өң. Аппақ. Қап-қара. Осы ақ пен қара керемет үйлестік тауып, бірін-бірі аша түскен, айқындап құлпырта түскен. «Апырау, құрсақ көтерген әйел» деген ұғым қайдан келді осы маған», — деп ойлады Бағдан.

— Ал не ішесіз?

— Сіз не қаласаңыз, соны... — деді Әспет.

— Мен арақты қалаған болар едім...

— Жоқ мен арақ ішпеймін. Жиіркенем.

— Жиіркенем?

— Иә, жиіркенем. Ішкен адамдардың ақымақтығын көріп тойғанмын.

— Енді не? Шампан?..

Әспет ойланыңқырап барып:

— Жарайды. Көңіліңіз үшін... бір фужер. — Бокал да, немесе орыс тілін шала білетін, бірақ «білем» деген көкірекпен сирек қиын сөздерді қисайтып айтатын кейбіреулердің фужоры да емес, фужер. Әрі екпінді «е» әрпіне салып әдемі айтты. Бағданның бұдан түйгені — Әспет орыс тілін жақсы біледі. Оның үстіне қаланың білімдар қауымының жақсы дәстүрінен де хабары бар. Сыпайылап шампан ашқан жігіт жаңағы білімдар қала қауымының ғұрпы бойынша әуелі өз бокалына бірер тамызып, содан кейін шампанды қыз бокалына аса мөймілдетпей, толтыра құйды. Әспет бұл кілтипанды да біледі екен. Ырзалықпен басын иіп жымия күлді.

— Рақмет, аға...

— Ал, таныстық үшін, Әспет. Сіздің келешегіңіз, бақытыңыз үшін...

Қыз өңі өзгеріп кетті.

— Не келешек, не бақыт бар дейсің енді...

— Жап-жас басыңызбен мұныңыз қалай? — деп танданды Бағдан.

Әспет «өзім де білмеймін» дегендей, иығын қақты. Бағданның ойына манағы «Айша Бибі» туралы әңгіме тағы оралды. Көпке дейін ілулі тұрған картина неліктен алынып қалған? Неліктен ол бір ұзақ хикая? Қызды мына бір ауыр халден шығарғысы келді ме, жігіт енді әңгіме тақырыбын соған аударды.

— «Айша Бибі» не, ұнамады ма? Неге алып тастадыңыздар?

Қыз тағы да сұраққа оқыс сұрақпен жауап берді:

— Шыныңызды айтыңызшы, «Айша Бибі» өзіңізге ұнай ма?

Жігіт қыз қаруын тағы да өзіне жұмсады.

— Сізге ше?

— Шынымды айтайын ба?

— Шыныңызды айтыңыз.

— Шынымды айтсам, бұл картина маған мүлде ұнамайды.

Бағданның төбесінен жай түскендей: дүйім жұрттың аузында жүрген, «талантты суретші» деген атақ әперіп, мұны даңққа бөлеп келе жатқан картина мына бір шөп желкеге ұнамайды. Кім өзі бұл соншама?! Бағдан қыстығып ашуланыңқырап қалды. Бірақ құдай берген төзімділік артық сөзге жіберген жоқ. Бірдеме десе Әспет тұрады да жүре береді. Сонда не ұтады? Кейінгі сәтте ақылға салып сабасына түскен жігіт:

— Е, сол ұнамағандықтан екен ғой алып тастағандарыңыз. Бірақ, ұнамайтын картинаны көпке дейін іліп қойғандарыңызға қайранмын.

— Алып тастаудың себебі мүлде басқа.

— Соны айтпайсыз ба ендеше?

— Бұл жерде айта алмаймын.

Бағдан қайтсе де Әспет жүрегіне кілт тапқысы келді.

— Олай болса неге ұнамайтынын айтыңыз.

— Айту үшін қояр шартым бар.

— Қойыңыз.

— Неге ұнамайтынын дәлелдеуім үшін жұрт болып мақтап жүрген, сізге даңқ әкелген картинаны мен сынаймын ғой. Ал сын атаулының сіздерге жаға бермейтінін мен жақсы білем. Шартым — бұл жерде суретші Бағданнан азамат Бағдан биігірек тұрса екен деймін.

Бағдан Әспетке қарап еді, суретшінің қырағы көзі тағы да дөп басты: қыз кейпінде жырынды қулық бар: шыдасаң, шыда, шыдамасаң, өзің біл. Бағданға манағы күдік тағы оралды; «Жоқ, мынау құрсақ көтерген әйелдің өңі». Кенет жігіт күлді. Бар шаруа соған ғана тіреліп тұрғандай, өз ойының болымсыздығына күледі. Бұл күлкіні өзінше қабылдаған Әспет те езу тартты.

— Жақсы, көндім... — деді Бағдан.

— Көнсеңіз, бірінші сұрақ: Жұртқа мәлім Айша Бибі күмбезінің қазір бір-ақ қабырғасы ғана қалған ғой. Ал сіз бүтін күмбез етіп шығарыпсыз. Неге?

Манадан бері мына қыз бүлдірмесе жарар еді деп көңілі төп болып отырған Бағдан қуанып кетті. Талайлар қойған, жауабы дайын сұрақ бұл.

Айша Бибі сегіз ғасырдан астам уақыт бойы халық жүрегінде. Оған деген ел махаббатын тот баспақшы емес. «Менің күмбезім бүтін болып шықса, оны халық махаббатының ойып алған үлгісі деп біліңіз. Қай суреткердің болса да қиялдауға еркі бар. Бұл — символ.

Әспет, тегі, автордың бұл түсіндірмесін естіген болса керек, сықылықтай күлді.

— Ал сонда сіз неге сүйендіңіз? Жоқ үш қабырға мен төбені қайдан таптыңыз?

Бағдан сәл қабақ шытты:

— Оу, сіз менен емтихан алмақсыз ба? Одан да айтам деген сыныңызды айтыңыз.

Әспет жауабы бұл жерде де орнықты:

— Бұл емтихан емес, автордың түпкі ойын түсіну. Ал, автор ойын түсінбей айтылған сынның бәрі жаңсақ. Сыншы мен шығарма тіл табыса алмайды ондайда.

Бағдан отырып қалды: мына қызбен ойнауға болмайды. Өйткені Әспет сөзі қай өнер иесінің болса да сыншыға қояр бірінші талабы.

— Ә, онда айтайын: Аңызға сүйендім.

— Қандай аңыз?

— Тектұрмас деген батыр... Айша Бибі сұлу қалыңдық. Тектұрмасқа жетуге бір күншілік жер қалғанда сол күмбез көтерілген жерде, қаза болған...

— Екеуі де арманда кетті десеңізші?..

— Иә, арманда кеткен, — деп Бағдан күрсінді. — Сонда ел сүйген батыр халқын жинап ғасырларға аңыз боларлық күмбез соққан. Соған орай разы болған халқы да Тектұрмас қоныстаған тауды Тектұрмас тауы деп атапты.

Әспет алдындағы шампан құйылған бокалды ерніне апарып болар-болмас таңдайын жібітті де:

— Міне, ойыңыздың мешеулігі осында, — деп қойып қалды.

Бағдан қызарып жүре берді. Жүрегі лүпілдеді. Тұра беріп шапалақпен тартып жіберсе қайтер еді?! Жоқ жолдас суретшім, сабыр, сабыр ет. Сен ел адамысың. Кім біледі,

осы ресторанда отырғандардың ішінен де өзінді танитындар табылып қалар. Жол-жөнекей кездескен әйелмен шатасып, ақымақ болма. Мүмкін есі ауысқан біреу шығар. Жұрт күлкі етеді. Ашуын осылай ақылға жеңдірген Бағдан сәл кідіріңкіреп барып:

— Құлағым сізде. Айта беріңіз — деді сабырлы қалыпта.

— Ойыңыздың мешеулігі, — деп, Әспет баса қайталады.

— Мұның несі Айша Бибі? Бұл Қозы Көрпеш — Баян сұлу емес пе?!

Бағдан шалқая отырды. Тағы да қан тепті ме, шекесі шықылдап, көз алды буалдырланып кетті. Қарсы бетте еңкейіңкіреп отырған Әспет мүлде бұлдырап алыстап бара жатқандай: Ұйықтаса түсіне енбеген ой. Қыз даусы тағы естілді:

— Бар айырмашылығы: Анда Қозы, Баян болса, мұнда Тектұрмас, Айша, анда күмбез тағылық стильде шошақ болып келсе, мұнда Орта Азия стилінде жұмырлау. Бары осы. Не жаңалық айтқыңыз келді осымен? Картинаңызды көрген адам қандай ой түймек?

Бағдан есін жиды. Біреу-міреу өз шығармалары жөнінде бірдеме дей бастаса, ішінде жатқан, жай жатқан емес, барған сайын даусы нығыздалып келе жатқан ала күшік — дыбыс беріп ақырын болса да шәуілдей бастайтын ала күшік бұл жолы үндемей қалды. Неде болса шыда, Бағдан. Айтсын.

— Картинаңызда ой жоқ қой. Махаббат жоқ. Күмбездің өзін көрмей, картинаңызды көрген адам жақынырақ үңіледі де: «Е, әлгі, Айша Бибісі осы екен ғой» дейді де жопіне кетеді. Қозы мен Баянның ұлылығы — ол екеуінің арасындағы асыл махаббатқа тікен болып көлденең түскен зұлым күш — Қарабай, Қодарлар бар. Ал Айша болса, ғашығына келе жатып күншілік жер қалғанда дертке шалдыққан. Сөйтіп қосыла алмаған, арманда кеткен! Осы да сөз болып па? Өлімнен қашқан Қорқыт қайда олай болса? О да өлген еді ғой. Өлімді азалай беретін болсақ, күніміз не болмақ? Бір нәрсеге мен құдайдай сенем: егер осы күмбездің енді қайтып ашылмас жұмбақ сырында әлеуметтік бір мән, не халықтық бір трагедия жатпаса, құр өлім үшін қалдығының өзін жұрт тамашалайтын сұлу күмбез соғылмаған да болар еді. Керек десеңіз мен әлгі Қозы мен Баян күмбезін де жай ғашықтарға арналған күмбез дей алмаймын. Халық

арман қуалаған әманда. Сол арман жолында ұлы-ұлы хикая-дастандар дүниеге келген. Сол дастандарды еңіреп тыңдаған ата өз қызын лақша бақыртып, ұнатпағанының қанжығасына байлап жібергенде қолы қалтырамаған. Оны сіз да білесіз. Өйткені арман арман да, күнделікті тірлік күресі бір басқа. Фольклор халықтың сәби кезінде туған. Ал бүтінгі күннің адамдары сол фольклорға табынып, Айшадан Баянды жасамақ болса, онымыз сәбилік емес, нағандық.

Бір ғажабы — басында бас асауша тулаған Бағдан көңілі мынадай ұтымды ой-пікірлерден кейін бір тыныш халге түсті: айта берсе екен. Тыңдай берсем екен. Рас, Бағданға ауыр-ауыр сөздер де айтылды. Мүмкін ондай сөздер басқа біреудің айталық, өзі тұстас ер адамдардың бірінен шықса, көнер ме еді, көнбес пе еді. Ал мына сөздер қыз аузынан шыққандықтан ба, ащы болса да пәк, таза ойлар секілденді.

Әспет мүдіріп қалды. Әлгі бір ашуланған кезінде шалқая отырған Бағдан сол қалпынан қозғалмаған екен. «Иә, жалғай бермейсіз бе», — дегендей жоғары қарап еді, көзі қыз көзімен түйісе кетті. Керемет, манағы қап-қара көздері үлкейіп алған. Аздап ішкен шампанның әсері ме, тереңде жатқан қан тамырлары бері теуіп аппақ өңі сондай нұрлы, жарқын. Жаңағы «айта берсе екен, тыңдай берсем екен» деген жігіт ұғымын растағандай татулыққа, достыққа шақырған келбет. Ойламаған жерден оқыс кездескен қыз туралы сезім-пікірлерінің тоқтаспағанынан ба, дәл осы сәтте орныға бастаған жігіт көңілі суретшінің қырағы көзінен: «Неңді көріп отырсың, бұл әлі тұрмыс көрмеген пәк адам ғой, ал сен құрсақ көтерген әйел», — дейсің деп реніш білдіргендей болды. Бар қиын сәттерден аман өтіп, не айтылса да пайыммен тыңдауға бел байлаған Бағдан жүзіне тағы да күлкі жүгірді.

— Иә, айта беріңіз.

Бір кереметі — манадан бері Бағдан бақылаған бір жай: қаншама талап қойып, мінін ашып, сын айтса да, қыз қабағына кірбең ілінбегені. Қыз сөзінен пәктік барын аңғарғаны да содан болса керек. Қыз да жымыды.

— Сіз неге күлесіз? Әлде тілі жаңа шығып келе жатқан сәби сөзін қызықтайтын үлкен кісі секілді мазақтап, отырсыз ба мені? — деп еркелей сұрады.

— Құдай сақтасын. Сөзіңізде ащы шындық бар, — Бағдан столға қайта үңілді. — Ал алып қояйық.

Қыз енді хрусталь болмаса да, шыны бокалдың сирағынан ұстап Бағдан бокалына нұқыңқырап, назбен соғыстырды.

— Мұны хрустальдің сыңғыры деп ұтыңыз, аға.

Бағдан күлді. Түсінер ме екен, түсінбес пе екен дей ме, әзілі әйтеуір астарлы.

— Сіз купеге келіп жайласқаннан бастап мен шыныдан хрусталь сыңғырын іздегенмін. Ал таза хрустальдың өзінен шыны дыбысын да ести алмай отырған мына сіз, ғой.

Әспет алғашқы рет сылқылдай күлді де:

— Аға, байқаймын, қу екенсіз, — деп сұқ саусағымен еркелей нұсқады, — шыны деп отырғаныңыз сонда мен ғой.

— Кім біледі, хрусталь да шығарсыз. Қайтсе де сіз секілді балақандарды алдауға жететін қулығымның бары рас.

— Ал қақпаныңызға түспесем ше? Түспеуге жететін қулық менде де бар болса ше?

— Қайда барам дейсің, түсесің ғой, — деп «сенге» қалай көшкенін Бағданның өзі де байқамай қалды. Қыз қабағына кірбең ілінді.

— Кімді болсын құртатын нәрсе, өстіп өзін-өзі алдарқату ғой. Ал өнер адамы үшін өзін-өзі алдарқату өлімнен де жаман.

Бағдан Әспетті сөзден жеңгісі келді.

— Өлімнен де жаман? Өлімнен жаман да бірдеме бар ма екен?

— Ойбой, ағасы, сіз тіпті мені шынымен бала санайсыз ғой деймін. Сөзіңіздің сыңайы солай. Басқаны былай қойғанда кейде жер басып тірі жүрудің өзінің де өлімнен жаман болатыны бар. Талантты деген, қолынан іс келетін өнер адамы болмай жатып болдым десе, толмай жатып толдым десе, соның салдарынан артына түк қалдырмаса, жай ас ішіп аяқ босатардың өзі болса ол тірліктің өлімнен несі артық?!

Бағдан жеңілгенін іштей мойындады да «әзіл ғой» дегенді танытып:

— Ал, Әспет, алып қояйың, — деді.

Әспет қолы бокалға бармады.

— Рақмет.

Бағдан шылбырдың ұшын берсе түбіне жармасар кейбір мезілерге ұқсап, сөзді қор өтіп, өтінішін қайталамады. Өзі шампанға ернін тигізіп, бокалын столға қойды. Қайтсе де осы қызды сөйлету қызық. «Ой, жоқ...», «махаббат

жоқ...» Бағданның Әспетпен таласқысы келді. Махаббат жоқ?.. Махаббат болмаса, онда, ана қирамай бүтін қалған маңдайшада ұзақ өлең ұшығы: Аспан... Бұлт... Аруана дүние... — деген сөздер қалай жазылған. Аруана дүние? Қандай құдіретті сөз тіркесі! Бүгінгі заманда осындай құдіретті сөзді қай құдайың айта алып еді?! — Бірақ сөзуар қыздан именгені сондай, тағы бірдемені бүлдіріп алармын деп жалтара тіл қатты.

— Жақсы. Пікіріңіз дұрыс дейік. Сіздіңше, Айша кім сонда?

— Айша ма? Айша қайтсе де ақылды, сұлу әйел. Айша — атақты ханның ханшасы. Айша — атақты ханның анасы. Айша — күйеуі өлгеннен кейін хандықты өз қолына алған тақ, тәж иесі. Мына күмбезді кім салдырса да бір-ақ мақсаты болған: Қайтсе де ел ішінде Айша беделі арқылы өз әмірін жүргізу, өз үстемдігін нығайту. Сағым қуаламаңыз сіз одан.

«Шынында да сөзінде жан бар-ау», — деп ойлады Бағдан.

Әспет сөзін жалғай берді:

— Содан кейін картинаңыздың фоны ұнамайды маған. Өлдебір адамдар, машиналар. Бұл не? Бүгінгі заман мен өткен заманның тіл табысқаны демексіз ғой. Қандай арзан, — деп тоқтады да, содан әрі дауыс ырғағын өзгертіп кекей, шеней сөйледі. — Ана тұмсығы көрінген жеңіл машинаңызды да түсінем: Айша Бибіге тауап етушілердің ішінде әкімдер де бар. Ал алыс қырқадан көрінген электр линиясы: міне, біздің өмір осындай! Соны паш етіп тұр. Егер Айша сорлы: «Мың жылдан кейінгі ұрпақтарым қандай болар екен?» — деп кетсе, міне, көрсін қандай екенін!

Мына сықақ Бағданның шымбайына қатты батты. Тұрып жүре берсем бе екен деп бір ойлап еді, ана заказын өзі берген шампан есіне түсті. Төлеу керек қой, сол ұстап қалды. Ашу үстінде:

— Байқа, шырақ, мен беделді суретшімін. Тіл тигізе бастадың, — деп салғанын өзі де білмеді.

Әспет сәл мүдірді де:

— Тіл тигізді десеңіз, ғафу өтінемін. Бірақ мына пікіріме айтар дауыңыз бар ма? — деп сұрады.

Бағдан дауласа алмады. Қанша шамданса да қыз сөзінде жан бар.

— Бедел! Беделді суретші екеніңізді жақсы білем, — деп

қыз сөзін әрі жалғады. — Бірақ бедел әперген, даңқыңызды шығарған шығармаңыздың сиқы мынандай болып тұр ғой. Бұл не сонда? Бұл сонда беделіңіздің жалғандығы болып шығады ғой. Шын таланттылар көбіне далада қалып, кейде беделге жай пысықтар ие болып кететіні де болады. Өйткені беделдің жарым-жартысы лақаптан тұрады: пәлен екен, түген екен. Өйтіпті, бүйтіпті... Міне, бедел осы, Бағдан аға. Пікір таласында бедел сізге қару бола алмайды.

Мынау бір пәле. Қайда салса да тіліп шығады. Бедел туралы айтқанына қалай қол қоймассың. Әу баста бұл өзі қол астында істеген аға суретші ше? Ой мен қыл қалам мұныкі, атақ оныкі. Осы ретте бір қызық оқиға есіне түсті. Бірер кісімен бірге қала ортасындағы жаңа ғана жөндеуден шыққан бір ресторанға барған. Жасыратыны жоқ, қабырғаларындағы бұрынғы бұл салған өрнектер тамаша еді. Ал мына өрнектерде жан жоқ, сәби баланың қолынан шыққан суреттер секілді. Мұның осы ойын растағандай жаңағы өзімен бірге еріп келген үлкен кісі мұрнын тыржитты:

— Ана пәленшекең салған бұрынғы өрнектер жақсы еді ғой. Мынасы немене?...

— Ол өрнектер пәленшекеңдікі емес, мына менікі болатын. Мен салғанмын, — деп анықтады Бағдан. Сонда ана кісі:

— Әй, шырағым, не былжырап тұрсың? Мені білмейді деймісің! Бұл ертегіңді басқа жерде айт! — деп кесіп тастаған.

Әне бедел. Жә, болмаса, жасы да, таланты да сенен әлдеқайда төмен бір пысықтарды ал. Бағдан ойлап отырып сондайлардың он шақтысын санады. Бедел алудың әдісін тапқандар. Жазғандары орта қолды жай плакаттан аспаса да, көбіне солар бұрын аталып жүреді.

Бағдан ашуы тағы тарқап кетті. Соны байқаған Әспет те жымиып күлді. Даусында мұңды еркелік бар.

— Бағдан аға, сіз маған ұрыспасаңызшы. Келіспесеңіз, пікір таластырыңыз. Әйтпесе маған ұрсатын адамдар сізсіз де табылады.

Соңғы сөзді Әспет неге екені белгісіз күрсініп айтты. Содан ба, Бағдан жүрегінде оған деген әлдебір аяушылық пайда болды. «Осыным не, жұдырықтай балаға реніш білдіріп... Қайта айта берсін. Бірі болмаса бірі сабақ болар. Мүмкін, мұның айтып отырғандарында жұрттан естігені де

бар шығар». Өз ойын осылай түйген Бағдан қызға тағы да шампан ұсынды.

— Алығыз. Бас-аяғы бір-ақ бокал. Әлі орталаған да жоқсыз.

— Соның өзін де сізбен бірге отырған соң ғана іштім, — деді Әспет. Суретшіні ренжітіп алдым ба деген қулығы, әлде шыны сол ма, әйтеуір қайта иілгені хақ.

Бағдан оқыс бір шындықты ашты. Байқап қараса кездескеннен бері үш-төрт сағат уақыт өтіпті. Содан бері сөйлеп жатқан мына қаршадай қыз. Ал Бағдан болса, андасанда ашу білдіргені болмаса, аузын да апшаған. Жасының үлкендігі қайда? Көп көргені, көп білетіні қайда? Бағданның ойына өзінің Югославия сапарындағы бір оқиға түсті: соны айтқысы келді. Ішкі есебі — көп жерлерді аралағанын танытып, үстемдік алмақ. Әрі жол-жөнекей Әспет пікіріне дау айтып мін де тақпақшы. Бағдан еңкейе отырды.

— Білесіз бе, Белград қаласында қазіргі заманғы өнер музейі бар екен...

Қыз елең ете қалды.

— Қазіргі заманғы өнер музейі дейсіз бе? Ал, иә?

— Ең алдымен, музей үйінің өзі қызық. Қабырға, төбелердің бәрі кілең шаршыдан тұрады.

— Ә, Кубизм деңіз... Пикассо ғой.

Бағдан: «Мына пәле қайда салсаң да алдыңды орайды ғой», — деп ойлады.

— Иә... сол Кубизм... Пикассо. Музей — ұзақты күн айтсаң да таусылмайтын хикая. Әңгіме — баққа айналып кеткен музей территориясындағы екі-ақ туынды туралы. Бірі — «Хаос», екіншісі — «Гармония». Кісі бойындай гранит тұтырда тұрған не дейсіз ғой? Бір ретпен бір-біріне пісіріп қосқан никель шеңберлер...

— Шеңберлер?.. — деп таңданды Әспет.

— Иә, шеңберлер. Никельді пісіру тым қиын ғой. Қосқан жерлері бадырайып тұр. Бұл «шедеврдың» аты «Гармония». Ал музейдің екінші бетінде дәл сондай тұтыр. Дәл сондай шеңберлер. Жалғыз-ақ айырмасы қалай болса, солай пісіріліп қосылған. Оның аты «Хаос». Басқаны былай қойғанда, өнер қасиетін тани білетін менің өзім күлдім де өте бердім. Кенет дауыс шықты.

— Біраз аялдап қарамадыңыз ба?

Жалт бұрылсам көк шөпте жамбастап сақалды біреу жатыр.

— Қарайтындай не бар мұнда?

— Ой салады. Мен ертемен тұрып осы жерге келгенімде басымда түк ой жоқ еді. Міне, қарап жатырмын. Қилы-қилы ойлар шырмауда.

Мен сәл бас изеп әрі өтіп кеттім. Бірақ жаңағы сөз есімнен кетер емес. Бір айналып қайта келіп ұзағырақ үңіліп едім, өмірдің ащы-тұщысы жайлы ойлар мазалай бастады. Осы күні сол сапарды еске алсам, көңіліме бұрын оралатыны — өнерге түк қатысы жоқ жаңағы қоспа шеңберлер...

— Ал сосын?..

— Не, сосыны бар?! Кейде біз өнер туындыларын көзбен оқысақ та, көңілмен оқи алмаймыз...

Бар болмысымен ұйып тыңдаған Әспет оянып кеткендей болды.

— Сіздер ойлауға мүмкіндік қалдырмайсыздар ғой.

— Неге қалдырмаймыз? Тек оқи біліңіздер.

— Сіз егер Айша Бибінің құламай қалған қабырғасын салсаңыз, мен «Қалған қабырғалары мен төбесі қандай болды екен?» — деп ойланар едім. Ал сіз ғасырлар бойы шешілмей келе жатқан жұмбақтың бәрін шешіп, сырдың бәрін ақтарып қойып тұрсыз ғой... Нені оқимын? Не жайында ойланам?

Бағдан жауап таба алмай қалды. Әспет өз ойын жалғай берді.

— Шишкіннің кәдуілгі «Қара бидайын» алыңызшы. Осы картинаның құдіреттілігі ана теңселе төгіліп, пісіп тұрған қара бидайда ғана деп ойлайсыз ба? Тіпті олай емес. Ондай картинаны сіздер де жаза аласыздар. Оның тағы бір сиқыры арғы фонында.

Бола бастаған қай суреткерді алма, өз дүниесінен басқаның бәріне салғырт қарайтындығынан ба, Бағдан ол фонды айқын қалпында көз алдына келтіре алмады.

— Бергі бетке қара бидайдың сыбдырын естігендей болып тамсана қарасаңыз, арғы фонға қолыңызбен көзіңізді қалқалап, өкшеңізді көтеріп, мойныңызды соза қарайсыз. Неге? Себебі елеусіз бір дөң асқалы тұрсыз ғой. Солдөңастында не бар екен деп қарай-қарай көзіңіздің талатыны содан. Бергі ернеуден тіпті айқын басталған қара жол да бара беріп бұрылып кетеді. Соған қарап: бұл жол қайда апарады екен, деп сұрау қойып білмекке құмартпаймын деңізші. Ал сіздер болсаңыздар егіні жайқалған теп-тегіс егістіктің дәл ортасына шашты, шашсыз біреулерді әкеп салып қоясыздар. Ол жөнінде не ойлау керек? Бидайыңыз

да жақсы. Адамдарыңыз да тамаша. Кілең қайраткерлер. Шабұға жарай ма? Қанша центнерден аламыз? Әңгіме осы. Бас қатырар не бар онда?

Бағдан қабағын түйді.

— Не қыл дейсіз сонда. Ашылар Америка баяғыда ашылған.

— Шын ізденгенге ашылмаған Америкалар әлі де бар.

— Қалай де, бұл пікірге қосыла алмаймын, — деп Бағдан дауласа кетті.

Әспет мүдірмеді.

Бүкіл жазушы қауымы болып көркем әдебиеттегі Америка баяғыда ашылып болған деп шулап жүреді. Маркес келді де роман жазудың жаңа жолын тапты ғой.

Бағдан нығарлаңқырап айтты:

— Оныңызды қойыңыз, Маркес еш уақытта да роман жазып көрген емес.

Әспет ішегі қатқанша күлді.

— Маркес емес, Маркес. Габриэль Гарсия Маркес. Колумбия жазушысы. «Сто лет одиночества». Оқыған жоқсыз ба?

Бағдан ақымақ болып қалғанын сезінді: оның бір кемшілігі — қолына түскен шығармалар болмаса, іздеп, індетіп жүріп ештеңені оқымайтын еді. Соған қыз адында ұялды да:

— А, Мар...кес?! — деп білетін адамша мән бере айтты.

— Байқап отырмын, Бағдан аға, бәрібір, Маркесті оқыған жоқсыз, білмейсіз.

Бағдан тағы да қабағын түйді:

— Сіз өзі кімсіз?

— Өзіңіз айттыңыз ғой, Әспетпін, — деп қыз сылқылдай күлді.

Байқаса, Әспет кейпінде сенгіштік пен жылылықтан басқа, жаңа ғана қатты сөз айтып, жасы, жолы үлкен ағаны ренжітіп алдым-ау, деген күдіктен нышан да жоқ екен. Соған орай:

— Бағдан аға, тамақ алсаңызшы, — деп қыз қолын ілгерірек ұсыныңқырап столға салды. Саусақтары түп-түзу, тым салалы екен... Көңілдің тереңінде жатқан әлдебір түсініксіз, әзәзіл сезім жігіт қолын көтере берді. Ырық берсе, қыз қолының үстіне салмақ. Алда-жалда Әспетті ренжітіп алса, жұбату да оңай: суретшіге адамның қай мүшесін болса да зерттеуге ерік берілген ғой. Оны мына-

дай білімді қыз сөкпеуге тиісті. Бірақ табиғатында сыпайы Бағдан әрі асқан жоқ,

— Қолыңыз неткен нәзік, саусақтарыңыз қандай салалы еді! Пианистка емессіз бе?

Әспет жымылып күлді де, қолын тартып алды.

— Жоқ. Пианистка болу бізге қайдан келсін. Бірақ өнерді жақсы көрем. Актриса болғым келеді.

Қыздың бұл өзі жөніндегі бірінші сөзі.

— Ал, иә?

— Консерваторияның актерлік факультетіне бара жатырмын...

— Ә, онда сәтті сапар болсын.

— Рақмет.

Кездескеннен бергі екі көңілдің үндестік тапқан бір сәті осы ма, екеуі де кідіріп қалды. Сол үнсіздікті әуелі Әспет бұзды.

— Бір машығым да бар еді...

— Қандай машық?

— Жақсы картиналардың репродукцияларын жинайтынмын, — деп Әспет ашыла сөйледі.

«Е, жақсы картиналарды жинаса «Айша Бибі» де жаман болмағаны ғой, — деп, далбасалады қыз сөзі шымбайына батқан суретші. — Бірақ ілулі тұрған жерінен неге алып тастады екен?».

— Е, содан екен ғой, өнердің бұл саласында ешкімге дес бермейтініңіз...

Әспет рақаттанып, балаша мәз бола күлді. Пілдей суретшінің апшысын қуырып тастағанына дән риза.

— Бірақ бұл машығыңызды өткен шақта айтып отырсыз. Қазір не, жинамайсыз ба?

Қыз кейпіне кірбің ілінді.

— Жинамақ түгіл, жинағандарымның қайда қалғанын да білмеймін...

— Неге?

Әспет күрсінді.

— Бағдан аға, оны сұрап қайтесіз. Есіме алсам құр жанымды жегеннен басқа пайда жоқ. Әрі мына жақсы сапардан келе жатқан сізге де көңілсіз әңгіме айтып мазаңызды алу лайық емес.

«Қара, мазаны алмайтын адамның түрін!» — деп ойлады Бағдан.

— Тамағыңызды алыңыз. Кетейік. Менің түсетін уақытым болды.

— Қалайша? Алматыға бармайтын ба едіңіз? — деп сұрады қызды Алматыға бара жатыр деп түсінген Бағдан.

— Мына Шуда бір шаруам бар. Алматыға кейін барамын.

Көп кешікпей поезд Шу станциясына келіп тоқтады. Өз творчествосы туралы қаншама артық-кемді сөз айтылғанымен бұл жігіт «алкеттімі» жоқ, қай құбылысқа болса да әріректен тереңірек үңіліп қарауға кабілет-парасаты жете бастаған, соның жақсы-жаманын айырып ала алатын халдегі суретші еді. Сол себепті суретші Бағданның ат өтті ренішін азамат Бағдан соншалықты білімдар, ойға жүйрік, пікірге мығым өжет қыз алдында жығып берді де, Әспетті шығарып салды. Қоштасарда тұңғыш рет қолын ұстады. Жып-жылы, жұп-жұмсақ. Қанша салалы десең де жігіт алақанына сұңгіп кеткен кішкене қол дұрс-дұрс соққан жүректің өзіндей, тамырлары лүп-лүп етіп біршама тұрып қалды. Босанбақ болып болмашы қарсылық жасап еді, оған жігіт алақаны көнген жоқ.

— Ең болмаса, мені осы қызықтан айырмаңыз.

— Поезыңыз жүріп кетеді ғой, — Әспет мұны сыбырлап нәзік леппен айтты.

— Алматыда қайда тоқтайсыз? Іздеп барайын... Қыз қолын босатып алды да, басын шайқады.

— Керегі қанша?

— Өзім де білмеймін. Әйтеуір кездескім келеді.

— Жоқ, Бағдан аға, қажеті жоқ. Мені сіз іздеуден гөрі, сізді мен іздеп табу оңай ғой. Реті келсе өзім хабарласармын...

Поезд қозғала бастады. Жұмбақ қыз қол бұлғап қала берді.

3

Ғаламат! Кездесу деген әр қилы екен ғой. Бір кездесу бар: сондай сыпайы. Сондай сұлу. Әңгімелестің, әзілдестің де. Қабақ шытқан бірің жоқ. Қоштасуың да сондай әдемі. Тіпті аты-жөндеріңді айтыстыңдар. Адрес, телефондарыңды берістіңдер. Поезд жүре берді. Купеге кірдің. Кіре салысымен газетке немесе кітапқа үңілдің, не далаға қардың. Жаңағы адамыңның тіпті көлеңкесі де жоқ көңіліңде. Көзден таса — көңілден ғайып. Бейне бір кездеспеген, сөйлеспеген, бірге отырып дәм де татыспаған секілдісің.

Зым-зия. Ал мына кездесу мүлде бөлек: таласа келді де, кетерінде жөнін де айтпады. Кереметі — сабырлы деген Бағданның өзі қол жұмсап та қала жаздады. Сөйткен жігітің енді қоңылтақсып, жүдеңкіреп қалды. Әлгінде ғана қарсы отырған, қарсы отырып алып, мұның бар болмыс-қасиетінің борша-боршасын шығарған сұңғақ бойлы талдырмаш қыз көңілдің ойранын шығарып кеткендей. Даусын сағынды. Тостағандай қара көзіне, аппақ мінсіз келбетіне қарағысы келді. Бірдемені ести алмай, бірдеңені көре алмай қалған секілді. Естігісі, көргісі келеді. Бауырын әлі жаза алмай келе жатқан поездан қарғып түсіп, қуып жетсе... Сөйтіп ертең-бүрсігүні Алматыға бірге келсе...

Бағдан терезеге қарады. Поезд әлі қаладан шығып болмаған екен. Кілең бір жалаң қабат аласа үйлер айналып артта қалып жатыр. Өне, ана бір ақ үйдің қалтарысынан сұңғақ бойлы бір қыз шықты. Қолында қол чемодан. Ақ өңін ашатын ақшыл көк көйлегін қуалап жел соғады. Қыздың құлын мүшесі ап-айқын. Кетіп барады. Қайда бара жатыр? Жігіт оған жауап таба алмады.

Осы бір алабұртқан көңілмен Бағдан Алматыға келді.

Сәлима мен кішкентай Алданы қуана қарсы алды. Алдан «папалап» мойнынан қысып алса, жиырма шақты күн көріспеген Сәлима ол жер, бұл жерімен сүйкеніп, сағынғандығын айқын танытады. Үйге келді. Тап-таза. Жып-жылы. Өз үйі, өз ошағы. Егер осы үй болмаса, мына Сәлимасы, Алданы болмаса, Бағданның күні нешік? Жауап орнына Бағданның арқасы мұздады. Қарсы алған қошеметті достармен тамақ ішілді. Бір қуаныш — «Огонек» журналының соңғы санында Бағданның «Есіл бойында» деген картинасының репродукциясы жарияланған екен. Жұрт қолдан-қолға жүгіртіп соны тамашалады. Тағы бір картинасы бір жиналысқа бір үлкен басшының аузына ілігіпті. Ол да үлкен қуаныш, дәреже. Өйткені ондай адамдардың аузына екінің бірі іліге бермейді. Шіркін, осы бір жақсы лепес, қошемет сөздерді Әспет естісе... Мынадай керемет достары, Алдан секілді нәсілі бар екенін өз көзімен көрсе... Сәлима секілді жары бар екенін... — Бағдан мүдіріп қалды. Кенет көз алдына үйіріліп қалып бара жатқан жалаң қабат үйлер, сол үйлердің арасында кетіп бара жатқан сұңғақ бойлы бір қыз елестеді. Қолында кішкене чемодан. Кетіп барады. Қайда бара жатыр? Соған жауап іздегендей бұрыла қарап еді, мойнынан қысып құшақтап алған Алданының қолы

жазылып, ұйқыға кетіп бара жатыр екен. Енді түсінді, оң жағында осы бір сәтті тамыршыдай аңдып жатқан Сәлима жаңа толысып пісіп, бар ләззаттың құдіретін түтел игеріп құныққан жастық қызуымен бері аунап түсті. Тұла бойы дертіп тұрғандай.

— Самолетпен келмей... Сағындырдың ғой, жігітім...

Көңілінде бір көлеңкесі болғанымен ары таза келген жігіт жар алдында ұялған жоқ. Аз уақыт па, көп уақыт па, сағыныш құмарлар тарқаған кезде әрі, өз төсегіне қарай жайыла түскен Сәлиманың даусы шықты:

— Самолетпен неге келмедің деймін?

Не сұмдық? Бағданның көз алдында: Жалаң қабат үйлер. Ақшыл көк көйлегін жел қуалап кетіп бара жатқан қыз...

— Қайда бара жатыр?..

— Кім қайда бара жатыр? — деп сұрады Сәлима.

Бағдан үндемеді.

Бүгінгі күніне, Бағданға, Алдан секілді баласы барлығына дән риза, осыдан артық пәлендей ештеңені тілей бермейтін Сәлима байғұс түсінген жоқ... «Жолдан шаршап келді ғой, дем алсын», — деп көрпесін бүркенді. Ал өз әйелінің қасында жатқан Бағданға әлдене жетпейді. Не жетпейді? Кімді іздейді ол? Өз әйелі, Сәлиманың қасында жатқан Бағданға неге екені белгісіз Әспет жетпейді. Алабұртқан көңілі Әспетті іздейтін секілді.

Баурап алған осы ойды арқалап ол ертеңіне машинасын тұтатып, гаражынан шығарды да шеберханасына барды. Жиырма шақты күн көрмей сағынып келген өз шеберханасы. Таныс иіс. Әр қилы бояулар иісі. Бағданның өз иісі. Кеше әлдебір қиялдың шалығына бой алдырып жолдан келгенде қожасын сағынып күтінген жып-жылы, тап-таза үйін көріп: «Бұл үй болмаса күнім не болар еді?» — дегенде, Бағданның арқасы мұздап еді. Бүгін мына шеберханасында сол сезім қайта баурады Кім білсін, ол үйі болмаса, өлмейтін де шығар. Қиындық көрер. Азап шегер, жүдер де. Бірақ өлмес. Ал мына шеберханасы болмаса, өліп қалатыны айдан анық. Бұл қасиетті мекен. Бұл оның бар болық, мазмұны. Бұл — оның нақ өзі.

Бағдан кірген бетте ең алдымен қыл қаламды ұстады. Неге екені белгісіз, мұрнына апарып иіскеп қойды. Кебіңкіреп, бояу иісі кетіңкіреп қалған екен. Бір-екі тю-биктен бояуды сығып шығарды да, араластырыңқырап жіберіп, мольбертте тұрған полотноның жабуын көтерді.

Ар жағында әлдебір сызықтар, адам кейіптерінің нобайы. Солардың әр жерінен қыл қалам ұстаған қолы жорғалап кетті. Енді бір сәтте тоқтап қалды. Сап еткен ой: Бұл суретке Әспет қалай қарар еді? Бағдан ойланып қалды. Әспет?! Бұл кім өзі? Жын ба? Пері ме әлде? Ойланбастан жаңағы нобайды мольберттен ағытып алып еді, астында мұның ертерек кезде жазған «Егін даласы» деген картинасы шыға келді. Бағдан әуелі шошып қалды: Жаңағы жайқалған егін ішінде жалтыр бас біреу тұр. Енді есіне түсті: салуын салса да картинаның бірдемелері ұнамайтын өзіне. Соны жөндесем бе деп, қайта жазсам ба деп іліп кеткен. Кенет Әспеттің «Қара бидай» туралы айтқаны есіне түсті де күлді. Рас екен-ау. Ойлауға пұрсат бермейді екенбіз. Бағдан съезге кетер алдындағы ойынан тез айықты да, картинаны мольберттен жұлып алып есікке қарай лақтырды. Әспетті неге іздейтінін енді тапқандай: Сәлима өмір серік болса, Әспет ой серік. Өмір серікке Бағдан зәру екен. Содан болса керек, Сәлиманы шеберханаға бұл шақырмайтын. Сәлима да келем дей қоймайтын. «Ананы жазып жатырмын», «Мынаны жазып жатырмын» десе, «е, жақсы» дейтін де қоятын. Нені жазып жатыр, қалай жазып жатыр? Сәлиманың онда шаруасы жоқ. Әйтеуір жазса жақсы. Әйтеуір жазғаны өтсе жақсы.

Осындай бір сырды ашқан Бағдан үйге келсе де, шеберханасына барса да, телефон шылдырласа, жүтіріп барып, трубканы өзі алатын болды. Хабарласамын деп еді. Телефон соғып қалар деп күтеді. Апта өтті. Ай өтті. Келер жылдың көктемі келді. Алабұртқан көңілі басылып, көңілдегі Әспет суреті көмескілене берген... Сол көктемнің бір әдемі күні түс әлетінде тағы бір телефон шылдыры шықты. Дағдылы шылдырлардың бірі шығар деп ойлаған Бағдан:

— Әй, Сәлима, трубканы көтерсейші, — деп дауыстады.

Трубка көтерген Сәлима әуелі: «Бұл кім?» — деп тіксініп сұрады да: «Білмеймін, бір әйел, сені сұрайды», — деп телефон трубкасын Бағданға ұстатты.

— Бағдан аға, бұл менмін ғой, — деген дауыс шықты. Сондай жылы, сондай таныс, бірақ сондай алыс дауыс. Қапелімде «бұл кім еді» дегендей Бағдан тоқтап қалды.

— Мен Әспетпін ғой...

Күте-күте сарғайғаны ма, әлде ойламаған жерден қуанғандығы ма, Бағдан даусы ерсі:

— Ойбай-ау, қайда жүрсің, шырағым-ау?

— Бағдан аға, кездесе аласыз ба менімен?
— Неге кездеспейін. Кездесе алам.
— Ендеше далаға шығыңызшы, — деп Әспет кездесер көшелердің түйілісін айтты. — Күтем.

Бағдан тез киінді. Мойнына асылған Алданға да қараған жоқ. «Қайда барасың?» — деген Сәлимаға, «Радиодан даусыңды жазам деп еді, көп күттірді ғой», — деп қосыңқырап жіберді де далаға жүгірді.

Бытырғы Әспеттің өзі. Түк өзгермеген. Көйлегі де баяғы ақшыл көк. Чемоданы да сол. Бағданның сағынғандығы сондай, жақындап құшақтағысы келіп еді. Әспет салқын кейіппен қолын алға тосты.

— Бағдан аға, мені Жамбыл қаласына алып бара аласыз ба?

Сұрақтың оқыстығы сондай, Бағдан алды-артын бағдарлай алмай қалды.

— Апара алмасаңыз қиналмаңыз. Бірақ турасын айтыңыз.

— Неге апара алмаймын. Апара алам...

— Менің бүгін кешке сол қалада болуым керек еді... Ертеңгі күні кеш болады.

Бағдан басқа сөз қатпады. Гаражға келіп машинасын тұтатты. Үйге келсе, Сәлима жұмысына кетіп қалған екен. «Айтпай кеткенім жөн болмас», — деп телефон соқты. «Мен тығыз бір шаруамен Жамбыл қаласына кетіп барамын. Екі-үш күнде оралам. Алаң болма».

Сәлима байғұс: «Онда не бар еді? Неге бара жатырсың?» — деп жатпады. Жалғыз-ақ айтқаны: «Жолға сақ бол. Байқап жүргейсің». Бары сол. Сәлиманың бір кереметтігі ұсақ емес. Күйеуінің ізін бағып, жолын аңдыған күні жоқ. Ерте кел, кеш кел, аман келсең болды. Кейде түннің бір уағына дейін жұмыс істеген Бағдан: «Шаршап отырмын, шеберханада қона салайын», — деп телефон соқса: «Шәйнегің бар еді ғой, болмаса шай қайнатып ішсейші», — деп қамын ойлап, қамқорлық жасағаннан басқа түк айтпайтын. Кей жолдастарының әйеліне ұқсап, қайта тексеріп, немесе кезекшімен хабарласып, шеберханасында ма, қасында кім бар — деп қазбалап жатпайды. Осы кеңдіктің арқасында олар тату, ұрыс-қағыссыз тірлік етіп келе жатқан жандар еді. Бағдан әйелінің осы кеңдігін тұңғыш рет пайдаланды да, суыт жүріп отырып түннің бір уағында Жамбыл қаласына кірді. Неге келе жатқанын әлдебір ойға батыңқырап,

көңілсіз отырған Әспет айтқан жоқ. Өзі айтпаған соң Бағдан сұрамады: әйтеуір қыз өтінішін орындаған соң, неге келе жатқанын білуден келер-кетер не бар.

Әспеттің айтуымен кішкене «Жигули» машинасы қаланың шет жағындағы жұпынылау бір там үйдің алдына тоқтады.

— Бағдан аға, мен бір нәрседен қысылып келе жатырмын, — деді Әспет машинаның есігін аша беріп.

— Қысылма. Айт, — деп Бағдан енді «сенге» көшті.

— Бұл қалада машина қоя алатын, түнеп шыға алатын мүмкіндігіңіз бар ма?

Бұл мәселені Бағдан әлдеқашан шешіп қойған еді, осында өзімен бірге оқыған Маусымбек деген досы болатын.

— Театр суретшісі. Алматыдан соған телефон соққан-ды, күтіп отыр.

— Бар болғанда қандай!

Әспет қуанып кетті.

— Ертең онда сізді мен осы арада күтем... Сағат екілер шамасы... — деп қалып қойды.

— Жақсы, Әспет. — Кішкене машина зымырай жөнелді.

Маусымбек расында да үй іші болып күтіп отыр екен. Бірге оқығанымен мәдениет пен өнер орталығынан алыстау облыстық қалада тұрып жатқан Маусымбек бұл күнде аты шығып, өзінен көш ілгері озып кеткен досын тамақ үстінде әңгімеге тартып, ананы-мынаны сұраған еді, жолдан шаршаңқырап келгендіктен бе, әлде жұмбақ Әспеттің мына жұмбақ жайын ойлап мазаланды ма, әйтеуір Бағдан шешіле қойған жоқ. «Не шаруамен келдің?» — деген сұраққа да: «Творчестволық жолымның бір ұшы мына, Айша Бибіге байланысты ғой. Соның бір детальдарын көріп қайтсам ба деп едім», — дей салды. Әңгіме осымен бітті.

4

Ертеңіне басқа ешкіммен кездесуді қалай қоймаған, бөтен ермегі жоқ Бағдан уәделі жерге айтылған уақыттан ертерек жеткен еді. Машинадан шыға беріп, арғы беттен үйіне қарай келе жатқан Әспетті көрді. Үстінде жөнсу киім, қолында күрек. Бағдан қарсы жүрді. Бір қадам калғанда Әспет айнала берді де, басын төмен салып тұрып қалды. Күрегі қолынан түсіп кетті.

— Не болды, жаным? — деді шошып қалған Бағдан. Әспет тіл қатпады. Көз жасына булығып тұрғаны дірілдеген тұла бойынан анық сезіледі. Тебіреніп кеткен Бағдан тағы тіл қатты:

— Айтсаңшы, Әспетжан, не болды? Кім жәбірледі? — Осы сәттегі риясыз жігіт сезімі: жәбірлеген біреу болса, қолында өлу.

Әспет тез түзелді.

— Бағдан аға, ғафу етіңіз, мен қазір... — деп күрегін алды да, үйге қарай жүгіре жөнелді.

Біршама уақыт өтті. Машина төңірегінде әрлі-берлі жүрген Бағдан Әспет жайын ойлады: күрегі несі? Киген киімі неге жөнсу? Бақша салмайтын шығар? Жер қазбайтын шығар? Ойлап-ойлап таба алмады. Айдан-анығы қайтсе де жанын жегідей жеген бір қайғысы бар. Әйтпесе өр мінез әлі танысып болмаған, жақындаспаған адамының алдында әлсіздік көрсетпесе керек еді ғой.

Жігіт көзі мына бір жөнсу үйде. Шырпымен қоршалған аула. Сол ауланың көне дарбазасы қисайып, кішкене қақпасының шабақтары түсіп қалғанына қарағанда күтімі жоқ үй. Жалғыз-ақ көңілге тоғы — аула ішінде көктемнің мына дер шағында гүлдеп жапырақ жайған алма ағаштары. Әріректе қою көлеңкелі бір бәйтерек. Түбінен сылдырлап арық ағып жатыр. «Әспетпен бірге демалып отырар ма еді?!» — деп армандады Бағдан. Сол кезде Әспет үйден шықты. Әлсіздік көрсетіп алған әлгі бір сәттің әсерін басқысы келді ме, күліп келді. «Күлгеніңмен қайғыңның барын көріп тұрмын ғой, жасырмай айтсаңшы одан да», — дегендей Бағдан қыз көзіне тура қарады. Қыз да қаймыққан жоқ:

— Бағдан аға, Айша Бибіге барып қайтсақ қайтеді?! — деп өтінді жымия күліп.

Айша Бибі! Бұл күмбез әу баста Тараз, жүре келе Әулиеата кейін Жамбыл атаған осы бір ежелгі қазақ қаласының іргесінде көне заманның бізге, бізден кейінгі ұрпақтарына сыйлап кеткен гүл шоғы секілді-ау, шіркін! Бағдан бұл жерге қанша рет келмеді! Қанша рет сынып түсіп қираған кірпіш-өрнектерге үңілмеді. Соның бәрінде де керемет бір сезім билейді оны. Атақты Самарқанд өрнектерінен үш жүз жыл бұрын, жер дүниеге даңқы кеткен Тадж-Мақалдан бес жүз жыл бұрын тұрғызылған. Селжук жұртының аузымен құс тістеген сұлтаны —

Санжар батыр күмбезімен тұрғылас, бұл күмбез сақталып қалған бір қабырғасының өзімен-ақ құрылыс пен сәулет өнерінің небір кереметтерін көзімен көріп, қолымен жасап, таң қалудан қалып бара жатқан бүтінгілердің өзін де табындырып, бас игізбей қоймайды ғой. Көнелік жағынан бері, көлем жағынан кіші болғанымен сәулет өнеріндегі сұлулықтың бұл үлгісін Периклдің көрегендігі, Фидийдің даналығымен тұрғызылған Парфенон мен Эрехтейоннан әсте кем дей алмайсың. Жалғыз-ақ өкініші — «қолда барда алтынның қадірі жоқ» — алтынды алтын дейік, жақсыны жақсы деп бағалай білейік, — деп білін айтқан тілі жүйрік, қолы шабан халықтың кеш қимылы өте қымбатқа — үш қабырғаға түсті. Киелі күмбездің қираған кірпіштері табынып, тәуап етуге келгендердің, әуесқойлықпен жай тамашалауға келгендердің қолдарында ғана кеткен жоқ, іздейтін көз болса, ол кірпіштер күмбез төңірегіндегі бүтін оты маздап жанған, бірақ ертеңгі оты қалай жанары белгісіз тоғышарлар үйлерінің пеш қабырғаларынан да табылып қалар еді-ау. Әттең не керек!.. Амал бар ма, қайтсе де қалған кірпіші жиналып, құламай тұрған қабырғаның шыны қалпақпен жабылғанына да шүкіршілік жасап, дәтке қуат санайсың ғой.

Әспет те, Бағдан да тіл қатқан жоқ. Күмбезді үнсіз жүріп үш айналып шықты да, машинаға отырды. Мүмкін осындайда үндеудің керегі де жоқ шығар. Үн қатып, сөйлеп тұр ғой Айша Бибі. Сегіз жүз жыл бойына сөйлеп тұр. Адам баласын сұлулыққа мезеп, татулыққа, достыққа шақырып тұр. Қасиетті осы жерге келген көңілі ояу адамдардың үндемей қалатын себебі де сол Айша Бибі үнін тыңдағандықтан болса керек. Ол үнді әркім өзінше естиді. Өзінше ұғып, өзінше көкірегіне ұялатады. Соған уақыт керек болса керек-ті.

Кішкене машина бұрылып асфальт жолға түсті. Алда: «Міне, мен қандаймын!» — деп, Айша Бибіге қыр көрсеткендей көк түтінін будақтатып Жамбыл қаласы көрінеді. Одан әрі ел аузында аңызға айналып кеткен Тектұрмас тауы. Жолда суы тобықтан келмесе де дүрліге ағатын Аса өзені. Сол өзенге дейін үнсіз келген Бағдан машинаны ірке жүрді де көпірге жете бере кілт бұрылып жоғары салды. «Қайда барасыз?» — деп Әспет сұрамаса да Бағдан өзенге жақындап келіп, шөптесін көгалды бір жерге тоқтады да:

— Аздап тынығып, демалайық. Тамақ ішейік, — деп машинадан шықты.

Әлгіндей болмай брезент жайылды. Машина артындағы тағамдар, ішімдіктер алынды. Аздап шампан ішкендіктен бе, Әспет көңілденейін деді. Бал-бұл жанған екі беті сондай нұрлы. Екеуі суға түсті. Асты құмды, тасты келген өзен ағынына бой бере алмай жығыла жаздаған бір сәттерде Әспеттің Бағданға сүйеніп қалған да, Бағданды құшақтай алған да кезі болды. Соның бәрінде де жігіт сабырлылық танытып, қызды сүйеп қалды, демеп жіберді. Бас жоқ, көз жоқ жармаса кеткен жоқ. Соған разы болды ма, кім білсін Әспет бір сәтте судан шығып күнге қыздырынып жатқан Бағданның қасына келді де:

— Бағдан аға, жылан жегім келіп кетті, — деді.

Бағдан жаңсақ естідім бе деген болса керек, қадағалап қайта сұрады.

— Не жегім келді дейсің?

— Жылан... жылан тауып беріңізші.

— Қайтіп жейсің?

— Шикідей де, пісілей де...

Жоқ, Әспет ойнап тұрмаған секілді.

— Табылса іздейік, — деп Бағдан орнынан тұрды.

Екеуі енді судан өтіп арғы жағаға шықты да қатарласа отырып өзенді өрлей салды. Бет алды тау. Соған дейін бұрқырай көктеген кең жазық қайқаң көкпеңбек. Біреуі екеу, екеуі төртеу болып өніп, өрбіп көбейіп жатқан тірлік. Көктемнің жылы лебімен жеткен әр қилы шөп иісі мұрынды қытықтайды. Олар құм аралас тасты жағамен едәуір жүрді. Алда аласа қабақта жалғыз тал тұр. Қаралы әйелдің жаюлы шашы бейнелес шашақты майысқақ бұтақтарын иіп төмен салып жіберген...

— Мына талдың атын білесіз бе? — деп сұрады Әспет жақындап келгенде.

— Білем. Плакучая ива...

Әспет күлді.

— Жоқ, қазақша не дейді?

— Естіген емеспін. Жылауық тал дейтін шығар? — деп Бағдан ағынан жарылды.

— Білмесеңіз, біліп қойыңыз. Мұны қазақтар Мәжнүн тал дейді.

— Мәжнүн тал?.. Ғажап!..

— Табылған ат емес пе?

— Табылған ат болғанда қандай! — Бағдан енді байқады, Мәжнүн тал түбі қою көлеңке, әрі көктемнің ерте шағында

су жүретін өзекше, жұп-жұмсақ таза құм. Біршама жер жүріп, үсті-басы құрғап, енді қызына бастаған екеудің демалуына сондай жайлы орын. Манағы жұпыны үй алдындағы түбінен арық ағып жатқан бәйтерек көлеңкесінде Әспетпен отырып демалар ма еді, деген арманды сезім дүр етіп қайта оянды.

— Әспетжан, көлеңкеде отырып демалсақ қайтеді? — деп Бағдан қыздың қолынан ұстады.

— Шаршап қалдыңыз ба? — деді Әспет жымып.

Бағданның өз байлауы бойынша Әспеттің мұның алдында назданып әйелше сөйлегені осы.

— Шаршамасақ та... Ең болмаса, кейін айта жүру үшін...

— Мейлі... ырқыңыз білсін...

Екеуі тал түбіне келіп отырды. Бағдан айналаға көз салды. Қол созым жерде дүрліге ағып жатқан өзен. Машина біршама алыста қалған. Төңіректе қыбырлаған пенде жоқ. Сөйтсе де секемшіл жігіт көңілі дәл басты. Тал түбі жат көзден таса, ойда екен. Осы бір жағдай әл берді ме, қасында тым жақын, алған деміне дейін сезіліп, кеудесі мен бөксесінен басқа жерінің бәрі жалаңаш отырған Әспеттің арқасына Бағдан қолын салды да, өзіне қарай тартты. Қыз бейғам отырса керек, әуелі түк қарсылықсыз қисая кетті де, келер сәтте барып түзелді.

— Бағдан аға, керегі қанша?

— Керегі қаншасы несі? Мен сені жақсы көріп қалдым ғой, Әспет.

Әспет құмды шұқылады.

— Мен сізді ендеше бұрыннан жақсы көретінмін...

— Олай болса, бөгет болып тұрған не?! — деп жігіт еркінірек қимылдап қыздың аш белінен алды. Жүрегі дүрсілдеп, аяқ-қолы дірілдеп кетті. Әспет бірақ көнген жоқ.. Қаттырақ күш салып, жігіт құшағынан босап шықты да, жылжып әрірек барып отырды.

— Бір сәттің әлсіздігіне бой алдырып, арзанға бармаңыз, Бағдан аға. Биік болыңыз.

Қызық. Қазіргі заманғы машиналардың алдыңғы әйнегін тазалайтын щеткалар керемет жұмыс істеп тұрып, машинаң сазға батып қалған кезде, мотордың бар қуат-күші доңғалаққа жұмсалатындықтан тоқтап қалатыны болады. Мына жерде Бағданның да жаңағы щетка секілді бір нүктелері істемей қалды.

— Олай болса неге алып келдің бұл қалаға? — деп төзімі таусылған жігіт бұрқ етті.

Өз ойының тым биік тұтырындағы ақылды, сыпайы, сабырлы деген Бағданның ашуға бой алдырған мына бір кейпіне Әспет таңдана қарағандай:

— Сонда не, бір сәттік нәпсі үшін ғана шақырған екен деп ойлайсыз ба?

Түзелер Бағдан жоқ.

— Енді не үшін!?

— Онда тым арзан ойлағансыз, Бағдан аға. Мені қойшы, ерік берсем, балтыры қотыр, басы таз болса да еркекпін деп кеудесіп қағар надандардың кез келгені жәбірлеп кете алады. Ал сізге не болған? Мен сізді еркек емес ер деп танып едім ғой. Сіз осы арзан ойыңызбен өз бағаңызды төмендетіп алып тұрғаныңызды байқамайсыз ба?

Машина әлі саздап жатыр. Щетка жұмысқа қосылған жоқ. Алдыңғы әйнектің кірі қалындай түскен. Бағдан түкті көрер емес.

— Сондағы ойың не? Мені өзіңе біржола қаратып алу ма сондағы ойың? Қатын-баламды тастауым керек пе мен сонда?

Әспет көтеріле беріп жүресінен отырды. Енді ол Бағданның үстінен қараған секілденді.

— Бағдан аға, не айтып кеттіңіз? — деп қыз таңдана сөйледі. Даусында зіл де, ашу да жоқ. Оқыстан суға батып тұншығып бара жатқан кісінің дәрменсіздігі ғана сезіледі.

— Егер менің бар есебім — сізді өзіме біржола қаратып алу ғана болса, онда менің ойым жаңағы сіздің ойдан да арзан болып шығар еді ғой.

Машина саздан шығып кеткен секілденді. Щеткалар тырс-тырс ұрып, кір басқан әйнекті тазалай бастады. Өзіне енді келген Бағдан қисая кетті: мен не істеп қойдым осы?

— Бағдан аға, сіз мені мұнда алып келгеніңізді бұлдайсыз ба?

Бойы суынып сабасына келген Бағдан енді көзін жұмып, жұмсақ құмда созыла түсіп тыныш жатқан қалпы, салмақты қызға сала сөйледі:

— Өзіңіз қалай деп ойлайсыз?

Бірақ Әспет оған тура жауап бермеді. Өз ойын әрі жалғады.

— Менде бір арман бар. Тегі, орындалмайтын арман.

— Айта беріңіз. Құлағым сізде... — деп жігіт қайта «сізге» көшті.

— Дүниедегі ең кішкентай адам мен болсам... Менен басқалардың бәрі үлкен болса... Мен кішкентай болып

еркелесем... Олар менің қай еркелігімді болса да көтере білсе... Ал шындап келгенде, мен кездестіргендердің бәрі кішкентай, құмырсқа секілді табанда жатады... Үлкені де, ақылдысы мен білімдісі де өзім болып шығамын...

Көзін жұмып шалқасынан жатқан Бағдан мына созге қарсы дау айтпақ болып қозғала берейін деп еді, өзіне төніп, жақындап қалған Әспетті демінен сезді де қимылсыз қалды. Рас екен, қыз ерні жігіттің бетіне жабысып шөп етті де, бұл қарманғанша болмады, қайта алыстап кетті.

— Сау болыңыз, Бағдан аға...

Бағдан жауап қатпады. «Қайда барар дейсің, қайтып келеді ғой», — деген оймен біраз жатты. Айнала тып-тыныш... «Қайда екен?» — деп бір кезде басын көтеріп көзін сығырайтса Әспет ұзап барады екен.

— Әспет, жылан іздемейміз бе?

— Ойнап айтқам. Жылан жейтін жерік емеспін, Бағдан аға.

Көп болса машинаға барар. Мұны сол жерде күтер... — Бағдан шалқасынан жатқан қалпы көзін ашты: аспан көкпеңбек. Сол мөп-мөддір көк аспанның бір қиырында бір-екі ақша бұлт қалықтап барады. Кенет Айша Бибі күмбезінде жазылған ақын сөздері жадына оралды: Аспан... бұлт... Аруана дүние... Аруана дүние! Ғажап! Ана тазалық татулыққа, достық пен ірілікке шақырып тұрған Айша Бибі күмбезінің іргесінде, мына ашық аспанның астында, мына Аруана дүниеде Бағдан оқыстан өз болымсыздығын сезінді. Бар күнәлы ойлардан күрт тазарып ұшып түрегелді.

— Әспетжан! Әу, Әспет!

Қараса машинаға барып киініп алған Әспет асфальт жолға жетіп қалған екен. Бағдан тұра жүгірді.

— Әспетжан, өтінемін, тоқтаңызшы!

Жігіт даусын естіді ме, естімеді ме, Әспет бұрылмастан үлкен жолға шыққан бетте қолын көтеріп, бір машинаны тоқтатып мінді де, көзден ғайып болып жүре берді.

Бағдан айдалада құлазып жалғыз қалды. Әлдене жүрегін тырнап өткендей, бұрап ауыртқан секілді. Қай жердей мүлт кетті? Көңіл күйінің қай пернесі қате, теріс басылды? Сырт қараса бәрі де дұрыс секілді. Келгені де, Айша Бибіге барғаны да, бұл жерге отырып демалғаны да, бәрі-бәрі дұрыс. Қателік, қызға қол салуда... Оның несі қателік? Өкпелейтіндей онда тұрған не бар? Оны өзіне бір жәбір санайтын болса, онда мұнда неге алып келді? Кенет Әспет

жауабы есіне түсіп, Бағдан шошып кетті. «Мен сізді еркек емес, ер деп танып едім ғой», — Бағдан ойланып қалды: Бұл не сөз? Ері несі? Еркегі несі? — Бәрі бір емес не? «Ер», «еркек» — деп жіктеп, біріне-бірін қарама-қайшы қойып айтса, бәрібір болмағаны ғой. Көмескіленіп бара жатқан бір жай: ертеректе, бұл оқып жүргенде даңқы жер жарған бір ақынмен кездескені бар еді. Сонда сол ақын өзінен бұрын өткен бір ақын туралы тамсаныңқырап: — «Ер кетіп еркек қалған бұл заманда...» — деп қалай тауып айтқан. Осындағы «еркек» — «самец» деген мағынада. Бұл ақыннан бұрын ешкім қолданған емес», — деп еді. Бағданның есіне сол оқиға түсті. «Ер», «еркек» — деп бөліп айтса, Әспеттің де соны білгені ғой. Оқығаны ғой. Бағдан көзі бір шындыққа жеткендей: ол шындық — өзінің аз оқитындығы. Өзі қуған өнерден басқаға мойын бұрып, құлақ сала қоймайтындығы. Білімді қызға өресі жетпей, дәрекілік көрсетіп алғаны да содан болса керек. Егер қыз жүрегіне тереңірек үңіліп, көңіл күйін нәзігірек түсінгенде қайда баратын еді. Конетін еді ғой... — Бағдан өз ойынан өзі шошыды. Ал көнді, онда не болды? Мұның өзін үлкен баласындай аялап алақанына салып отырған Сәлима қайда қалады? Жалғыз ұлы Алданының күні не болмақ? Көнбегенінің өзі дұрыс болды. Бағдан күрсініп қойды. Қанша «дұрыс болды» дегенмен мына құлазып қалған көңілді жай жұбату, өзін-өзі алдарқату екенін ар жағы жақсы түсінеді. Тағы да сұрақтар қамалады: Осы қыз күрек ұстап қайдан келді осы? Мұны көріп жылағаны несі? Қанша толғанса да жауап жоқ. Жайлап машинасына келді. Шашылып жатқан дүниелерді жинап бұл да жолға шықты. Әлгі Әспет мініп кеткен жерге келіп, машинадан түсті. Тұңғыш рет кеудеде қызғаныш оты пайда болды. Мінгізіп әкеткен машинадан қызғанды. Ішінде отырған адамдардан қызғанды. Ішкі дүниесі жидіп жүре бергендей. Тағы машинаға отырды. Жүріп келеді. Ойлап келеді: қайда бармақ? Алматыға тура тартса қайтеді? Жоқ, Маусымбекке барғаны жөн. Жөн десе де көңіл шіркін дауаламайды. Әлде манағы қираған дарбаза алдына барып Әспетті сол жерде тосса ма екен? Шықпай қойса ше? Түн тұрады, күн тұрады. Әйтеуір бір шығуға тиісті ғой үйінен. Үйі? Үйі ме екен сол үй ең алдымен? Үйі болса «үйге кір» деп неге айтпады? Осылай қамалаған ой жетегінде Бағдан көп көшелерді аралап бір жерге келіп тоқтады. Байқаса, манағы Әспет шыққан үйдің нақ өзі. Жігіт әрі қуанып, әрі шошып

қалды. Қуанатыны — Әспетті кездестіретмін-ау деген үміт шырағы. Қорқатыны — қанша десең де бұл жұмбақ үй. Бір сойқан шыға келіп: «Манадан бері кімді аңдып, кімнің жолын тосып тұрсың?» — деп тұра ұмтылса не қылмақ?

Осындай аласапыран ой қамалаған Бағдан ұзақ тұрса керек. Ымырт үйіріліпті. Кішкене терезелерден шам жарығы түсті. Саңылауы жоқ шілтерлерден қараңдап әлдекімнің бастары көрінді. Кімнің бастары? Айырып болар емес. Үйге кіруге жүрегі дауаламайды. Ақыры ойлап-ойлап Маусымбектің үйіне қайтып келді. Ол байғұс құрақ ұшып жатыр: Кешіккенге кетіп қалған шығар десем...

Бағдан жауабы қысқа:

— Өнерзабын өзің білесің ғой, Маусымбек. Айша Бибіге байланысты жаңа бір шығармам бар еді. Сол картинаның кілті табылмай... — деп мүдірді. — Шаршап келдім, достым. Арағың болса әкел, құй. Көріспегелі көп болды ғой. Ішейікші бір.

Арақ та табылды. Тамақ та әзір. Бағдан сілтей берді. Алматыдан келген беделді дос сілтеп жатқанда Маусымбек те қарап қалмады.

— Байқаймын, студент кезінде аузыңа лимонад та алмаушы едің, кісі болайын деген екенсің, жігітім, — деп мәз бола тартады.

Сонымен түн ортасы ауды. Бағдан Маусымбекті қасына отырғызып алып шешіле сөйледі. Оның бір-ақ қорқынышы бар: бұл сөйлемесе, Маусымбек әйелінің қасына кетеді. Бағдан жалғыз қалады. Жалғыз қалған Бағданды күндізгі оқиға келіп торлайды. Жұмбақ Әспеттің жұмбақ қылықтары еске түседі. Бағдан содан қорықты. Сағат үш болды. Шаршаған Маусымбек есіней бастады. Соны көріп, мұны жалғыз қалдырып, бөлек бөлмеге кетіп қала ма деп қорыққан Бағдан:

— Сағындым ғой, достым, құшақтасып бірге жатайықшы, — деді.

Маусымбек атақты досының мына бір ыстық сөзіне майдай еріп:

— Ұмытпағаныңа рақмет, достым, — деп қайта-қайта шөпідете сүйіп көз жасына ие де бола алмай қалды.

Сағат төрт болды. Сағынысып көріскен екі дос диванды жазып төсекті кең етіп салды да, құшақтасқан бойы ұйқыға кетті.

Бағдан ертеңіне кеш оянды. Бұрынырақ тұрған Маусымбек шай жасап күтіп отыр екен.

— Ұйқыны сілтедің, достым.

Ала көңіл болып келіп, осыншама алаңсыз ұзақ ұйықтағаныңа әрі қуанып, әрі қысылыңқырап қалған Бағдан тақырыпты басқаға аударды.

— Біздің замандас қайда?

— Таң атқалы қашан. Жұмысына кетті. Қоштаспақ болып қарайлай беріп еді, бөлмені отарбаша сілкіктіп жатып алдың ғой. Сонсоң сәлемінді өзім айтам деп қоя бердім.

Бағдан сағатына қарады. Күндізгі он екі.

— Ал менің де жүруім керек...

— Кейінірек жүрерсің. Тамақ салып қойдым. Аздап бас жазайық. Мүмкін замандасың да келіп қалатын шығар...

— Жоқ, Маусымбек, бір минут тоқтауға мүмкіндігім жоқ. Сен де жұмысыңа бар, — деп Бағдан беті, қолын жуып, бір кесе шай ішті де, жалынған досына қарамастан қош айтысты.

Бұл жолы: «Қайда барсам екен?» — деп Бағдан тіпті ойлаған жоқ. Салып отырып кешегі таныс үйдің алдына келді. Келуін келсе де үйге кіруге бата алмай ұзақ тұрып қалды. Жаңа Маусымбекті ала келіп, соны жіберіп алмаған екенмін деп те өкінді. Бірақ қайтып барудың орны жоқ...

— Ілгері жүріп, қайта кейін оралды да, машинасын жолға қарай бұрып дұрыстап қоя бергенде жүгіріп бір бала өтіп бара жатты.

— Әй, балақан, қайырыла кетші, — деп дауыстады Бағдан машинадан шығып жатып.

Қайырылған бала сондай тәрбиелі екен.

— Сәлеметсіз бе, ағатай

— О, көп жаса. Атың кім?

— Көпжасар.

— Көпжасар? Өзім де біліп айтып тұр екенмін ғой. Ал қай үйденсің?

Көпжасар көрші үйді нұсқады.

— Мынау үйден...

— Ал мына бір үйде кім тұрады? — деп Бағдан қисық дарбазалы үйді көрсетті.

— Ақдәулет тұрған....

— Неге тұрған? Қазір қайда? Бала жауабы келте.

— Сотталған...

«Не үшін?» — деп сұрағысы келіп Бағдан мүдіріңкіреп қалып еді, Көпжасар:

— Арақ ішеді. Төбелеседі, — деп анықтап қойды.

— Ал әйелі қайда?

— Әйелі Алматыда.

Бағданның жүрегі бір түрлі сазып жүре берді: Әспет болғаны ғой?!

— Атын білмейсің бе? — деп сұрады Бағдан жүрегін басып.

— Неге білмеймін. Білем. Аты — Әспет...

Бағдан аузын аша алмай қалды. Шаруа бітті деп ойлаған бала жөнеле беріп еді. Бағдан даусы қайта шықты.

— Ал, қазір кім тұрады?

— Ақдәулеттің әпкесі — Алтын...

— Жалғыз тұра ма?

Көпжасар жақындап келді де, біреу-міреу естіп қалмасын дегендей сыбырлай сөйледі.

Ақдәулеттің бір жарым жаста баласы болатын. Соны асырап алған еді. Енді жоқ.

— Жоғы қалай? — деп сұрады Бағдан түсінбегендіктен.

— Алдыңғы күні өліп қалды.

— Өліп қалды?..

— Иә өліп қалды, — деп Көпжасар жүгіре жөнелді.

Бағданның өн бойы мұздап, жүрегі шымылдап жүре берді. Неге өйтті, өзі де білген жоқ, тұрған жерінде отыра кетті. Жай соққандай. Бала мен байдан айырылған жаралы әйел екен ғой Әспет. Қалай түсінбеді? Қалай аңдамады? Бір дауыс ақталғандай болды: Өзі жайлы түк айтпады ғой. Қалай түсінесің! Қалай аңдайсың! Бір дауыс Бағданға үкім шығарғандай болып естілді: Надансың, Бағдан. Надан емессің-ау, топассың. Жол бойы бір ауыз тіл қатпай, күрсінуге келді. Сонысы айтқаны емес пе! Күрек ұстап келе жатып солқылдап жылады. Сонысы түсіндіргені емес пе! Егерде сен топас болмасаң, өткен жылы күзде осы Жамбыл вокзалында Әспетті шығарып салғандардың:

«Әспет, ренжіме, өмірде не болмайды!» — деген сөздерінен-ақ Әспет басында бір қайғының барын сезген болар едің ғой. Ең болмаса, «Айша Бибі» картинасының қабырғадан алынып қалуы: «Ұзақ бір хикая», — демеп пе еді. Сен оны өзіңнің өзімшіл де күдікке толы секемшіл көңіліңе бағып: «Ұнамаған соң алып тастаған ғой», — деп жорығансың. Өне, надандық қайда! «Ұзақ бір хикая», —

деп күрсініп айтса, ұнамағандығы емес, басқа бір себебі болғаны да, боған да үңіле алмадың ғой. Топастық болмаса бұл не?

Жер сыз екен, соны сезген Бағдан түрегелді. Өзін-өзі «надан», «топас» деп қанша жерлесе де өнер адамының бәріне тән бір әлсіздік осы жерде Айша Бибіге байланысты тағы бел алып кетті: Дегенмен неге ұзақ хикая? Соның сырын ашса, осы үй ғана аша алады. Тағы бір дауыс: оның бос далбаса. Қайтсең де қаралы қалған, өзің жәбірлеген Әспетті тап. Аяғына жығыл. Кешірім сұра. «Әпкесі жалғыз» деген бала сөзі қамшы болды ма, Бағдан ақырын жүрсем айнып қалармын дегендей, қаттырақ басып келіп шабақтары түсіп қаусап тұрған қақпаны ашты...

Алдан жуантық келген аласа бойлы, қысық көз орта жастағы әйел шықты. Алтын дегені осы болса керек.

— Кіріңіз, — деді ол қысылыңқырағандықтан есік көзінде тұрып қалған Бағданға.

— Жоқ, мен бір сәтке ғана...

— Бір сәт пе, екі сәт не, келгеннен соң есік көзінде тұрмаңыз. Былай шығыңыз.

Байқайды, Алтын дегені дұрыс адам. Бағдан төргі бөлмеге өтті. Жұпыны үй. Жұпыны темір кереует. Қабырғаға көнелеу кілем ұсталған. Үстін кір басқан көне диван. Стол, орындықтар да сәннен әлдеқашан шығып қалған ескі дүниелер... Бірақ Бағдан көзі оларға емес, ауыз үй, төр үйлердің қабырғаларындағы жиі ілініп, кейін алынып қалған картина-суреттердің айқын сақталған таңбаларына түсті. «Осының бір жерінде Айша Бибі де тұрды-ау бір кезде», — деп ойлады Бағдан.

Келе салып, отырмай жатып жалаңаш қабырғаларға сүзіле қараған Бағдан мінезін ерсі санады ма, үй иесі үн қатты:

— Ал, шырағым, жай жүрсің бе?

Бағдан алдымен «жай» деп қалды да тез түзелді.

— Маған Әспет керек еді...

— Әспет кетіп қалды ғой...

— Кетіп қалды? — деп таңданды Бағдан. — Қайда?

Әйел: «Денің дұрыс па өзіңнің», — дегендей сұрана қарады.

— Қайда болушы еді, Алматыға. Таңғы алтыдағы автобуспен кетті.

— Апыр... рай, ә?..

Үй иесі: «Енді не дер екен?» — деді ме, үнсіз қалды. Енді не айтудың жөнін таба алмаған Бағдан көп қиналып барып:

— Ал жақсы, апасы... — деп орнынан тұра берді.

— Иә, шырағым, Әспет танысың ба еді?

— Иә, танысым... Былтыр консерваторияға келіп түсем дегенде... — деп ар жағында тағы не айтудың жөнін біле алмай мүдіріп қалды.

Үй иесі іліп әкетті:

— Е, бір жігіт түсірем деп уәде беріп еді, қолынан келмей қалды, — деп еді. Сол сен екенсің ғой, шырағым.

Суға кеткен тал қармайдының кері.

— Иә, сол мен...

Үй иесі жібиін деді.

— Иә, шырағым, сенен жазық жоқ. Барыңды салыпсың. Көнбеген ана шұбар бет көрінеді ғой?..

— Иә, сол... жеңгесі. Ұмытпасам, сіздің есіміңіз осы Алтын ғой?..

— Иә, Алтын... — Алтын жадырай түсті.

Бағдан өзіне-өзі келе бастады.

— Әспет сізді аузынан тастамап еді сол кезде. Алтын десе, алтын... Туған анам секілді. Осында келгенім сол кісінің арқасы... Шынтуайтқа барғанда інісін емес, мені жақтайтын... Жассың әлі, оқы... кісі бол... балаңды мен асыраймын... — Сөзі осы.

— Рас, рас... — деп Алтын көзін сүртті. — Бір өтірігі жоқ. Оны інім деп қалай жақтайын, ісі қисық болса... Мұны келінім деп қалай жамандайын, ісі мен мінез-құлқынан бір міп таппасам... «Адам — сыйлағанның құлы» емес пе. «Қарына тартпағанның қары сынсын» деген — білімсіздіктен туған сөз, шырағым.

Өзі қу болмаса да, оңай жерден қулық жасап, ол қулығы ойда жоқта жүзеге асып кеткен соң, Бағдан еркінсі сөйледі:

— Соншама не бүлдірді Ақдәулет, алып қалуға болмады ма?

— Ойбой, шырағым-ай, алып қалмайық дедік пе. Әспетжан екеуіміз жақсысын асырып, жаманын жасырып, кірісіп-ақ бақтық қой... Болмады ғой.

Бағдан білетін адам секілді:

— Сонда да ішуін қоймады?.. — деп қойды.

Алтын көзіне тағы жас алды.

— Қоймады ғой, байғұс бала... қоя алмады. Жай ішіп келсе бір сәрі. Дүниені қырып-жойып келеді ғой. Әспетке болысасың деп тіпті маған да тіл тигізуге дейін барды. Ал ол байғұста түк жазық жоқ. Жұмысына уақытында барады. Уақытында жұмысынан келеді. Содан кейін зарығып Ақдәулетті күтеді. Алданына қарайды.

Бағдан шошып кетті.

— Алдан?!

— Иә, Алдан еді аты. Мен қойып едім ол атты. Он сегізімде тұрмысқа шықтым. Екі ай отаспастан соғыс басталды. Күйеуім майданда қаза болды. Содан кейін бала сүймек түгіл жар құшағы дегенді де көрген жоқпын, шырағым. Әкеміз де майданнан оралған жоқ. Соғыс басталған жылы іште қалған осы інім Ақдәулет еді. Бұл дүниеге келісімен анамыз да дүние салды. Сосын мен осы балаға ана орнына ана болып отырып қалған едім... Әйтеуір он кластық білімім бар ғой. Әуелі колхозда есепші болдым. Содан бастауыш класқа сабақ та бердім. Жеткіздім, адам еттім. Осы Жамбылдағы су шаруашылығы институтын бітірді. Обалы нешік, жақсы бітірді. Жақсы оқығаны сондай, соңғы курсына ғылыми командировкамен Москваға да барды. Сол жолы ғой Әспетжанмен кездескені. Ол онда МГУ-дің философия факультетінің екінші курсына оқиды екен. Оқуып тастап Ақдәулетіме еріп келді. «Бір жылға академиялық демалыс алдым. Келер жылы қайта барып түсем ғой», — деп келген. Қайдан түссін, «Үйдегі көңілді базардағы нарық бұзады» демей ме, келер жылы нәрестелі болды. Жөргек иісін сезбеген басым алданышым болсын деп атын Алдан қойып, бауырыма салып едім, міне, одан да айрылып қалдым. — Алтын солқылдап жылап жіберді. Жалғыз қалған әйел тағдыры әсерлендірді ме, әлде Әспет тағдыры батты ма, Бағданның да көзіне мөлтендеп жас келіп қалды.

— Сабыр етіңіз...

— Сабыр етпегенде не шарам бар?! — деп Алтын енді бетін шәлісімен басып үнсіз жылады.

Арақ ішсе де, Ақдәулеттің не қылмыс үшін жазаланғанын білмейтін Бағдан тағы жымба жолдады:

— Ақдәулетті ақтап алуға болмай ма өзі?

— Ақтайтындай қылмысы да жоқ қой ол сорлының. Өткен қыста шығарып та алғанмын. Жұмысқа да орналасты. «Енді ішпеймін», — деп ант-су да ішті. Ішуін қойса,

қайтып келем деген Әспеттен де хабар келді. Бірақ бәрі зайғы. Інімнің уәдесі он-ақ күнге жетті ғой...

Бар жағдайға қанған Бағдан кетуге бет алды.

— Сөзге алдандырып қалыппын ғой. Ең болмаса, шай ішіп кет, шырағым.

— Рақмет, апасы. Асығыс едім...

— Үй осы, шырағым, жолың түсіп алда-жалда келе қалсаң, қайырыла кет... — деді Алтын. Содан кейін аз кідіріп, ар жағынан тогіліп келіп қалған көз жасын күш салып тоқтатты да: — Әспетжан келінім емес, бірге туған сіңлімдей, несін айтасың, баламдай болып кетіп еді. Сорлы болып қалмасын, көз қырынды сала жүргейсің... — деп боздап қоя берді.

Не ғажап?! Жағасы жайлау тоқ көңілдің бір күйтін ғана қуалап келген Бағдан да жоқ жерден қасірет арқалап, көз жасына ие бола алмай қалды:

— Алтын апа, өзіңіздей көріңіз. Шамам келгенше көмегімді аямаспын...

Осыны айтып Бағдан орнынан көтеріліп, ауызғы бөлмеге өтті де, тұрып қалды: темір кереует пен бетіне жарықшақ түскен гардероб, сыры тайған этажеркалардың арты толған сурет кенерелері. Кәсіби көз соны бірден шалды.

— Алтын апасы, осыншама көп кенерелер қайдан келген?

— Ой, шырағым-ай ол бір хикая ғой...

— Қандай хикая?

— Әспет келінім жинаған картиналар еді... Ақдәулет мас болып келіп бір кеште талқанын шығарды.

«Осының ішінде Айша Бибі де бар-ау», — деген ой билеген Бағдан:

— Көруге бола ма? — деп сұрады.

— Көргің келсе, көре ғой. Не тамтығы қалды дейсің, бірақ.

Бағдан енді қысылған жоқ, еркінірек басып барды да, біртіндеп көтере бастады. Джорджоне. «Юдифь». — Айқыш-ұйқыш салған пышақ таңбасы. Рубенс. «Телпек киген әйел». — Қиялатын бір тартылған. Рембрант. «Даная». — Көлденеңінен үш тартылған. Репин. «Қаһар Иван және оның баласы». — Пышақ ізі Қаһар Иванның маңдай тұсынан тиіпті.

— Құдай-ау, мынауың құдды Балашов қой.

— Балашовың кім, шырағым? Ақдәулет де, — деді түсінбеген Алтын.

Бағдан түсіндіріп әлек:

— Репиннің Третьяков галлерейасында ілулі тұрған осы картинасына қарап тұрып Балашов деген бір орыс офицері: «Сұмырай», — деп қанжар сілтеген ғой...

— Иә, сол Балашовың ендеше...

Бағдан келесі кенерені көтерді: Бағдан Шаймұратов. «Айша Бибі». — Айқұш-ұйқыш жеті-сегіз сызық түскен. Бағдан кенерені қолына ұстап тұрып қалды:

— Ала-бөтен тілгілейтін бұл суреттің не жазығы бар еді?

— Оған кінәлі мен, шырағым... — деп мүдірді Алтын.

— Қайтіп?

— Киепеті соғады. Ең болмаса, мына Айша анаңа қол тигізбе, — деп едім, соған ерегісіп жасағаны...

Бағдан әрі қазбаламады. Қолына жұққан шаңды кетірмек болып, алақанын шапалақтады да, сыртқа шықты.

— Ал сау болыңыз, Алтын апа.

— Сау бол, шырағым...

Екінші үйден айнала бергенде аңдып тұрғандай алдынан жүгіріп Көпжасар шықты.

— Ағатай, тоқтаңыз... Бағдан тежемені басты.

— Ана бала бар ғой бәрібір өлетін еді... Түсінбеген Бағдан:

— Неге? — деп сұрады.

Көпжасар машина есігінен ішіне үңілді:

— Жұрт айтады....

— Жұрт не деп айтады?

Көпжасар біреу-міреу естіп қалмасын дегендей үңіле түсті:

— Алдан бітерде Әспет жеңгем жылан етіне жерік болған...

Бағдан түк айтпады. Естімеген болды да жүре берді.

Қарайлар ештеңе қалған жоқ. Ендігі бет — Алматы. Жүріп келеді. Ойлап келеді:

Мұны жұрттан артық санаса, артық санап, асыра бағалағандықтан ғана қолқа салған болса, өз жайын неліктен жасырды? «Бағдан аға, менің халім осындай, келе жатқан себебім мынадай», — деп жол үстінде шынын айтса, Бардан жіберген қателіктің бірі де болмас еді ғой. Сұп-сұлу, тап-таза қалай алып келсе, Бағдан оны дәл солай тап-таза, сұп-сұлу

күйінде алып қайтар еді. Неге жасырды? Неліктен Бағдан бұл шындықты көлденең адамдардан естіді? Әлде шынымды айтам деп, сырымды ашып алам ба деп қорықты ма? Бір ғажабы — Бағдан Әспетке шаң жуытар емес. Тереңірек ойлап қараса жаңағы сұрақтарға тапқан жауабы мұның өз пайдасына емес, Әспет пайдасына шешіліп жатқанын анықтады. Осы Әспет зақыллеттес адамдар болады — өз басының жайын айтып, шашыла бермейтін адамдар. Ондайлар өліп бара жатса да шағынбайды... біреуге сабыт та салмайды. Мал баққан қазақ аулында туып, мал жайын жақсы білгендіктен бе Бағданның есіне жылқы малы түсті. Осы бір сұлу жануар төрт аяғын байлап-матап, бауыздап жатқанда дыбыс шығармақ түгіл тұяғын да серіппейді. Керемет емес пе? Асылы, шағынбау, мен осындай болып қалдым деп байбалам салып, біреуге міндетсімеу — асылдықтың белгісі. Кім білсін жоқ жерде жүрегі тілгіленіп, көңілі құлазып, кең мұхиттың бір қиырында, апатқа ұшыраған кемеден ұшып түскен секілденіп Бағданның мүсәпір болып қалуы — Әспеттің осы бір мінезінен шығар. Егер ол былтыр кездескен бойда өз халін пәш етіп, бұл мүсіркесе екен, аяса екен деп арзан есеп құрса, Бағдан мүмкін осыншама қиналмаған да болар ма еді, әлде қайтер еді? Данышпан Леонардо да Винчидің «Джокондасы» көрермендерін табындырғанына бес жүз жыл. Осы бір жарты мың жыл бойында адамзат әулетінің оған деген махаббатының айнымай, суымай келе жатқан сыры неде?! Оның сыры Монна Лизаның жұмбақтығында емес пе екен? Сол бес жүз жыл бойы шешуі табылмаған бітімсіз бір дау бар: Монна Лиза күліп тұр ма? Әлде Монна Лиза күлмей тұр ма? Мына кереметті қараңыз. Сол бес жүз жыл ішінде орта есеппен жиырма буын ауысқан екен. Соның бір де бірі жауап бере алмаған сұрақ. Былай қарасаң адамның күлген, күлмегендігін айыруда нендей қиындық бар! Күлген, күлмегеніңізді керек десең бесіктегі бала да айыра алмай ма? Не ғажайып бұл сонда? Бұл ғажайыптың кілті — Монна Лизаның ішкі дүниесінің томаға тұйық, жұмбақтығында деп біліңіз. Сол себепті Монно Лизаны түсіну өз көңіл күйіңе байланысты. Бір келіп қарадыңыз: Джоконда сізге миығынан күліп жымып тұр. Айнала беріп қайта үңіліңізші: жоқ, Джоконда жымып тұрмаған екен, үстіңнен қарап, «неткен сорлы едіңдер», — деп мазақтап тұр екен... Ал түсініп көр... Сол секілді құлай берілген көңілдің де сыры міне Әспеттің осы

жұмбақтығында жатыр. Не сұмдық? «Жылан жегім келеді», — деді-ау! Тағы да жерік емес пе екен? Бірақ бұл күдікте негіз жоғына кешегі Әспет айтқан сөздерді саралай келіп көзі жетті: «Ойнап айтқам. Жылан жейтін жерік емеспін», — деді емес пе. Бағдан өзіне-өзі разы болмай бетін тыржитты: Бағдан сен өзің не болып кеткенсің, таза жерден қоқыс іздейсің. Пасықтық қой. Мұның қалай, жігітім?! — Жігіт ойы енді көлеңкеден шығып нұрлы, сәулелі бір жағаға қарай бет алды. Кеше Маусымбек үйінде неге оңаша қалғың келмеді осы? Жалғыздықтан үрейің ұшқан себебі не? Маусымбекті сағынып келген жоқ едің ғой. Сөйтсе де қасыңда қалдырдың. Себеп? Себебі — оңаша қалсаң, Әспетті ойлар едің. Өз білместігіңмен өз жүрегіңе өзін салған жара бар еді. Сол сыздатып ауыртатын еді. Сен содан қорықтың. Ендеше дәл осындай сезім Әспет басында да бар еді ғой. Ол жалғыздықтан қорыққан еді ғой. Өтірік күлгені, Айша Бибіге шақырғаны, суға түскені, жылан тауып бер деп жетелеп кеткені... бәрі-бәрі өзінің ана қайғылы, мүшкіл халін бір сәт болса да ұмыту еді ғой. Қайғымды ұмыттырар, алданышым болар деп, саған қол созып еді ғой. Сен болсаң сол үміттің биігінен табылудың орнына, көп наданның бірі болдың да, саздап аяқтың астында жаттың. Бағдан жүрегі сазып тағы ауыра бастады. Ту сырты шымырлай мұздап, маңдайынан шып-шып салқын тер шықты. Жер табанын суырып, асфальт жолды доңғалағына бүктеп салып, зырлап келе жатқан кішкене машина жолдан бұрыла беріп кілт тоқтады. Сыртқа көтерілген Бағдан кеудесін желге беріп, терең дем алды. Біраз желпініп, олай-бұлай жүгірді де, содан кейін:

— Алматыға барған соң қайтсем де іздеп табуым керек Әспетті, — деген байлам жасап, машинасына отырды.

6

«Табам», — деп, Бағдан қанша қадап айтса да Әспет, бірақ таптырмады. Консерваториям барғыштады. Кездесіп қалмас па екен деп көше кезді. Әспет жұмыс істей алады-ау деген әр қилы мекемелерде болды. Университет пен институттардың, Ғылым Академиясының үйлерін шарлады. Балалар бақшасына, мектептерге телефон соқты. Бәрінен естілер жауап біреу-ақ: «Құрмантаева Әспет? Жоқ, ондай адам істемейді мұнда». «Өзі хабарласып қалмас па екен?»

— деп үйде де, шеберханасында да ұзын шнур жалғап, телефонды қасына да қойып жүрді. Бәрі зайғы.

Бір ретте шеберханада отырған. Жұмысы түскірі жүрмей, бір түсірген бояуы өзіне ұнамаған соң сыпырып тастап, қайта-қайта жазып күйзеліңкіреп отырған-ды. Кенет телефон шылдырлады. Әйел даусы. Бағданның жүрегі тулап кетті.

— Не істеп отырсың?

Бағдан кешеулеп барып айырды: өз әйелі, Сәлима.

— Немене, асық ойнап отыр дейсің бе, жұмыс істеп... — деп ашуланды Бағдан.

— Мен қазір барам, — деп Сәлима телефон трубкасын салды.

Бағдан «аманшылық па?» — демекші еді, үлгіре алмады.

Шеберхана маңына онша көп ат ізін сала бермейтін әйелінің мына мінезіне таңданған Бағдан жұмысына қайта кірісті. Арада қанша уақыт өтті, кім білсін, бір кезде Сәлиманың даусы шықты:

— Кәне, қаншығы қайда өзінің?

— Қаншығы несі?

Сәлима бас жоқ, көз жоқ қуыс-қуысты тіміскілей бастады.

— Ау, батырекесі, не іздеп жүрсің?

— Әлгі қаншықты.

— Қаншығың не? Ит не?

— Қой, жігітім, ойынды.

Тату семьяны бұзып, Сәлима екеуінің арасына от жағушы біреу барын Бағдан енді аңғарды. Қай суретші болмасын, өз шеберханасына жазу ниетімен кімді қаласа соны әкеле алады. Аздаған өзімшілдігі, жонып тастайтындай ғана қисықтығы болғанымен, «ал кеттімі» жоқ, алды кең, негізі момын, бар тілеуін бала бақсам, Бағданға қызмет істесем деген ниетке бағындырған Сәлима оны жақсы білетін, жақсы түсінетін. Соны біле тұра, түсіне тұра келіп тұр. Олай болса, азғырынды, өсек әсері ойсаң да мықты. Әуелі шамданыңқырап қалған Бағдан негізі аңқау, сенгіш әйелінің мүлт жіберіп алғанына күлді.

— Ондай сенбестігің болады екен, «қазір барам», — деп телефон неге соқтың? Үндемей келіп үстімнен түспейсің бе! Сен келем деген соң қоя бердім...

Сәлима не дерін білмей аңырып қалды.

— Қойшы, ойының қалмайды екен осы сенің...

— Осындай ойын бола ма? Сенбесің бар, телефон сонда, барам деме. Аңдып жүр де, үндемей бас. Жөні осы. Теріс деші, кәне?

Үндей алмаған Сәлима терезе жақтағы кушеткаға барып отырды. Сол жайды пайдаланды ма, Бағдан енді аздап ақылгөйсiңкiрей сөйледi.

— Бізде қазір бәрі бар: бала бар, үй-жай бар. Ақшамыз да бар. Бағданыңның атақ-даңқы өз алдына. Ол қазір халыққа танылып қалған ел адамы. Мүмкін біреулерге татулықпен күн кешіп келе жатқан осы өміріміз ұнамайтын шығар. Арамызға от жағып, араздастырып жіберсек дейтін шығар.

— Жоқ, қайта жақсы болсын дегені.

— Жақсы болсын дегендер осылай жасар ма? Сені маған жаны ашығансып шаптаса — көр соқыр, надандығы. Ал біліп шаптаса — залымдығы. Қайсысы болсын жақсы емес. Өнер адамы қай заманда болмасын өсек сырығының ұшында жүрген. Тоғышарлар өсегінің сырығы. Сол өсектің сойыл соғары өзің болсаң, ол менің ғана емес, сенің де бақытсыздығың ғой... «Жаман айтпай жақсы жоқ», сондай бақытсыздыққа душар бола қалсаң, жаңағы «жаны ашымпаздарың» қол ұшын берер ме саған? Бермейді емес, бере алмайды, беру қолынан келмейді. Көп болса, «алда байғұс-ай», — деп мүсіркейді. Тілейтінің осы ма сонда?

Сөз парқын түсіне білетін Сәлима күрсініп алды да:

— Ана, Әспет дегенің кім? — деп сұрады.

Бағдан мүдіріп қалды: Қайдан естіді? Кім айтты? Тіпті екеуінің кездескенін тірі жан көрген жоқ қой. Маусымбек Әспетті білген емес. Алтыннан шықты деуге, ауыз бармайды. Бағданның кім екені оның түсіне де енбеген Көпжасар — бала. Қайдан шықты бұл әңгіме? Қайран.

— Неге үндемейсің?

«Сен жұртты танымасаң да, сені танитын көз көп», — деп жорыған Бағдан:

— Білмесем, не деп үндеуім керек? — деді таңданған болып.

— Білмесең, мә, ендеше? — деп, Сәлима бір қомақты қағазды Бағдан алдына лақтыра салды.

Ашып қараса, вагон-ресторанда қызға байқатпай отырып Бағдан жасаған Әспет суретінің эскиздері. Бір эскиздің астында: «Әспет!» деген өз қолы.

— Иә, бұл Әспет, — деді ары таза Бағдан.

— Оның кім? — деп тұрмын ғой мен саған.

Съезд сапарындағы альбомда осындай қырық-елу эскиз болатын. Соның ішінде толып жатқан әйелдер де бар еді. Сол эскиздердің бәрін былай тастап — Әслетті алып келгеніне мүлде қайран.

— Малшы мал бақпаса, аңшы аң ауламаса, жазушы кітап жазбаса, олардың несі малшы? Несі аңшы? Несі жазушы? Сондай-ақ көрген-білген кездескен адамдарымды альбомыма түсірмесем менің қай жерім суретші? Жол-жөнекей кездескендердің бірі шығар?

— Ойнама, шыныңды айт!

Бағдан жалтара сөйледі.

— Ана альбом ішінде толып жатқан бейнелер бар. Солардың біріне соқпай, бұл эскизге неге шүйліктің?

— Себеп бар.

— Қандай?

— Екеуің поезд ресторанында бірге отырыпсыңдар.

Жамбыл сапарын біліп қалды ма деп секем алған Бағданның жүрегі орнына түсейін деді.

— Оны кім айтты?

— Кім айтқанын қайтесің. Әспет деген кім деп тұрмын ғой, соны түсіндір.

— Әспет деген бе?.. Соның кім екенін өзім де жөндеп білмеймін. Тегі, сол менің өзім болсам керек, — деді Бағдан салмақты қалпына келіп.

— Ойнайсың, ә?.. — деп жымыды ашуы тарқай бастаған Сәлима.

— Ойын емес, шыным. Байқайсың ба, алдыңғы жылы съезге барып келгеннен бері менің тақырыбым да, стилім де өзгере бастады ғой. Сол — Әспеттің арқасы. Менің көзім ашылайын деді, Сәлима. Тегі, кемелдік келе жатқан болар...

Сәлима біраз үнсіз отырды да, тақырып өзгерді, стиль өзгерді деген соң ба:

— Осы ана жылғы бір картинаң қайда? — деп ашу-араздығы жоқ сұрақ қойды.

— Қайсысы?

— Әлгі «Егін орағы алдында...» деген бе еді? Бірдемелері ұнамайды, жөңдеймін деп жүруші едің ғой?

— Ә, ана бір картина ма? Жойып жібергенмін. Сәлима шошып кетті.

— Өзіңді танытатын дүние емес пе еді?

— Бүгін танытса да, ертең құны болмай қалатын шыарма маған қайбір түпкілікті бедел әперер дейсің. Бедел емес, сабынның көбігі ғой ол. Қазір бұрқырап тұрғанымен ертең жоқ. Сен егер ақылды болсаң, менің бойымдағы құдай берген талантты сабын көпіршігіне итермелеме.

Негізгі мамандығы мұғалімдік болғанымен біраз жыл өнер адамының қасында жүргенін танытып:

— Бұл жанрдан неге шошисың? Тек қана портреттер жазып та аты шыққан суретшілер бар емес пе? — деп дауласты Сәлима.

— Ол портреттерде өмір бар. Ол келбеттерден қайғы мен қуанышты да, ақыл-ой, кемеңгерлікті де, ашу-ыза мен күлкіні де, жақсылық пен жаманшылықты да, қулық пен зымияндықты да, бәрін де көре аласың. Олар шын көркем туындылар.

— Е, сен де ендеше солай етіп жаз.

— Жоқ, егінжай ол палитраның орны емес, қалай жазсаң да плакаттың аты плакат.

Сәлима жығыла сойледі:

— Көзге көбірек түссін, ауызға жиірек іліксін ғой менікі...

— Жоқ, бұл көзге ертең түспейтін, ауызға ертең ілікпейтіндердің жолы. Арзан жол.

Сәлима үндеген жоқ.

Міне, жұбайымен екеу ара болған осы әңгімеден кейін сегіз жылдан астам уақыт өтті. Жылдар қарап жатпайды. Әлденелерді алып, әлденелерді сыйлап жатыр. Аларын опырып, ойсыратып бірден де алмайды. Сәт сайын, сағат сайын күн, ай сайын жымба жолдап алады. Сол алыстың белгісі — самайға ақ кіре бастады. Басында нысана ғой деп жұлып тастап жүрген Бағдан жүре бара әлгі жылы құрғырлардың алып жатқан бірдемелері екенін түсініп, мойынсұна берді. Ақыл-ойдың тоқтасқанын, таланттың қалыптасқанын танытып мұрт қойды. Өзі ат жақты келген өңін ашып, сындарлы ұзын бойына әлдебір сүйкімділік, ірілік сыйлаған қоп-қою, қап-қара әдемі мұрт. Бір күні Бағдан айнаға қарап отырып, сол мұрт арасында да жасырынып жүрген ақ талдарды көрді. «Өзірге жасырына тұр. Қайда барам дейсің, ертең өзің-ақ шығарсың», — деп күлген-ді. Бұл — жылдардың ұрлағаны болса, сыйлағаны әлдеқайда еселі. Алып-алып, есесіне түк бермей қойса қайтер едің? Жастық дәурені өтіп, кемелді кісілік шаққа жеткен Бағдан соны шүкіршілік

етеді, ең алдымен ол тағы бір ұл бала көрді. «Айбарымыз болсын деп атын Айбар қояйық», — деді Бағдан. Сәлима қарсы болған жоқ. Бұл — оның өмірдегі табысы болса, өнердегі табысы ше? Атаулы жылдар Бағданның қыл қаламынан ірілі-уақты елу-алпыс шығарма туғызды. Соның ішінде он шақтысы ірі полотно — атақ пен бедел әкеліп, Бағдан даңқын қалыптастырған шығармалар. Бұрынғы «жас суретші» деген анықтама әлдедашан ұмыт болғанды. Енді Бағдан фамилиясына: «белгілі суретші», «көрнекті суретші», «бетке ұстар суретші» — деген анықтамалар қосарлана жүретін болды. Айла-қулықсыз, өзінің адал еңбегі арқасында көзі біршама дұрыс ашылып, қиқым есеп, халтура дегенге соқпай, екінің бірі дәл басып танып, таба бере алмайтын шеберлік атты жолға адаспай түскен таланты арқасында жеткен анықтамалар ол. Шын надан, шын топас адам «мен топаспын» деп өзінің ондай «қасиетін» ешқашан да мойындамақ емес қой. Бір кезде Аса өзенінің бойында Әспеттен айырылып, күйзеліп қалған Бағдан өзін-өзі: «Надансың, Бағдан, топассың», — деп жерлесе, ол оның топастығы емес, қайта топас еместігі. Қыз жанына терең бойлап үңіле алмай, мүлт жіберіп алғандығына білдірген өкініші ғана болатын. Задында сенгіш Бағдан жақсылық пен жаманшылық жолы қай жерде айырылып, дарын мен дарынсыздықтың, ауырдың үсті, жеңілдің асты дегендердің қай жерде жіктелетінін «білем» деп сеніп айтар болса, ол Әспеттің арқасы. Егер ол бұл күнде даңқты суретші атанса сол даңққа жету жолында екі-ақ рет кездессе де, өнеріне үкім шығарып, жүрегінде лепті таңба, із қалдырып кеткен Әспет әсерінің айрықша екенін айқын түсінеді. Содан ба, жылдар өтіп жатса да, Әспетке деген ыстық сезім өршіп сала бергендей: келіп қалар, телефон шылдыратып қалар, бір жерде болмаса, бір жерде көрініп қалар деген үмітпен күн кешкен Бағданның жолы тағы да Жамбыл қаласына түсті. Бірақ анадағыдай жан баласына айтпай, ұрланып бармады. Ұзақ жылғы жемісті еңбектің түйіні секілдендіріп, сонда ашылған өз көрмесіне шақырылып барды.

Маусымбек бастаған бір топ жас жігіттер қарсы алды. Өнер үзеңгісіне аяқ салсақ па деген дәмелі жастар. Көрме орталықтағы қазақ драма театрының фойесінде ұйымдастырылған екен. Келген адамдарда қисап жоқ. Бағдан шарапаты театрдың өзіне де тисе керек. Бұрын ойналып, ығыр болған спектакльдердің өзіне де келушілер

көбейген. Мұның бәрі автордың көңілін аулау үшін өсіріп айтқан сөз емес екеніне көп кешікпей Бағданның өз көзі де жетті: Театр төңірегі қара-құра кісіге толы. Күйкі тірлікте кездесетін әр қилы өмір тауқыметінен біршама биіктеп, көңіл жүдетер ұсақ-түйектің бәрін ұмытып, қошемет пырағына отырып қанаттанып алған Бағдан өзін қарсы алған топпен фойеге кірді. Ар жақтан аздап қиық пен шербидің мәткесіне ұқсайтын сопақ бет әдемі келіншек шығып қарсы алды:

— Бағдан Шаймұратович, хош келдіңіз. Күтуліміз біз сізді. — Көрме директоры Анна Васильевна деген кісі осы екен.

Бағдан рақмет, ырзалығын танытып ілгері өтті. Әр кезде мұның қиялынан туып, мына екі қол арқылы дүниеге келген сурет-картиналарға үңіле қараған жұрт. Бір ғажабы, осы бір «г» әрпіне ұқсас фойенің екі жақ қабырғаларына ілінген сурет-картиналардың барып тоғысар жері — жаңағы «г-нің» шолақ жағындағы кең маңдайды түгел алып тұрған «Айша Бибі» картинасы екен. Картина алдында үймелегендердің қарамы тіпті үлкен. Қолына микрофон ұстаған түсіндіруші сөзі саңқ етті:

— Бұл — қазақ совет бейнелеу өнеріндегі ірі полотнолардың бірі...

Бағдан шегініп кетейіндеп еді, Маусымбек оның қолынан ұстап ілгері сүйреді:

— Тыңда қазір не дерін...

— Бұл картинаның құндылығы — өткен заманның бүтінгі күнмен үндесіп, тілдесіп жатқандығында. Картинаның фонына қараңыздар: мыналар, міне, Айша Бибіні көруге барған бүтінгі еңбек адамдары. Ана арғы қырқадағы электр линиясы, жартылай тұмсығы ғана көрінген жеңіл машина.... Бұдан сегіз жүз отыз жыл бұрын өткен Айша Бибі анамыздың түсіне де енбеген жаңалық.

Әрі тыңдауға Бағданның дәті шыдамады. Маусымбек құшағынан жұлқына босанды да, шегініп кетті. Фойенің екінші залына бұрылып, жаңағы түсіндірушіден біраз алыстаған соң, «бұл не болды?» дегендей соңынан ере келген «шербидің мәткесіне»:

— Осы картинаны алып тастаңыздаршы, — деп өтінді.

Ештеңеге түсінбеген Анна Васильевна таңырқай берді:

— Ол не дегеніңіз, Бағдан Шаймұратович, бүкіл көрменің көркі ғой бұл картина, қалайша алып тастаймыз?!

Басқа ештеңе деп сөз қатпаған Бағдан далаға шықты. Соңынан ерген Маусымбек пен тағы бір жас жігіттен:

— Машиналарың бар ма, қыдырайықшы? — деп сұады.

— Бар болғанда қандай!

Әлгіндей болмай лып етіп пұшық мұрын бір машина келді. Шоферден рұқсат алып рульге отырған Бағдан ескі жолды ұмытпаған екен, бір көшеден екіншіге, одан үшіншіге, төртінші көшеге өтіп ақыры баяғы үйдің алдына келіп тоқтады. Бірақ дарбаза, қақпа да, үйдің өзі мен қоршауы да өзгеріп, жаңарып кеткен. «Дұрыс келдім бе өзі? — деп күдіктеніп еді, баяғыда өзі Әспетпен бірге көлеңкесінде отырып демалғысы келген терекке, соның ар жағындағы Көпжасар баланың үйіне қарап көңілі орнына түсті. Сөйтсе де, жаңарып, өзгеріп кеткен үйге кіргісі келмеді де, қасында отырған шофер жігіттен:

— Мынау үйде Көпжасар деген бала тұрады. Соны шақырып шыға қойшы, — деп өтінді.

Жүтіріп кеткен жігіт өзінен де зор бір жігітті ертіп қайта шықты.

— Осы үйде Көпжасар деген бір бала тұрушы еді...

— Көпжасар менмін. Сіз кімсіз?

Бағдан не дерін білмей қысылып қалды.

— Бұл ағаң суретші, Бағдан Шаймұратов, — деді артта отырған Маусымбек.

Көпжасар елпідеп қалды.

— О, сізді білем ғой мен. Кеше көрмеңізде болдым. «Айша Бибі» — тіпті, керемет сондай!

Осындай жөні жоқ жерде өзін пәш етуді жөнсіз деп білетін Бағдан әңгіме тақырыбын тез өзгертті.

— Өсіп кеткенсің, Көпжасар.

— Ағасы, мені қайдан білесіз? — деп сұрады танданған Көпжасар.

— Осыдан сегіз жыл бұрын осы көшеде бір көргенім бар еді...

Көпжасар қанша ойласа да есіне түсіре алмады.

— Оқасы жоқ, ал өзің қайда оқисың?

— Осындағы су шаруашылығы институтының үшінші курсына... Содан кейін кілт өзгеріп: — Ағасы, неге отырсыздар машинада? Түсіңіздер, үйге жүріңіздер... — деп өтінді Көпжасар.

— Рақмет, шырақ...

«Ал сонда не тілейсіздер?» — дегендей Көпжасар Бағдан мен Маусымбекке кезек қарап тұрып қалды. Бағдан:

«Айтсам ба екен, айтпасам ба екен», — деген толқумен асықпай сөйледі:

— Мына көрші үйде... баяғыда Алтын деген әйел тұрушы еді...

Көпжасар іліп әкетті.

— Иә, тұрған. Өткен жылы қайтыс болды.

— Қайтыс болды? — деп Бағдан әрі таңданып, әрі шошып қалды. — Неліктен?

Ер жетіп, кемелдене бастаған Көпжасар мына үлкен кісі қойған сұрақтың ерсілігін байқады ма, жымия жауап берді.

— Неліктен деріңіз бар ма? Ауырды да дүние салды.

— Ал оның інісі бар еді ғой?..

— Иә, Аңдәулет деген інісі болған. Қазір білмеймін.

— Апасының жаназасына келе алмады ма?

— Жоқ.

«Сұрасам ба, сұрамасам ба?» — деген әлгі толқу Бағданды тағы баурады:

— Басқа жақтан, айталық, Алматы жағынан ешкім келмеді ме?

— Келді, — деп Көпжасар тақ еткізді. — Әспет дейтін келіні болатын... Сол келді.

— Алматыдан ба?

— Ол арасын білмедім, ағасы, Алматыдан емес қой деймін...

Ендігі тұрысты артық деп санаған Бағдан:

— Ал, сау бол, Көпжасар, — деп жүріп кетті.

Бағдан үндемеген соң қасындағы шофер бала да, Маусымбек пен оның қасындағы жігіт те көпке дейін ауыз ашпады. Қызық! Әспет, әйтеуір осы Бағдан жүрген жерлерде жүр. Мүмкін ол Бағдан жұмыс істеп отырған кезде шеберхана алдынан талай рет өткен де шығар-ау. Мүмкін жаңа ғана Әспет жүріп кеткен көшені бойлап Бағдан да жүрген болар...

Кенет Бағдан ойын бұзып бір дауыс шықты:

— Аға, сіз қалғып кеттіңіз ғой деймін... Рульге өзім отырғаным дұрыс болар... Қайда барамыз, айтсаңыз болды ғой. Бұл қалада мен білмейтін қуыс жоқ.

Бағдан тоқтап, орынды шофер баланың өзіне берді.

— Әуелі бір азық-түлік магазинінің алдына тоқта. Содан кейінгі бетің — Аса өзені. Мәжнүн тал... білесің ғой?

Шофер бала күлді.

— Бүкіл Аса өзенінің бойында бір-ақ талымыз бар. Қалайша білмеске...

«Әуелі азық-түлік магазиніне», — деген соң ба, Маусымбек көңілденейін деді.

— Е, бәсе... Үлкен қаладан келгендерде сарқыт-сауқат деген болушы еді... Қайдағы бір өліп қалған кемпірді іздеп...

— Алтын деген бір жақсы кісі еді, — деп ақталды Бағдан.

— Ол кісіні мен де білетін едім, — деді Маусымбектің қасында отырған жігіт.

— Ал, иә? — деп Бағдан артына жалт бұрылды. — Сіздің атыңыз кім?

— Осында қала өрнектейтіндердің бірі. Суретші. Аты — Мирас, — деп таныстырды оны Маусымбек.

— Ал, Мирасжан?..

Аға суретші мән беріп, қадала карағандықтан ба, Мирас мүдіріңкірей сөйледі.

— Шынында да мен ол кісіні емес, ана келінін білетінмін...

Шаң жуытпай жүрген Әспет туралы әлдебір ерсі, қолайсыз сөз естіп қалам ба деп қорыққан Бағдан жүрегі лүпілдеп қоя берді. Інісін білем демейді, келінін біледі.

— Иә, келіні деген кім еді? — деп Бағдан салқын қандылықпен жай сұрады.

— Келіні — Әспет. Ой, керемет адам еді!

Бағдан күрсініп қойды.

— Оның керемет екенін қайдан білесің? Ай, бір бәлең болған-ау, тегі?! — деп әзілдеді Асаға жеткенше асығып отырған Маусымбек.

Бағдан мазасызданыңқырап қалды.

— Ай, Маусымбек-ай, балалармен ойнайсың-ау. Мирас қысылған жоқ:

— Неге білмеймін? Ол кісі бізге сабақ берді ғой.

— Бізге де берген, — деп қосарланды шофер жігіт. — Орысша, қазақшаға бірдей, ағып тұратын.

— Мұрат дұрыс айтады, — деп қостады Мирас. — Мен орыс класында сегізіншіде оқыдым. Ал Мұрат қазақ класының сегізіншісінде оқыған. Әспет апай сөйлегенде біз аузымызды ашып қалатынбыз.

Мына сөздерден кейін Бағдан жүрегі орнына түсейін деді: «Апасы сонда жиырма-ақ жаста!» Мирас тоқтар емес:

— Кейде Әспет апай әдебиет пен өнер, эстетика тақырыбына лекция оқитын-ды.

— Рас айтасың, Мирас. Менің де есімде. Ол лекцияларға сонда қала мектептеріндегі мұғалімдер түгел жиналатын... — деді Мұрат.

Бағдан тағы бір күрсініп алды да, шалқая отырды. «Әлдене дер екен?» — деген түйіткілді көңіл жадыраған сайын Әспетке деген сағыныш туы көтеріліп сала берді; Жаным-ау, неге хабарласпайды?

— Ол апайларың қайда енді? — деп сұрады енді Бағдан жымбажолдап.

Жігіттердің жауабы бұл ретте қабыспай қалды.

— Қайта түсіп, МГУ-ды бітірген соң өзінің туған жері Маңқыстауға барды деп естігем, — деді Мұрат.

— Жоқ, қате. Әспеттің туған жері Маңқыстау емес, Семей жағы ғой. Ол қазір Ақсуат, Тарбағатай, Аякөз аудандарының бірінде болса керек, — деді Мирас.

Осы әңгімемен олар Аса өзенінің жағасына келді. Шынында да кемері аласа мына бір тау өзені осы тұста тым жалаңаш екен. Қай жақтан келіп қарасаң да көзге түсері баяғы жалғыз ағаш — Мәжнүн тал. Машина тура соған бет алып келеді. Арада сегіз жылдан астам уақыт өтсе де, бәрі де Бағданның көз алдында. Өне, арғы беттегі ана ойпаңдау көгалды жерге машинасын қойған. Міне, мына бір жерден қол ұстасып екеуі бергі жағаға өткен... Бұрқырап жатқан қоймалжың лай су да сол қалпы.

— Ал, ағасы, мәжнүн талыңызға келдік, — деп Мұрат машинасын кілт тоқтатты.

Көктемде дүрліге көтерілген дала реңкі қуқыл тарта бастаған шақ. Күн сондай ыстық. Тау жақтан соққан леп жақын жерде лапылдап жанған от қызуындай. Машинадан қарғып түскен жігіттер суға бірден лап қойысты. Ал Бағдан болса, шешінуін шешінсе де бүкіл жан дүниесін баураған сағыныш сезімінің жетелеуімен мәжнүн тал астына келді. Жылдар қылауы оған да белгі берген. Жалбыр шашты бір бұтақтар еңкейе-еңкейе қуарып сынып түсіпті. Оның есесіне жас бұтақтар ұшталып, «кәне, былай тұр, орныңды мен басам» дегендей жайыла еңкейіп келеді.

Бағдан баяғы өз «орнына» келді де шалқалай жатты: Аспан нәлге салғандай түп-тұнық, мөп-мөлдір. Бар болғаны батыс жақ қияда алақанға салып үрлеп, ұшырып жіберген мақта секілденіп екі-үш шөкім ақша бұлт қалықтап барады.

Құдды бұдан сегіз жыл бұрынғы аспан. Сегіз жыл бұрынғы ақша бұлттар. Тасқа жазылған өлеңнің бүтінгі

күнге жеткен жолдары тағы да көңілге оралды: аспан... бұлт... Аруана дүние... Оқыс бір түйін: сегіз жыл дейсің, сегіз жүз жыл бұрын да мөп-мөлдір осы бір аспанда үлпідеген осы бір бұлттар қалықтаған ғой. Кім біледі, жан тәсілімін жасар алдында Айша ананың бір кезде жер дүниені табындырса да, міне, енді сөніп бара жатқан қара көздері қазақы үйдің қара шаңырағынан дәл қазір мына Бағдан көріп жатқан мөлдір аспанға, ана қалықтап бара жатқан ақ үлпек бұлттарға түскен болар?.. Сурет салып дағдыланбаған, бірақ тіл өнерін дертке балап, көкке көтерген ел осы бір сәтті келер ұрпаққа жеткізіп бер деп дәупері ақынына тапсырған шығар... Дәупері?.. — Бағдан сегіз жүз жыл бұрын өтіп кеткен атсыз ақынға осындай теңеу тапқанына шошынып қалды. Жоқ, шын дәупері ол ақын. Өйткені «...Аруана дүние...» жай ақынның қолынан келе бермейді. Жай тілдің ұшына орала да бермекші емес. Аруана дүние?.. Мал баққан қазақ даласында аруана сұлулықтың төресі. Олай болса, мына қолдан тайып өтіп бара жатқан ыстық дүниеге ыстық іңкәрлік болды ғой?.. Арманды Асан Қайғының аңыз болған желден жүйрік желмаясы да осы аруана. Олай болса, дүниенің ешкімге ұстатпай кететін шолақтығы ма екен аруана? Аруана — туған жерге деген айнымас махаббат бейнесі. Көзін байлап жердің қай түкпіріне апарып тастасаң да, бөтен жерді жерсінбейтін, туған жерін таппай қоймайтын жануар ғой ол. Олай болса жер қиянында тірлік кешкен атақты Бибі өлер сәтінде өзінің туған жеріне апарып қоюды өсиет еткен екен ғой? Мына сиқырлы сөз тіркесінде не сыр, нендей мән бар? Бағдан қалай ойланбаған осыны? Осы жұмбақты шешіп алмай Айша Бибіні қалай жазған? Бағдан шалқайып жатқан қалпы көзін жұмды. Кенет он бойын соғып өткен дауылдай «қайта жазсам» — деген шабыттың жойқын күші баурап әкетті. Бағдан Айша Бибіні қайта жазады. Жоқ, қате, Айша Бибіні емес Әспетті жазады. Айша Бибі Әспеттің фонында тұрады. Сегіз жыл болса да құлақта тұнған таныс дауыс, Бағданның іңкәр даусы — Әспет даусы. Сонымен не айтпақсың? — деп сұраған секілденді. Жоқ, қате, ең әуелі Мәжнүн тал... одан әрі Айша Бибі, ал одан әрі қол жетпес алыста Әспет... Көзі жұмулы Бағдан жаңағы өзі іңкәр дауысты естір ме екенмін деп тағы да құлақ тікті: жалаң аяқ құм басқан аяқ дыбысы жақындап келеді... Жүрегі тарсылдап соққан жігіт көзін жұма түсті:

қазір келеді де, шоп еткізіп мұның бетінен сүйеді. Сонда қайтсе де шапшаң қимылдап үлгереді де, құшақтай алады. Босатпайды сосын. Рас, осы үміт ақталып қалатындай аяқ дыбысы қасына келіп тынды. Мұның бетіне көзін қадап еңкейгені сезілді. Дем алысы естілді. Бағдан құшағын аша берді: «Ал шөп еткізсейші енді». Бірақ шоп еткізген ешкім болмады. Бағдан көзін ашты: өзіне үңіле төніп тұрған Маусымбек екен.

— Ұйықтап қалғанның қай жағысың? Жүр, суға түс. Жігіттер дастарқанды жайып, дайын отыр, — деп Маусымбек Бағданның қолынан тартты.

7

Сол күннің кешінде кездесуде болып қонақ үйге кеш қайтқан Бағдан түнде қызық бір түс көрді. Дәл өңіндегідей. Аса өзені бұрқырап жатыр. Арғы бетте жарға төніп Айша Бибі күмбезі жарқырап тұр. Бұл жерге қалай келіп қалған? Бағдан соған қайраң. Жоқ, қате екен. Айша Бибі келмеген, қайта Аса өзені сол Айша Бибі күмбезінің қасынан өтеді. Қалайша? Тіпті түсініксіз. Бағдан осы бір жұмбақты шеше алмай қиналады. Өзі бергі бетте. Баяғы мәжнүн тал. Шашақты бұтақтары басын бұрынғыдан да төмен иіп көлемді аумақты алып жайылып кеткен. Бағдан соның көлеңкесінде отыр. Қасында... Әспет. Иә, иә, Әспеттің тап өзі. Ап-айқын. Ақшыл өңінде тіпті бір дақ, мін жоқ. Үстіне киген кең етек, ақ көйлегі төгіліп башпайына дейін түтел жауып тұр. Сондай жарасты. Әспет өңін көк көйлек ашады деген ұғым қайдан шықты осы? Әспет өңін ақ көйлек қой ашатын. Сол ақ көйлектей аппақ періште өңінде күлкі бар. Әспет Бағданға қарап күледі. Бағдан қол созды:

— Сағындым ғой, Әспет, келші бері...

Әспет басын шайқап, жылжи бергендей болды...

— Босқа әуреленбе, Бағдан. Ана екі балаңды қайтесің? Сәлиманы қайда қоясың?

Бағдан ұмтылып жүтірген секілденеді, бірақ жүрісі өнбейді. Әспет жеткізбейтіндей.

— Тоқташы, Әспет! Екі бала өзімдікі ғой. Ал Сәлиманы...

Аққудың сұңқылы секілді бір дауыс Бағдан сөзін естіртпей жіберді:

— Жоқ, Бағдан, қателесесің. Мен өз қуанышымды басқа біреудің қайғысы мен көз жасынан іздемеймін. Менің бақытым басқа біреудің бақытсыздығында болмауға тиісті.

— Әспет! Аялдашы сәл ғана!..

Әспет аялдамады. О, ғажап! Жалаң аяғымен Асаның ыстық құмын басып біршама жүгіріп барды да, жерден көтеріліп жүре берді. Құдай-ау, Әспет құс емес еді ғой, қалайша көтеріліп, қалықтап кетті? Жоқ, Әспет құс екен. Құс болғанда да құс төресі — аққу екен... Жаңа: «Менің бақытым басқа біреудің бақытсыздығында болмауға тиісті, — деп аққуша сұңқылдап айтқаны да содан. Бағданның «ақ көйлек» дегені де қате. Ақ көйлек емес, аққудың ақ қанаттары екен ғой. Әспет сол ақ қанаттарын баяу қағып барды да, Айша Бибі күмбезін жанап өте берді... Жоқ, жанап өткен жоқ, тура барды. Айша Бибі әуелі сырылып жол берген секілді еді, о да қате болып шықты. Айша Бибі сырылмады. Көтеріле берді. Көтеріле берген Айша Бибі күмбезін Әспет ақ қанатына отырғызды да, мөлдір аспанның сонау қиясындағы ақша бұлттарға қарай самғай барып көзден ғайып болып жүре берді...

Бағдан шошып оянды. Байқаса жүрегі құрғыр тулап, қара терге түсіп қалған. Сағатқа қарап еді, ертеңгі сегіз. Алды да, Маусымбекке телефон соқты.

— Әй, Маусымбек, түнде жер сілкінген жоқ па осы?

— Оны қайдан шығардың?

— Білмеймін... Маған Айша Бибі күмбезі құлап қалған секілді болып тұр.

— Қой оныңды. Айша Бибінің қалған қабырғасы әлі мың жыл тұрады, — деп Маусымбек жұбата жауап қатты.

— Қайдам?.. Барып қайтсақ қайтеді?

— Түс көрудің қай жағысың? — деп күлді Маусымбек. Дегенмен Бағдан өтініп қоймаған соң, ертеңгі шайды ішкеннен кейін, Маусымбек пен Мұрат, Мирас төртеуі кешегі пұшық машинамен Айша Бибінің басына келді. Машина әрірек етекте қалған. Бұлар жаяу көтеріліп үнсіз айналып, құламай тұрған жалғыз қабырғаны зерттеп ұзақ қарады. Күмбез дін аман. Үстіне орнатылған шынылы қалпақтың есігі құлыптаулы тұр. Кейін орнатылған шойын шарбақтар мен тас плиталар төселген аллеялар кеш келсе де, ұқыпты қолдың, қамқор иенің барлығын танытады. Күмбез іргесіндегі тақтайда «XII ғасырда соғылған бұл ескерткіш-мұра Біріккен Ұлттар Ұйымының оқу-ағарту, ғылым мен

мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы — ЮНЕСКО-ның қарауына берілген» деген жазу бар. Күмбез тағдыры енді беделді халықаралық ұйымның қолында. Көңілге тоғы да сол.

Осы бір кезде етекке үлкен автобус келіп тоқтады. Ішінен шулай түскен қырық-елу саяхатшылар жақындаған сайын, сыбырға ауысып, ақыры күмбезді үнсіз айнала бастады.

Айша Бибіні өз көзімен көріп көңілі орныққан Бағдан машинаға мініп жатып қасындағы жолдастарынан:

— Келген сайын байқайтыным — ойнап-күліп дабырласып түскен адамдар Айша Бибі басына келгенде үндей алмай қалады. Себебі неде? — деп сұрады.

Мирас пен Мұрат бұл жайында ойланбағандықтарын танытып жауырындарын қиқаң еткізді. Ал Маусымбек жауабы көңілге қонбайды.

— Қанша көне дегенмен күмбез астында өлік жатыр ғой...

Бағдан оларды сынайын деген жоқ еді. Ана екі жігітті аз біледі. Ал өз жолдасы Маусымбектің сурет салу тәсілі біршама дұрыс болғанымен, әр құбылыстың тереңіне үңіліп, философиялық ой түйіндей бермейтінін бұрыннан сезетін. Айналып келгенде бұл сауалды Бағдан өзіне қойған еді. Соған енді өз жорамал-топшылауын ортаға салды.

— Меніңше, өлік жатқандықтан ғана емес, Маусымбек. Көзі барға көрініп тұрғаны секілді, құлағы, көңіл құлағы барға сөйлеп тұр ғой бұл күмбез. Сегіз жүз жылдан астам уақыт сөйлеп тұр. Жер бетінде ұлылық барын, жер бетінде сұлулық барын, жер бетінде асыл махаббат, тазалық барын паш етіп тұр ғой... Бұл ұлы мұраның басына, келген адам соны түсінеді. Соны түсінеді де тазарып, ағарып қайтады. Биіктеп қайтады.

Ана үшеу келіскендіктерін бас изеп түсіндіріп, үндей алмай қалды. Жаңағы пікірдің жалғасын қуалаған Бағдан да ойда. Асфальт жолмен зырлап келе жатқан пұшық машина Аса өзеніндегі көпірден өтті. Баяғы Әспет екеуі келе жатып бұрылған жер кейін қалды... Әспет... Кенет ой көзі көптен бері іздеп, бірақ таба алмай жүрген бір ғаламат шындықты ашты: Байқаса, ана Әспет пен мына Айша Бибі күмбезінде бір ғажайып үндестік, ғаламат ұқсастық бар екен. Айша Бибі секілді Әспет те ұлылық пен сұлулықтың, тазалықтың иесі. Егер Бағдан Әспет бейнесін жасаймын десе, ол бейнені, міне, осы қасиеттерден іздеуге тиісті.

Жел ызыңын, мотор үнін басып, кенет аққу сұңқылы естілді: мен өз қуанышымды басқаның көз жасы мен қайғысынан іздемеймін...

Мүмкін бұл тіпті аққудың сұңқылы да емес шығар. Көрген түсте Әспет айтқан осы бір мәлдір сөз ұзақ жыл бойы Бағданның өз көкірегінде піскен, сөйтсе де тілге оралып дыбыс болып шықпаған, мұның өз жан сыры шығар?.. Бірақ одан Әспет ұтылып тұрған жоқ қой. Өйткені, ол бұл сөзді өз аузымен айтпаса да, сол шындықты бар болмыс, ісімен танытып, Бағданға қайтсе де мойындаттырып, көзін жеткізіп кетті ғой. Бағдан күрсініп қойды. Көңіл көзі тағы бір шындыққа тірелді. Әспет бұған енді қайтып телефон соқпайды. Әспет бұған енді қайтып кездеспекші емес...

Бағданның жүрегі сыздады. Көңілге медеу болсын деді ме, жазсам ба деп арман еткен әлгі бір түк нобайы жоқ бұлдыр сағым секілді Әспет бейнесін қайта ойлай бастады. Қалай жазбақ? Ұлылық пеп сұлулықты, тазалықты танытар бұл асыл бейне қылқалам ұшынан қай күйде, қай түрде шықпақшы? Кенет Бағданның көз алдына Джоконда келе қалды: қызық. Әспет жалаң аяғымен құм басып, бұдан алыстап бара жатқанда қай күйде кетті осы? Күліп кетті ме? Әлде жылап кетті ме? Бағдан ойлап-ойлап таба алмады. Бірақ таба алмадым деп ренжіген жоқ. Өйткені шын талантты дүниенің өмір мен өлім таласындай болып ауыр толғақпен келетініне оның көзі жете бастаған еді. Бір жап-жақсы әннің өлеңінде «мен сенің құдіретіңе түсінбедім» — деген жол бар. Сол туралы Әспет бір сөз орамында:» қандай аңғалдық! Түсінсе ол құдірет бола ма? Құдіреттің құдіреттілігі түсініксіздігі мен жұмбақтығында емес пе?.. Неліктен оған таңданып қамығады?» — деп еді. Сол сөзді есіне алды да Бағданның көңілі орнына түсейін деді. Шалқая отырды. Керек десең Әспеттің жұмбақтығының өзі жақсы. Себебі: Әспет адам түсінбейтін құдіреттілікке мегзейді. Егер жұрт ойлап, бағалағандай Бағдан бойында шын таланттың бір сынығының бары рас болса, бір әдемі күні бұл құдіретті бейне Монна Лизадан жарқырай шығып, галлерейаның бір үлкен залында жұрт көзін сұқтандырады сене берсе де болады ғой...

1978 жыл.
Алматы — Саздыағаш.

ҚАЗЫҚ

*«Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден».*

Абайдың осы сөзін біздің Сафуан өзіне тәртіп етіп алған тәрізді. Қалам қызметінде қыруар іс тындырса да Сафуанның не дақпырт таратып дабырайған жерін, не даңқ қуып далбаңдаған кезін көргеніміз жоқ. Өзінің біршама бойшаң денесін тік ұстағанмен, ойлы көзін төңірегіне әр тастағанмен, Сафуан «болдым, толдым» деуден аулақ; күпсу, күпілдеу дегендер оған жат; өзге түгіл өз арамызда — университетте өзімен бірге оқып, әдебиетте өзімен қанаттас келе жатқан қатар құрбылар алдында да ол ешқашан өрепкіген, не омыраулаған кісі емес.

Қасым Аманжолов былай деген еді:

*«Үстімге сұр шинелім,
Ақсаңдай басып келемін.
Баяғы Қасым — бір Қасым,
Баяғы күйім — өлеңім».*

Баяғы демекші, соғыстан кейін біз Алматыға — Қазақ университетіне оқуға келіп, академик Әуезовтен лекция тыңдап отырғанымызда, Сафуанның бойы бізден бір жарым қарыс биік, ойы бір қыдыру озық тұратын. Ол бізді өзіне қарай жасының үлкендігімен емес, осындай ой-толғамының, таным-түсінігінің тартымдылығымен бейімдейтін. Одан бері талай жыл өтті, талай су ақты. Ол кездегі шәкірт бүгінде ұстаз, ол кездегі жас жігіт бүгінде жігіт ағасы — балаға әке, немереге ата... Жылдар босқа өтпеген, еңбекпен өткен. Оның нәтижесі — сөреде самса-

ған кітаптар: романдар, повестер, әңгімелер, пьесалар... Бірақ Сафуан көп өзгермеген, жас емес жасамыс шақта да анау айтқандай шау тартпаған, сол баяғы шабыт шалқарында жүзіп жүргендей: қылаң кескін, сылаң сезім, сыршыл көңіл күйі...

Неге бұлай?

Негесі сол — әлгі айтқанымыздай, Сафуан өмірде де, өнерде де жасанды үлкендікке ұмтылмаған. Биіктігіне қарамастан, қатарынан бойын асыруға тырыспаған. «Өзінде бармен көзге ұрып, өзгеден артылам демеген».

Ал шынына келсек, Сафуан Шаймерденов елуінші жылдардың кеуде тұсында тың тақырыпқа тұңғыш соқа салған «Болашаққа жол» («Инеш») романымен үлкен әдебиетіміздің өріне өзінше даңғыл жол тартып, жұртын сүйсінте заулап көтерілгенде қазіргі даңқ қуғыш дақпырт құмарлардың көбінде жібі түзу соқпақ та болмайтын.

«Болашаққа жол» кезінде Сафуанның шығармашылық болашағын ғана емес, суреткерлік сапарының кезең-кезеңіндегі барлық, болмыс-бітімін тұтас танытқан әрі тұрлаулы, әрі тұлғалы туынды. Тағы да жаңағы айтқанымыздай, Сафуандағы жылдар заулап өтсе де тозаң түспеген, шылаушалмаған жасаң келбет пен мінез, сырмен сезім... бәрі де қалың көпке сол елуінші жылдардың өзінде «Болашаққа жолдан» көрінген еді. Мәулен мен Инештің адал махаббат, абзал адамдық құпиялары әлі күнге сол бір жас, жаңа, таза қалпында Сафуанның барлық кітаптарын бір желіге тұтастыра, күре тамырдай лүпіп соғып, бір деммен тыныстатып тұр. «Мезгіл» мен «Қарғаш», «Жыл құсы» мен «Өмір нұры», «Ит ашуы» мен «Мәжнүн тал» повестерінің қай-қайсысында болмасын, автордың ардақ тұтатыны — адам, аспанға көтеретіні — адамгершілік. Мұның өзі шын мәніндегі қалам несінің күллі қасиетінің синтезі секілді абзал гуманистігі екені даусыз.

«Әсия жағаларға» жалғаса беретін пьесалары мен «Бала арманы» бастаған әңгімелері, «Сыбызғы сазына» бөленген көркем очерктері мен эсселері, Қазақ республикасының Мемлекеттік сыйлығын алған «Ағалар алақаны», қазақша сөйлеген кемеңгер Тагор... — осылардың бәрі қазіргі қазақ әдебиеті секілді ақжайқын, айдынды, арналы ағысқа Шаймерденов қосқан толқындар — нәзік иірімдер мен

нәрлі үйірімдер. Бұлар туралы бүгін күрмелмей, күмілжімей, бар дауыспен анық айту артық емес.

Айтпауға болмайтын тағы бір нәрсе — осы жазушының қазіргі демократия жағдайында айқын танылған азаматтық келбеті.

Жұртқа мәлім Желтоқсан оқиғасы тұсында әділет аңсаған қазақ жастарын әділетсіз қуғын-сүргінге салып, онымен қоймай күллі халықты «ұлтшыл» деп айыптаған адуын, әпербақан Орталықтың әміршіл саясатына қарсы алғашқылардың бірі боп барынша батыл үн қатқан қайсар қаламгер Шаймерденов болды.

Сондай-ақ, қазақтардың ана тіліне Қазақ Республикасында Мемлекеттік мәртебе беру үшін күрес қызып, тіл тағдыры — демек, ел тағдыры таразыға тартылған шақта салғырттық пен мәңгүрттікке қарсы айқасқа белсене, бел шеше кіріскен ат төбеліндей аз ғана азаматтардың бірі тағы да Сафуан еді. Асылы, Некрасовтың «Ақын болу шарт емес, азамат болу — міндетің» дейтіні осындайдан ғой.

Ал енді Сафуан Шаймерденовтің қаламгер ретіндегі қадірі, оның қолынан шыққан бұйымдардың өнер туындысы ретіндегі қасиеті неде?

Бұл сұраққа жауап беру үшін Сафуанның суреткерлік табиғатына тән айрықша сипаттарды атап өтпей болмайды.

Біріншіден, Сафуан — тілге мұқият кісі. Сөз өнеріндегі шеберлік құпиясы тілде жататыны мәлім. Демек, Сафуан сөз өнеріне бетіндегі бар ұятымен, кеудесіндегі күллі дірілімен қарайды. Нағыз жазушыға хас қастерлі мінез дәл осы арада — шығарманың тіліне деген жауапкершілікте жатса керек.

Екіншіден, Сафуан — талғампаз адам. Сарабдал, сараң жазады. Оң келгенін оң, сол келгенін сол сойқақта-тып, күйді-пісті сүйкей бермейді. Задында мұндай әрекет — кейбіреулер жеңіл айта салатын «жазғыштық» емес, жауапсыздық. Әдебиет — халықтың қасиеті. Олай болса, әлгідей қасиетсіздіктен аулақ болған жөн. Оңай жазбау керек. «Оңай жазылған нәрсенің оңғанын көргенім жоқ» деген Константин Федин ізінше «нағыз шебер шеберленген сайын қинала түседі» деп тегін айтпаған.

Бұл ретте, Сафуанның оңай жазбауы, қиын жазуы, жинала жазуы — шын суреткерге тән шырайлы сипат.

Үшіншіден, Сафуан — мәдениетті жазушы. Әдеби туындының құны, баурағыш күші эстетикалық сипатында жатады. Эстетика — әдемілік туралы ілім. Ал әдебиеттің бар қасиетінің сарқып құяр сағасы — сұлулық. Олай болса, әдебиеттің эстетикалық дәрежесі биік болуы шарт. Әдеби шығарма сұрықсыздық емес, сұлулыққа суарылуға тиіс. Жастарды еліктірудің жөні осы екен деп, искусствоны порнографияға айналдырып жүрген жеке-леген жеңілтектерге қарама-қарсы, Сафуан әрқашан адамның ажарын, асылдығын, жан сұлулығын суреттеуге бейім. Бұл — мәдениетті жазушыға тән мінез.

Төртіншіден, Сафуанның қай шығармасын алсақ та күн шуағы секілді жылы, нәзік лиризм толқын, төгіліп тұрады. Бұл оның сыршыл суреткер екенін танытады.

Бесіншіден, Сафуанның қай шығармасын алсақ та таза, тұнық парасат бар. Ал интеллект әдеби шығармаға ауадай қажет.

Міне, осы қасиеттер Сафуан Шаймерденовті қазақ әдебиетінің өз перзенті, қазақ прозасының құнарлы топырағына нық, нығыз қазылған қазықтардың бірі етеді.

Зейнолла ҚАБДОЛОВ,
академик-жазушы

МАЗМҰНЫ

<i>Н.Оразалин.</i> ҰАТТЫҢ ҰАЫ ҚАЗЫНАСЫ	5
---	---

ХИКАЯТТАР

МЕЗГІЛ.....	7
ҚАРҒАШ	45
ИТ АШУЫ.....	143
<i>Бірінші тарау. АЙҚАС</i>	<i>143</i>
<i>Екінші тарау. ӨТКЕН КҮННІҢ БЕЛГІЛЕРІ</i>	<i>165</i>
<i>Үшінші тарау. ЖАЛҒЫЗДЫҚ</i>	<i>204</i>
<i>Төртінші тарау. ӘУРЕ-САРСАҢ</i>	<i>219</i>
<i>Бесінші тарау. ІЗІМ-ҚАЙЫМ</i>	<i>243</i>
ЭПИЛОГ.....	256
МӘЖНҮН ТАЛ.....	259

<i>З. Қабдолов.</i> ҚАЗЫҚ	315
------------------------------------	-----

ISBN 978-601-7130-79-4

9

САФУАН
ШАЙМЕРДЕНОВ

Хикаяттар

Бас редакторы *Кәдірбек Құныпияұлы*
Бас редактордың орынбасары *Дәулетбек Байтұрсынұлы*
Редакторы *Зария Жұманова*
Көркемдеуші редакторы *Кенжегазы Айтжұманұлы*
Суретші *Нұран Айымбетов*
Беттеген *Имангазы Хайсин*
Терген *Айгүл Бердиева*

Қалпы 84x108¹/₃₂, Қағазы офсетті. Қаріп түрі «DS Baltica».
Шартты баспа табағы 20,0 б.т. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 1216.

«Ан Арыс» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылайхан даңғылы, 105.
Тел.: +7 (727) 272-51-62, 272-51-87, факс: +7 (727) 261-62-13.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы, 93. Тел.: 394-39-22, 394-39-34, 394-39-42,
АДҮІР E-mail: rpik-dauir81@mail.ru, rpik-dauir2@mail.ru

«Үйиңде де, түзде де өз елиңиң
 Меніріне құшымыз ет,
 Өз елиңиң батырларын құрметте»

Анарыс (Батыс Анахариус)

14/0

750 T

1223.0

00054593

*«Сиді деуге бола ма, ойландаршы,
Олсейтурын артына сөз қалдырған...»*

Абай